

Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás
Magyar görögkatolikusok
I. Történelem

COLLECTANEA ATHANASIANA

I. Studia

II. Textus/Fontes

III. Manualia

IV. Institutiones

V. Varia

VI. Ars Sacra Byzantino-Carpathiensis

Sorozatszerkesztők:

Szabó Péter és Véghseő Tamás

VÉGHSEŐ TAMÁS

BIZÁNCI RÍTUS, KATOLIKUS HIT,
MAGYAR IDENTITÁS

Magyar görögkatolikusok

I. Történelem

Nyíregyháza

2023

COLLECTANEA ATHANASIANA

I. Studia

vol. 14.

Kiadja a

Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola

H-4400 Nyíregyháza, Bethlen G. u. 13–19.

Tel. +36 42 597 600

www.szentatanaz.hu

kiadvanyok@szentatanaz.hu

Felelős kiadó: *Odrobina László mb. rektor*

Lektorok: *Gárdonyi Máté és Dobos András* (első és hatodik fejezet)

Olvasószerkesztő: *Hradeczký Moni*

Térképek: *Nagy Béla*

A kötet az MTA-SZAGKHF Lendület

Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport 2018–2023 között
megvalósított kutatási projektje keretében jelent meg.

www.byzhun.hu

byzhun@gmail.com

© Végheő Tamás, 2023

Borítóterv: *iff. Janka György*

A borítón: Roskovics Ignác *A Magyarok Nagyasszonya* c. festménye
a Budapest-Rózsák téri görögkatolikus templomban (Fotó: Bakos Zoltán)

ISSN 2060-1603

ISBN 978-615-6201-30-0

Nyomdai kivitelezés: *Kapitális Nyomda, Debrecen*

Felelős vezető: *Joó László*

Tartalom

Előszó	7
Rítusok, uniók, keleti katolikus egyházak. Alapfogalmak és történelmi keretek	11
Magyar és görögkatolikus: egy új identitás születése	27
Első lépések – első kudarcok	45
„...itt egy nagyszerű áradattal állunk szemközt...” Az első görögkatolikus nagygyűlés Hajdúdorogon	59
Külhelynökség Hajdúdorogon	77
Magyar nyelvű liturgikus kéziratok és kiadványok és a hajdúdorogi fordítóbizottság tevékenysége	85
Egy elszalasztott lehetőség	113
Magyar (?) nyelvű görögkatolikus szent liturgia az Egyetemi templomban	123
Újratervezés Budapesten és Rómában	157
<i>Christifideles... graeci</i> . Magyar egyházmegye – görög liturgia	171
Két bombamerénylet között: egyházmegye-szervezés világháború, forradalom, összeomlás idején	201
Két világháború között: új határok és régi korlátok	229
Egy püspök – három politikai rendszer: Dudás Miklós püspök kora	273
Összegzésként hét gondolat	355
Források és szakirodalom	361
Életrajzi adatok	381
Kronológia	399
Térképek	405
Névmutató	413

Előszó

Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás: ezek a magyar görögkatolikusok önazonosságának fő alkotóelemei, sőt alappillérei, melyek 2015 óta már egy egyháznak, a Magyarországon élő bizánci rítusú Krisztus-hívők Sajátjogú Metropolitai Egyházának (*Ecclesia Metropolitana Sui Iuris Hungariae pro Christifidelibus Byzantini ritus*) is szilárd alapot biztosítanak.

Mikor, hol és hogyan került egymás mellé ez a három összetevő? Milyen folyamatok együttes hatásaként alakult ki a bizánci rítusú katolikus (görögkatolikus) hívek azon csoportja, amelynek tagjai ezt a sajátos egyházi hagyományt magyar nemzeti önazonossággal és magyar liturgikus nyelvet használva kívánták megélni? Hogyan alakult a sorsuk, milyen küzdelmeket kellett megvívniuk? Miként kereste és találta meg a helyét ez a sajátos identitás a 19–20. századi magyar történelem különböző korszakaiban?

Jelen kötetben ezekre a kérdésekre keresem a választ. Az ezen a területen kutatótársaimmal 2009 óta végzett rendszeres vizsgálódásokat¹ 2018 és 2023 között a Magyar Tudományos Akadémia Lendület-programja keretében végeztük. Az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport *A magyar görögkatolikusok identitáskeresése, önszerveződése és egyházszerkezeti fejlődése az első magyar nyelvű liturgikus szövegek megjelenésétől (18. század második fele) Dudás Miklós hajdúdorogi püspök haláláig (1972)*² címet viselő projektjében három – egyháztörténeti, egyházművészeti és kánonjogi – irányból közelítettünk a témához. Jelen kötet a magyar görögkatolikusok történetét dolgozza fel a megadott korszakhatárokon belül. A vele egyidejűleg készülő másik két kötet közül Terdik Szilveszter monográfiája a görögkatolikus

1 A Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolán 2009. április 1-jén megalakult Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport kutatási projektjei: 2009–2012: NNF-78739 és OTKA-85590. *A Kárpátok Eurorégió görög katolikus kulturális örökségének kutatása és megőrzése: a történelmi munkácsi egyházmegye bizánci szertartású katolikus közössége kialakulásának és fejlődésének kutatása (1646–1818) és magyarországi tárgyi emlékeinek feltérképezése* (EGT/Norvég Alap HU0069/NA/2006-2/PA-8)

2013–2017: NFKIH K108780. *Görögkatolikus egyház- és művészettörténeti források feldolgozása és közreadása, adattárak (történeti névtár és sematizmus) kiadása, digitalizált adatbázisok készítése (18–20. század)*

2 A kutatási program azonosítószáma: 96236

egyházművészet kérdéseit vizsgálja, míg Szabó Péter a kánonjogi fejlődést mutatja be könyvében.

A kutatómunkánk során fellelt levéltári források egy jelentős részét a *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez* című forráskiadvány hat kötetében publikáltuk.³ Ezekben a kötetekben a hazai egyházi és állami levéltárakban őrzött iratok mellett nagy számban szerepelnek a szentszéki kormányzervek (Államtitkárság, Propaganda Fide Kongregáció, Keleti Kongregáció) és diplomáciai képviseltek (bécsi, budapesti, prágai, bukaresti nunciatúra) levéltáraiból származó források is. A szintézis megalkotása során arra törekedtem, hogy elsősorban a forráskiadványokban kronológiai rendben elhelyezett dokumentumok mentén mutassam be a magyar görögkatolikusok történetét. Ezért azt ajánlom az olvasónak, hogy a kötet tanulmányozása közben vegye kézbe (vagy nyissa meg számítógépén)⁴ a forráskiadványokat is, és olvasson bele a hivatkozott dokumentumokba.⁵ Természetesen nem vállalkozhattam a forráskiadványokban közreadott összes – mintegy négyezer oldalnyi – forrás elemzésére. Időnként nehéz szívvel meghozott döntések eredményeként egy-egy kérdéskör vagy esemény tárgyalásáról le kellett mondanom. Bízom abban, hogy a következő években lesz lehetőségem visszatérni a most nem tárgyalt kérdésekre is, és abban is reménykedem, hogy a források közreadása esetleg más kutatók figyelmét is a görögkatolikus egyháztörténet felé irányítja.

A magyar görögkatolikusok történetét tizenegy fejezetben próbáltam meg bemutatni. Szakítva a görögkatolikus egyháztörténet-írás hagyományaival, a magyar görögkatolicizmus kezdeteit nem a 10. századba helyezem.⁶ Az Árpád-kori magyarság és a bizánci rítus kapcsolatának fontos kérdését akkor tárgyalom, amikor az a magyar görögkatolikus identitásdiskurzusban felbukkant. A magyar görögkatolikus egyház kezdeteit a 18. század gazdasági, demográfiai, társadalmi változásaiban kell keresnünk. Innen kiindulva és a kronológiai rendet követve mutatom be a hajdúdorogi mozgalom előzményeit, kialakulását és kezdeményezéseit. Az időrendi tárgyalást egy esetben szakítom meg. A magyar nyelvű liturgikus kéziratokról és nyomtatásban megjelent kiadványokról szóló fejezetben annak vizsgálatára is kísérletet teszek, hogy a 19. század második felében a kortársak miként értelmezték a „magyar liturgia” kérdéskörét. A „liturgiátörténeti kitérő” után visszatérek a kronológiai rendhez,

3 A *Collectanea Athanasiana*-sorozat II. Textus/Fontes alsorozatában megjelent kötetek bibliográfiai leírását a szakirodalmi jegyzék tartalmazza.

4 A kötetek szabad hozzáféréssel letölthetők a sorozat honlapjáról: <https://collectanea.hu/textusfontes>

5 Ezt megkönnyítendő, a lábjegyzet-hivatkozásokban egy-egy forrás esetében a forráskiadvány megfelelő kötetét, az oldalszámo(ka)t és a dokumentum sorszámát adom meg. Az adott forrás teljes levéltári jelzetét a forráskiadványban találjuk.

6 Vö. Pirigyi, 1982; Pirigyi, 1990a; Janka, 2013.

és öt fejezetben egy-egy fontos történelmi mérföldkőhöz (1881, 1896, 1898, 1912) vagy meghatározó korszakhoz (1914–1920, a két világháború közötti időszak, végül Dudás Miklós püspök kora) igazodva folytatom a narrációt. Fontosnak tartottam, hogy a magyar görögkatolikus történet bemutatása előtt egy bevezető fejezetben tisztázzam a keleti katolikus egyházak megismeréséhez nélkülözhetetlen alapfogalmakat, illetve röviden vázoljam az előzményeket, vagyis a magyarországi görögkatolikus egyházak létrejöttének jellemzőit és egyházszerkeztük fejlődését a 18. század végéig. Az utolsó fejezetben mintegy összefoglalásként néhány, általam fontosnak ítélt idézetből kiindulva hét gondolatot fogalmaztam meg. A kötetet térképek, a fontosabb személyek rövid életrajzi adatai, kronológia és névmutató zárja.

Munkám során arra törekedtem, hogy a levéltári források szakszerű elemzésével a magyar görögkatolikusok történetének minden aspektusát bemutassam, beleértve az árnyoldalait is. Olyan tényeket, eseményeket és összefüggéseket is, melyekről a magyar görögkatolikusok „nagy családjában” talán nem szívesen beszélünk. Meggyőződésem, hogy a görögkatolikus egyház mint közösség érdekeit a múlt feltárása csak akkor szolgálja, ha az a történettudomány szabályainak megfelelően történik. Időnként fájdalmas tapasztalat megismerni egy-egy tény, felismerni bizonyos összefüggéseket, megérteni, hogyan is történtek a dolgok valójában, s talán nem egészen úgy, ahogyan tudni véltük. Ugyanakkor ez a tapasztalat is szükséges ahhoz, hogy napjaink görögkatolikus egyházának identitásdiskurzusa hiteles lehessen és valóban a közösség érdekeit szolgálhassa.

* * *

Kutatásaim, majd pedig a könyv megírása során nagyon sok segítséget kaptam. Hálás szívvel köszönöm meg a Norvég Finanszírozási Mechanizmusoknak és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatalnak a 2009–2017 közötti évek kutatásainak támogatását, és a Magyar Tudományos Akadémiának a 2018–2023 között a Lendület-programon keresztül biztosított anyagi forrásokat. Nagy köszönet illeti a Támogatott Kutatócsoportok Irodájának munkatársait, akik a Lendület-projektemet végtelen türelemmel kísérték és a sikeres megvalósításhoz minden segítséget megadtak. Itt köszönöm meg Szabó Istvánnak, a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola pályázati tanácsadójának a projektmenedzsment területén végzett lelkiismeretes munkáját, amivel nagyon sok terhet vett le a vállamról. Hálával tartozom a kutatócsoportom történészeinek: Janka Györgynek, Suslik Ádámnak és Sárándi Tamásnak a levéltári kutatások terén végzett munkájukért, valamint Földvári Katalinnak, Varga Anettnek és Marosi Anitának a források átírásáért. Köszönetet mondok Katkó Márton Áronnak a 2018 előtt végzett kutatásokban való részvételért, Marosi Istvánnak (Ortutay Központ, Beregszász), Hegedűs

Andrásnak (Esztergomi Prímási Levéltár), Oross Andrásnak (MNL levéltári delegátus, Bécs), Lakatos Andornak (Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Kalocsa), Újteleki Zsuzsának (Nyíregyházi Egyházmegyei Levéltár, Nyíregyháza) és Zakor Ivettnek (Görögkatolikus Püspöki Levéltár, Debrecen) a levéltári kutatásaim során nyújtott segítségükért. Ugyanezért vagyok hálás a szentszéki levéltárak munkatársainak: Marco Grillinek, Giovanni Castaldónak, Alfredo Tuzinak és Stefania Taurinónak (Vatikáni Apostoli Levéltár), Johan Ickxnek (az Államtitkárság Második Szekciójának Történeti Levéltára), Giampaolo Rigottinak és Maria Carosiónak (Keleti Kongregáció Levéltára). Az elkészült kötet szakmai lektorálását Gárdonyi Máténak és Dobos Andrásnak, a kézirat gondozását Hradeczky Moninak köszönöm.

Nyíregyháza, 2023. december 6-án,
Műrai Szent Miklós püspök,
a görögkatolikus egyházak védőszentjének ünnepén

Véghseő Tamás

Rítusok, uniók, keleti katolikus egyházak Alapfogalmak és történelmi keretek

Kötetünkkel a magyar görögkatolikusok történetének ismeretébe kívánjuk bevezetni az olvasót. Kezdetnek a 18. század második felét, utolsó harmadát tekintjük, amikor a mai északkelet-magyarországi vármegyékben számottevő magyar nyelvű és identitású görögkatolikus népesség alakult ki az előző évtizedek népmozgásai, társadalmi és demográfiai változásainak köszönhetően. Vizsgálódásunkat Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök 1972-ben bekövetkezett halálával zárjuk.

Munkánkat nemcsak szakembereknek szánjuk, hanem a széles olvasóközönség érdeklődésére is számítunk. Ezért fontosnak tartjuk, hogy mielőtt a katolikus egyház ezen részegyházának történetét tárgyalnánk, tisztázzunk néhány fontos fogalmat, és ismertessük a magyar görögkatolikus egyház kialakulásának tágabb egyháztörténelmi kereteit is.

Az első tisztázandó fogalom maga a *görögkatolikus* elnevezés. Ez a mai magyar nyelvben leggyakrabban használt kifejezés a „görög szertartású katolikus” (latinul: *graeci ritus catholicus*) elnevezés rövidülése. Ezen elnevezést megelőzően a 18. században (és egy ideig még a 19. században is) a „görög szertartású egyesült” (latinul: *graeci ritus unicus*) elnevezés volt a jellemző. A „görög” jelző ebben az esetben mindig a „bizánci” szinonimája, míg a „katolikus” a római Apostoli Székkel (Szentszékkal, pápával) való egységet jelzi. A görögkatolikusok tehát olyan bizánci rítusú keresztények, akik Róma egyházával teljes kánoni egységben élnek, a katolikus egyház tanítását elfogadják és legfőbb egyházi vezetőjüknek a római pápát ismerik el. Ezzel szemben a római Apostoli Székkel egységben nem lévő bizánci rítusú keresztények gyakori elnevezése a „görögkeleti”, amely a német „griechisch-orientalisch” fordítása. Ez utóbbi 1864-ben császári rendelet alapján a „görög szertartású nem egyesült” (latinul: *graeci ritus non-unicus*) helyett került bevezetésre. Napjainkban sajnos sokan tévesen a görögkeletit a görögkatolikus szinonimájaként használják. Ezért talán célravezetőbb, ha a görögkeleti helyett a másik jól ismert és elterjedt elnevezést, az ortodox jelzőt használjuk.

A következő tisztázandó fogalom a *rítus*. Amint fentebb is láthattuk, a rítus főnevet gyakran fordították és fordítják napjainkban is a „szertartás” szóval. Ez a hétköznapi szóhasználatban gyakran a „liturgia” szinonimája is. Valójában

az egyházjogi értelemben vett rítus fogalma sokkal tágabb. Természetesen magába foglalja egy adott földrajzi, valamint kulturális és nyelvi értelemben vett régió keresztény közösségeinek liturgikus szokásait és hagyományait. Vagyis az imádságnak és az istentiszteletnek azt a sajátos módját és mikéntjét, amely az adott keresztény közösségre jellemző. A különböző rítusok között számos liturgikus eltérés lehet. Például a latin rítusú római katolikusok kovásztalan kenyeret (ostyát) használnak a szentmisében, míg a bizánci rítusú görögkatolikusok prozforát, vagyis kovászos kenyeret.

Ugyanakkor a rítushoz tartozik az adott közösség sajátos egyházfegyelme is, vagyis azon törvények és szokások összessége, melyek meghatározzák a közösség rendjét és szabályozzák a hétköznapjait. Talán a legismertebb egyházfegyelmi eltérés a latin és a bizánci rítus között az, hogy a római katolikus papok cölibátusban élnek, míg a bizánci rítusú egyházakban nős férfiakat is pappá szentelnek.

A rítus fogalma alá tartozik még az a sajátos teológiai gondolkodás és lelkiségi hagyomány, melynek területén szintén mutatkozhatnak különbségek. Például a latin szertartású katolikus egyházban a történelem során a szerzetesi élet nagyon változatos formákat öltött. Egy-egy rendalapító szabályzatát követve férfi és női monasztikus rendek, koldulórendek, lovagrendek, tanítórendek, kongregációk páratlan gazdagsága alakult ki a nyugati egyházban. Ezzel szemben a keleti egyházakban nem alakultak ki saját rendalapítóval, illetve sajátos küldetéssel és karizmával rendelkező szerzetesrendek. Keleten a szerzetesek alapvetően a sivatagi atyák, Nagy Szent Bazil, Sztudita Szent Tivadar és mások tanításait követik, viszont az egyes monostoroknak saját rendjük, életszabályuk van. De gondolhatunk a középkori nyugati egyház teológiai mesterművére, a skolasztikus teológiára, amely évszázadokra meghatározta az Istenről szóló beszédet (= teológiát) a latin rítusú egyházban. Ugyanakkor ez a fajta teológiai megközelítés a keleti egyházakban szinte teljesen ismeretlen.

Amikor tehát munkánkban a „rítus” szót használjuk, akkor azt az összetett fogalmat értjük rajta, ami kiterjed a liturgiára, az egyházfegyelmeire, a teológiai gondolkodásra és a lelkiségre.

A különböző rítusok kialakulása az evangélium elterjedésének természetes dinamikáját követte. A Jeruzsálemből és a zsidó vallási környezetből kilépő apostolok és hithirdetők Jézus Krisztus missziós parancsát⁷ követve, a négy égtáj felé elindulva hamarosan új népekkel és kultúrákkal találkoztak a Római Birodalmon belül és azon kívül. Bár a hithirdetés közvetítő nyelve a görög volt, az evangélium örömhírét hamarosan az ókori világ számos nyelvére lefordították. Minden egyes nyelv új kulturális hátteret és gondolkodásmódot jelentett,

7 „Menjetez tehát, tegyétek tanítványommá mind a népeket! Kereszteljétek meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére, és tanítsátok meg őket mindannak a megtartására, amit parancsoltam nektek.” Mt 28, 19–20

ami alapvetően befolyásolta a keresztény hit befogadásának, majd pedig a hit kifejezésének és megélésének módját. Ebből az adottságból születtek meg a különböző rítusok, melyek – modern kifejezéssel élve – egy-egy földrajzi régió helyi egyházainak közös „kódjai” lettek. A nyugati birodalomrész (Róma) latin rítusa mellett a keleti egyházakban (Jeruzsálem, Antióchia, Alexandria, majd pedig Konstantinápoly) rítusok egész sora fejlődött ki: szír, káld, kopt, örmény és a legnagyobb és leginkább ismert rítus, a bizánci. Közép- és Kelet-Európában ez utóbbi, a bizánci rítus terjedt el – elsősorban a szláv népek és a románok körében –, de jelentős az örmény rítus jelenléte is. Napjaink sajátos jelenségei, a migráció és a multikulturalizmus eredményeként – Nyugat-Európa-hoz hasonlóan – régióinkban is megjelentek a szír, kopt, káld rítusú keresztény közösségek is.

A rítusok sokszínűsége és változatossága az egyház gazdagságát jeleníti meg. Az apostolok közvetítésével megkapott közös hit egysége és a hit megélésének és kifejezésének változatossága nem állnak ellentétben egymással. Szent II. János Pál pápa jól ismert hasonlatával élve: Krisztus egyházában a nyugati latin rítus és a keleti egyházak rítusai mint két tüdő működnek, és egyforma jelentőséggel bírva éltetik az egyházat.

A harmadik fogalom, melyet közelebbről meg kell vizsgálnunk, az *unió*. A rítusok sajátosságai, a nyelvi különbségek és az eltérő gondolkodásmód mindig magukban hordozzák a másik meg nem értésének, a tévedésnek és következképpen az egyházon belüli vita kialakulásának a veszélyét. Ez a veszély különösen is jelen van akkor, amikor bonyolult teológia kérdésekről van szó. A teológiai viták során kialakult feszültségben időnként a rítusbeli eltérések, szokások és hagyományok is más színezetet kapnak, és a szemben álló felek már nem az egyház gazdagságát látják meg a másik rítusában, hanem a nemkívánatos másságot. Ezek a helyzetek időnként az egyház fájdalmas tapasztalataihoz, az egyházszakadásokhoz (idegen szóval: skizmákhoz) vezetnek, melyek sajnálatos módon végigkísérik az egyház történetét. A skizmák közül a legismertebb az 1054-ben bekövetkezett nagy egyházszakadás Róma és Konstantinápoly között. A szakadásokat mindig követték azok a törekvések, melyek a szakadás okozta sebek gyógyítására, az egység helyreállítására irányultak. A keleti katolikus egyházak létrejötté ezeknek a törekvéseknek az eredménye. A keleti katolikus egyházak a keresztény hagyomány valamely, fentebb említett keleti rítusát követik, és kánoni egységben vannak a latin rítusú római Apostoli Székkel. A kánoni egység az egyházi unióval jön létre (ebből származnak az *unitus* vagy *uniátus* szavak), aminek során meghatározott feltételek mellett egy keleti rítusú egyház vagy annak egy része betagozódik a katolikus egyházba, elfogadva a római pápa egyházfőségét és a katolikus egyház tanítását. Az unió elfogadásának alapfeltétele a keleti rítus sértetlenségének garantálása. Mivel a rítus fogalma – ahogyan azt fentebb jeleztük – magába foglalja a liturgikus

szokások összességét, az egyházfegyelmet a maga sajátosságaival, valamint a saját teológiai és lelkeségi hagyományt, sértetlenségének biztosítása megakadályozza, hogy a betagozódásból a latin rítusú egyházba való beolvadás legyen. Ilyen értelemben a rítus és annak sértetlensége az adott keleti egyház fennmaradásának is záloga. Azokat a törekvéseket, melyek arra irányultak, hogy a latin rítus bizonyos elemei bekerüljenek a keleti rítusokba, latinizációnak hívjuk. A latinizáció kísérlete egyrészt indulhatott a nyugati egyház képviselőitől, és ilyenkor az adott keleti rítusú közösség teljes beolvasztását mozdította elő. Másrészt viszont egyfajta igazodáskényszertől vezérelve az érintett keleti rítusú közösség képviselői is törekedhettek a latin rítus elemeinek átvételére, hogy ezzel is bizonyítsák elkötelezettségüket a nyugati egyház felé.

Az egyház történelmében a legjelentősebb, később egyfajta mintaként szolgáló unió az 1439-ben a Firenzei Zsinaton megkötött egyezség, mely a Róma és Konstantinápoly között 1054-ben bekövetkezett szakadást volt hivatott helyreállítani. Ennek közvetlen előzménye a Konstantinápolyt fenyegető török veszély volt, mellyel szemben a bizánciak a keresztény nyugattól reméltek segítséget. A Firenzei unióban – hosszú hónapokon át tartó tárgyalások eredményeként – egyezség született a pápai primátus (Péter apostol utódjának elsőbbsége), a *Filioque* (a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik), a purgatórium (tisztítóűz) és az Eucharisztia anyagának kérdésében. A Firenzei unió, amelyet Izidor kijevi metropolita is aláírt, rövid életű volt, mivel a Konstantinápolyba visszatért görög küldöttség nem tudta elfogadtatni a helyi egyházzal a Rómával való egység gondolatát. Konstantinápoly elfoglalásának és kifosztásának, illetve az ortodox templomok megszenteltelenítésének emléke a IV. kereszties hadjárat során (1204) olyan mélyen rögzült az emlékezetben, hogy azt a közelgő török veszély, a birodalmi főváros elestének egészen konkrét lehetősége se írta fölül. Ennek ellenére a Firenzei unió mintaként szolgált a következő években a más rítusú keleti keresztényekkel, szírekkel, káldokkal, koptokkal és örményekkel létrehozott egységhez.

Ahogy az a Firenzei unió tágabb szövegkörnyezetéből is kiolvasható, az unió ugyan alapvetően egyházi-teológiai esemény, mégis mindig jelentős politikai, szociális, kulturális vonatkozásai is vannak. Az unió elfogadása felé a görögök egy részét a fenyegető török veszély vezette, míg az unió elutasítására egy másik részüket (a többséget) a Konstantinápoly kifosztásának emlékéből táplálkozó latinellenesség ösztönözte. Egyik motiváció sincs szoros kapcsolatban az egyház egységének kérdéskörével. Hasonlóképpen a későbbi évszázadok unióiban is fontos szerepet kaptak az összefoglalóan talán „nem egyházinak” nevezhető okok, motivációk és célok. Ezek vizsgálata nélkül az uniók és a bennük/általuk létrejövő keleti katolikus egyházak története nem érthető meg.

A Firenzei unióban, valamint a kora újkori és újkori uniókban létrejött közösségek napjainkban mintegy kéttucatnyi *keleti katolikus egyházat* alkotnak.

Ezek döntő többsége bizánci rítusú, de a többi keleti rítus is képviselve van. Egyházszerzetük fejlettsége szerint négy nagy csoportba sorolhatók. Vannak 1. pátriárkai egyházak (szír, melkita, maronita, örmény, kopt, káld), 2. nagyérseki egyházak (ukrán, román, malabár, malankár), 3. metropolitai egyházak (etiópiai és eritreai, az egyesült államokbeli rutén, szlovák, magyar), illetve 4. egyházmegyékbe vagy exarchátusokba szerveződő egyházak (az italo-albán egyházmegyék Olaszországban, a Kőrösi Egyházmegye Horvátországban, a Munkácsi Egyházmegye Ukrajnában, valamint a szerbiai, a macedóniai, a bulgáriai, a görögországi és a csehországi egyházmegyék és exarchátusok, illetve a szintén Olaszországi grottaferratai monostoregyház). A nemzetközi migráció eredményeként ezeknek a keleti katolikus egyházaknak gyakorlatilag minden kontinensen élnek hívei. Így például vannak ukrán görögkatolikus egyházmegyék Brazíliában, van román görögkatolikus egyházmegye az Egyesült Államokban, szír katolikus exarchátus Venezuelában, melkita egyházmegye Ausztráliában, exarchátus Kuvaitban stb. A rendkívül változatos és földrajzilag kiterjedt egyházszervezetethez ugyanakkor mindössze körülbelül tizennyolc-húszmillió keleti katolikus hívő tartozik.⁸ A Szentszék részéről a keleti katolikus egyházak irányítását 1622–1917 között a Hitterjesztés Kongregációja (Propaganda Fide) végezte. 1917-től a Keleti Egyházak Kongregációja (2023-tól Dikasztériuma) látja el ugyanezt a feladatot.

A legfontosabb fogalmak tisztázása után tekintsük át azon egyháztörténeti keretek kialakulását, melyek között a 18. század második felétől kezdődően a *bizánci rítus*, a *katolikus hit* és a *magyar identitás* sajátos konstellációjában kialakult a magyar nyelvű görögkatolicizmus, és elindult a maga történelmi útján.

A kora újkori Magyarországon az ortodox vallást a szerb, a ruszin és a román népesség, valamint a görög (illetve „görög” gyűjtőnév alatt más balkáni eredetű) kereskedőkolóniák képviselték. A 17–18. század során valamennyi magyarországi ortodox népességcsoport körében (valamint az örmények között is) történt valamilyen formában kísérlet a katolikus egyházba való betagozásra. Vizsgálódásunk szempontjából az északkeleti vármegyékben, Erdélyben és a Partiumban élő ruszinok és románok közötti uniós kísérletek és eredményeik relevánsak.⁹

8 A keleti katolikus egyházak legújabb részletes és adatgazdag ismertetése: Oriente Cattolico, 2017.

9 1611-ben a horvátországi Márcsa község mellett álló Szent Mihály főangyal monostor püspök-igumeneje, Simeon Vratanja katolizálásával kezdődött a környékbeli szerbek, horvátok, vlachok uniója. Bár V. Pál pápa apostoli vikariátust is felállított számukra, a szerb ortodoxia ellenállása miatt az unió nem fejlődött. Ugyanakkor a márcsai monostor felgyújtása (1739) se semmisítette meg a bizánci rítusú katolicizmust a térségben. VI. Piusz pápa 1777-ben Mária Terézia indítványára felállította a Kőrösi

A Magyar Királyság ortodox népesség által is lakott északkeleti régiójába az unió gondolata a 17. század elején a szomszédos Lengyelországból érkezett. Az 1569-ben létrejött Lengyel–Litván Államszövetség keleti felében nagy számban éltek ortodox rutének, ma használatos elnevezéssel: ukránok és beloruszok. Kijev-központú egyházukat jól kiépült egyházszerkezet és az úgynevezett testvériségek révén a laikusok aktív szerepvállalása és erős befolyása jellemezte. Egyházi életükben ugyanakkor mély válság jelei is mutatkoztak, melyek leküzdésében nem számíthattak olyan impulzusokra, mint amilyenek a Trentói Zsinatot (1545–1563) követő reformfolyamatokban a lengyel katolikus egyház megerősödéséhez vezettek. A rutén püspökök ezért a katolikus egyházzal való egység helyreállításában vélték megtalálni a válságból kivezető utat. Abban bíztak, hogy a pontosan rögzített feltételek mellett megkötött unió biztosítja a rutén egyház számára a reformokhoz szükséges erőforrásokat, a rutén klérus közjogi egyenjogúsítását a katolikusok által dominált Államszövetségben, valamint a bizánci rítus sértetlenségét. A rutén püspökök a 16. század utolsó évtizedében a Firenzei unió szellemiségét felidézve kezdték meg tárgyalásaikat a Római Apostoli Székkel, de végül az 1595/1596-ban Bresztben megkötött unió a gyakorlatban már nem a firenzei forгатókönyv szerint valósult meg. Az egyházi unió firenzei modellje alapvetően a szemben álló felek tárgyalásos úton elért megegyezésére épült. A Trentói Zsinat utáni katolikus egyházban azonban az unió értelmezése átalakult, s az a felfogás vált uralkodóvá, hogy az unió a szakadárságban lévő keletiek visszatérését jelenti a katolikus egyházba.¹⁰ Ehhez a visszatéréshez kapcsolódhatnak bizonyos feltételek, de alapvetően nem egyenrangú felek megegyezéséről van szó, hanem arról, hogy a katolikus egyház visszafogadja az idők folyamán – szerintük – szakadárságba ment keletieket. A visszafogadásnak pedig feltétele a „korábbi tévedések” megtagadása, mégpedig a katolikus egyház által megfogalmazott formulák szerint.

Ennek a felfogásnak is köszönhető, hogy a rutén egyház uniója végül részleges lett, vagyis nem terjedt ki az egész rutén ortodoxiára, s a Rómával egységre lépett – immáron – görögkatolikus rutén egyház mellett az ortodox egyházi hierarchia is fennmaradt, és az 1620-as évektől az állam által is elismerten azzal párhuzamosan működött.¹¹

A rutén egyház uniója alkalmas eszköznek tűnt a Lengyelországban is földbirtokokkal rendelkező Homonnai Drugeth családnak arra, hogy az északkelet-magyarországi birtokaikon nagy számban élő ruszinok felemelkedését elő-

Egyházmegye, melynek hívei közé tartoztak a 18. század első felében Bácskába, Szlavóniába és a Szerémségbe betelepült ruszinok is. A szerb ortodoxok közötti uniók kísérletekhez: Molnár, 2008. Az erdélyi örmények uniójához: Nagy, 2012.

10 A firenzei és a tridenti modellről: Szabó, 2008, 15–33.

11 A breszti unióhoz: Gudziak, 2001; Dmitriev, 2007 és Turiy 2008. A breszti unió dokumentumai: Suttner–Zelzer–Zelzer, 2007.

mozdítsa. Ebben a régióban a bizánci rítusú kereszténység a tatárjárás korától kezdődően egyre nagyobb létszámban betelepülő ruszinok révén jelent meg. A szervezett telepítések és a spontán betelepülés társadalmi szempontból a jobbságát érintette, mivel a magyarországi kincstári és magánföldesúri birtokoknak agrárnépességre volt szükségük. A Kárpátokon túlról gyakran egész falvak települtek át, melyek lakossága magával hozta nemcsak a közösség papját, de sok esetben még a fatemplomát is. A ruszin megtelepülés történetében kivételt képez Korjátovics Tódor (†1414) podóliai herceg és érkezése a 14. század végén, aki háza népével Nagy Vytautas litván nagyfejedelem (1392–1430) elől menekülve költözött Magyarországra. Zsigmond magyar király (1387–1437) a munkácsi uradalmat adományozta neki.¹² Ennek a döntésnek nagy jelentősége lett a térség görögkatolikus egyháztörténetében. Korjátovics ugyanis Munkács-Csernekhegyen bazilita monostort és templomot alapított, amit nemzeti temetkezési helynek szánt. A Korjátovics családból ugyan nem fejlődött ki dinasztia, de a monostor megmaradt. Sőt, sajátos fejlődést bejárva, a monostor előljárója (igumenje) a 15. század végétől kezdve már püspöki rangú személy volt. A munkácsi monostor püspöke közjogi értelemben nem volt egy földrajzilag meghatározott terület felett rendes joghatóságot gyakorló főpásztor. Kinevezése sem az uralkodótól függött, hanem a munkácsi uradalmat éppen birtokló magánföldesúrtól. „Kvázi-joghatóságról” beszélhetünk, melynek gyakorlása erősen az éppen érvényes erőviszonyoktól és lehetőségektől függött. Maga a püspök, a monostor többi szerzetese és a térségben működő papok mind jobbágyi függőségben éltek, s nem rendelkeztek azokkal a jogokkal, melyekkel a katolikus klérus, majd később a protestáns egyházi elit rendelkezett.¹³ Két értelemben is a periférián éltek: egyrészt a keleti szláv és a balkáni ortodoxia peremvidékén, másrészt pedig a magyar társadalom perifériáján, érdekérvényesítésre képes nemesség, polgárság, katonáskodó réteg és egyházi rend nélkül.

Az ortodox keresztények társadalmi csoportjai sokáig elkerülték a többségi társadalom figyelmét: „Senki se viselte szívén sorsukat” – fogalmaz a magyar királyi tanács egyik tisztviselője 1642-ben.¹⁴ Mivel saját belső erőforrásaik elégtelenek voltak, az unió mint megoldás gondolata sem a bizánci rítusú közösségekből érkezett, ahogyan a lengyelországi rutének esetében, hanem sokkal inkább az őket környező katolikus és protestáns közegből.

Amikor ugyanis a 17. század első harmadára kialakultak és megszilárdulnak a katolikus és a protestáns felekezetek közötti választóvonalak, mind katolikus, mind pedig református részről megnőtt az érdeklődés az ortodoxok iránt.

12 A ruszinok történetéhez: Bonkáló, 1996.

13 A munkácsi püspökség történetéhez: Hodinka, 1909.

14 Véghseő, 2011, 33.

Megfogalmazódott egy katolikus és egy protestáns alternatíva ezen egyházi közösségek reformja és társadalmi integrációja tekintetében. A protestáns alternatíva jelentőségét az adja, hogy a 17. század elején a munkácsi uradalom az Erdélyi Fejedelemséget is megszerző Rákóczi-család tulajdonába került, így a kulcsfontosságú csernekhegyi bazilita monostor református felügyeletet kapott. Ugyanakkor a szomszédos és szintén jelentős ungvári uradalom a katolikus egyházhoz visszatért Homonnai Drugethek kezében volt. A térségbeli katolikus–református vetélkedés kiterjedt az ortodox vallású népeiségre is. A katolikus földesurak birtokain működő jezsuiták és más szerzetesrendek misszionáriusai nemcsak a reformátusok visszatérítését igyekeztek elérni, hanem a bizánci rítusú keresztények latin rítusra térítésével (latinizálással) is próbálkoztak.¹⁵

Bár a latin rítusra való áttérítés ért el sikereket, a Homonnai Drugethek ezt a módszert nem tartották szerencsésnek. Az unió mint a katolikus egyházba való rendezett betagozódás hosszú távon sokkal célravezetőbbnek tűnt, mint a lakosságban komoly ellenállást kiváltó egyszerű latinizálás. A lengyelországi gyakorlat átvételére már 1614-ben történt kísérlet, amikor Krupeckij Atanáz przemysli püspök (1609–1652) közreműködésével Homonnai Drugeth György (1583–1620) a krasznibródi monostortemplom búcsúján megpróbálta kihirdetni a katolikus egyházzal való egyesülést. A kísérlet látványos kudarcot vallott, mivel a folyamatokból kimaradt a munkácsi püspök, vagyis a közösség tényleges vezetője.¹⁶

Áttörésre 1633-tól nyílt lehetőség, amikor a munkácsi monostor élére Lengyelországból Taraszovics Bazil püspök (†1651) került, aki készen állt az unióra. Katolikus oldalon ő ekkor már nemcsak a világi katolikus földesúrra, hanem az egri püspökséget 1637-ben elfoglaló Lippay György (1600–1666) tevőleges részvételére is számíthatott. A munkácsi püspök által is elfogadott unióra 1640 decemberében kerülhetett volna sor, amikor Lippay püspök és Taraszovics Bazil már az időpontban és a helyszínben is megegyeztek. A titokban tartott tárgyalásokról azonban a Rákócziak tudomást szereztek, s Taraszovics Bazilt a földesúr munkácsi emberei fogságba vetették.¹⁷

Bár a korábbi évtizedekben hasonló atrocitás többször is érte a munkácsi püspököket a földesurak részéről, Taraszovics letartóztatása korábban nem ismert erőket mozgatott meg. Mivel a katolikus egyházhoz való csatlakozási szándéka miatt került a munkácsi várbörtönbe, kiszabadítása érdekében megmozdult a királyi udvar, az esztergomi érsek, s a bécsi nunciatúrán keresztül a Szentszék is. A katolikusok erőteljes fellépése miatt a Rákócziak kénytelenek

15 Tusor, 2002, 206.

16 A krasznibródi kísérletről bővebben: Véghseő, 2011, 30–38.

17 Véghseő, 2011, 43–48.

voltak szabadon engedni a püspököt, de megtiltották, hogy a munkácsi monostorba visszatérjen.¹⁸

Taraszovics püspök nyilvánosságra került kísérlete ugyan kudarcot vallott, ugyanakkor azt is jelezte, hogy a folyamat megállíthatatlan. Bár ő maga kikerült az események irányításából, próbálkozása újabb erőfeszítésekre készítette a Homonnai Drugetheket, különösen is Homonnai Drugeth János (†1645) országbíró feleségét, Jakusich Annát. Az általa megbízott, Lengyelországból érkező bazilita szerzetesek – Parthén Péter (†1665) és Kossovics Gábor – közreműködésével, többéves előkészület után, 1646. április 24-én zajlott le az az esemény, amit az utókor az ungvári unióként ismer. Ezen a napon hatvanhárom Ungvár-környéki ortodox pap kijelentette, hogy törvényes püspökének ismeri el Jakusich György egri püspököt (1642–1647) és utódait.

Bár a történések pontos menete még ma is tisztázásra vár, tény, hogy ezekben az években az ungvári uradalomban megszületett a görögkatolikus egyház, mégpedig az alábbi három – legkésőbb 1649-ben megfogalmazott – feltétel mellett:

- Az unió elfogadása után a bizánci rítus sértetlen marad, vagyis a katolikus fél nem tesz kísérletet a latin rítus bevezetésére.
- A közösség vezetőjét, vagyis a püspököt (szláv kifejezéssel: a vladikát) az évszázados hagyományoknak megfelelően választás útján jelölik ki. A választást a Szentszék megerősíti.
- Az uniót elfogadó papok megkapják ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat, amelyekkel a latin rítusú papok rendelkeznek.

A három feltétel teljesüléséért cserébe az immáron görögkatolikussá lett papok és hívek elismerték a pápa főségét és a katolikus egyház tanítását.¹⁹

Az Ungvárról kiinduló kezdeményezés lassan terjedt el az ország északkeleti vármegyéiben. A munkácsi uradalomban csak 1660 után valósulhatott meg az unió, amikor II. Rákóczi György fejedelem (1648–1660) meghalt, s özvegye, Báthory Zsófia (1629–1680) visszatért a katolikus egyházba. A monostor csak 1664-ben lett görögkatolikus, amikor a már 1651-ben megválasztott Taraszovics utód, Parthén Péter püspök engedélyt kapott Báthory Zsófiától a monostor elfoglalására.²⁰ A következő években, évtizedekben déli és keleti irányban is terjedt az unió, de csupán 1721-ben, a máramarosi térség uniójával zárult le. Az unió elterjedése is néhány jelentős hátráltató tényező miatt szenvedett késedelmet. Ezek közül hármat mindenképpen meg kell említenünk:

18 Véghseő, 2011, 50–53.

19 Hodinka, 1909, 252–319.; Lacko, 1965, 91–113.; Véghseő, 2011, 53–61.; Véghseő, 2022b.

20 Véghseő, 2011, 61–68.

1. A bizánci rítusú keresztények köz- és egyházi helyzetének rendezetlensége a kezdeti időszakban a legnagyobb problémát jelentette. A magyar közjog és a kánonjog értelmében a munkácsi püspökség nem létezett. Ezért a munkácsi püspök kinevezésének kérdése se volt tisztázva. Báthory Zsófia a katolizálása után is ragaszkodott a kinevezés jogához, mivel az mindig is a helyi földesúri jogai közé tartozott. A királyi udvarban ezzel szemben azzal érveltek, hogy az unió, vagyis a katolikus egyházba való betagozódás alapvetően változtatott a helyzeten, s az immáron katolikus munkácsi püspök kinevezése a főkegyúri jogok közé került. A kérdés rendezetlensége azt eredményezte, hogy 1665 és 1689 között, tehát az unió elterjedése és megerősödése szempontjából létfontosságú időszakban nem állt püspök a közösség élén, hanem egymással rivalizáló, Bécsben vagy Báthory Zsófia által kinevezett jelöltek próbáltak meg joghatóságot gyakorolni.²¹ A probléma 1689-ben oldódott meg, amikor I. Lipót király (1658–1705) Kollonich Lipót (1631–1707) bíboros kezdeményezésére De Camillis János Józsefet (1641–1706) nevezte ki munkácsi püspökké, aki sikeresen rakta le a görögkatolikus klérus tridenti típusú reformjának alapjait.²²

A püspökség köz- és egyházi helyzetének rendezetlenségét a bécsi udvar a Szentszékkal egyetértésben a területileg illetékes egri püspök joghatósága alá rendeléssel kívánta rendezni. Ez a döntés a 18. század elejétől kezdve évtizedeken át súlyos konfliktusok forrása lett, mivel az egri püspökök a kánonjog adta lehetőségeket maximális kihasználva a görögkatolikus püspök és klérus joghatóságának és lehetőségeinek lehető legnagyobb mértékű korlátozására törekedtek. Az ebből fakadó konfliktusok csúcspontján a 18. század közepén a görögkatolikus papokat a helyi római katolikus plébánosok káplánjaivá fokozták le, és ezzel megfosztották őket a megélhetésüket biztosító stoláris bevételektől. Jellemző adat, hogy ekkor az Egri Egyházmegye területén működő mintegy ezer katolikus pap közül hétszáz görögkatolikus, s csak háromszáz a latin rítusú.²³ A konfliktus egyetlen lehetséges megoldására Mária Terézia királynő (1740–1780) jutott el, aki 1771-ben – az egri püspök ellenkezését Rómában legyőzve – a Munkácsi Egyházmegye kánoni és közjogi felállítása mellett döntött.

2. Az unió elterjedését hátráltató másik ok a tridenti típusú reformok érvényre jutásának nehézségeire vezethető vissza. A katolikus egyházba történő rendezett betagozódás melletti érvek között az egyik legfontosabb az volt, hogy az unió által a görögkatolikusok részesülhetnek azokból a javakból, melyeket a katolikus egyház a tridenti reformnak köszönhetően halmozott fel. Esélyt

21 Baán, 2010.

22 De Camillis püspök munkásságához: Fyrigos, 2008; Baán, 2008; Véghseő, 2009 és Baán, 2017.

23 Véghseő, 2019a, 48–49., 52–55.

kaphattak tehát arra, hogy a bizánci rítusú keresztények egyháza is modern értelemben vett felekezetté szerveződjön és a kor színvonalának megfelelő minőségű egyházi életet alakítson ki. Ennek kulcsmozzanata a tridenti típusú papképzés rendszerének kiépítése lett volna, vagy legalább az, hogy a görögkatolikus papnövendékek eljussanak a latin rítusú képzőhelyekre. Az első kezdeményezésekre csak mintegy fél évszázaddal az ungvári unió után került sor. Rendszeresnek mondható görögkatolikus papképzés csak az 1740-es évektől alakult ki. Addig a falvak papjai maguk adták át tudásukat fiaiknak, vejeiknek vagy más falubeli fiataloknak. Ők maguk is így kapták tudásukat, ami a legalapvetőbb papi feladatok elvégzésére korlátozódott. Szerencsés kivételnek számított, ha egy-egy monostorban történt valamilyen, szintén minimális ismeretek átadására korlátozódó képzés. A papképzés jelentőségét bizonyítja az a tény, hogy a rendszeres görögkatolikus papképzés viszonylag rövid idő alatt egy görögkatolikus egyházi elit kialakulását eredményezte,²⁴ ami lehetővé tette Mária Teréziának az önálló Munkácsi Egyházmegye előző pontban említett felállítását.

3. A görögkatolikus klérus társadalmi és közjogi emancipációja sokáig leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Bár a központi királyi hatalom rendeleti úton kezdettől fogva biztosítani kívánta a görögkatolikus papok kiemelését a jobbágyi viszonyok közül, ez a törekvés a vármegyék és az uradalmak szintjén teljes ellenállásba ütközött. Katolikus és protestáns földesurak egymással összefogva szabotáltak el olyan magas szintű rendelkezéseket is, mint I. Lipót király 1692-ben kiadott dekrétuma,²⁵ mellyel elrendelte a görögkatolikus papság jogainak biztosítását. A helyi nemesség ellenállásának részben gazdasági, részben pedig elvi okai voltak. A papság jogainak biztosítása anyagi terhekkel is járt, mivel nem csupán az adóbevételektől estek volna el, de kötelességük lett volna a parochiális földek kiosztása is. De a gazdasági oknál is jelentősebb volt az elvi: az érintett vármegyék álláspontja az volt, hogy az uralkodónak nem állt jogában egy ilyen horderejű kérdésben az országgyűlés megkérdezése nélkül dönteni. Mivel az ország északkeleti régiójában a Habsburgokkal való szembenállásnak komoly hagyományai voltak, a görögkatolikus papság emancipációjának késleltetésére irányuló törekvések sokáig sikeresek voltak. Bár III. Károly király (1711–1740) 1720-ban kiadott kiváltságlevelével megerősítette I. Lipót rendelkezését,²⁶ végérvényesen ez a kérdés is csak a Munkácsi Egyházmegye felállításával oldódott meg.

A Munkácsi Egyházmegye felállításával tehát a Magyar Királyság északkeleti régiójában lezárult az ungvári unió megszilárdulásának időben elhúzódó

24 Šoltés, 2010, 238.

25 Hodinka Okmánytár, 347–350.

26 Hodinka, 1909, 749–750.

folyamata. Az immáron önálló püspökség élén Bacsinszky András püspök egyházkormányzata során kiépült az intézményrendszer, mely a katolikus egyházba való betagozódást teljessé tette. Mária Terézia az új görögkatolikus egyházmegyének adományozta a feloszlott jezsuita rend ungvári templomát, mely a Bacsinszky által levezényelt átalakítás után a munkácsi püspökök székesegyháza lett.²⁷ A városban Bacsinszky kiépítette az egyházmegyei központ intézményeit (püspöki hivatal, papnevelő intézet, könyvtár és levéltár stb.), s kérésére a görögkatolikusok ügyét nagy figyelemmel kísérő és támogató királynő 1776. július 12-én héttagú káptalant állított fel.²⁸ Mivel a munkácsi püspököknek földbirtokuk nem volt, Mária Terézia 1776. október 23-án kelt adománylevelével a tapolcai apátságot a munkácsi püspökségnek adományozta, amivel biztosította az egyházmegye anyagi alapjait. 1777-ben Bacsinszky valóságos belső titkos tanácsos, 1790-ben pedig mint munkácsi püspök a főrendiház tagja lett.²⁹ Bacsinszky püspök gondoskodott a tehetséges papnövendékek egyetemi szintű képzéséről, a kántorképzés intézményeinek kialakításáról és a népiskolai hálózat fejlesztéséről, valamint az oktatáshoz és a katekézishez szükséges könyvek kiadásáról.³⁰ A püspök harminchét évig tartó egyházkormányzata eredményeként a görögkatolikus klérus emancipációja teljessé vált. Főpásztoruk a hivatalos, állami szóhasználat szerint már nem vladika, hanem püspök, a szerzeteseik nem kalugyerek, hanem atyák, papjaik pedig többé nem batykók, hanem lelkészek.

A Bacsinszky-korszak után jelentkezett az egyházkormányzat észszerűsítésének feladata. A hatalmas kiterjedésű, hétszázhuszonkilenc parókiát és hatvan esperesi kerületet számláló egyházmegyéből³¹ 1818-ban hasították ki az Eperjesi Egyházmegyét, illetve – ahogyan azt részleteiben a következő fejezetekben látni fogjuk – 1912-ben a magyar anyanyelvű és identitású görögkatolikusok számára a Hajdúdorogi Egyházmegye felét.

Fél évszázaddal az ungvári uniót követően az Erdélyben és a Partiumban élő román ortodox népesség körében is történtek sikeres kísérletek a katolikus egyházzal való egység megteremtésére. Ezek előfeltétele két fontos történelmi esemény: az Erdélyi Fejedelemség betagozódása a Habsburg Birodalomba (1690) és Nagyvárad felszabadítása (1692) volt. Vallási-felekezeti szempontból ez a két történet azzal a következménnyel járt, hogy megkezdődhetett a katolikus egy-

27 Az átalakításhoz: Terdik, 2014.

28 A káptalan statútumait közli: Papp, 1942b.

29 Forgó, 2013, 80.

30 Részletesebben: Udvari, 1994b és Udvari, 2001.

31 A Munkácsi Egyházmegye 1792. és 1806. évi adatai: Bendász–Koi, 1994 és Udvari, 1990.

házi struktúrák helyreállítása, visszatérhettek a székhelyeikről elűzött katolikus püspökök, és szabad út nyílt a szerzetesrendek, különösen is a jezsuiták előtt.

Ez utóbbiak a katolikus egyház erdélyi pozícióinak megszilárdítását egy görögkatolikus egyház létrejöttében látták. Mivel Erdély lakosságának többségét ekkor már az ortodox vallású románok alkották, a köztük létrehozott katolikus egyház teljesen átalakította volna a felekezeti erőviszonyokat, s háttérbe szorította volna a reformátusokat. Hasonló elképzelések vezették az Erdéllyel szomszédos Nagyváradi Egyházmegye püspökeit is, akik a város felszabadulása után ortodox román lakosság betelepítésével próbálták meg helyreállítani a török időkben elpusztult egyházi birtokrendszert. A betelepített románok között létrehozandó görögkatolikus egyház ebben a régióban is a felekezeti viszonyok átformálását eredményezte volna.

Erdélyben és a Nagyváradi Egyházmegyében a 17. század utolsó éveitől kezdve párhuzamosan zajlottak az események. A Gyulaféheváron élő Szerémi Teofil metropolitát, (1692–1697) a helyi jezsuiták kezdték meggyőzni,³² míg Nagyváradon Benkovich Ágoston pálos misszionáriusból lett váradi püspök (1681–1702), személyesen foglalkozott a betelepülő községek papjaival.³³

A meggyőzés alapja mindkét esetben I. Lipót már említett 1692. évi dekrétuma volt, mely jogkiterjesztést ígért az unióra lépő ortodox papságnak. Mivel az Erdélyi Fejedelemség idején a románok és az ortodoxok nem tartoztak a bevett nemzetek, illetve bevett vallások közé, az új berendezkedésben az unió a társadalmi felemelkedés biztosítékának és a politikai érdekérvényesítés új terének tűnt.

Teofil metropolita 1697-ben az úgynevezett „kis zsinaton” fogadta el vezető papjaival az uniót, ami a megszokott keretek között zajlott: az ortodoxok elfogadták a pápa főségét és a katolikus egyház tanítását, cserébe pedig a rítus sértetlenségét, hagyományaik megőrzését, valamint közjogi és társadalmi emancipációt kértek és kaptak.

Mivel Teofil metropolita néhány hónappal később, 1697 júniusában meghalt, a személyéhez szorosan kötődő unió is megsemmisült. Utódja Atanasie Anghel Popa (1698–1713) lett, akit a bukaresti ortodox metropolita és a Bukarestben tartózkodó II. Doszitheosz jeruzsálemi pátriárka szentelt püspökké, miután előttük esküt tett az unió elutasítására. Gyulaféhevárra érkezve viszont hamar felismerte az unió előnyeit, és 1698 októbere és 1700 szeptembere között több zsinaton elfogadta és papjai többségével elfogadtatta az uniót.

Hasonlóan az északkeleti régióban lezajlott eseményekhez, az unió Erdélyben is hosszan elhúzódó konfliktusok sorozatához vezetett. Az első konfliktus

32 Az erdélyi románok uniójához: Suttner, 2008; Suttner, 2009; Suttner, 2010; Nagy, 2018; Szirtes, 2018.

33 Benkovich püspök tevékenységéhez: Véghseő, 2003.

tusgócot a görögkatolikusok és az ortodoxok közötti ellentét jelentette. Bár Atanasie püspök a papság többségét 1700 szeptemberében megnyerte az uniónak, a következő években és évtizedekben az uniót elfogadó papok száma erősen ingadozott. Az uniót elutasító ortodox számíthattak a szerb egyház támogatására, mely évszázadok óta nagy hatást és befolyást gyakorolt az erdélyi román ortodoxiára. A Szerbiából érkező és a nép körében rendkívül népszerű vándorszerzetesek egész régiókat vezettek vissza az ortodox egyházba.³⁴ Mivel ezek az unióellenes mozgalmak gyakran jártak a közrend felbomlásával és véres eseményekkel, több esetben a katonaság közreműködésére is sor került. A karhatalom alkalmazása az ortodoxok szemében az uniót az elnyomó hatalom eszközévé tette. Az erőteljes ellenállás azt eredményezte, hogy – az imént ismertetett munkácsi gyakorlattal ellentétben – Mária Terézia 1761-ben végül helyreállította az ortodox hierarchiát is.³⁵

Egy másik konfliktus a görögkatolikusá lett püspök és az uralkodó által mellé rendelt jezsuita felügyelő között alakult ki. A felügyelőre, akit „teológusnak” hívtak, hivatalosan azért volt szükség, mert a frissen katolizált püspök és környezete kevésbé volt járatos a katolikus kánonjogban és teológiában.³⁶ A valóságban azonban a teológusok nem tanácsadói szerepet tölthettek be, hanem gyámság alá vonták Atanasie püspököt, majd pedig évtizedeken át utódjait. A teológusok működése azért is volt különösen is káros, mert az uniót elutasító ortodoxok bennük látták a latin rítusra való áttérítés előkészítőit. Unióellenes propagandájukban a görögkatolikus püspököt a teológus alárendeltjeként tudták bemutatni. A püspök és a teológus közötti ellentét a század közepén Inocențiu Micu-Klein püspök (1732–1751) bukásához és a görögkatolikus egyház válságához vezetett.

A harmadik konfliktushelyzet az erdélyi római katolikus püspök visszatérésekor alakult ki. Az Erdélyi Fejedelemségből az 16. század közepén a protestáns hatalom kitiltotta a katolikus püspököt. Bár 1690 után a katolikusok visszanyerték szabadságukat, Mártonffy György erdélyi püspök (1713–1721) ténylegesen csak 1716-ban költözött Gyulafehérvárra. Mivel a király által kinevezett püspökként 1715-től a városban élt Atanasie püspök utódja, Ioan Giurgiu Pataki (1723–1727), a latin püspök a IV. Lateráni Zsinat (1215) *Quoniam* kezdetű rendelkezésére hivatkozva a görögkatolikus püspök elköltözését követelte. Az ebből fakadó konfliktus 1721-ben zárult le, amikor III. Károly király felállította a Fogarasi Egyházmegyét az Erdélyben élő Rómával egyesült

34 A század közepén a bécsi udvar ösztönzésére Olsavszky Mánuel Mihály munkácsi püspök erdélyi lelkipásztori körúttal próbálta meg semlegesíteni a szerb vándorszerzetesek befolyását. Olsavszky püspök körútjáról: Ghitta, 2007.

35 Nedici, 2013, 92.

36 A teológus szerepéhez: Rus, 2014.

románok, rutének, rácok, görögök és más nemzetiségűek (magyarok és székel-lyek) számára.

Egy negyedik konfliktusgóc a görögkatolikus püspökök és az erdélyi református és katolikus rendek között alakult ki. Utóbbiak, különösen is a reformátusok, azon az állásponton voltak, hogy a románok az unióban csak a politikai érdekérvényesítés eszközt látják. Ez a gyanú kiváltképp felerősödött 1730 után, amikor az erdélyi görögkatolikus egyház élére Micu-Klein püspök került.³⁷ Az agilis püspök valóban aktív politikai szerepvállalásba kezdett, és az erdélyi románság politikai jogaiért küzdő aktivistaként szerepelt. Püspöksége első tíz évében huszonnégy kérvényt (supplex libellust) nyújtott be az uralkodónak, akitől az erdélyi rendekkel szemben védelmet kért a román nép számára. Ő volt az első, aki az erdélyi országgyűlésben azzal érvelt, hogy a románok Traianus császár utódai (dáko-román elmélet), vagyis ők a legősibb (antiquissima) és a legnagyobb létszámú (numerosissima) nemzetiség Erdélyben. Micu-Klein püspöktől kezdve az erdélyi görögkatolikus egyház összefonódott a román nemzetépítés folyamatával, és abban vezető szerepet vállalt.

A súlyos konfliktusok mellett és ellenére az unió jelentős előnyöket hozott az erdélyi görögkatolikusoknak. Ezek közül kiemelkedik a katolikus oktatási rendszerhez való hozzáférés, ami néhány évtized alatt lehetővé tette egy erdélyi román görögkatolikus egyházi elit kialakulását. A képzőhelyek között nagy jelentőségre tett szert a Propaganda Kongregáció római kollégiuma, ahol a görögkatolikus elit felső rétege részesült európai szintű teológiai képzésben. Az elit kialakulása után vált lehetségessé az, hogy az erdélyi görögkatolikus egyház saját iskolahálózatot szervezzen. A művelődés megszervezésének folyamatában jelentős szerepe volt a balázsfalvi központnak. A jelentéktelen falut 1738-ban Micu-Klein püspök tette meg az erdélyi görögkatolikus egyház központjává, amikor az uralkodótól megkapta a balázsfalvi uradalmat. Mivel a század összes püspökére jellemző volt az anyagi javakkal való gondos gazdálkodás és a visszafogott, szerény életmód, az uradalomból származó jövedelem a püspöki székhely teljes kiépítését szolgálta. Balázsfalván a semmiből nőtt ki a székesegyház, alsó- és középfokú iskola, papnevelő intézet, püspöki palota, kanonoki házak. A „kis Rómának” nevezett Balázsfalva rövid időn belül az erdélyi román kulturális élet központja és motorja lett. Az itt működő paptanárok mind a román nyelv fejlesztésében, mind pedig a román nemzettudat és identitásdiskurzus alakításában főszerepet játszottak. Tevékenységüknek köszönhetően az erdélyi görögkatolikus egyház román nemzeti egyházzá fejlődött.

A görögkatolikus egyházi elit kialakulása a további egyházkormányzati fejlődést is megalapozta. A Nagyváradai Egyházmegyében 1748-ban rítusvikári-

37 Micu-Klein püspökhöz: Câmpeanu, 2014 és Miskolczy, 1994.

us kezdte meg működését a római katolikus püspök helyetteseként.³⁸ Ekkor már a latin rítusú egyházmegye híveinek háromnegyede görögkatolikus volt. Bár a 17. század végétől kezdve a nagyváradi püspökök azért támogatták az uniót a birtokaikra telepített románok között, hogy az egyházmegyének hívei legyenek, a további fejlődést nem tudták megakadályozni. Mária Terézia 1777-ben szintén nagyváradi székhellyel görögkatolikus egyházmegyéjét hozott létre, melynek fenntartására a római katolikus egyházmegye egyik jelentős uradalmát rendelte.³⁹ Ez komoly anyagi alapokat jelentett, ami azt tette lehetővé, hogy a következő évtizedekben a görögkatolikus püspökök Balázsfalva mellett Nagyváradon is kulturális és vallási központot építsenek ki.

Az egyházszerkezet fejlődésében a következő nagy változás 1853-ban zajlott le, amikor Ferenc József király (1848–1916) felállította az erdélyi román metropóliát. A meglévő két egyházmegye mellé két új egyházmegyéjét alapított Szamosújváron és Lugoson, s a Fogarasi Egyházmegyéjét főegyházmegyévé tette. Ezt az intézkedést a románok dinasztiahűsége alapozta meg, melyről az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc idején tettek tanúbizonyosságot. Az erdélyi román görögkatolikus metropólia a korábbiaknál is szilárdabb struktúrákat jelentett. Bár püspökeik a magyar katolikus püspöki kar tagjai voltak, saját színódust is működtettek. Széleskörű vallási és kulturális autonómiát élveztek, s a 19. század folyamán jelentős pozíciókat szereztek az erdélyi gazdasági életben is. Mindezek együttesen az erdélyi románok Magyarországon belüli különállását erősítették, ami hatással volt az első világháború utáni eseményekre is.

Az erdélyi román görögkatolikus egyház történetében a nemzeti-politikai szempontok hangsúlyos jelenléte ismét nyilvánvalóvá teszi, hogy az unió nem csupán egy vallási-teológiai esemény. Az egyházi és vallási kereteket meghaladja, és jelentős hatást gyakorol a társadalmi, politikai és kulturális változásokra is.

38 Kovács Meletius nagyváradi rítusvikáriusról: Janka, 2003.

39 A Nagyváradi Egyházmegye felállításához: Janka, 1999a.

Magyar és görögkatolikus: egy új identitás születése

Az előző fejezetben felvázolt fejlődés eredményeként a Magyar Királyságban a 18. század utolsó harmadára kialakult egy görögkatolikus egyházszerkezet. Az északkeleti vármegyékben élő görögkatolikusok a multietnikus Munkácsi Egyházmegyéhez tartoztak, melyből – újabb egyházkormányzati fejlődés eredményeként – 1818-ban az Eperjesi Egyházmegye jött létre. Ebben a tucatnyi vármegyére kiterjedő régióban⁴⁰ etnikai szempontból a hívek többsége ugyan ruszin volt, de a román, a magyar és a szlovák hívek száma is jelentősnek mondható. Az erdélyi és partiumi, többségében román nemzetiségű görögkatolikusok az 1721-ben felállított Fogarasi és az 1777-ben alapított Nagyváradi Egyházmegyében, valamint a román görögkatolikus metropólia 1853-as felállítása alkalmából létrehozott Szamosújvári és Lugosi Egyházmegyében éltek. A multietnicitás erre a régióra is jellemző, amit jól illusztrálnak a 19. század első felében végrehajtott egyházszerkezeti változások adatai is. 1823-ban a Munkácsi Egyházmegyétől a Nagyváradi Eparchiához került átsorolásra a szatmári vikariátus hetvenkét paróchiája. Ezek közül ötvenegy tisztán román, öt tisztán ruszin, tizenegy vegyes, román–magyar, négy vegyes, ruszin–magyar, egy pedig vegyes, román–ruszin–magyar parókiaként volt számontartva. Négy évvel később ez az intézkedés korrekcióra szorult. Ekkor a kilenc ruszin, illetve ruszin–magyar parókia visszakerült a Munkácsi Egyházmegyébe. Cserébe viszont kilenc román, román–magyar, illetve román–ruszin–magyar parókia a munkácsi főpásztor joghatósága alól a nagyváradi megyéspüspök joghatósága alá került. A század közepén a Szamosújvári Egyházmegye felállításakor tovább csökkent a Munkácsi Egyházmegye román híveinek a száma. Az új eparchiába átsorolt kilencvennégy parókia között viszont hat román–magyar, négy román–ruszin és három román–ruszin–magyar vegyes parókia is volt.⁴¹ Bármennyire is igyekeztek az illetékesek úgy alakítani az egyházmegyei határokat, hogy a szláv ajkú görögkatolikusok az ósláv liturgikus nyelvű egyházmegyékbe (Munkács és Eperjes), a románok pedig az erdélyi metropólia román liturgikus nyelvű egyházmegyéibe (Gyulafehérvár–Fogarás, Nagyvárád, Szamosújvár, Lugos)

40 Szepes, Sáros, Zemplén, Borsod, Abauj, Torna, Ung, Szabolcs (a Hajdúkerülettel), Szatmár, Bereg, Ugocsa, Máramaros.

41 Bendász–Koi, 1994, 17–19.

kerüljenek, a tökéletes elkülönítés gyakorlatilag lehetetlen volt. A liturgikus nyelv okozta eltérés azonban olyan jelentős különbség volt, hogy nem egy, román és ószláv liturgikus nyelvű hívek lakta településen két görögkatolikus parókia is működött, egyes helyeken két külön templommal. Ez a jelenség nemcsak a nagyobb városokban, mint Nagyvárad, Szatmárnémeti vagy Nagykároly figyelhető meg, hanem kisebb településeken is, mint például Nagyléta, Újfehértó vagy Hajdúdorog.

Ezekben az ószláv és román liturgikus nyelvű egyházmegyékben jelentkezik a 18. század második felében az a lelkipásztori igény, amiből tulajdonképpen a magyar görögkatolikus egyház kialakult. Ez a lelkipásztori igény a magyar identitású görögkatolikus hívek körében a magyar nyelv liturgikus alkalmazására irányult. Mivel ezek a hívek nem értették az ószláv vagy a román liturgikus nyelvet, arra törekedtek, hogy a magyar nyelv a különböző liturgikus cselekmények során egyre nagyobb teret nyerjen. A magyar liturgikus nyelv kérdését egy későbbi fejezetben tárgyaljuk, most azt vizsgáljuk meg, hogyan jöttek létre bizánci rítusú, katolikus és magyar nyelvű és identitású közösségek. Vagyis, kik azok a magyar görögkatolikusok, honnan származnak?

Ha a választ erre a kérdésre az ószláv és a román liturgikus nyelvek „nem értéséből” kiindulva próbáljuk megválaszolni, akkor két csoportot tudunk megkülönböztetni. Voltak olyan görögkatolikusok, akik „már” nem értették az ősi liturgikus nyelveket, mert az asszimiláció jól ismert jelensége eredményeként magyarokká váltak. Ők alkották a többséget a magyar görögkatolikusok körében, de mellettük voltak olyanok, akik etnikai magyarokként lettek bizánci rítusú keresztények.

Vizsgálódásunkat ez utóbbiak csoportjával kezdve elsőként Olsavszky Mánuel Mihály munkácsi püspök egy 1759-ben készült jelentését kell idéznünk.⁴² Ezt a jelentést Olsavszky püspök a római Propaganda Fide Kongregáció felszólítására állította össze, mégpedig a dikasztérium által megküldött, nagyon részletes (mintegy hetven pontból álló) kérdőív alapján. A kérdőív 67. kérdése arra vonatkozik, hogy a jelentést megelőző húsz esztendőben hogyan alakult a főpásztor gondjára bízott nyáj helyzete: fejlődött-e, vagy, ellenkezőleg, visszalépés történt? Magabiztos választ Olsavszky püspök azzal kezdte, hogy a megelőző két évtizedben olyan jelentős fejlődés történt a görögkatolikusok körében, hogy ha püspökelődjei foltámadnának, rá se ismernének egyházukra. A fejlődés motorjaként az általa alapított munkácsi iskolát jelölte meg, melyben a klérus alapos képzést és nevelést kapott. Ennek eredményei meglátszottak a papság életében, s ez a hívek erkölcséire és hitéletére is pozitív hatást gyakorolt. Ezért – írja Olsavszky – egyre több lutheránus, református, sőt zsidó tért át a görögkatolikus vallásra. Szintén a fejlődés egyértelmű jelének tekintette azt,

42 A jelentést közli: Lacko, 1959, 72–82. Idézi: Patacsi, 1962, 285–286.

hogy egyre több falu épített kőtemplomot a régi fatemplomok helyett. Ezt a változást nyilvánvalóan a hívek számbeli gyarapodása is indokolta.

Olsavszky püspök beszámolójának ez a része rendkívül jelentős vizsgálódásunk szempontjából. A görögkatolikus vallású népesség létszámának növekedése a természetes népszaporulat és a folyamatos betelepítések révén korszakunkban ismert jelenség volt. Ehhez járultak hozzá az Olsavszky püspök által ismertetett folyamatok, vagyis evangélikus és református, sőt zsidó vallású hívek csatlakozása a görögkatolikus egyházhoz. Bár maga a püspök nem tesz utalást etnikumokra, egyértelmű, hogy református és evangélikus híveken magyarokat és szlovákokat kell értenünk.

Magyar református hívek görögkatolikussá válását a közelmúltban Kónya Péter vizsgálta.⁴³ Tanulmányában a dél-zempléni régió mintegy félszáz településének demográfiai, etnikai és felekezeti viszonyait vizsgálta különböző, 18. századi összeírások adatsorainak elemzésével. A törökkor háborúi, a Rákóczi-szabadságharc küzdelmei, illetve az ezeket kísérő járványok következtében a térség jelentős embervesztést szenvedett el, ezért az észak–déli irányú migráció célterületévé vált. A betelepülő görögkatolikus ruszin népesség és a helyi református magyarság viszonyával kapcsolatosan az adatsorok vizsgálata után Kónya Péter arra a következtetésre jutott, hogy a térség rekatolizációs folyamataiban a görögkatolikusok aktívan vettek részt. Ennek eredményeként mind az 1670-es évektől kezdődő, mind pedig a Rákóczi-szabadságharc után új lendületet nyert rekatolizációs hullámban számos református magyar család lett görögkatolikus. Megjegyzi, hogy a jelenség már a görögkatolikus egyház létrejötte előtt is ismert volt, mivel korabeli források tanúsítják, hogy reformátusok ortodox hitre való áttérése – házasságkötések vagy gyülekezeten belüli konfliktusok miatt – nem ment ritkaságszámba. Véggkövetkeztetésként arra hívja fel a figyelmet, hogy vizsgálatait után már nem állja meg a helyét az a korábban e régió tekintetében is uralkodó álláspont, mely szerint a magyar görögkatolikusok ősei kizárólag elmagyarosodott ruszinok voltak.⁴⁴

A magyar identitású görögkatolikus közösségek kialakulásában döntő szerepet játszottak azok a népességmozgások, melyek a török háborúk korában kezdődtek el és a török kiűzése utáni időszak újratelepítéseivel érték el csúcspontjukat. Ebben az összetett folyamatban bizánci rítusú ruszinok, románok és szerbek, korabeli elnevezéssel „oroszok”, „oláhok” és „rácok” telepedtek meg olyan vidékeken is, melyek magyar többségűek voltak. A ruszinok déli irányú kirajzása elérte – ahogyan fentebb láthattuk – Zemplén déli részét, valamint Abaúj, Borsod, Bihar, Szabolcs és Szatmár vármegyéket. Ez utóbbi három vármegyében, illetve a Székelyföldön újabb és újabb román betelepülések és bete-

43 Kónya, 2015.

44 Kónya, 2015, 299–300.

lepítések is történtek. Jelen munka keretein belül nincs lehetőségünk az ezekben a régiókban lezajlott asszimilációs folyamatokat részletesen vizsgálnunk. Mindössze arra vállalkozhatunk, hogy konkrét példák segítségével ismertessük ennek – a kiegyezés koráig természetes mederben zajló – asszimilációnak néhány jellemzőjét.

A magyar görögkatolikusság legősibb területe, a történelmi Szabolcs vármegye falvainak többsége a 16–17. század fordulóján – a tizenöt éves háború eredményeként – szinte teljesen elnéptelenedett. A vármegye népességnek pusztulása gyakorlatilag a Rákóczi-szabadságharc végéig folyamatos volt.⁴⁵ A falvak újratelepítése több hullámban történt, s a bizánci rítusú ruszin és – kisebb mértékben – a román népességet is érintette. Gyakori jelenség volt, hogy az újratelepítést meg kellett ismételni, mivel a letelepített lakosság járvány vagy hadi események miatt elpusztult. A görögkatolikusok szabolcsi megjelenésének több esetben is jellemzője az, hogy a település középkori templomát, amennyiben az épen maradt, az újonnan betelepült közösség vette át. Ugyanakkor a hétköznapi nyelvhasználat területén az őslakosok nyelve lett az uralkodó, s az új lakosok átvették a települések, a dűlők, rétek, patakok stb. neveit.⁴⁶ A későbbi asszimilációs folyamatok szempontjából fontos, hogy a nagyon súlyos embervesztés ellenére a vármegye lakosságának többsége magyar és református vallású volt. Dél-Zemplénhez hasonlóan a Szabolcsban letelepült vagy letelepített ruszinok se zárkóztak el a református magyar lakosságtól, melynek egyházi vezetői többször is fogalmaznak meg hivatalos panaszt református hívek „oroszhitre” való áttéréséről. A jelenség mögött Szabolcsban is többnyire az egyes hívó és a gyülekezet lelkésze közötti konfliktus állt.⁴⁷

A régió telepítéstörténetének beható vizsgálatát, s különösen is az etnikai viszonyok rekonstruálását nehezíti a források szűkös volta. Ez a kutatókat időnként elméletek megfogalmazására kényszeríti. Ilyen elmélet például Alekszij Petrov orosz történész felvetése, aki a 20. század első éveiben a ruszinok szabolcsi megjelenését vizsgálta. Mivel a letelepített családok között feltűnően sok magyar nevet talált, felvetette, hogy a szabolcsi falvak lakossága a török elől északra, a mai Kárpátalja területére menekült, ahol nyelvet és rítust/felekezetet váltva ruszinná és bizánci szertartásúvá vált. Amikor pedig lehetővé vált, ezen családok leszármazottai – immáron görögkatolikusokként – visszatértek őseik földjére. Bár családnevek alapján rendkívül kockázatos etnikai arányokra következtetni, Petrov elmélete magyarázatként szolgálhatna arra is, hogy miért

45 A legsúlyosabb veszteséget Szinán pasa tízezer tatárja okozta 1594-ben. Ekkor százhat település pusztult el. Udvari, 1994a, 103.

46 Udvari, 1994a, 109–111.

47 Udvari, 1994a, 106.

történt meg olyan gyorsan a nyelvváltás és az asszimiláció ezekben a falvakban.⁴⁸

A 18. század második felében már a templomi nyelvhasználat területén is megjelent a magyar nyelv iránti igény, mégpedig elsőként a prédikáció vonatkozásában. Ennek pontos arányairól a Munkácsi Egyházmegye 1806. évi részletes összeírásából tájékozódhatunk. A Szabolcs vármegyei adatokból kitűnik, hogy ekkor már a görögkatolikusok mintegy 40 százaléka kizárólag magyar nyelvű prédikációt hallgatott, míg a kétnyelvű, ruszin–magyar prédikációs nyelv aránya 37–38 százalékos volt. Ezzel szemben a tisztán ruszin és tisztán román prédikációs nyelv együttvéve is alig haladja meg a 20 százalékot.⁴⁹ Az asszimiláció ütemét jól illusztrálja, hogy Fényes Elek az 1836–1840 között megjelent *Magyar országnak 's' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben* című monumentális művében Szabolcs vármegyéjében már nem mutat ki ruszin lakosságot, mivel őket – görögkatolikus vallásuk ellenére – már a magyarok közé sorolta.⁵⁰

Ezen szabolcsi ruszin–magyar görögkatolikus közösségek belső életébe ad betekintést egy értékes forrás, melyet érdemes közelebbről is megvizsgáljunk. 1794 tavaszán Szákovics Bazil nagykállói parókus – Bacsinszky András megyéspüspök engedélyével – megáldotta filiája, Napkor község új görögkatolikus templomának alapkövét. A napkori görögkatolikus hívek első hulláma még a 17. században érkezett a településre. Önálló parókiát alkottak, sőt 1715-ben még egy jelentős papi gyűlésnek is helyszínt biztosítottak. Az 1739-es pestisjárvány következtében azonban a község szinte teljesen elnéptelenedett. A század közepén a földbirtokos Kállay család újratelepítette a községet német, magyar, ruszin és román családokkal.⁵¹ Tehát az 1794-ben új templom építését kezdeményező közösség már a második hullámban érkezett. 1747-ben még csak huszonnégy⁵² görögkatolikus családot írtak össze, 1792-ben már kétszáznyolcvannyolc,⁵³ míg 1806-ban már ötszázötvenkét⁵⁴ hívőről szólnak a források. Mind a kettős telepítés, mind pedig a dinamikusan emelkedő hívőszám miatt a napkori jellegzetes szabolcsi görögkatolikus közösségnek nevezhető.

Szákovics parókus gondosan előkészítette az alapköő megáldását. Papírra vetette prédikációját, majd az ünnepség után beszámolójához mellékelve elküldte

48 Udvari, 1994a, 110–111. Udvari István egyetért Petrov feltételezésével: Udvari, 2004, 33–34.

49 Udvari, 1990, 81.

50 Paládi-Kovács, 1972, 343–344.

51 Lekli, 1979, 317.

52 Ember, 1947, 99.

53 Bendász–Koi, 1994, 76.

54 Udvari, 1990, 121.

főpásztorának. Beszédét a Teremtés könyvének 28. fejezetének egy mondatára építette. A parókus Jákob álmát idézte fel, és azt a pillanatot, amikor Jákob, felébredve az álomból, a feje alá helyezett követ olajjal leöntve emlékjelet állított, és így kiáltott fel: „Nintsen itt egyéb, hanem az Isten háza, s az Ég kapuja” (Ter 28,17).⁵⁵ Ezzel a parókus azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy az a templom, melynek alapkövét elhelyezik, szintén az „Ég kapujaként” lesz jelen a napkori hívek életében, és ahogyan Jákob álmában a megnyíló égből létrán leereszkedő és visszatérő angyalok az ember és az Isten közötti kapcsolatot jelképezték, úgy az új templom is az Istennel való találkozás helyszíne lesz a hívek számára. Az épületes és szép lelki üzenet mellett azonban a parókus megfogalmaz egy másik gondolatot is, amit érdemes szó szerint idéznünk:

De vajon keresztény napkori kiseded nyájam! miképpen merészlünk, úgy szólván idegen földön, s más birtokán az Urnak követ jelül felemelni? miképpen bátorkodunk az Urnak oltárt építeni más földén? Igaz az; ezen földtül idegenyek vagyunk; de valamint Jakob patriarka a Mesopotamiai idegeny pusztában bátorkodott jelül követ az Istennek fel emelni; ugy éppen ezen idegenységből ki vett bennünket ama Isten hajlékát szerető; ama nagy kegyelmű, nagy érdemű Tekintetes Nemes Vitézljő Kállay Kállay Ferencz Ur, Tekintetes Nemes Szabolcs Vármegyénknek érdemes tagja Nemes Vármegyénknek dicsőséget emelő oszlopa; Isten házának eröss istápjja; mindeneknek bölts tanácsadója, amidön örökössen ezen helyet olly meg határozás alat ki atta, hogy örökössen birhassátok tellyes szabatsággal.⁵⁶

Ezzel a gondolatmenettel Szákovics parókus alapvetően a telket adományozó földesúr jóindulatára akarta felhívni a hívek figyelmét. Ugyanakkor betekintést nyújt abba is, hogy ebben az időben a napkori közösség miként tekintett magára: „ezen földtül idegenyek vagyunk”. Vagyis a szabolcsi magyar vidékre idegenként érkeztek, ahogyan Jákob is idegen földön bolyongott, és a beilleszkedésük folyamata még nem zárult le teljesen. De ahogyan Jákobnak az Isten tulajdonába adta azt a helyet, ahol az álmot látta és ahol az olajjal megkent emlékkövet elhelyezte,⁵⁷ úgy az „édes kedves keresztény kiseded napkori nyáját” is a kegyúri adományozás „az idegenységből” kiemelte, és a templomépítés támogatása révén elősegítette beilleszkedésüket. Szákovics Bazil prédí-

55 Ezt a mondatot feljegyezte ószlávul is, de maga a prédikáció teljesen magyar nyelvű.

56 Szákovics Bazil nagykállói parókus magyar nyelvű prédikációja az épülő napkori templom helyének megáldásakor, Napkor, 1794. április 20. *Források*, II/4/1, 52–54., 53.

57 „Az Úr vagyok, atyádnak, Ábrahámnak Istene és Izsák Istene. A földet, amelyen pihensz, neked és utódaidnak adom.” Ter 28, 13

kációja egy apró betekintést enged abba az asszimilációs folyamatba, amely a magyar identitású görögkatolikus népesség kialakulásához vezetett a 18. század második felében.

A tizenöt éves háború Erdélyben is hatalmas pusztítással járt, és jelentős népességmozgásokat eredményezett. Ennek egyik sajátos formája a románok betelepülése a Székelyföldre, ami vizsgálódásunk szempontjából különös jelentőséggel bír. A 16. század második felében kezdődő román betelepülés és telepítések, illetve a szükségszerűen lezajló asszimilációs folyamatok ugyanis a 20. század elejére azzal a következménnyel jártak, hogy a Székelyföldön mintegy negyven görögkatolikus parókián magyar nyelvű és identitású hívek éltek, akik a román nyelvet már nem használták és többnyire nem is értették. Bár ezek a közösségek – amint látni fogjuk – a magyar görögkatolikusok 1868 után induló szerveződésének nem voltak részesei, a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításának idejére a politikai erők előtt megnőtt a nemzetpolitikai jelentőségük, így – némileg váratlanul – ők is az új görögkatolikus egyházmegyében és következésképpen nagy viták keresztjében találták magukat. A románok székelyföldi betelepülése egy időben elhúzódó folyamat volt, ami a 18. században tetőzött, és a 19. század elején zárult. Jellemzője volt a betelepülő népesség cserélődése,⁵⁸ illetve az, hogy a románok nemcsak Moldvából és Havasalföldről, de Erdély más részeiből is érkeztek a Székelyföldre.⁵⁹ A román lakosság létszáma a 19. század közepére egyes helyeken megsokszorozódott: Csíkszékben például 1614-ben a lakosság összlétszáma körülbelül huszonnégyezer volt, ami 1850-re kilencvenkétezerre nőtt, vagyis megnégyszereződött. Ezzel szemben a románok létszáma ugyanezen időszakban a több mint hetvenszeresére növekedett. Gyergyószékben még ennél is látványosabb a gyarapodás, mivel ott a növekedés mintegy ötszázszoros volt.⁶⁰

Az asszimiláció három nagy területe – nyelv, etnikum és vallás – közül a székelyföldi románok körében a leggyorsabban a nyelvi asszimiláció zajlott le. Ez természetes folyamat volt, hiszen a románok magyar nyelvű közösségekben települtek le, amelyekben mindig kisebbséget alkottak. Ezért a beilleszkedésük feltétele a nyelv elsajátítása volt. Ezt követte a székelyek szokásaihoz és kultúrájához való igazodás, vagyis a beolvadás folyamata, ami egyúttal a társadalmi felemelkedés lehetőségét is jelentette.⁶¹ A nyelvi és etnikai beolvadással ellentétben a vallási asszimiláció a 19. század közepéig csak szórványos volt⁶² és azt követően se zajlott le teljeskörűen. Ez eredményezte a magyar nyelvű és iden-

58 Hermann–Kovács, 1999, 166.

59 Pál, 1999, 31.

60 Szócs, 1999, 145.

61 Pál, 1999, 70.

62 Pál, 1999, 71.

titású, de román liturgikus nyelvű görögkatolikus közösségek kialakulását is. Ezekben a Gyulafehérvár-Fogarasi Főegyházmegyéhez tartozó közösségekben a magyar liturgikus nyelv iránt nem mutatkozott igény, sőt – ahogyan látni fogjuk – maga a gondolat is idegen volt számukra.

Ezzel szemben Magyarországon a kiegyezést követő évtizedekben látványosan nőtt a magyar nyelvhasználatot igénylő görögkatolikusok száma. Ez jórészt a korabeli magyar kormányok asszimilációt erőltető politikájának volt köszönhető. A változások mértéke jól kiolvasható a korszak népszámlálási adataiból.⁶³ 1880–1910 között Magyarország és Erdély lakosainak száma 32,8 százalékkal, míg a magyar görögkatolikusoké 117,6 százalékkal nőtt. Míg 1880-ban 139 849-en vallották magukat magyar görögkatolikusnak, 1910-ben ez a szám már 304 318 volt. Következésképpen a magyarok aránya a görögkatolikusok között szintén jelentősen, 9,4 százalékról 15,2 százalékra növekedett. A vármegyék szintjén – nem meglepő módon – Szabolcs, Szatmár, Zemplén és Ugocsa vármegyékben történtek a legjelentősebb változások. Szabolcsban a magyarok aránya a görögkatolikusok között 82 százalékról 98 százalékra emelkedett. Ez az arány Szatmárban, Zemplénben és Ugocsában ugyanezen időszakban 15-ről 30 százalékra nőtt. A magyar asszimilációs nyereség elsősorban a ruszin görögkatolikusokkal szemben realizálódott: a Munkácsi Egyházmegye területét lefedő vármegyékben a magyar görögkatolikusok száma már 1880–1890 között is jelentősen, 49,6 százalékkal nőtt, míg a ruszinoké csak 10 százalékkal. A ruszinok asszimilációjában fontos szerepet játszott a papság: 1910-ben a ruszin hívek aránya a görögkatolikus népességben belül 22,7 százalék volt, míg a papságnak csak 4,6 százaléka vallotta magát ruszinnak. Ezzel szemben a magyarok aránya – ahogyan fentebb láthattuk – 15,2 százalék volt, viszont a görögkatolikus papok 25 százaléka vallotta magát magyarnak. Bár a 19. század közepétől kezdve a ruszinok körében is útjára indult a nemzeti ébredés mozgalma, a papság magyarbarát többsége Pankovics István, majd pedig Pásztyei Kovács János megyéspüspökök vezetésével és – ahogyan azt látni fogjuk a liturgikus nyelvről szóló fejezetben – konfliktusok felvállalásával sikeresen csillapította a ruszin nemzeti törekvések hatását.

A görögkatolikus papságnak az asszimilációban játszott szerepe mellett meg kell említenünk az urbanizáció jelenségét is. Ugyan a görögkatolikus népességnek mindössze 6,2 százaléka élt városban, és ezzel jelentősen elmaradt az országos átlagtól (20,4 százalék), körükben az asszimiláció gyorsabban zajlott le. A századforduló környékén ma is jelentős görögkatolikus városi parókiák jöttek létre (Budapest, Debrecen, Miskolc) vagy tértek át a magyar liturgikus nyelv használatára (például Nyíregyháza, Szatmárnémeti, Nagykároly). Egyes

63 A továbbiakban idézett adatok forrása: Niessen, 1991.

nagyvárosokban a hívek szervezkedése végül nem vezetett magyar parókia alapításához (például Arad, Kolozsvár, Nagybánya, Szamosújvár, Zilah).⁶⁴

Az asszimiláció jóval kevésbé érintette a legnagyobb hívőszámú görögkatolikus egyházat, az 1853-tól négy egyházmegyéből álló román görögkatolikus metropóliát. Az 1880 és 1910 közötti évtizedekben a románok aránya a Magyar Királyság görögkatolikus lakosai körében mindössze 2,5 százalékkal csökkent (58,9-ről 56,4-re). Lélekszámuk ugyanebben az időszakban viszont 877 106-ról 1 133 512-re nőtt. 1910-ben a román hívek összlétszáma a ruszin hívek két és félszerese, a magyarokénak pedig négyszerese volt.⁶⁵ A bőséges dotációval ellátott román görögkatolikus egyházmegyék jelentős és erős iskolahálózatot tartottak fenn. Ennek révén, valamint a román liturgikus nyelv segítségével sikeresen védtek híveik identitását és egyházuk nemzetiségi jellegét. Mivel sikeresen ellenálltak az asszimilációs nyomásnak, élesen bírálták az asszimilálódó ruszin klérust és értelmiséget. A román egyházmegyékbe sorolt ruszin parókiák papjai gyakran kerültek konfliktusba a románosító egyházmegyei vezetéssel. Ez sajátos módon csak gyorsította a ruszinok elmagyarosodását, akik a magasabb rendűnek tartott magyar kultúra és nyelv irányába mozdultak el a román alternatívával szemben.⁶⁶ A román egyházmegyékben élő magyar identitású görögkatolikusok szintén ki voltak téve a román nyelvű oktatás és liturgikus nyelv segítségével megvalósított románosító törekvéseknek. A jelenség ismert volt a politikai elit előtt is. Vargha Gyula, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója 1904-ben terjedelmes kimutatást készített Tisza István miniszterelnöknek „a görög kath. vallású magyaroknak az egyház és iskola részéről [történi] rendszeres eloláhosításáról”. Vargha igazgató ezekkel a szavakkal foglalja össze a probléma lényegét és ösztönzi a miniszterelnököt politikai cselekvésre:

Már maga az is képtelen állapot, hogy egy államban oly egyházi szervezet állhasson fenn, mely nyelvében, szellemében és intézményeiben valóságos negatioja az állam nemzeti jellegének; de még nagyobb képtelenség, hogy az az egyház szabadon, büntetetlenül forgathatja ki nemzetiségökből az államalkotó nemzetnek azon fiait, kik véletlenül amaz egyházhoz tartoznak.⁶⁷

Időnként a közvélemény is szembesült a román görögkatolikus egyház románosító törekvéseivel. 1893-ban nagy visszhangot keltett Pituk Béla nagyvá-

64 Központi Statisztikai Hivatal bizalmas kézírata a hajdúdorogi püspökségbe be nem kebelezett magyar ajkú görögkatolikusok kimutatásáról az 1910-es népszámlálás alapján, Budapest, 1913. május 29. előtt. *Források*, II/4/3, 412–421., 226a. sz. dokumentum.

65 Niessen, 1991, 42–43.

66 Niessen, 1991, 44–45.

67 *Források*, II/4/2, 110–116., 35a. sz. dokumentum.

radi egyházmegyes görögkatolikus pap Aradon kiadott röpirata. Ebben Pituk súlyos vádat fogalmazott meg Mihail Pavel nagyváradi püspökkel (1879–1902) szemben, amit már a röpirat címében is nyilvánvalóvá tett: „Hazaárulók. Országunk kellős közepén a jelen korunkban eloláhosított huszonnégyezer tősgyökeres magyarjainkról. Leleplezések a nagyváradi görögkatholikus oláh egyházmegyéből”. A szerző az 1900. évi nagyváradi sematizmus azon adatából indult ki, mely szerint az egyházmegye területén csak Makón élnek magyar görögkatolikus hívek. Ezzel szemben az 1900. évi népszámlálás adatsorai szerint ugyanezen területen több mint huszonötezer magyar görögkatolikus hívő élt. Pituk akciója heves indulatokat keltett, és a közvéleményt Pavel püspök ellen hangolta. A püspök ellen Nagyváradon szervezett tüntetést csak karhatalommal tudták feloszlítani. Pituk álláspontját gyengíti az a tény, hogy a röpirat kiadása előtt súlyos konfliktusba keveredett főpásztorával, akinek korábban közvetlen munkatársa volt. Az egyébként is gyenge idegrendszerű Pitukot Pavel püspök fiatalon, mindössze harminchét évesen nyugdíjazta. Tehát erős személyes sértettség vezette a szerzőt, akit a püspök a röpirat megjelentetése után felfüggesztett a papi szolgálatból, és a nyugdíját is megvonta. Pituk négy évvel később meghalt.⁶⁸ Halálának évében a hajdúdorogi Petrus Jenő is megpróbálta a közvélemény figyelmét felhívni az ószláv és a román liturgikus nyelv segítségével zajló asszimilációra. Ahogyan a magyar liturgikus nyelvről szóló fejezetben látni fogjuk, *A magyarság önvédelme a keleti rítusu egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen*⁶⁹ című művében számos megalapozatlan állítást fogalmazott meg, ezért a könyv leginkább az érzelmek felkorbácsolását szolgálta, s nem a probléma szakszerű feltárását és bemutatását.

A magyar görögkatolikus közösségek között külön figyelmet érdemel Hajdúdorog, melynek jelentőségét az a tény is alátámasztja, hogy az egész Munkácsi Egyházmegye legnagyobb lélekszámú parókiája volt.⁷⁰ A város ma is meghatározó vallási arculata a 17. század első felében alakult ki. A tizenöt éves háborúban Dorog a 16. század végére – a Szabolcs vármegyei települések feléhez hasonlóan – szinte teljesen elpusztult.⁷¹ Az enyészettől az mentette meg, hogy a település Bocskai István tulajdonába került, aki a hajdúk letelepítésének folyamatában az 1605. december 12-én kiadott korponai kiváltságlevélben Dorogot is a hajdúkapitányoknak adományozta.⁷² Bocskai korai halála miatt a kijelölt „hajdúvárosok” megszállása elhúzódott. Dorogra is – immáron Thurzó György nádor adománylevelének köszönhetően – csak 1616-ban érkeztek meg

68 Pirigy, 1990b, 47–48.

69 Petrus, 1897.

70 Udvari, 1990, 119.

71 Dávid, 1971, 49.

72 Nyakas, 2006, 353–354.

a hajdúk Deli Száva lippai kapitány vezetésével.⁷³ Bár a Bocskai által letelepített hajdúk többsége református vallású volt, Dorog új lakói ortodoxok voltak, akik a következő évtizedekben a református vallás bátyáiként is működő hajdúvárosok között sajátos kivételként indultak meg az önálló fejlődés útján. A szabolcsi falvakhoz hasonlóan a 17. század folyamán Dorogot is jelentős veszteségek érték, melyek közül kiemelkedik az 1660-ik évi „Szejdi-járás”. Ekkor Ahmed Szejdi budai pasa Köprülü Mehmed nagyvezír utasítására kifejezetten a hajdúk megbüntetésére indított pusztító hadjáratot.⁷⁴ A nagy embervesztésekkel járó hadi események és járványok hatásainak mérséklésére újabb, jellemzően ruszin és román betelepülések történtek Dorogra. Így a súlyos megpróbáltatások ellenére a mezőváros túlélte a vészterhes időket, és megőrizve felekezeti sajátosságát a térségben, a bizánci rítusú kereszténység központjává vált. Ugyanakkor történelmi okokból (Bocskai emlékezete) és a közeli református hajdúvárosok hatására a mezőváros lakóinak önazonosságában a magyarsághoz való ragaszkodás lényegi elemmé vált. Ez magyarázza azt a tényt is, hogy a Dorogon letelepült románok – korabeli szóhasználat: „oláhok” –, akik szintén ortodox, majd az 1646-os ungvári unió után görögkatolikus vallásúak voltak, és a hajdúutód „ráczok” 1667-ben a közös templom használatának rendjéről magyar nyelvű okiratban egyeznek meg. Serfűző István főhadnagy (a város vezetője) és a helyi „oláhok” képviselői, név szerint: Nagy András, Papp András, Harsány Péter, Hunyadi Mihály „szép szerrel” megegyeztek abban, mi legyen a templomhasználat „szép rendje”. A megegyezés szövegét közlő Udvari István felhívja a figyelmet arra, hogy a korban a családnevet nem az egyén választotta, hanem a közösség adta, ezért azok a közösség jellegéről árulkodnak. Ebből az is következik, hogy mind a „rácz”, mind pedig az „oláh” elsősorban vallást – pontosabban ószláv, illetve román liturgikus nyelvet – jelöl, és nem etnikai identitást.⁷⁵ Idővel még egyértelműbbé vált a helyzet, és bő száz évvel később Koptsay János esperes a két parókia, az akkor már nem „rácz”, hanem rutén–magyar és az „oláh” parókia egyesítésére tesz javaslatot, és azzal érvel, hogy mindkét parókia hívei a közbeszédben a magyart használják, a templomi prédikáció nyelve magyar, illetve a szentgyónások és a haldoklók ellátása szintén magyar nyelven történik.⁷⁶

Hajdúdorog magyar jellegének megőrzése különösen is hangsúlyos feladatként fogalmazódott meg a városi előljáróság számára a reformkorban. Erről

73 Dávid, 1971, 51. és Rác, 1969, 56–57.

74 Komoróczy, 1971, 236.

75 A megegyezés szövegét közli: Udvari, 1988, 332.

76 Koptsay János esperes a hajdúdorogi magyar–rutén és román parókia egyesítéséről, Hajdúböszörmény, 1783. március 8., *Források*, II/4/1, 51–52., 2. sz. dokumentum.

tanúskodik az a levélváltás is,⁷⁷ amely 1834 első napjaiban a városi magisztrátus és Kerekes Demeter parókus között zajlott le. „Szent vallásunk nemzeti nyelvünk száműzője nem lehet” – állapítja meg a város vezetősége, és arra buzdítja a parókust, aki egyben az iskola igazgatója is volt, hogy mind a gyermekek oktatásában, mind pedig a templomi szolgálatokban az ósláv nyelv szerepét minimalizálja, a magyar nyelvet pedig részesítse előnyben. A magisztrátus megfogalmazza annak okát is, hogy miért tartja szükségesnek erre figyelmeztetni a parókust: „Szégyellenénk, ha valaki bennünket azon méltó szemrehányással illetne, hogy mi a nemzetisedés szántsándékos gátlói vagyunk, pedig szembetünöképpen száműzve lévén nemzeti nyelvünk, vallyon nem egyenesen azon elviselhetetlen szemrehányás terhe alá esünk é?” A dorogiak tudták, hogy nemzeti szempontból a Hajdúkerület református városai, de még a szomszédos vármegyék hatóságai is állandó megfigyelés alatt tartották őket.⁷⁸ Legnagyobb félelmeik közé tartozott magyar identitásuk megkérdőjelezése, aminek kizárólagos alapja az ósláv liturgikus nyelv volt. Az „orosz” vagy „muszka” jelző alkalmazása a dorogiakra volt az „elviselhetetlen szemrehányás terhe”.

A dorogi előjáróság által említett „nemzetisedés” fogalma átvezet minket egy másik fontos kérdéskörhöz, a magyar görögkatolikusok önértelmezésének és identitásformálódásának kérdéseihez. Amint fentebb láthattuk, a magyar görögkatolikusok eredetét vizsgálva két „forrást” tudunk beazonosítani: a magyar etnikumú hívek áttérését a bizánci rítusra, valamint a ruszin és a román nemzetiségű népesség elmagyarosodását. Míg az előbbi jelenség kisebb, addig a második folyamat nagyobb mértékben járult hozzá magyar anyanyelvű és identitású görögkatolikus közösségek kialakulásához. Ugyanakkor ezzel a válasszal nem zárhatjuk le az eredet és a származás kérdését. A nacionalizmus(ok) előtti időkben az etnikai identitásnak közel se volt akkora jelentősége, mint a vallásfelekezeti hovatartozásnak. A fentebb már említett elnevezések – „orosz”, „oláh” és „rác” – elsősorban a bizánci rítusra, illetve a görögkatolikus vagy

77 Hajdúdorog magisztrátusának levele Kerekes Demeter hajdúdorogi parókushoz, Hajdúdorog, 1834. január 4. és Kerekes Demeter parókus levele a városi magisztrátusnak, Hajdúdorog, 1834. január 8., *Források*, II/4/1, 55–58., 5–6. sz. dokumentumok.

78 Ezt bizonyítja Zemplén vármegye leirata is a Hajdúkerülethez 1841-ben, melyben felszólítja az illetékeseket arra, hogy Hajdúdorogon szüntessék meg az „orosz” nyelv használatát. Zemplén vármegye levele a Hajdúkerülethez a magyar nyelv iskolai és templomi használata tárgyában, Sátoraljaújhely, 1841. március 15. *Források*, II/4/1, 58–59. 7. sz. dokumentum. Figyelemre méltó az az érvelés, mellyel a hajdúdorogiak visszautasították a gyanúsítgatást: „[...] büszke öntudattal mondani merjük, hogy bár hitvallásunkra nézve ugyan oroszok vagyis tulajdonképpeni egyesült görög szertartásuak – mindazonáltal testestül, lelkestül szint olyan magyarok vagyunk, mint a Római Katolikusok, Reformátusok vagy Evangélikusok, bár vallásuk Római, Helvét, vagy Ágostainak neveztessek.” Hajdúdorog városának közgyűlése Pély-Nagy Gábornak, a Hajdúkerület főkapitányának, 1841. március 23., *Források*, II/4/1, 59–60. 8. sz. dokumentum.

ortodox felekezetre utáltak. Amikor azonban a felvilágosodás szellemi áramlataiban megjelenik a modern nacionalizmus, és a 18. század második felében Magyarországon is teret nyer, a fenti jelzők jelentéstartalma módosul, és egyúttal azt is kifejezik, hogy viselőik „nem magyarok”, vagy legalábbis nem teljes értékű magyarok. A magyar görögkatolikus identitás kialakulásában ennek a szempontnak óriási jelentősége van. Sőt, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a magyar nemzethez való tartozás igénye és az igazodás kényszere, illetve a társadalmi stigmáktól (orosz, oláh, rác) való szabadulás vágya a magyar görögkatolikus identitásdiskurzusnak egyfajta hajtómotorja volt.

Fontos ezért megvizsgálunk azt a kérdést, hogy mit gondoltak az eredetükről és származásukról a magyar identitású görögkatolikusok, akik a magyar nyelv liturgikus használata iránt megfogalmazott igényükkel tulajdonképpen belesimultak a magyar nemzeti ébredés szövetébe, még ha ez az igény alapvetően lelkipásztori jellegű is volt.

A származás kérdésére adott választ alapvetően határozta meg az, hogy a válaszadó mennyire érezte szükségét annak, hogy – igazodva a nacionalista diskurzus logikájához – az origót időben a lehető legtávolabbra helyezze. Ennek megfelelően a 19–20. századi görögkatolikus magyarság körében megkülönböztethetünk radikális és mérsékelt eredetmítoszt. Mindkét narratíva alapját egy sokáig vitatott történelmi tény adta, mégpedig az, hogy a honfoglalás és a Szent István-i államalapítás közötti időszakban a magyarság elsőként a bizánci rítusú kereszténységgel került kapcsolatba, és az ország területén egy Konstantinápolyból érkezett missziós püspök, Hierotheosz, majd pedig utódai végezték térítő munkát. Az ország területén bizánci rítusú monostorok jöttek létre, s ezek a 13. századig megőrizték eredeti jellegzetességüket. A bizánci térítés elsődlegességét alátámasztó érveket elsőként Schwarz Gottfried rendszerezte, és tárta a nagyközönség elé *Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta* című, 1740-ben Németországban kiadott értekezésében.⁷⁹ Az iglói születésű, de Németországba kivándorolt evangélikus tanár célja művével a katolikus történelemszemlélet és múltértelmezés alapjainak megingatása volt. Ez utóbbit a 17. században a jezsuita Inchofer Menyhért alkotta meg az *Annales ecclesiastici regni Hungariae* című művében. Inchofer Szent István király történelmi alakjában a Szentszék iránti engedelmisségét, a Rómától az egyház megszervezésére kapott apostoli jogkörét és feltétlen Mária-tiszteletét emelte ki. Ezek olyan szempontok voltak, melyek a protestánsok elleni küzdelemben hatékony érvnek számítottak, és ezért az evangélikus és református tudósok figyelmét is felkeltették. Schwarz Gottfried előtt már Révay Péter és Czvittinger Dávid, majd a 18. század elején Kocsi Csergő János,⁸⁰ őt követve

79 Schwarz Gottfried művéhez: Tóth, 2017.

80 Tóth, 2020.

pedig Debreceni Ember Pál és Bod Péter is igyekezett gyengíteni a katolikus narratívát a Szent Korona görög eredetének feltételezésével, a Hartvik-legendát megkérdőjelezésével, a Szilveszter-bulla hitelességének kétségbe vonásával és az 1092. évi szabolcsi zsinat egyes, a nős papságra és a nagyböjt kezdetére vonatkozó törvénycikkelyeivel. Schwarz ezeket a témákat kiegészíti Ioannes Skylitzés krónikájának és VII. (Bíborbanszületett) Konstantin *De administrando imperio* című művének vonatkozó adataival. Elemzi a két magyar törzsfő, Bulcsú és Gyula látogatását és megkeresztelkedését a 10. század közepén Konstantinápolyban, valamint Hierotheosz szerzetes püspökké szentelését és Turkiába (Magyarországra) küldését és ottani működését, mely a krónikás szerint „sokak” megtérését eredményezte. Vizsgálódásai eredményeként Schwarz arra a megállapításra jut, hogy a magyarok megtérését a két törzsfő megkeresztelkedésétől és Hierotheosz missziós püspök magyarországi tevékenységétől kell számítani.⁸¹

Schwarz Gottfried következtetéseivel a katolikus oldal azonnal vitába szállt, és hosszan, történészgenerációkon át tartó polémiában igyekezett cáfolni a latin rítusú kereszténység elsőbbségét és ezáltal tekintélyét kétségbe vonó állításokat. Ezek a próbálkozások azonban szükségszerűen eredménytelenek maradtak, és lassan a közgondolkodásban is elterjedt az a történelmi tény, hogy a magyarok új hazájukban elsőként bizánci rítusú térítők révén ismerkedtek meg a kereszténységgel.

A magyar identitású görögkatolikusok számára ez a tény azt a „felszabadító üzenetet” hordozta, hogy a közgondolkodással ellentétben a bizánci rítus és magyar identitás nem egymást kizáró fogalmak. Az informatika világából kölcsönzött képpel azt mondhatjuk, hogy a bizánci rítus nem olyan „kód”, amely inkompatibilis a magyar nyelvvel, kultúrával és önazonossággal, és csak szláv és román „fejlesztői környezetben” működőképes. Éppen a magyar nemzet történelmének egyik legfényesebb korszaka, a honfoglalás, az államszervezés és a kereszténység felvételének kora bizonyítja azt, hogy a bizánci rítusnak van létjogosultsága a magyarok között. Létezik a bizánci „kódnak” magyar nyelvi verziója!

Ennek a társadalmi stigmáktól felszabadító üzenetnek a magyar görögkatolikusok között kétféle értelmezése nyert teret. Az elsőt nevezhetjük radikális értelmezésnek. Lényegét jól megragadja az alábbi idézet, mely Antalóczy Imre hajdúdorogi káplántól származik 1861-ből:

Itt az ideje, hogy a mit elmulasztottak azon buzgó hittérítők, kik őseinket a keresztyénségre térítvén orosz és oláh nyelven szerkesztett egyházi könyveket adtak kezeikbe, ha bár ezer év múlva is, itt az ideje, hogy helyrehozzuk mulasztásaikat, s magyar nyelvre

81 Tóth, 2017, 64–65.

fordított könyvekből meríthessük az örök életre vezető tant, hogy valahára magyar nyelven imádhassák a teremtőt azon unokák, kik a honfoglaló magyaroknak legtörzsökösebb polgártársai.⁸²

Ez az értelmezés tehát egyfajta fizikai kontinuitást feltételez a Hierotheosz püspök és társai által bizánci rítusú kereszténységre vezetett 10. századi és az útjukat kereső 19. századi görögkatolikus magyarok között. Nem meglepő, hogy ez a narratíva nagy népszerűségnek örvendett, különösen a hajdúdorogiak körében, akik a magyar nyelv liturgikus alkalmazásának engedélyezése ügyében benyújtott felterjesztéseikben „tősgyökeres” magyarságukat kész tényként kezelik: „mi tősgyökeres magyarok lévén, hogy nyelvünk iránt forró szeretettel viseltetünk, éppen úgy nem szükséges bizonyítani, mint a gyerekeknek édes anyja iránti kiváló szerelmét” – írják 1863-ban főpásztoruknak, Popovics Bazil munkácsi püspöknek.⁸³ Nem hagyják szó nélkül, ha ezt bárki is kétségbe vonja: „Mi tősgyökeres magyarok lévén, ha nemzetiségünk ott is, hol az jogos méltánylatban részesülni van hivatva, nemcsak mellőztetik, hanem még a szent vallás köpenyege alatt az beolvasztatni czéloztatik, hol ősi vallásunkhozi tántorithatatlan ragaszkodásunkért nemzetiségünkötől megfosztani igyekezetet látunk, s a miatt, hogy eddig is nem a mi bele nyugvásunk, s akaratumkal Isteni tiszteletünknel a szláv-ruthen általunk soha nem értett nyelv járma alatt nyögni kényszerültünk, még ős magyar eredetünk is, némely túl buzgó ruthen papok által megtagadtatni megkísértetik” – olvashatjuk a Ferenc József királyhoz 1866-ban írt felterjesztésben. „[...] ünepélyesen ki jelentjük hogy magunknál tős gyökeresebb magyarokat e Hazában nem ismerünk, és nemzetiségünk iránti tántorithatatlan szeretettben magunkat senki által felül múlni nem engedjük”⁸⁴ – biztosítják Scitovszky hercegprímást.

A „tősgyökeresség” szép körmondatokba csomagolt határozott állítása Hajdúdorog esetében érthető, hiszen a város 19. századi lakói az emberemlékezetet meghaladó visszatekintésben se fedezhettek fel környezetükben más, a magyartól eltérő identitásra utaló nyomokat az ószláv és a román liturgikus nyelven kívül. Az Árpád-kori bizánci rítusú magyarsággal való kontinuitást igazoló források teljes hiányát a magyarság vérzivataros történelmével magyarázták. Őszinte meggyőződéssel azonosultak Hierotheosz püspökkel és – ahogyan a következő fejezetben látni fogjuk – bízták meg Révész György festőt, hogy templomukban örökítse meg emlékét.

82 Antalóczy Imre hajdúdorogi káplán cikke a *Kárpáti Hirnökben*, Ungvár, 1861. július 25., *Források*, II/4/1, 72–73. 21. sz. dokumentum.

83 Hajdúdorog városának felirata Popovics Bazil munkácsi püspökhöz, Hajdúdorog, 1863. május 22., *Források*, II/4/1, 75–77. 23. sz. dokumentum.

84 Hajdúdorog város felterjesztése Scitovszky János hercegprímáshoz, Hajdúdorog, 1866. május 6., *Források*, II/4/1, 82–84. 28. sz. dokumentum.

Hosszasan lehetne sorolni ennek a radikális értelmezésnek a megnyilvánulásait a 19–20. századi görögkatolikus szerzők írásaiban és a magyar liturgia iránti küzdelem hivatalos dokumentumaiban. A források közül kettőt ki kell emelnünk, mert az eredetmítosz több fontos jellemzőjéről tanúskodnak.

Az első a magyar görögkatolikusok 1900. évi római zárandoklata során XIII. Leó pápának (1878–1903) benyújtott emlékirat, mellyel a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezését kérték.⁸⁵ Ez a magyar görögkatolikusok történelmében kulcsfontosságú dokumentum, melyre a következő fejezetekben is vissza-visszatérünk, részletes történeti visszatekintést is tartalmaz. Szerzői az Árpád-kori bizánci rítusú monostorokkal kapcsolatban azt a megállapítást teszik, hogy az alapító szerzetesek első, görög etnikumú nemzedéke után – az 1054-es egyházszakadás következményeként – a szerzetesek „szükségképpen a magyar haza fiaiból kerültek ki”, akik „a saját magyar nyelvükön végezték a szertartásokat”.⁸⁶ Az Ajtony által alapított marosvári monostornak, illetve fekvésének az emlékirat különös jelentőséget tulajdonít, mivel „ez a Tiszán túl fekvő vidék lett mindenkorra a görög szertartásu magyarság otthonává. A századok hosszú folyamán sűrűn egymásra következő csapások megakadályozták ugyan e szertartást a terjeszkedésben, de soha semmi vész végleg ki nem irtotta”.⁸⁷

Tehát a kontinuitás állításán túlmenően az emlékirat már a magyar nyelv liturgikus használatát is feltételezi, mégpedig alapvetően a keleti egyház megengedő gyakorlatából kiindulva. Ezáltal nemcsak a magyar görögkatolikusok ősiségét vélik bizonyítani, hanem azt is, hogy a magyar nyelv liturgikus alkalmazása ugyanolyan ősi gyakorlat, tehát az emlékiratban a pápa elé terjesztett kérés teljesítése kellőképpen megalapozott.

Az emlékirat az eredetmítosz fejlődésének egy fontos momentuma. Azok a társadalmi stigmák, melyektől a magyar görögkatolikusok szabadulni kívántak, csak az ország határain belül voltak értelmezhetőek. Az emlékirat azonban ezt a problémát áthelyezte a nemzetközi térbe, ahonnan aztán – ahogyan látni fogjuk – szükségszerűen érkeztek is a reakciók. Ez a sajátos „nemzetköziesítés” azzal a következménnyel járt, hogy a magyar görögkatolikus ügy a magyar nemzetiségi politika mellett a közép- és a kelet-európai külpolitika agendájába is bekerült.

A másik forrás, amit ebben az összefüggésben fontosnak tartunk, 1921-ből származik, de már egy jóval korábban kialakult meggyőződést fogalmaz meg.

85 A magyar görögkatolikusok római zárandoklatán XIII. Leó pápának, Budapest, 1900. február, *Források*, II/4/1, 427–453. 192. sz. dokumentum. Az emlékirat angol nyelvű szövege és a magyar görögkatolikus identitás formálódásáról: Pusztai, 2019.

86 *Források*, II/4/1, 431.

87 Uo.

Az év első napjaiban Miklósy István hajdúdorogi püspök az Erdélyben élő magyar görögkatolikusok érdekében szólalt fel Vass József kultuszminiszternél a Szentszék és Románia közötti tervezett konkordátum apropóján. Levelében az erdélyi magyar görögkatolikusok létszámát negyvenöt-ötvenezerre becsüli, s velük kapcsolatban az alábbi megállapítást teszi: „Az erdélyi görög katolikusok között vannak a magyarság legrégebb keresztényei, a hunok ivadékai, a székelyek, – akiknek őseit még a Gyula erdélyi vezér által Konstantinápolyból behozott Hierotheos görög szerzetes és társai térítették a kereszténységre.”⁸⁸ Vagyis egy adott ponton az eredetmítoszt kiterjesztették a székelyföldi magyar görögkatolikusokra, kiknek eredetét fentebb vázoltuk.

A történelmi tények radikális értelmezése tehát etnikai folytonosságot állít az Árpád-kori bizánci rítusú és a 19–20. századi magyar görögkatolikusok között, megalkotja a székelyföldi görögkatolikusok eredetmítoszáét, illetve az „ösiség” érvét kiterjeszti a magyar nyelv liturgikus használatára.

Bár ez a sajátos „magyar görögkatolikus kontinuitás-elmélet” a 19–20. században nagyon népszerű volt, sőt napjainkban is vannak képviselői, mégse nevezhető kizárólagosnak. Létezett egy mérsékeltnek nevezhető álláspont, mely fel- és elismerte az asszimiláció jelentőségét a magyar identitású görögkatolikus közösségek létrejöttében. Répássy Miklós, nyugalmazott államtitkár, a Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetségének alelnöke ezt ezekkel a szavakkal fogalmazta meg:

Egy bizonyos: legnagyobb részünkben, közösen e haza sokmillió más lakosával együtt, mi is egy közismert népmozgalmi folyamatnak vagyunk eredményei. Ezt a folyamatot a népek nagy keveredésében mindenhol észlelhetjük. Ez a folyamat az, amelyben valamelyik nemzetiség egyes tagjai vagy egész részei is a környezet, a kultúra, a nevelés hatása alatt egy más nemzetiséggel olvadnak egybe. Ez a folyamat tette az oláh Szibinyániakat magyar Hunyadiakká, a horvát Subicsokat magyar Zrínyiekké; így lettek a szláv törzsökű Petőfi és Kossuth a magyar nemzet ragyogó vezérsillagaivá, így lett a „sváb” Herczeg Ferencből ünnepezt magyar író, így a bajor származású Rákosi Jenőből a 30 milliónyi magyar megálmódója. Így lettek az ungvári rutén püspökség gör. kath. szemináriumának kispapjai a 48-iki magyar szabadságharc katonái, így lett az ú.n. „orosz” pap fiából, Vasvári Pálból a magyar

88 Miklósy István hajdúdorogi püspök átirata Vass József kultuszminiszterhez, Nyíregyháza, 1921. január 4., *Források*, II/4/4, 228–230., 100c. sz. dokumentum, 229.

szabadság vértanúja! Magyarokká lettünk. Magyarok vagyunk. Ez a valóság.⁸⁹

Ez az értelmezés is épített a bizánci rítusú kereszténység Árpád-kori jelenlétének tényére, de képviselői magukat a Hierotheosz és társai által megtérített magyarok szellemi örököseinek tekintették. A magyar kereszténység és államiság első korszakában kimutatható bizánci egyházi jelenlét számukra is a fentebb megfogalmazott „felszabadító üzenetet” hordozta (vagyis a magyarság és a bizánci rítus nem egymást kizáró fogalmak), miközben nem érezték égető szükségét annak, hogy a nacionalista diskurzus versenyfutásába bekapcsolódva kreáljanak maguknak egészen az Árpád-korba visszanyúló kifogástalan magyar leszármazást. Megelégedtek azzal, hogy ezzel érvelhettek: ha a 10–13. században elfogadott volt, hogy éltek bizánci rítusú magyarok az országban, akik a keleti egyház hagyományainak megfelelően nyilvánvalóan a népnyelvet használták a liturgiában, akkor ennek elfogadhatónak kell lennie napjaik Magyarországon is.

89 Répássy Miklós: A görögkatholikus magyarság helyzete. *Máriapócsi Naptár*, 1929, 51–53., 51.

Első lépések – első kudarcok

Az eredetről és az identitásról szóló diskurzus megindulásával egy időben konkrét lépések is történtek a legfőbb lelkipásztori cél, a magyar liturgikus nyelv törvényesítése érdekében. Zemplén vármegye már említett „érdeklődése” (valójában inkább számonkérő levele) a hajdúdorogi iskolai és templomi nyelvhasználat kérdésében⁹⁰ arra ösztönözte a város vezetőit, hogy a magyar liturgikus nyelv kérdését próbálják meg Hajdúdorog határain kívül is megismertetni és a problémára országos szinten megoldást találni. A megoldás útja ismert volt: egyházi jóváhagyással rendelkező és jó minőségű magyar nyelvű liturgikus könyvekre volt szükség ahhoz, hogy a magyar nyelv liturgikus alkalmazásának törvényesítése egyáltalán napirendre kerüljön. Bár a hajdúdorogiaknak ekkor még fogalmuk se volt arról, hogy milyen hosszú és kudarcokkal terhelt út vár rájuk, azzal tisztában voltak, hogy a liturgikus könyvek kiadása messze meghaladja a lehetőségeiket. Ezért 1841-től kezdve azon munkálkodtak, hogy az országgyűlés hozzon határozatot a magyar görögkatolikus liturgikus könyvek államköltségen történő kiadásáról. Elsőként a Hajdúkerület hozott döntést arról, hogy az ügyet hivatalosan is felveszi az országgyűlésen tárgyalandó kérdések közé, s ehhez az ország összes törvényhatóságának támogatását kérte. Amikor a Hajdúkerület erről értesíti Zemplén vármegyét, a magyar liturgikus nyelv kérdését az egyöntetű országos támogatást élvező magyar államnyelv ügyének kontextusába helyezi: „a Magyar Nemzeti Nyelv előmozdításának egy-egy hatalmasabb eszköze alig lehet mint ha azzal való élés, az Egyházi szertartások körébe is felvételük”.⁹¹ Ezt

90 1836–1844 között – Hajdúdorog történetében egyedülálló módon – Lyachovics János (1789–1849) parókus megkísérelte visszaszorítani a magyar nyelv templomi használatát. A rendkívül művelt, több nyugati nyelven is beszélő parókusnak az volt a meggyőződése, hogy Ausztria közeli bukása után Magyarország az Orosz Birodalom érdekszférájába kerül. Ezért híveinek jövőjét vélte biztosítani azzal, hogy mind az iskolai oktatásban, mind pedig a templomban erőltette az ósláv nyelv használatát. Emiatt a helyi közösséggel számos konfliktusa támadt, ezért 1844-ben lemondott a hajdúdorogi parókiáról és az ungvár-ceholnyai parókia papja lett. Az 1849 novemberében bekövetkezett halála előtti hónapokban szemtanúja volt a szabadságharc leverésére érkező orosz intervenciók csapatok bevonulásának.

91 A Hajdúkerület levele Zemplén vármegyének, Hajdúböszörmény, 1841. június 14., *Források*, II/4/1, 61–62., 9. sz. dokumentum. Zemplén vármegye támogató nyilatkozata: *Források*, II/4/1, 62. 10. sz. dokumentum.

a gondolatmenetet követve mind Zemplén vármegye közgyűlése,⁹² mind pedig a Hajdúkerület⁹³ arra kötelezte országgyűlési követeit, hogy a magyar államnyelvről szóló törvényjavaslat vitája során tegyenek javaslatot a magyar nyelvű görögkatolikus liturgikus könyvek kiadására. Erre első ízben az 1843/1844-es országgyűlésen került sor. Hűen a követutasításokhoz, Draveczky Alajos zempléni követ 1843. június 3-án a XI. kerületi ülésen,⁹⁴ Pély-Nagy Gábor főkapitány, a Hajdúkerület képviselője június 6-án a XII. kerületi ülésen,⁹⁵ majd pedig egy hónappal később a XVIII. országos ülésen⁹⁶ kérte a görögkatolikus szertartási könyvek államköltségen történő magyarra fordítását és kiadását. Mindkét követ arra törekedett, hogy a magyar államnyelvről szóló törvénybe kerüljön be a görögkatolikusok kérvénye, de ez a kísérletük eredménytelen maradt. Szerencsy István táblaelnök úgy ítélte meg, hogy a javaslat nincs összefüggésben az államnyelvel, ezért visszautalta a kerületekhez.⁹⁷ Ezzel meg is pecsételte az indítvány sorsát. A kerületek ülésén csak egy évvel később került napirendre, több, kisebb jelentőségű ügygel együtt, és gyors elutasításra talált: „a hajdúvárosi görög egyesült vallású magyarok egyházi szertartásainak nyelvünkre fordíttatása, mit magok [ti. a követek] is óhajtanak, de költségük nincs.”⁹⁸

Az országgyűlésen írnokként részt vett egy fiatal hajdúdorogi joghallgató, Farkas Lajos is, aki negyedszázaddal később a magyar görögkatolikusok szervezett mozgalmának elindítója és évtizedeken át vezetője lett.⁹⁹ A magyar görögkatolikus ügy elkötelezett harcosa ekkor tapasztalta meg első alkalommal a kudarc keserű ízét. Borsod vármegye idős és tapasztalt követe, Palóczy László ezekkel a szavakkal vigasztalta és bátorította a fiatal joghallgatót: „a gazdag Magyarországnak nincs arra [ti. a liturgikus könyvek fordítására] való pénze. Azonban ne essenek a jó atyafiak kétségbe, mert eljön az idő, midőn a nemzet rendelkezni fog tudni, hogy a jó magyar nép óhaját, ami egyúttal a nemzet óhaja is, teljesítse”.¹⁰⁰

92 *Források*, II/4/1, 63., 12. sz. dokumentum.

93 Nyakas, 2002, 302. és *Források*, II/4/1, 63., 11. sz. dokumentum.

94 Kovács, 1894, I, 261. és *Források*, II/4/1, 63.

95 Kovács, 1894, I, 264. és *Források*, II/4/1, 63–64.

96 Kovács, 1894, I, 617. és *Források*, II/4/1, 64.

97 Kovács, 1894, I. 618. és *Források*, II/4/1, 65.

98 Kovács, 1894, V. 188.

99 Farkas Lajos 1821-ben született Hajdúdorogon. Apja, Farkas Miklós helyi földbirtokos és kerületi táblabíró volt. Családja az 1606-ban Hajdúdorogra települő Farkas Mihály hajdúkapitány leszármazottja volt. Debrecenben a piaristáknál, Kassán a premontreieknél végezte középfokú tanulmányait. Jogi tanulmányokat folytatott Eperjesen, majd Pozsonyban, ahol 1845-ben ügyvédi vizsgát tett.

100 Pirigyi, 1998, 23.

A Hajdúkerület vezetői megfogadták Palóczy szavait, és az 1847-ben Pozsonyban ismét összeülő országgyűlésre küldött követeik utasításába belevetették a liturgikus könyvek fordításának ügyét, amihez ezúttal is kérték a többi vármegye támogatását.¹⁰¹ A *Nemzeti Újság*ban megjelenő *Országgyűlési Közlemények* tanúsága szerint a kérdést elsőként Olgay Titusz, Pozsony vármegye küldötte vetette fel 1847. december 18-án a 27. kerületi gyűlésen. A küldöttek ekkor a magyar nyelvről szóló törvényjavaslatot és az azt kísérő feliratjavaslatot vitatták meg. Az írásban benyújtott, illetve szóban felvetett módosító javaslatok nagy száma miatt napirendi vita alakult ki. Ekkor említette meg Olgay Titusz, hogy követutasításában szerepel a liturgikus könyvek fordításának ügye is, amit a magyar nyelvről szóló törvényben szeretne látni.¹⁰² Négy nappal később, a 30. kerületi ülésen már felolvasták a törvényjavaslatot és a felirat szövegét. Bár a törvényjavaslatban nem kapott helyet a liturgikus könyvek fordítása, Olgay követ ebbe belenyugodott, és jelezte, hogy majd egy másik törvény tárgyalása során fogja megismételni javaslatát.¹⁰³ A január 8-án tartott 31. kerületi ülésen viszont maga Kossuth Lajos vette ismét napirendre az ügyet. Arra a kérdésre, hogy a királyhoz intézett feliratban csak általános elveket fogalmazzanak-e meg, vagy konkrét kérdéseket („specialitások”) is, Kossuth éppen a görögkatolikus liturgikus könyveket hozta fel példaként. Ekkor Olgay is szót kért, s javasolta, hogy a „specialitások”, köztük a magyar liturgikus könyvek kerüljenek be a feliratba. Ugyanezt kérte Kövér György, a Hajdúkerület követe is. Hozzászólásra jelentkezett Duchnovics Sándor eperjesi kanonok, a ruszin nemzeti ébredés kiemelkedő alakja is, és – meglepő módon – ő is támogatta a görögkatolikus liturgikus könyvek magyar fordítását, mivel azokat „a magyar nyelv és nemzetiség terjesztésére hatalmas és szükséges tényezőnek” tartotta, sőt „részéről [...] nem csak ezen könyvek, hanem az isteni tisztelet magyar nyelven leendő tartását is pártolja és óhajtja”. Ugyanakkor Duchnovics kanonok arra is felhívta a figyelmet, hogy nem elegendő lefordítani a liturgikus szövegeket, és azokat kiadni, mivel használatuk engedélyezése a Szentszéknek van fenntartva. Tehát a kormányzat és az országgyűlés igyekezzen ezt a jóváhagyást is mielőbb megszerezni.¹⁰⁴ Duchnovics kanonoknak ez a megjegyzése akkor nem kapott érdemi figyelmet, később viszont világossá vált, hogy ez a tény valójában a probléma lényegét érinti.

101 Nyakas, 2002, 400. és *Források*, II/4/1, 65. 15. sz. dokumentum. A *Pesti Hírlap* is beszámolt a Hajdúkerület követutasító és -választó üléséről. A liturgikus könyvekkel kapcsolatban a cikk megjegyzi, hogy egy meg nem nevezett táblabíró vagyonának felét ajánlotta fel a célra, amennyiben az országgyűlés nem szavazza meg a támogatást. *Pesti Hírlap*, 1847. október 26., 973. sz., 273.

102 *Nemzeti*, 1848. január 2., 618. sz., 854.

103 *Nemzeti*, 1848. január 9., 622. sz., 871.

104 *Nemzeti*, 1848. január 16., 626. sz., 887.

A támogató felszólalások ellenére a magyar liturgikus könyvek ügye elakadt. Ezért május 6-án a hajdúdorogiak nyílt levélben próbálták megszólítani Popovics munkácsi püspököt. Ismerve a főpásztor elkötelezettségét a nemzeti ügyek mellett, arra ösztönözték, hogy a megfelelő fórumokon lépjen fel a nagy munkához szükséges anyagi fedezet előteremtése érdekében.¹⁰⁵ A levél június 16-án került nyilvánosságra. Három nappal később Eötvös József, az első felelős magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere az országgyűlési javaslatokra, valamint a hajdúdorogiak levelére hivatkozva biztosította Popovics püspököt arról, hogy amennyiben és amikor a főpap kéri, ő miniszterként minden szükséges támogatást meg fog adni a magyar liturgikus könyvek kiadásához.¹⁰⁶

Ekkor látszólag révbe ért a hajdúdorogiak kérvénye, hiszen a pénzügyi fedezet hiánya többé nem jelentett akadályt, és Popovics püspöknek csak el kellett volna indítania a fordítás és kiadás folyamatát. Valójában nem történhetett előrelépés az ügyben. Duchnovics kanonokhoz hasonlóan Popovics püspök is tisztában volt azzal, hogy a liturgikus nyelv kérdésében a Szentszék az illetékes. Rómában pedig a magyar nemzeti érzés vagy a magyar nyelv ügye nem tartozott a méltányolható érvek közé. Különösen úgy, hogy ekkor már nyilvánvaló volt, hogy a magyarországi római katolikus főpapok kifejezetten ellenzik a magyar nyelv használatának engedélyezését a görögkatolikus templomokban. Néhány évvel korábban maga Popovics püspök ezzel kapcsolatban közvetlen tapasztalatokat szerzett. 1845-ben ugyanis Petrus Antal lelkész Hajdúdorogon teljes magyar nyelvű liturgiát végzett. Ez kiváltotta az Egri Főegyházmegyei Hatóság tiltakozását. A munkácsi püspökhöz eljuttatott levél a később oly sokszor ismételt tényre hivatkozott: a magyar nem kanonizált liturgikus nyelv, ezért használata nem engedélyezett.¹⁰⁷ Bár a püspök valóban elkötelezett támogatója volt a magyar nemzeti ügynek, az egyházi előírások jelentette akadályokat nem hagyhatta figyelmen kívül.

Popovics püspök tehát nem kezdeményezte Eötvös miniszternél a liturgikus fordítások megkezdését, de erre igazából már esélye se lett volna. A szabadságharc kitörése teljesen új helyzetet teremtett, ami kivitelezhetetlenné tette a hasonló terveket.

Másrészt viszont a szabadságharc lehetőséget teremtett a magyar görögkatolikusoknak arra, hogy a magyarsághoz való lojalitásukat látványosan demonstrálják. A pesti forradalom napjaiban színre lépett a görögkatolikus papcsalád-

105 *Nemzeti*, 1848. január 16., 626. sz., 121. és *Források*, II/4/1, 65–66. 16. sz. dokumentum.

106 Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter átirata Popovics Bazil munkácsi püspökhöz, Pest, 1848. június 19., *Források*, II/4/1, 66–67. 17. sz. dokumentum. Az átirat szövegét közli Szabó Jenő is. Szabó Jenő, 1913, 172.

107 Petrus, 1897, 22–23.

ból származó Vasvári Pál, aki a márciusi ifjak egyik vezéréként megmutatta, hogy egy „orosz” pap fia is képes példát mutatni hazaszeretetből. A szabadságharcban elszenvedett hősi halála a hazáért való áldozatvállalás jelképévé és a magyar görögkatolikus emlékezet ikonjává tette. Apja, Fejér Pál, a Munkácsi Egyházmegye magyar vidékein – Nyírgelsén, Dámócon, Tiszabüdön (ma Tiszavasvári), Hajdúböszörményben, majd Nyírvasváriban – szolgált. Az ifjú Pál ez utóbbi település iránti tiszteletből vette fel a Vasvári nevet.¹⁰⁸ Keresztapja az a Lupess István timári parókus volt, aki fontos szerepet játszott a magyar nyelvű kéziratok liturgiafordítások elterjedésében.¹⁰⁹ Személyében tehát a magyar identitású görögkatolikusok a legmagasabb szinten képviseltették magukat a forradalom és a szabadságharc eseményeiben.

A görögkatolikus papok – függetlenül attól, hogy magyar vagy ruszin identitásúak voltak – elkötelezettségét a magyar nemzet ügye mellett jól szemlélteti az a levél, amelyet Vasvári legjobb barátja, Kecskés Antal, az ungvári püspöki aula írnoka fogalmazott neki 1848. június 14-én. Ebben a magánlevélben Kecskés beszámol azokról a tapasztalatairól, melyeket a márciusi forradalom utáni három hónapban a Munkácsi Egyházmegye beregi, ungi, máramarosi, ugcsoi és zempléni parókiáin járva személyesen szerzett. Biztosítja barátját arról, hogy a vidék „szláv ajkú magyar lakosai” is – minden szóbeszéd ellenére – „e hazánk rendíthetetlen fia”. Nem kis büszkeséggel írja: „Nem dicsekszem, de hogy e nép püspöki megyénkben békén van, egyedül megyei papságunk dicsősége, kik most a tett mezején, nem szájjal, de tettel mutatják meg hazafiságukat – Kaptok egy néhány országgyűlési képviselő magyar orosz papot.”¹¹⁰ A szóbeszéd alatt Kecskés azokra az előítéletekre utal, amelyek szerint az ország bizánci rítusú lakosainak a magyar nemzet iránti lojalitása megkérdőjelezhető. Irodistiként néhány nappal a levelének megírása után kézbe vehette Danilovics Antal tóketerebesi parókus és esperes Popovics Bazil püspökhöz intézett levelét, melyben egy ilyen rágalomhadjáratról számol be. Zemplén vármegye közgyűlésén Kolosy János járási bírót állította, hogy a munkácsi püspök körlevelében rendelte el papjainak a Miklós orosz cárért való imádkozást. Felszólította a vármegyét, hogy ezen nyilvánvaló hazaárulás ellen erélyesen lépjen fel.¹¹¹ Hasonló rágalmak újra és újra felbukkantak, különösen egy-egy országgyűlési követ- és (később) képviselő-választás kampányában.

108 Nem a névmagyarosítás volt a célja, hiszen a Fejér családnév ezt nem indokolta. Udvari István szerint Vasvári el akarta kerülni azt, hogy a megjelenés előtt álló történeti munkái miatt összekeverjék a nála jóval idősebb Fejér Györggyel (1766–1851). Udvari, 2003, 29–30.

109 Udvari, 2003, 19. A legrégebbi fennmaradt kéziratok liturgiafordítás átírása is tőle származik.

110 Bene–Takács, 1989, 69–70.

111 A levelet közli: Bendász, 1997, 12–13.

Az előítéletek és rágalmak ellenére a görögkatolikus klérus tettekeszsége valóban megmutatkozott. Ugyanebben a levélben Kecskés beszámolt arról a friss hírről, hogy a munkácsi püspök engedélyezte az ungvári szeminárium-ban tanuló papnövendékeknek, hogy beálljanak a nemzetőrségbe, biztosítva őket arról, hogy a szabadságharc után visszatérhetnek a papnevelő intézetbe. Ami Kecskés levelének időpontjában még csak friss hír volt, hamarosan megerősítést nyert. Popovics Bazil püspök valóban beengedte a toborzótiszteket a szemináriumba, akik eredményesen végezték a munkájukat. A magyarországi papnevelő intézetek között egyedülálló módon az ungvári görögkatolikus szeminárium százhuszonegy hallgatója közül ötvenegyen vonultak be, és lettek kispap-honvédek. Legtöbbjük az első honvéd vadászrezdibe került, mely Kossuth védelmét is ellátta.¹¹² A kormányzó külön levélben köszönte meg a munkácsi főpásztor példaértékű támogatását,¹¹³ amiért a püspöknek a szabadságharc leverése után felelnie kellett. Nem kerülhették el a felelősségre vonást azok a görögkatolikus papok sem – szám szerint legalább nyolcvanketten –, akik a papnövendékekhez hasonlóan csatlakoztak a honvédsereghez. Közülük hármójukra (Papp Simon, Damjanovics József, Kreith József) elsőfokon halálbüntetést szabott ki a kassai bíróság, amit végül várfogságra enyhítettek.¹¹⁴

A magyar szabadság ügyéért a hajdúdorogiak is harcba mentek. A város több száz honvédet és tucatnyi tisztet állított ki, akik közül többen az életüket adták. A szabadságharc hajdúdorogi tisztjei között ott találjuk a már említett Farkas Lajost és a vele egyidős jogász-történész Mészáros Károlyt¹¹⁵ is, akik a magyar szabadság nagy ügye mellett szűkebb közösségük, a magyar identitású görögkatolikusok jogainak biztosítását is szent ügyüknek tekintették, és akik később megvetették a szervezett mozgalom alapjait.

A szabadságharc leverése a magyar görögkatolikus ügyre is csapást mért, hiszen a Bach-korszakban a magyar nemzeti ügyekkel szemben a nemzetiségi igények kerültek előtérbe. Ezek között a magyar görögkatolikusok szempontjából a román görögkatolikusok kormányzati támogatása különös jelentőséggel bírt. Mivel a magyar szabadságharc idején az erdélyi románok tanújelét adták a Habsburg-ház iránti hűségüknek, joggal számíthattak nemzeti igényeik támogatására. Az egyházszervezetük fejlesztésére vonatkozó kérelmeik 1853-ban találtak meghallgatásra, amikor az uralkodó a Fogarasi Egyházme-

112 Uo.

113 Kossuth különösen is értékelte azt, hogy a püspök unokaöccse is beállt a honvédek közé. A levelet közli: Barta, 1955, 336.

114 Molnár, 2014, 49.

115 A szegény sorsú Mészáros Károlyt Kerekes Demeter hajdúdorogi parókus karolta fel és gondoskodott tanítatásáról. A debreceni piaristáknál taníttatta a kiváló tehetséggel megáldott fiatal embert, aki pártfogója halálát követően házitanítóságból élt. Ahogyan önéletrajzában megjegyzi: még Vasvári Pált is tanította szavalni. Csorba, 1974, 47.

gyét Gyulafehérvár–Fogaras néven metropóliai rangra emelte, a korábban az esztergomi érsek alá tartozó Nagyváradi Egyházmegyét az új metropóliába sorolta be, valamint Szamosújváron és Lugoson új püspökségeket állított fel. Ezzel létrejött az erdélyi román görögkatolikus metropólia, melynek nemzeti-ségi jellege kezdettől fogva egyértelműen kidomborodott. A kifejezetten erős, és az iskolarendszer révén hatékony egyházszervezet sikeresen tudta képviselni a román nemzeti érdekeket, többek között – ahogyan látni fogjuk – a magyar görögkatolikusok törekvéseivel szemben is.

A Bach-korszakot – sokezernyi sorstársukhoz hasonlóan – mind Farkas Lajos, mind pedig Mészáros Károly elsősorban túlélni igyekezett. Farkas 1850-ben kényszersorozással a 39. gyalogezredbe került hatévi szolgálatra,¹¹⁶ s csak 1861-ben tudott visszatérni szülővárosába. Mészáros ugyan viszonylag gyorsan el tudott helyezkedni Ungváron törvényszéki ülnökként, a szabadságharcban vállalt szerepe miatt 1853-ban elbocsátották. Ezt követően ügyvédként praktizált, de 1856-ban a múltja ismét utolérte, és a hatóságok eltiltották az ügyvédi foglalkozástól. Ekkor a bécsi *Magyar Sajtó* szerkesztője ajánlott neki újságírói állást, de a bécsi rendőrség nem engedélyezte, hogy a birodalmi fővárosba menjen. Pesten telepedett le, és hamarosan keresett újságíróként futott be. Nemcsak a *Magyar Sajtó*nak írt cikkeket, hanem gyakorlatilag az összes országos lapnak. Néhány év múlva azonban Ungváron folytatta újságírói pályáját. Abban bízva, hogy részt vehet szűkebb pátriája politikai életében és ezáltal társadalmi és gazdasági viszonyainak javításában, 1861-ben megalapította a *Kárpáti Hírnök* című lapot.¹¹⁷ Bár a lap mindössze fél évig jelent meg, a magyar görögkatolikus ügy alakulásában mégis jelentős szerepet játszott. Mészáros ugyanis rögtön az első szám vezércikkében a magyar görögkatolikusok helyzetét tárta a nyilvánosság elé. Reagálva az országszerzte érzékelhető nemzetiségi mozgalmakra és azok egyházi vonatkozásaira, felhívta a figyelmet arra, hogy a görögkatolikus magyarság identitását az ószláv és a román liturgikus nyelv veszélyezteti. A „*Nemzetiségünk hanyatlásának okai, előmozdításának eszközei Felső-Magyarországon*” című cikkében így fogalmaz:

[...] a mióta Magyarországon a görög kath. orosz és oláh püspökségek szerveztettek s számtalan magyar ajkú községek is ezen püspökségek joghatósága alá tétettek: magyar testvéreink az orosz és oláh nyelven kezelt szertartás befolyása alatt évtizedről-évtizedre bámulatos gyorsasággal kezdtek belészokni az idegen nyelvű szertartásokba, mígnem oda jutának, hogy a fölvidéken nyelvüket teljesen elvesztenék, a tiszántúli részekben pedig mint a hajduvárosokban, Szabolcs és Szathmár megyében; Hevesben

116 Bona, 2008, online.

117 Pirigyi, 1997, 21–23.

s Borsodban magyarul még imádkozni sem tudnának; jóllehet mind nevük, mind nyelvük, mind szokásuk a legvilágosabban szólnak magyar származásuk félreismerhetetlen jellege felől. Legmeglepőbb tünemény mindezek között még is az, hogy ha a mondottuk vidékeken valamely gör. katolikusától azt kérdezed: „miféle ember ön?” kétségkívül ezt feleli rá: „én orosz vagyok” habár egy hangot sem ért oroszul vagy tótul.¹¹⁸

Mészáros annyira aggasztó mértékűnek tartja ezt a sajátos asszimilációt, hogy azonnali intézkedéseket sürget, és négy pontban meghatározza a cselekvés irányát. Legsürgetőbb feladatnak azt tartja, hogy szűkebb pátriájában minden ezer főnél nagyobb lakosságú településen nyissanak magyar tannyelvű kisdédóvót. Az egyházi kegyurakat arra buzdítja, hogy hozzanak létre olyan pénzügyi alapokat, melyekből a magyar nyelv ápolásában és terjesztésében kimagasló eredményeket elérő tanítók és tanodai felügyelők rendszeres pénzjutalomban részesülhetnek. A vármegyei tisztviselőket felszólítja, hogy karolják fel a népiskolák és azokban a nemzeti nevelés ügyét. Végül a negyedik pontban megfogalmazza azt az igényt, hogy a magyar görögkatolikusok számára létesüljön egy külön egyházmegye, melynek határain belül mind a liturgikus cselekményekben, mind pedig az oktatásban kizárólag a magyar nyelvet használják.¹¹⁹

Egy magyar jellegű görögkatolikus egyházmegye felállításának gondolata valószínűleg ebben a vezércikkben jelenik meg elsőként a nyilvánosság előtt.¹²⁰ Mészáros nyilvánvalóan a román egyházszervezet 1853-ban lezajlott nagyarányú fejlesztésére reagálva jutott el a magyar egyházmegye iránti igény megfogalmazásáig. Ezt megerősíti az a gondolatmenet is, amit Farkas Lajos vetett papírra és jelentetett meg Mészáros lapjának tizedik számában (1861. augusztus 4.) „*Még egy szózat a g. k. magyar püspökség tárgyában*” címmel. Mészárossal egyetértve Farkas Lajos is úgy véli, hogy az ószláv és a román liturgikus nyelv veszélyezteti a magyar görögkatolikusok nemzeti identitását. Mészáros adatát elfogadva, ő is mintegy háromszázezerre teszi azon magyar identitású görögkatolikus hívek számát, akik az ószláv és a román liturgikus nyelvű egyházmegegyékben élve ki vannak téve az asszimiláció veszélyének.

118 *Kárpáti Hírnök*, 1861. július 1., I. évf., 1. sz., 1. *Források*, II/4/1, 67–69.

119 Uo.

120 A *Kárpáti Hírnök* második számában Mészáros folytatja a gondolatmenetet. Fontosnak tartja a magyar görögkatolikusok ügyét a közbeszéd tárgyává tenni, mivel tapasztalata szerint a közvéleményben az a felfogás uralkodik, hogy a magyar nemzetiséget nem fenyegeti az asszimiláció veszélye. „Egy gör. kath. magyar püspökség szüksége nemzetiségünk érdekében”, *Kárpáti Hírnök*, 1861. július 4., I. évf., 2. sz., 1–2., *Források*, II/4/1, 69–71.

Most azonban erős meggyőződés, hogy rég ohajtott kívánságunk teljesülend s meg nem történhet az többé, hogy édes magyar hazánkban, mi magyar óhitűek lehessünk azon szegény páriák, kiknek saját édes anyai nyelvükön még Istenüket sem szabad imádni, az nem lehet; hogy midőn román ajku testvéreinknek párjával is állítják fel a püspökségeket, akkor egy 300 000 lélekből álló magyar óhitű felekezet egészen elhanyagolva, idegen nyelv járma alá erőszakolva egyházi fő nélkül legyen. Az nem lehet, hogy gyermekeinkre most is az Az-Buki cyril betűk tanulását erőszakolják s a született tős, gyökeres magyar hajdu-gyermeknek is azt verjék fejébe, hogy ő nem magyar, hanem orosz; az nem lehet, hogy tovább elnézzük és el tűrlessük: hogy szemünk láttára magyar hitsorsosainkat miként verbuválják, némely túlbuzgó ruthen papok saját zászlaik alá. Itt az idő: hogy nekünk is fel kell lépnünk s meg kell mutatnunk, hogy testben, lélekben magyarok vagyunk; s hogy Istenüket sem tudjuk másként imádni, mint magyarul; meg kell mutatnunk, hogy ezt tenni jogunk van s hogy azt tenni is fogjuk.¹²¹

Farkas Lajos legsürgetőbb feladatnak azt tartja, hogy Hajdúdorogon hívjanak össze egy nagygyűlést, melyen a magyar görögkatolikus parókiák lelkészei és híveinek képviselői felterjesztést fogalmaznának meg a királyhoz és az országgyűléshez egy magyar egyházmegye felállítása és a magyar nyelv liturgikus alkalmazása érdekében. A nagygyűlés létrehozna egy állandó választmányt is, mely az ügy képviseletét attól kezdve ellátná. A választmány fontos feladatának tartotta a magyar görögkatolikusok által lakott települések hatásainak megszólítását és támogatásul elnyerését, valamint a magyar nyelv templomi és iskolai használatának elterjesztését.

Mészáros Károlyt annyira fellelkesítették Farkas Lajos sorai, hogy még augusztus végén Hajdúdorogra utazott, ahol elérte a városi közgyűlés rendkívüli összehívását. Ahogyan arról ő maga beszámol a *Kárpáti Hírnök* hasábjain, az augusztus 28-án megnyitott közgyűlésen Szabó György helybeli parókus, Antalóczy Imre segédlelkész, Magyar Antal főjegyző és mások oly lelkesen beszéltek a magyar liturgia ügye és ennek érdekében egy szervezett mozgalom létrejöttével, hogy a közgyűlés átalakult az „ó hitű magyarok legelső társulatának” alakuló ülésévé. Farkas István hajdúkerületi törvényszéki ülnök és Szabó György parókus személyében társulati igazgatókat is választottak. Helyi „ügynökökké” (üggyvivőkké) választották továbbá Farkas Sándort, Gombos Ist-

121 *Kárpáti Hírnök*, 1861. augusztus 4., I. évf., 10. sz., 37–38. A „túlbuzgó ruthen papok” megjegyzés azokra a ruszofil görögkatolikus papokra vonatkozott, akik ezekben az években kezdték meg irodalmi és társadalmi tevékenységüket Ungvárott. Ebből a kezdeményezésből született 1864-ben a Szent Bazil Társulat.

vánt, Posta Ferencet és Koszta András. A hajdúvárosok „ügynökének” Farkas Lajost kívánták felkérni, kinek „az orosz nyelv alóli emancipáció dicső munkájára” buzdító levelét fel is olvasták. Külön felkérő levelet írtak Csopey Antal kanonoknak, akinek tankönyvírói és liturgiafordítói munkássága már ismert volt, hogy az ungvári püspöki központban vállalja el „főügynökként” az ügy képviselését.¹²²

Az események későbbi alakulása rávilágított arra, hogy Mészárosnak ez a kezdeményezése elhamarkodott volt. Az „ó hitű magyarok társulata” érdemi munkát nem végzett, ahogyan azt Farkas Lajos már októberben elismerte. Ugyanakkor a társulatról szóló hír, illetve azt követően október hónap folyamán egy-egy Mészáros-, illetve Farkas-cikk olyan reakciókat váltott ki, melyek segítenek megérteni a kérdéskör összetettségét.

1861. október 6-án Mészáros ismét vezércikket írt a *Kárpáti Hírnök*be „*Emancipáljuk magunkat*” címmel. A címválasztás során minden bizonnyal meghihlette őt Farkas Lajos fentebb idézett levele. A cikkben ismét a magyar görögkatolikusok identitásvesztésének veszélyéről értekezve súlyos vádakat fogalmaz meg a Munkácsi Egyházmegye klérusával szemben. Bírálja őket autonómiatörekvéseik miatt („orosz kerületeket, orosz congressust, orosz iskolákat, orosz képviseletet” követelnek), felrója nekik az „orosz” jelző széleskörű alkalmazását („orosz püspökségnek nevezik magukat, s oroszoknak tartják minden híveiket”), valamint az „orosz” nyelv használatát nemcsak a liturgiában, hanem a hivatalos egyházi levelezésben, az oktatásban és a prédikációban is. Azt állítja, hogy a magyar identitású papnövendékeket felszentelésük után szándékosan szláv vidékre, a ruszin papokat pedig magyar vidékre osztják be, hogy az előbbieket elszlávosodjanak, utóbbiak pedig a magyar hívek között az „orosz szellemet” terjesszék. Aggasztónak találja, hogy a felvidéki vármegyékben olyan településeken is működik parókia, ahol mindössze húsz-harminc család él, miközben egy-egy római katolikus plébánia vagy református lelkészség harminc-nyolcvan községet lát el.¹²³

Három héttel később Farkas Lajos is jelentkezett egy cikkel, amellyel szintén a munkácsi egyházmegye papságát támadta. Véleménye szerint az „ó hitű magyarok társulata” azért nem érhet el eredményt, mert a klérus közömbössége ezt megakadályozza. Mészároshoz hasonlóan ő is sérelmezi az „orosz” jelző önkéntes felvállalását a klérus részéről, és ebben látja okát annak, hogy a klérus oly sok kezdeményezést tesz a „ruthenizmus” érdekében, míg a magyar hívek igényeivel „bíbelődni” nem kíván. Szokásához híven pontokba szedve foglalja össze a teendőket. Legelsőnek és legfontosabbnak azt tartja, hogy „ó hitű magyarok társulata” alakítson egy „teljes hatalmu bizottmányt”. Ennek a

122 *Kárpáti Hírnök*, 1861. szeptember 5., I. évf., 17. sz., 1.

123 *Kárpáti Hírnök*, 1861. október 6., I. évf., 22. sz., 1.

bizottmánynak az a feladata, hogy állásfoglalásra bírja a munkácsi püspököt: hajlandó-e a magyar hívek lelki igényeivel foglalkozni és számukra az anyanyelvi imádság feltételeit biztosítani? Ha igen, akkor első lépésként el kell hagynia az „orosz” jelzõt, és az „egyesült ó hitü katolikusok püspöke” címet kell felvennie. Ezt követõen a magyar parókiákkal a hivatalos levelezésben át kell állnia a magyar nyelvre, és a kiadás elõtt álló Roskovics-féle¹²⁴ fordítást alapul véve be kell vezetnie a magyar liturgiát. Amennyiben a munkácsi püspök válasza nemleges, akkor egy magyar görögkatolikus püspökség felállítását kell kezdeményezni, mégpedig Pesten.¹²⁵ Ismételten javasolja egy görögkatolikus nagygyûlés összehívását Hajdúdorogon, valamint a vármegyék és más felekezeti egyházi vezetõk pártfogásának mielõbbi elnyerését. Végezetül a bizottmány feladataként jelöli meg egy nyilatkozat kiadását, melyben kijelentik, hogy a magyar görögkatolikusok õsei „soha oroszok és oláhok nem voltak”, és senki se merészelje ennek az ellenkezõjét állítani vagy a „magyar egyesült ó hitü” elnevezést tõlük megtagadni.¹²⁶

A cikkek éles hangnemét minden bizonnyal az is befolyásolta, hogy Mészáros a *Kárpáti Hírnök* kiadása és az általa felvetett kérdések miatt Ungváron súlyos támadások érték. Ezen nemcsak verbális támadások, hanem fizikai atrocitások is értendõk.

Amint várható volt, a cikkekre részletes válasz érkezett. A tíz éven át szentszéki jegyzõként az ungvári aulában dolgozó Markos Mihály esperes, beregrákos parókus vállalkozott arra, hogy Mészáros Károly és Farkas Lajos vádjaira válaszoljon. Állítása szerint a munkácsi klérus soha sem használta magára az „orosz” jelzõt, azt csak elviseli a többségi társadalomtól. A püspöki kancellária a magyar parókiákkal magyarul kommunikál. A papoknak el kell sajátítaniuk az egyházmegye hivatalos liturgikus nyelvét, de soha egyetlen jelentkezõt sem utasítanak el azért, mert a szemináriumba jelentkezésekor nem tud óslávul. Tapasztalata szerint a szemináriumból kikerülõ ifjú ruszin papok tökéletesen beszélnek magyarul, viszont a magyarok nem igyekeznek elsajátítani leendõ híveik nyelvét. Markos kétségbe vonja azt az állítást is, hogy a liturgikus nyelv asszimilálná a magyarokat. Szerinte éppen ellenkezõ irányú folyamatok zajlanak az egyházmegyében, és a magyar prédikáció miatt inkább a ruszin falvak elmagyarosodása a jellemzõ. Megemlíti azt is, hogy 1851-ben meghalt az utolsó olyan pap is, aki a tanulmányait nem latinul, hanem „orosz” nyelven végezte, magyarul pedig a gyermekeitõl és a híveitõl tanult meg. A papcsa-

124 Roskovics Ignác hajdúböszörményi lelkész valójában egy énekeskönyvet készített el kiadásra, és nem liturgiafordítást. Ennek részleteit egy késõbbi fejezetben tárgyaljuk.

125 Valószínûleg a pesti székhelyre irányuló javaslat a magyarázat arra, hogy a görögkatolikus történeti munkák miatt hallgatnak errõl a Farkas-cikkrõl.

126 *Kárpáti Hírnök*, 1861. október 27., I. évf., 28. sz., 3–4.

ládokra és a papi gyűlésekre az a jellemző, hogy a társalgás magyarul zajlik, amit inkább a ruszin hívek kifogásolhatnának. Markos elutasítja azt a vádat is, hogy a Munkácsi Egyházmegye gátolná a magyar nyelv liturgikus használatát. Mind a Kerekes-féle, mind a Roskovics-féle imakönyv¹²⁷ megkapta az egyházi jóváhagyást, s Popovics püspök hajlott kora és betegsége ellenére személyesen vállalta a magyar fordítások ügyét intéző bizottság vezetését. Felhívja a figyelmet arra, amiről Farkas Lajosék sokáig nem voltak hajlandóak tudomást venni: a liturgikus szövegek lefordítása tizenkilenc-húsz könyv lefordítását jelenti. Ha ezzel a hatalmas feladattal valamikor el is készülnek, a Szentszék jóváhagyásának megszerzése még mindig kérdéses lesz. Részletesen bemutatja, hogy Popovics püspök mennyire készséges volt a román parókiák átengedése során a Szamosújvári Egyházmegye 1853. évi felállításakor. Biztosítja vitapartnereit: ahogyan a püspök nem akadályozta a románok törekvéseit, úgy nem fogja akadályozni a magyarokat sem abban, hogy saját egyházmegyéjük legyen. Állítása szerint a közelmúltban már zajlottak is háttérbeszélgetések egyháziak és országgyűlési követek között arról, hogy Pest vagy Debrecen székhellyel kerüljön felállításra egy magyar jellegű egyházmegye.¹²⁸ A Hajdúdorogon létrehozott „ó hitű magyarok társulatával” kapcsolatban megjegyzi, hogy meglepetéssel értesültek róla a sajtóból, holott az egyházmegyei központnak erről hivatalból is tudnia kellett volna, s a kor szokásainak megfelelően díszelnöknek a főpásztort illetet volna megválasztani.¹²⁹

Az ismertetett hírlapi pengeváltás – amit kiegészíthetünk Romzsa István tanulmányvégzett papnövendéknek a magyar egyházmegyéjét elutasító,¹³⁰ illetve Antalóczy Imre hajdúdorogi segédlelkész támogató¹³¹ cikkével – rávilágít a magyar görögkatolikus identitás és az ezzel összefüggésben keletkező igények (magyar liturgikus nyelv, magyar egyházmegye) kérdéskörének összetettségére. Amint azt az előző fejezetben is láthattuk, s ahogyan a következő fejezetekben újra és újra látni fogjuk, a magyar görögkatolikus identitásnak különböző interpretációi voltak. Mészáros Károly és Farkas Lajos megalapozták azt a radikális hajdúdorogi értelmezést, melyben az érzelmek domináltak, és minden a társadalmi stigmáktól való szabadulás vágyáról, illetve a többségi társadalomhoz való igazodás kényszeréről szólt. Ennek az értelmezésnek fontos eleme volt

127 Ezekről részletesebben lásd a liturgikus nyelvről és a fordításokról, kiadványokról szóló fejezetet jelen kötetben.

128 Sajnos ennek részleteiről semmit sem közöl.

129 *Kárpáti Hírnök*, 1861. december 1., I. évf., 38. sz., 137. és 1861. december 8., 139–142.

130 *Kárpáti Hírnök*, 1861. július 21., I. évf., 7. sz., 26., *Források*, II/4/1, 71–72. 20. sz. dokumentum.

131 *Kárpáti Hírnök*, 1861. július 25., I. évf., 8. sz., 29–30., *Források*, II/4/1, 72–73. 21. sz. dokumentum.

az áldozati szerepbe helyezkedés, a veszélyeztetettség érzésének fenntartása és az „ellenséges” erőkkkel szembeni szüntelen küzdelem. Képviselői nem fogadtak el más értelmezési lehetőségeket, és türelmetlenségük többször is meggondolatlan kezdeményezésekhez vezetett.

Emellett és néha ezzel szemben létezett egy olyan értelmezés is, amely az egyházi liturgikus élet szláv jellege és a hétköznapok világában megélt magyar identitás között nem látott konfliktust. A többségi társadalom által használt „orosz” jelzöt nem érezte magáénak, de olyan stigmának sem, amitől mindenáron szabadulnia kellene. Számukra a hajdúdorogi irányzat harciassága és türelmetlensége nem volt szimpatikus, sőt a hagyományosan jó magyar–ruszin kapcsolatok veszélyeztetését látták benne. Jól illusztrálják ezt Romzsa István tanulmányvégzett teológus sorai is, aki szerint a magyar püspökség felállítása azért nem időszerű, mert ez a ruszinok felé azt az üzenetet közvetítené, hogy a magukat felsőbbrendűnek tartó magyarok nem kívánnak velük egy egyházmegyében élni és egy templomban imádkozni. A magyar egyházmegye majd csak a nemzetiségi viszonyok végleges rendezése és a kölcsönös bizalom megszilárdulása után kerülhet napirendre.¹³² Ez a sajátos „magyar–orosz” görögkatolikus identitás tehát alapvetően nem ellenezte egy magyar jellegű görögkatolikus egyházmegye felállítását sem.

Markos Mihály cikkére Mészáros még válaszolt a december 16-i számban, s válaszában elzárkózott a „magyar–orosz” görögkatolikus identitás elismerésétől,¹³³ de ez egyúttal a polémia, sőt magának a *Kárpáti Hírnök*nek a végét is jelentette. Valószínűleg a vita eldurvulása is közrejátszott abban, hogy december végén Mészáros bezárta a lapot, és a magyar görögkatolikus ügy tekintetében is a háttérbe vonult.

Rövid szünet után, 1863-ban a hajdúdorogiak Popovics Bazil munkácsi püspökhöz küldöttség útján kérelmet nyújtottak be a magyar nyelv használata ügyében.¹³⁴ A főpásztor – mint korábban is – most is nyitottnak mutatkozott az engedélyeztetés kérdésében, de kijelentette, hogy erre csak akkor kerülhet sor, ha hivatalos, ellenőrzött és egyházilag jóváhagyott liturgikus fordítások készülnek. Mivel a hajdúdorogi küldöttség a püspök nyitottságát a lehető legtágabban értelmezte és a helyi parókuszt ilyen értelemben utasította,¹³⁵ Popovics

132 *Kárpáti Hírnök*, 1861. július 21., I. évf., 7. sz., 26., *Források*, II/4/1, 71–72. 20. sz. dokumentum. Romzsa egyébként néhány évvel később – éppen az 1868-as magyar görögkatolikus nagygyűlés idején – Hajdúdorogra kapott kápláni kinevezést.

133 „[...] oroszoknak és magyarnak egy emberi bőrben korunk nemzetiségi miasmái között épügy képtelenség megférni mint az olajat az ecettel assimilálni.” *Kárpáti Hírnök*, 1861. december 16., I. évf., 40. sz., 143.

134 Farkas, 1894, 19–23. és *Források*, II/4/1, 75–77. 23. sz. dokumentum.

135 Hajdúdorog városának levele Szabó György parókushoz, Hajdúdorog, 1863. július 25. *Források*, II/4/1, 77. 24. sz. dokumentum.

püspök november 11-én körlevelet adott ki, melyben elrendelte, hogy a magyar nyelv használatának hivatalos engedélyeztetéséig kizárólag ószláv nyelven szabad a szent liturgiát végezni, s csak bizonyos részek (Evangélium, „*Hiszem, Uram, és vallom...*” kezdetű imádság, népénekek) végezhetőek magyarul, ott, ahol ezt a hívek igénylik.¹³⁶

A rendeletet Scitovszky János esztergomi érsek felszólítására¹³⁷ adta ki, akinek álláspontját a nyelvhasználat kérdésében a római katolikus egyház félelmei határozták meg. Mivel a görögkatolikusok számos településen a római katolikusokkal együtt éltek, féltő volt, hogy a magyar nyelv használatára vonatkozó igény a latin szertartásúak körében is erőteljesen jelentkezni fog. Ez a félelem hosszú évtizedeken át alapvetően határozta meg a római katolikus püspökök gondolkodását, akik nem vették figyelembe azt a tényt, hogy a keleti egyház hagyományosan másként viszonyul a nemzeti nyelvekhez, mint a nyugati.

136 Munkács Egyházmegyei körlevelek, 1863/4125., Emlékkönyv, 1901, 79. *Források*, II/4/1, 77–78. 25. sz. dokumentum.

137 Erre a rendelkezés kezdő sora is utal: „Minthogy akadt olyan egyén, a ki nem átalott országprimásunk előtt vádat emelni [...]”

„...itt egy nagyszerű áradattal állunk szemközt...” Az első görögkatolikus nagygyűlés Hajdúdorogon

Az esztergomi érsek közbelépése ráébresztette a hajdúdorogiakat arra, hogy a nyelvhasználati igényeiket a meglévő egyházi kereteken belül maradva nem tudják érvényre juttatni. A kiegyezés előtti, enyhülő politikai helyzet is arra bátorította őket, hogy igényeikkel ismét az országos nyilvánosság elé lépjenek. 1866-ban feliratot intéztek az uralkodóhoz,¹³⁸ a hercegprímáshoz,¹³⁹ a főkan­celláriához¹⁴⁰ és az országgyűléshez.¹⁴¹ A feliratokban – nem kevés pátosszal – kinyilvánítják nemzeti önazonosságukat: „mi magyarok vagyunk s az örökké valóságig azok akarunk maradni”.¹⁴² „[...] ünepélyesen ki jelentjük hogy ma­gunknál tősgyökeresebb magyarokat e Hazában nem ismerünk, és nemzetisé­günk iránti tántoríthatatlan szeretetben magunkat senki által felül múlni nem engedjük.”¹⁴³ Fájdalommal állapítják meg, hogy bár saját hazájukban magyar­ként élnek, a szertartásuk nyelve miatt „muszkának” vagy „oláhnak” csúfolják őket, s ettől a társadalmi stigmától szabadulni kívánnak. Igényeik igazolása­ként felidézik a román görögkatolikusok példáját, akik nem sokkal korábban (1853) szintén nemzeti alapon részesültek az egyházszervezet fejlesztésének kiváltságában. Joggal fogalmazzák meg a kérdést: ha Magyarországon a román görögkatolikusok használhatják anyanyelvüket a liturgiában és rendelkezhet­nek saját egyházszervezettel, akkor ugyanezt a magyar görögkatolikusok miért ne igényelhetnék? Egyidejűleg utalnak arra is, hogy a megerősödött nemze­tiségi mozgalmak komoly veszélyt jelentenek a magyar görögkatolikusokra: „vajjon a haza feloldana-e bennünket ama nagy felelősség alól, ha tapasztalni lenne később kénytelen, hogy annyi sok ezer magyar ajkú hivet a nyiltan mű-

138 Felterjesztés az uralkodóhoz, 1866. május 6., *Források*, II/4/1, 79–81. 27. sz. dokumentum.

139 Felterjesztés a hercegprímáshoz, 1866. május 6., *Források*, II/4/1, 82–84. 28. sz. dokumentum.

140 Felterjesztés a főkancellárhoz, 1866. május 6., *Források*, II/4/1, 74–87. 29. sz. dokumentum.

141 Felterjesztés a képviselőházhoz, 1866. május 6., *Források*, II/4/1, 88–91. 30. sz. dokumentum.

142 *Források*, II/4/1, 91.

143 *Források*, II/4/1, 83.

ködő ruthénizmus dermedtő karjaiba elolvadni engednék.”¹⁴⁴ Nem feledkeznek meg arról sem, hogy mozgalmuk jelentőségét a magyar nemzeti érdek szöveggörnyezetébe helyezve hangsúlyozzák: „amelyik nemzet saját édes anyai nyelvét az oltárra teheti, az a nemzet nem veszhét el soha.”¹⁴⁵

A felterjesztésekben négy konkrét kérést fogalmaznak meg: 1. a magyar görögkatolikusok számára létesüljön külön egyházmegye; 2. ha ez anyagi okokból nem lehetséges, Hajdúdorog székhellyel helynökség; 3. Hajdúdorogon nagygyűlést tarthassanak közös dolgaik – köztük a naptáregyesítés kérdésének – megvitatására; 4. az országgyűlés külön törvényben garantálja a magyar görögkatolikusoknak az anyanyelv használatát, és tiltsa be esetükben az orosz/rutén és az oláh/román elnevezés alkalmazását.

A felterjesztések sorsa kijózanítóan hatott a hajdúdorogiakra: konkrét választ sehonnan sem kaptak. Hiába hivatkoztak nemzeti érdekre, a kétszázezer főnyi magyar görögkatolikus népességre és annak jogos igényeire, s az önálló püspökség megalapítása tekintetében hiába támogatta őket a Munkácsi Egyházmegye is.

Hajdúdorogon a város nemcsak biztosította, de gyakorlatilag elő is írta a helyi parókusnak a magyar nyelv liturgikus használatát.¹⁴⁶ Ezzel szemben más helyeken az egyházi hatóságok korlátozó intézkedéseket foganatosítottak. Az ebből fakadó konfliktusok iskolapéldája a makói parókián – az 1866. évi kérvényekkel egy időben – zajló viszálykodás.¹⁴⁷ A város mintegy kétezer fő görögkatolikus közössége már évtizedek óta a magyart használta templomi nyelvként. 1865-ben a román anyanyelvű kisebbség ezt a szokást meg kívánta szüntetni, és a nagyváradi egyházmegyétől a román nyelv használatát biztosító rendelet kiadását kérte.¹⁴⁸ Bár kérvényükben csak azt szorgalmazták, hogy a magyar mellett a román nyelvű istentisztelet is legyen biztosítva, Iosif Papp-Szilágyi nagyváradi püspök (1863–1873) ennél messzebbre ment, és megtiltotta a magyar nyelv templomi használatát. Erről az intézkedésről a makói magyar hívek feliratban értesítették Simor János hercegrímást.¹⁴⁹ A feliratban egyúttal felvázolták a konfliktus előzményeit és a parókia történetét is, amit érdemes röviden felidézünk.

144 *Források*, II/4/1, 86.

145 *Források*, II/4/1, 88.

146 Hajdúdorog városának leirata Szabó György parókushoz, 1863. július 25., *Források*, II/4/1, 77. 24. sz. dokumentum.

147 A makói eseményekhez lásd: Janka, 1999b és Janka, 2019a.

148 Huszonöt makói román hívő felirata nagyváradi egyházmegyei szentszékhez, 1865. május 21., *Források*, II/4/1, 78–79. 26. sz. dokumentum.

149 Makói magyar hívek felirata Simor hercegrímáshoz, 1866. június 21., *Források*, II/4/1, 91–96. 31. sz. dokumentum.

Makón a görögkatolikusok a 18. században települtek meg, amikor Szabolcs, Bereg és Ung vármegyékből és a hajdúvárosokból „tisztán magyar ajku hívek – ugynevezett oroszok”¹⁵⁰ költöztek a városba. Mária Terézia templomot építtetett számukra, és a parókiát a Munkácsi Egyházmegyéhez csatolta. A Nagyváradai Egyházmegye felállításakor (1777) a makói parókia átkerült a közelebb eső új egyházkormányzati egységbe. 1791-ben, majd 1816-ban újabb görögkatolikus hullám érkezett az említett vidékekről, de ekkor Szatmár vármegyéből és Erdélyből húsz „magyar ajku oláh”¹⁵¹ család is a városba költözött. Ekkor és az ezt követő évtizedekben a makói görögkatolikus családok által használt nyelv a magyar volt. Magyarul beszéltek otthonaikban, magyarul tanítottak az iskolában, magyarul énekeltek a templomban és magyarul végeztek a temetésekkel. Változás ebben a helyzetben akkor állt be, amikor a makói származású Erdélyi Vazul (1843–1862) került a nagyváradai püspöki székbe. A nevét Árgyellánról Erdélyire magyarosító püspök Bisztray Balku Ignác személyében olyan parókust nevezett ki szülővárosába, aki azonnal hozzáfogott a közösség nemzetiségi jellegének megváltoztatásához. Lemeszeltette a templom falára festett ósláv feliratot, mely szerint Mária Terézia a „magyar oroszoknak” építtette a templomot. A felújítás során megsemmisítette a toronygömbben elhelyezett iratokat, és román nyelvű dokumentumokat tett a helyükre. A hívek megdöbbenésére „elsikkasztotta” az 1800 előtti magyarul vezetett anyakönyveket, és áttért a román anyakönyvezésre. A nagyváradai püspökséggel szembeni kifogásaikat a makói hívek hat pontban foglalták össze: 1. a román nyelvű anyakönyvezés elrendelése; 2. a „tűzzel-vassal romanizáló” román papok kinevezése; 3. román érzelmű tanítók kinevezése, akik még a gyerekeket is magyar szüleik ellen nevelik; 4. a helyi egyházi alapítványok jövedelmének a belényesi román gimnázium javára történő átcsoportosítása; 5. a magyar énekek betiltása a templomban (a polgári hatóságok fellépése hatására egy-két magyar éneket később engedélyeztek); 6. a magyar nemzetiség elnyomása. Hiába kérték Papp-Szilágyi püspököt álláspontja megváltoztatására, a főpásztoruk még szigorúbb intézkedést hozva elrendelte, hogy a lelkész és a kántor szakítsák meg a szertartást, amennyiben a hívek magyarul kezdenek el énekelni. A levélírók keserűen jegyzik meg („fáj, és pedig kimondhatatlanul fáj”), hogy a magyar állam gazdagon dotálja a román jellegű püspökségeket, és ezek a bőkezű dotációból folyamatosan fejlesztik kulturális és oktatási intézményeiket, melyeket aztán a magyar identitású híveik elrománosítására használnak fel.¹⁵² Felterjesztésüket azzal a kéréssel zárják, hogy legyen a hercegprímás érdekeik képviselője, és érje

150 *Források*, II/4/1, 91.

151 Uo.

152 Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg mintegy négy évtizeddel később Bánffy Dezső is: Bánffy, 1903, 186–198.

el, hogy a Vallásalap terhére magyar görögkatolikus liturgikus könyvek kerüljenek kiadásra, illetve a makói parókia ismét a Munkácsi Egyházmegyéhez kerüljön.

Simor hercegprímás természetesen kikérte Papp-Szilágyi püspök véleményét is. A nagyváradai főpásztor 1866. szeptember 12-én fogalmazta meg álláspontját.¹⁵³ Hosszú levelében a püspök tagadja az elrománosítás vádját, sőt úgy véli, hogy éppen a magukat magyarnak valló ruszinok akarják kiszorítani a román nyelvű liturgiát a templomból azáltal, hogy a Roskovics-féle énekeskönyvet használva egyre nagyobb teret követelnek a magyar nyelvnek. Kétségbe vonja, hogy a magyar görögkatolikusok létszáma elérné a kétszázezret: véleménye szerint a magyarul is tudó ruszinok száma se közelíti meg a kétszázezret az országban. Számukra magyar nyelvű liturgikus könyvek kiadása a Vallásalap terhére fölösleges. A magyar nyelv aktuális állapotában egyébként sem alkalmas arra, hogy a dogmatikai kifejezéseket hűen adja vissza. Végül kizárja annak lehetőségét, hogy a makói egyházközséget – a hívek kérésének engedve – átengedje a Munkácsi Egyházmegyének.

1867 tavaszán a makói görögkatolikus hívek lelki békéjét felzaklató ügy a képviselőház elé került. Megtörtént ugyanis az, amit Papp-Szilágyi püspök elrendelt: a makói lelkész félbeszakította a liturgiát, amikor a hívek magyarul kezdtek el énekelni. A botrány hatására a képviselőház sürgős közbelépésre utasította a kultuszminisztert.¹⁵⁴ Eötvös József miniszterhez nem sokkal később megérkezett a makói hívek kétségbeesett levele is, melyben a botrányos viselkedésű lelkész – akit „különös nemzetiségi eszmékkel unalmában bibelődő egyénnek” neveznek – eltávolítását kérték.¹⁵⁵ Eötvös miniszter Simor hercegprímás intézkedését és közreműködését kérte a magyar liturgikus nyelv szentszéki elismertetése érdekében, de ezzel – szándéka ellenére – gyakorlatilag vakvágányra is terelte az ügyet.¹⁵⁶

A makói események és különösen is Papp-Szilágyi püspök és papjai fellépése igazolta azokat a félelmeket, melyekre a hajdúdorogiak az 1866. évi felterjesztésekben utaltak: az idegen szertartási nyelv veszélyezteti a magyar identitást, és a magyar közösségek beolvadásához vezethet. Ez a visszaigazolás a makói hívekkel kialakított személyes kapcsolatokon keresztül jutott el a hajdúdorogiakhoz, akik arra a következtetésre jutottak, hogy nem elégséges csak hivatkozniuk más városok és falvak magyar görögkatolikus híveire, ha-

153 Papp-Szilágyi püspök átirata Scitovszky hercegprímáshoz, 1866. szeptember 12., *Források*, II/4/1, 97–100. 33. sz. dokumentum.

154 Janka, 2019a, 40–41.

155 Makói magyar hívek felirata Eötvös miniszterhez, 1867. június 26., *Források*, II/4/1, 101–102. 34. sz. dokumentum.

156 Eötvös miniszter átirata Simor hercegprímáshoz, 1867. július 18., *Források*, II/4/1, 102–103. 35. sz. dokumentum.

nem velük összefogva kell ügyüket az országos nyilvánosság elé tárni.¹⁵⁷ Amint fentebb láthattuk, a képviselőháznak küldött felterjesztésben engedélyt kértek arra, hogy a magyar görögkatolikusok számára országos értekezletet tartsanak. A kiegészítést követően viszont erre a külön engedélyre már nem is volt szükség. Így a városi közgyűlés Farkas Lajos, a város hadnagya vezetésével március 12-én úgy határozhatott, hogy alig egy bő hónappal későbbre, április 16-ára országos gyűlésre hívják a magyar identitásúként ismert görögkatolikus közösségek képviselőit.¹⁵⁸ Megszólításukban a város vezetőinek segítségére volt Hajdúdorog parókusa, Szabó György főesperes és káplánja, Görög Pál, akik maguk is a magyar liturgia elkötelezett hívei voltak. A meghívók kiküldésekor – némileg már távlatokban gondolkodva – nemcsak a sematizmusokban beazonosítható parókiákkal vették fel a kapcsolatot, hanem a görögkatolikus egyházközséggel még nem rendelkező nagyobb városokkal is (Pest, Debrecen, Kassa).

A gyűlés „krónikása” maga Farkas Lajos lett, aki az 1894-ben megjelent, *Egy nemzeti küzdelem története* című könyvében részletesen leírja a nap történetét. A népgyűlésre harminchárom egyházközség küldte el képviselőjét (szám szerint kétszázhuszat), illetve húsz lelkész jelent meg. Ezenkívül tizenkilenc egyházközség, egy teljes esperesi kerület és tizenegy lelkész írásban jelezte, hogy elfogadja a határozatokat. Így ötvenkét egyházközség – ahogyan Farkas Lajos fogalmaz: egy egyházmegyényi – és harmincegy pap részvételével számolhattak. Szabolcs, Szatmár, Bereg, Zemplén, Máramaros, Abaúj-Torna és Csanád vármegye, illetve a Hajdúkerület szintén képviseltette magát, ahogyan Debrecen városa is.

A gyűlést magyar nyelvű liturgiával kezdték a felújítás és bővítés alatt álló hajdúdorogi templomban, majd az összegyűlt hatalmas tömeg miatt a városháza udvarán kezdetét vette a nagygyűlés. Első napirendi pontként a küldöttek elnököt és jegyzőt választottak. A házigazda város és a magyar liturgiáért zajló küzdelemben jeleskedő Makó kitüntetett figyelmet kapott: Farkas Lajos lett az elnök, Szilvássy István, Csanád vármegye főjegyzője és a makói hívek képviselője lett a nagygyűlés jegyzője.

A nagygyűlés jegyzőkönyve, melyet Farkas Lajos szó szerint közöl,¹⁵⁹ betekintést nyújt a tanácskozás részleteibe és lehetővé teszi a képviselők által megfogalmazott érvek megismerését. Bevezető beszédében Farkas Lajos azt emelte ki, hogy az 1866. évi felterjesztések eredménytelensége tette szükségessé a nagygyűlés összehívását. Míg a szépen megfogalmazott kérvények észrevétlenül eltűnhettek az államigazgatás és az egyházi hivatalok útvesztőiben, egy

157 Farkas, 1894, 43.

158 A nagygyűlésről részletesen beszámol: Farkas, 1894, az esemény újabb feldolgozása: Janka, 2019a.

159 Farkas, 1894, 46–56.

nagyszabású demonstráció az ország közvéleményét is megszólítja. Ezért tulajdonított az elnök nagy jelentőséget annak, hogy a szűkös határidő ellenére a megjelentek száma minden előzetes várakozást felülmúlt. Ezzel a nagygyűlés el is érte a célját, hiszen nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar liturgia ügye nem egy jelentéktelen kisebbség problémája, ahogyan azt például Papp-Szilágyi püspök láttatni próbálta. A hozzászólásokban az alábbi megállapítások és érvek fogalmazódtak meg:

- a magyar állam a szerb és román ortodoxok, illetve a román görögkatolikusok egyházszervezetét is nemzetiségi szempontok figyelembevételével alakította ki;
- a szintén nemzetiségi alapon szerveződő magyar görögkatolikusok érdekeire az államhatalom nem volt és nincs tekintettel;
- a magyar görögkatolikusok nemzeti identitását veszélyezteti az a tény, hogy román és ruszin jellegű egyházmegyékben élnek;
- a magyar görögkatolikusok kétszázezres tömege, a hívek lelki igényeinek kiszolgálása és nemzeti önazonosságuk védelme nem csupán jogalapot képeznek, hanem kényszerítő körülményként is megjelennek a magyar görögkatolikus egyházmegye felállításáról szóló diskurzusban;
- a Munkácsi Egyházmegye, melynek kötelékében a legtöbb magyar görögkatolikus él, olyan hatalmas kiterjedésű, hogy annak kormányzásával a legbuzgóbb püspök is képtelen megbirkózni;
- a keleti egyház hagyományai nem zárják ki, sőt inkább előmozdítják a népnyelv liturgikus alkalmazását;
- a magyar nyelv kizárása a liturgiából a hívek vallási közönyéhez vezet, mert az idegen, nem beszélt és nem értett, az iskolai oktatásban erőltetett ruszin vagy román nyelv elidegeníti a magyar híveket a templomi szertartásokon való részvételtől;
- a templomtól való elidegenedés szükségszerű következménye a valláserkölcsi nevelés eredménytelensége, ami – az állam érdekeivel ellentétesen – a polgári erények kifejlődését is akadályozza;
- azok a lelkészek, akik az adminisztratív akadályok ellenére kitarthatnak a magyar nyelv liturgikus alkalmazása mellett, a valláserkölcsi nevelés területén előrelépésről és fejlődésről számolnak be;
- a magyar liturgia „behozatalát”, vagyis elterjedését csupán az akadályozza, hogy még nem kerültek kiadásra a magyar görögkatolikus liturgikus könyvek.

Ez utóbbi gondolat megfogalmazásakor a jegyzőkönyvvezető – nyilvánvalóan a hozzászóló szavainak megfelelően – hozzáteszi: „szerény nézetünk, tudomásunk szerint”.¹⁶⁰ Ez már egyfajta bizonytalanságra utal, amit a későbbi történések igazolni fognak.

A tanácskozás eredményeként megfogalmazásra kerültek az elérendő célok: 1. magyar püspökség felállítása Hajdúdorog székhellyel; 2. a liturgikus könyvek közpénzen történő lefordítása és kiadása; 3. a magyar liturgikus nyelv szentesítése. A népgyűlés egy harminctagú Állandó Végrehajtó Bizottságot hozott létre, melynek élére a szervezésben nagy érdemeket szerzett Farkas Lajost, Hajdúdorog főhadnagyát választották. A jövő szempontjából jelentős annak az – első nap végén benyújtott – indítványnak a megszavazása, mely a felállítandó magyar görögkatolikus püspökség székhelyeként Hajdúdorogot jelölte ki.

Április 17-én, a nagygyűlés második napján az időközben beérkezett leveleket tekintették át. Míg Hutskó Mihály görömbölyi lelkész, valamint Szatmár, Nyírgelse és Kökényesd egyházközségei támogatásukról biztosították a nagygyűlés céljait, sajátos kivételként beérkezett a sajópetri egyházközség levele is. Ennek írói ugyan üdvözölték a magyar görögkatolikus egyházmegye felállításának tervét, de magukat „szláv ajkú” közösségnek tartva a magyar nyelv „oltárra emelését”, vagyis hivatalos liturgikus nyelvvé nyilvánítását nem támogatták. A nagygyűlés résztvevői azért is tartották fontosnak felolvasni és jegyzőkönyvileg megörökíteni a Sajópetriben élő görögkatolikusok állásfoglalását, mert abban sajátos módon igazolva látták korábban megfogalmazott félelmeiket. Megjegyezték ugyanis, hogy Veres Pál bíró, Juhász József, Gergely György, Hegedűs János és más, szintén magyar hangzású családnevet viselő aláíró „a templomi szláv nyelv hatása következtében nemzetiségükből teljesen kivetkőztettek”.¹⁶¹ Ez kétségtelenül egy leegyszerűsített értelmezés, hiszen más példák is bizonyítják, hogy az ószláv liturgikus nyelvhez való ragaszkodás egyáltalán nem zárta ki a magyar identitás vállalását.¹⁶² A „magyar görögkatolikus” hajdúdorogi értelmezése ugyanakkor a szláv és a román liturgikus nyelvben csak veszélyt látott, és nem engedett teret olyan magyar görögkatolikus identitásnak, mely ezzel a felfogással ne azonosult volna. Ebből komoly konfliktusok származtak már nem sokkal a nagygyűlés lezárása után is.

A magyar görögkatolikusok önszerveződésének első jelentős megnyilvánulása, illetve annak kétségbevonhatatlan sikere, komoly jelzésnek bizonyult az egyházi hatóságok számára. A nagygyűlés egyik résztvevője, a mozgalommal rokonszenvező Szabó György parókus egy héttel a nagygyűlés után bizalmas je-

160 Farkas, 1894, 52.

161 Farkas, 1894, 55.

162 Vö. Romzsa István cikke a *Kárpáti Hírnökben*, 1861. július 21., *Források*, II/4/1, 71–72. 20. sz. dokumentum.

lentésben számolt be az eseményről Pankovics István munkácsi püspöknek.¹⁶³ Szabó György mind hajdúdorogi parókusként, mind pedig szabolcsi főesperesként nagy tekintélyű egyházi vezetőnek számított, aki a magyar liturgia ügye mellett teljes elköteleződéssel állt ki. Osztotta a nagygyűlés résztvevőinek lelkesedését, s maga is hozzászólt az egyes kérdésekhez. Ugyanakkor tapasztalt egyházi vezetőként tisztában volt azzal is, hogy a nagygyűlés célkitűzései előtt szinte leküzdhetetlen akadályok tornyosulnak. Számított arra, hogy az akadályokkal szembesülés súlyos következményekkel járó konfliktusok sorozatához vezetheti az általa nagyon jól ismert hajdúdorogi híveket. Bizalmas jelentésében ezért igyekszik felkészíteni a főpásztort, aki alig egy évvel korábban került a munkácsi püspöki székbe, a nagygyűlés által kiküldött delegáció ungvári látogatására. A helyzet komolyságát ezekkel a szavakkal próbálja érzékeltetni: „én úgy látom: miszerint mi itt egy nagyszerű áradattal állunk szemközt, melynek útjába állani annyit tenne mint attól elsodortatni [...] vagy ellenállás által a szenvedélyes árt felbőszítve oly végletekre ragadtatni, melyekről az imádandó isteni Gondviselés mentsen meg minket! [...] e határozott, nyelvéért és hitéért rajongva lángoló roppant néptömeg tetteles akadályozások esetére könnyen a legnagyobb szélsőségekre ragadtathatik.” A figyelmeztetés mellett főesperes két további fontos megjegyzést is tesz. Levelét azzal a megállapítással kezdi, hogy a magyar nyelv liturgikus használata iránti igény több mint fél évszázaddal korábban jelentkezett, és nem csupán egyének, hanem egész parókiák részéről is. Ennek a kijelentésnek azért van jelentősége, mert a következő években a magyar görögkatolikusok mozgalmát többen is próbálták egyének kezdeményezéseként beállítani, mely nélkülözötte a tömegbázist. Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy a 18–19. század fordulóján készült magyar nyelvű liturgiafordítások (a Kritsfalussy-féle és annak változatai) nem egy-egy pap magánszorgalmából és kedvteléséből jöttek létre, hanem azért, mert a parókiákon valós igény mutatkozott irántuk. A főesperes másik fontos megállapítása a hajdúdorogi nagygyűlés sikerére vonatkozik. Osztja Farkas Lajos lelkesedését a résztvevők számát illetően, valamint jelzi, hogy a nagygyűlés utáni héten is folyamatosan érkeznek egyetértő nyilatkozatok egyénektől, parókiáktól, sőt még királyi városoktól is.

Szabó főesperes figyelmeztető sorai visszaigazolásra találtak az Állandó Végrehajtó Bizottság küldöttségének ungvári látogatásakor.¹⁶⁴ Mivel a két évvel korábban püspökké kinevezett Pankovics István közismerten magyar érzelmű volt, a küldöttség előzetesen nem számított fennakadásra. Az első találkozás alkalmából nem is kellett csalódniuk: miután Farkas Lajos összefoglalta a

163 Szabó főesperes felterjesztése Pankovics püspökhöz, 1868. április 24., *Források*, II/4/1, 107–108. 38. sz. dokumentum.

164 Farkas, 1894, 58–60.

nagygyűlés határozatait, Pankovics püspök egyértelműen a támogatásáról biztosította a küldöttséget.¹⁶⁵ Amikor azonban felkérték arra, hogy a királyhoz küldendő bizottságot személyesen vezesse, tőle független okokra hivatkozva elutasító választ adott. Csalódásukat enyhítendő, a püspök szíves vendéglátásban részesítette a küldöttséget, s meghívta őket a másnapi (vasárnapi) székesegyházi liturgiára, mégpedig a karzattal egybeépített püspöki kápolnába. Ez a szívélyes gesztus felbátorította Farkas Istvánt, az elnök testvérét, aki azzal a kéréssel fordult a püspökhöz, hogy a liturgia során a Miatyánkot a küldöttség magyarul énekelhesse. Legnagyobb döbbenetükre a püspök erre is elutasító választ adott. Csalódásuk kifejezéséként a küldöttség tagjai az ószláv nyelvű liturgiát nem a püspöki kápolnában, hanem a templomhajóban hallgatták végig. Farkas Lajos nem felejtette el megjegyezni, hogy a székesegyházi énekkar ugyan valóban nagyon szépen énekelt, de a hajdúdorogiak számára „a melódiák olyan szentpétervári búzzal bírtak”.¹⁶⁶ A liturgiát követően a küldöttség egy ötfős csoportja ismét találkozott a püspökkel. A beszélgetés során élesen megmutatkoztak a magyar görögkatolikus identitás hajdúdorogi értelmezésében rejlő nehézségek. Farkas István kérdőre vonta Pankovics püspököt a magyar nyelvű éneklés elutasítása miatt, s megkérdőjelezte nemzeti elkötelezettségének őszinteségét. Kételyeit fejezte ki azzal kapcsolatban is, hogy a püspök valóban támogatni és képviselni fogja a magyar liturgia ügyét az illetékes hivatalok előtt. Egy éles fordulattal kilátásba helyezte a hajdúdorogi templom bezárását és a helyi papok javadalmazásának felfüggesztését mindaddig, amíg a püspök a teljes magyar liturgiát nem engedélyezi. Szabó főesperes figyelmeztetése a „legnagyobb szélsőségekre” éppen az ilyen váratlan, szinte dühkitörésszerű fenyegetőzésekre vonatkozott. Ezek után Pankovics püspök jobbnak látta a visszafogottabb Farkas Lajossal négy szemközt tárgyalni. A beszélgetés során a püspök nemcsak a támogatásáról biztosította az elnököt, hanem áttekintették a közeli jövő teendőit is. Egyetértettek abban, hogy az állami és egyházi hatóságokhoz intézett felterjesztéseket a püspök véleményezésre meg fogja kapni. Miután ez megtörténik, a főpásztor kánoni látogatást tesz Hajdúdorogon, s ennek tapasztalatait összegezve fog támogató véleményt megfogalmazni. Ezek a konkrétumok megnyugtatták a küldöttséget, melynek tagjai békében köszöntek el püspöktől.

Pankovics püspök óvatosan elutasító álláspontja két szempont figyelembevételével válik érthetővé. Amikor a küldöttség vezetésére nemet mondott, rajta kívül álló okokra hivatkozott. Minden valószínűség szerint itt arra a tényre

165 „[...] mint testben-léleekben magyar, óhajaink és jogos kívánalmaink keresztülvitelére mindenben segédkezni, s azt sikerre vezetni szent és hazafias kötelességének ismeré.” Farkas, 1894, 58.

166 Farkas, 1894, 59.

utalt, hogy munkácsi püspökként az esztergomi érsek szuffragáneusa volt. Annak az esztergomi érseknek, aki a magyar nyelv liturgikus használatával kapcsolatban egyértelműen elutasító álláspontra helyezkedett. Ha elvállalja, hogy vezeti a magyar görögkatolikusok küldöttségét állami és egyházi hatóságok előtt, akkor nyíltan szembefordul a saját metropolitájával. A magyar nyelvű Miatyánk elutasítása szintén érthetővé válik, ha figyelembe vesszük azt, hogy a megyéspüspök a liturgikus szabályok betartásának első számú felelőse. Mivel egyházmegyéje hivatalos liturgikus nyelve az ószláv volt, illetve a magyar nyelv liturgikus használatát a Szentszék nem engedélyezte, Pankovics püspök igen nehéz helyzetbe került volna, ha a saját székesegyházában engedélyezi a liturgikus nyelvre vonatkozó szabályok megszegését. Másrészt a helyi politikai életben is támadási felületet nyújtott volna ellenfeleinek. Pankovics püspök ugyanis kinevezésétől kezdve harcolt az 1864-ben alapított russzofil Szent Bazil Társulattal, melynek orosz nyelvű kiadványai kezdetben jelentős befolyást gyakoroltak a Munkácsi Egyházmegye papságára és híveire. A russzofil irányzat eleve kételkedve fogadta a „magyarón”, vagyis magyar érzelmű új főpásztort, aki aztán valóban mindent megtett a pánszláv eszmékkel szimpatizáló Társulat tevékenységének korlátozásáért.¹⁶⁷ A hajdúdorogiak látogatása a püspöknél ennek a küzdelemnek az első szakaszában zajlott le, amikor a püspöki székesegyházban felcsendülő magyar Miatyánk ürügyén a Társulat újabb támadást indíthatott volna Pankovics püspök lejárására.

A küldöttség hazatérése után még megoldásra várt a vezető személyének kiválasztása. Szabó főesperes javaslatára Vécsey József szabolcsi főispánt kívánták felkérni, de a báró hosszabb időre eltávozott a megyéből. Ekkor a választás Sillye Gáborra, a Hajdúkerület főkapitányára esett, aki a felkérést el is fogadta.¹⁶⁸ Sillye főkapitány személyében ekkor jelenik meg erőteljesen a református befolyás a magyar görögkatolikus mozgalomban, ami később komoly konfliktusokhoz is vezetett.

A végül huszonöt főre duzzadt delegáció, melyben kilenc egyházi személy is helyet kapott, elsősorban Sillye főkapitány kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhetően bejutott a legfontosabb helyekre, miközben a napisajtó is kedvező tudósításokban számolt be látogatásaikról.¹⁶⁹ Fogadta őket Andrassy Gyula miniszterelnök, Deák Ferenc jelenlétében Szentiványi Károly képviselőházi elnök, Eötvös József kultuszminiszter, Wenckheim Béla belügyminiszter, Lónyay Menyhért pénzügyminiszter. Felkerestek néhány befolyásos országgyűlési képviselőt, Ghyczy Ignácot, Somsich Pált, Nyáry Pált, Thury Sámuel és Tisza Kálmánt. Szinte mindannyian lelkesedtek a magyar görögkatolikusok céljai-

167 Mayer, 1977, 139–140.

168 Farkas, 1894, 60–61.

169 A pesti és az esztergomi látogatás krónikája: Farkas, 1894, 67–70.

ért, és feltétlen támogatásukat ígérték. Egyedüli kivételnek Tisza Kálmán bizonyult, aki nemzetpolitikai szempontból nem tartotta kívánatosnak egy külön magyar görögkatolikus egyházmegye felállítását, mivel az azt eredményezné, hogy a magyar hívek nélkül maradt román és ruszin egyházmegyéek kizárólagos nemzetiségi jelleget öltenének.¹⁷⁰ A pesti követjárás végeztével a küldöttség Esztergomba hajózott, ahol Simor hercegprímás fogadta őket. A szívélyes hangulatú beszélgetés során a bíboros azt a véleményét fogalmazta meg, hogy a magyar görögkatolikus egyházmegye felállítása nem jelenthet problémát. Ezzel szemben a nyelvhasználati igények elfogadtatása előtt igen nagy akadályok tornyosulnak, melyeket csak a Szentszék háríthat el. Amint azt Farkas Lajos kiemeli, a bíboros számára az újdonság erejével hatott az az információ, hogy Hajdúdorogon akkor már egy évszázada használták a magyar nyelvet a liturgiában. Meglepődött, de nem fűzött hozzá megjegyzést, s ezt a küldöttség – tévesen – hallgatólagos jóváhagyásként értelmezte. A fogadás végén a hercegprímás azzal a megjegyzéssel búcsúzott a küldöttségtől, hogy a felállítandó magyar görögkatolikus püspökséget semmiképpen se fogja kiengedni a joghatósága alól, vagyis továbbra is metropolitájuk kíván maradni. Ezzel a kijelentéssel nyilvánvalóan arra a presztízsveszteségre utalt, ami az esztergomi érsekséget a román görögkatolikus egyháztartomány 1853-ban történt felállításakor érte.

Míg Farkas Lajos mindössze néhány sort szentel ennek a beszélgetésnek, Simor hercegprímás álláspontját részletesen kifejtve is megtaláljuk az Eötvös kultuszminiszterhez intézett levelében. Amint az várható volt, a hajdúdorogi nagygyűlés által az uralkodóhoz megfogalmazott kérvényt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium véleménykérésre továbbította a hercegprímáshoz,¹⁷¹ aki 1868. szeptember 17-én fogalmazta meg válaszát.¹⁷² Ebben a magyar görögkatolikus egyházmegye felállításának kérdését könnyen megoldhatónak véli: amennyiben van rá fedezet és megvan az uralkodói akarat, akkor nincs akadálya. Ugyanakkor – Tisza Kálmán véleményével egybehangzóan – azt is felveti, hogy a nemzetiségileg vegyes egyházmegyéek nemzetpolitikai szempontból a magyarságnak kedveznek. Nem tűnik tehát célszerűnek egy magyar jellegű görögkatolikus egyházmegye felállításával „kivonni” a magyar elemet a román és a ruszin egyházmegyéekből. Rámutat arra is, hogy az 1853-ban felállított új román egyházmegyéek és az egyháztartomány nemzetiségi jellegére való hivatkozás, amit a magyar görögkatolikusok előszeretettel hangoztattak, nem állja meg teljesen a helyét. Ezek az intézkedések ugyanis a magyar állam

170 Tisza a következő években is következetesen kitartott nézetei mellett.

171 Lipovniczky miniszteri tanácsos átirata Simor hercegprímáshoz, 1868. szeptember 2., *Források*, II/4/1, 116. 42. sz. dokumentum.

172 Simor hercegprímás átirata Eötvös kultuszminiszterhez, 1868. szeptember 17., *Források*, II/4/1, 117–120. 43. sz. dokumentum.

és a magyarság érdekeivel ellentétesen születtek meg, s céljuk a románság jutalmazása volt az 1848–1849-ben mutatott dinasztiahűségért. Az egyházmegye kérdését azzal zárja, hogy megoldás lehet egy hajdúdorogi székhellyel felállított helynökség is a Munkácsi Egyházmegyén belül. Simor hercegprímás az egyházmegye kérdésénél a magyar liturgikus nyelv ügyét jóval nehezebbnek ítélte, sőt az előbbit az utóbbinak teljesen alárendeltnek vélte. A magyar nyelv liturgikus használatára vonatkozó követelés „a római katolikus anyaszentegyház fennálló egységes szerkezetű alapelveit aligha vette számításba”¹⁷³ – írja lényegre törően, majd kifejti a liturgikus nyelvekkel kapcsolatos egyházi álláspontot. A katolikus egyház azért ismer el csupán néhány liturgikus nyelvet, mert az élő nyelv változásai (például a szavak jelentéstartalmának bővülése) veszélyeztetik a hittartalom tévedésmentes átadását. Ez a veszély nem fenyegeti „a megállapodott, s végleg befejezett”¹⁷⁴ nyelveket, mint a görög, latin, szír, káld és ószláv, melyekhez ezért a katolikus egyház érthető módon ragaszkodik is. A román görögkatolikusok azért képeznek kivételt, mert ők már az unió megkötésekor is a román nyelvet használták, amit II. Rákóczi György erdélyi fejedelem azért erőltetett rájuk, hogy a népnyelv használatán keresztül nyerje meg őket a reformációnak. Nem osztja a magyar görögkatolikusok azon érvét, hogy a liturgia nem értett nyelve akadály lenne a hívek valláserkölcsei nevelésének. Példaként a távoli vidékek misszionáriusait hozza fel, akik a megtérítendő népek nyelvén adják át az evangélium tanítását, de a liturgiát annak „ősi”¹⁷⁵ formájában viszik el hozzájuk, s ezzel a módszerrel érnek el sikereket. A latin liturgikus nyelv Európa országaiban és Magyarországon se akadályozza a hatékony valláserkölcsei nevelést. Mindezekre azért is tartja fontosnak felhívni a figyelmet, mert előrevetítik azokat a nehézségeket, melyek a magyar görögkatolikusok kérelmére a Szentszéknél várnak. Némileg meglepő módon azt se tartja valószínű problémának, hogy az ószláv és a román liturgikus nyelv veszélyt jelentene a hívek magyar identitására. Azért nevezhetjük meglepőnek, mivel alig egy évvel korábban ismerhette meg a makói magyar görögkatolikusok ügyét, ami éppen arról szólt, hogy a nagyváradi püspök olyan parókusokat küld Makóra, akik a hívek elrománosítására törekcszenek. „[...] nem oszthatom a folyamodványban kifejezett aggodalmat, mert mindennek előtt fel kell tennem, hogy az illető püspökök az egyház rendeleteihez és gyakorlatahoz hiven egy keleti szertartású katolikus községbe se fognak oly lekipásztort vagy néptanítót küldeni, ki a hívek anyanyelvét nem érti, s ki tehát nem lenne képes az illető magyar községben magyar nyelven adni az oktatást, s terjeszteni egyházi szónoklatai által az Isten ígését s a valláserkölcsei elveket. Ha ez, mit hinni alig lehet, máskép

173 *Források*, II/4/1, 118.

174 Uo.

175 *Források*, II/4/1, 119.

volna, bizonyosan van mód a bajon segíteni.”¹⁷⁶ – írja a hercegprímás.¹⁷⁷ Levélét azzal zárja, hogy amennyiben a magyar görögkatolikusok mindenképpen ragaszkodnak a liturgikus nyelv megváltoztatásához, akkor kizárólag csak a pápához mint egyedüli illetékes fórumhoz kellene fordulniuk.

Pestről és Esztergomból a küldöttség nagy reményekkel érkezett haza Hajdúdorogra. Mivel a képviselőház elnöke még azt is megígérte, hogy a magyar görögkatolikusok kérvényét sürgősségi eljárásban fogja beterjeszteni, a követek gyors megoldást vártak. Ugyan az országgyűlés a szokásos lelkes szónoklatok mellett valóban hamar megtárgyalta az ügyet, de azt azonnal továbbította is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak. Itt azonban elakadt az ügymenet. Hosszú várakozás után Thury Sámuel közvetítésével és Pankovics püspök támogatásával a kérvényt ismét beterjesztették az országgyűléshez, de azt ez alkalommal is a minisztériumba továbbították. Újabb várakozás után Farkas Lajos személyesen utazott fel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, hogy az ügy állása után érdeklődjön. Itt hidegzuhanyként érte a felismerés: az iktatóban nyomát se lelték a kérvénynek... Hosszas keresgélés után Lipovniczky István c. püspökkel, miniszteri tanácsossal, a katolikus ügyosztály vezetőjével tudott beszélni, aki elismerte, hogy az ügyirat nála van és azt még csak akkor készült megküldeni Pankovics püspöknek véleményezésre. A tanácsos egyúttal egyértelműen Farkas Lajos értésére adta, hogy a liturgikus nyelv ügyét kilátástalannak tartja: „Mert hát ki áll jól arról, hogy ha ma nekünk megengedik a magyar nyelvű isteni tiszteletet, holnap nem a komáromi magyar ajkú latin szertartásúak fogják-e épen azt követelni? Már pedig ez teljesíthetetlen” – idézi fel Farkas Lajos a tanácsos szavait visszaemlékezésében.¹⁷⁸

Ezen a ponton az elnök után az Állandó Végrehajtó Bizottság is szembesült a valósággal. Hiába gondolták, hogy a siker érdekében a lehető legszélesebb kört szólítják meg a királytól kezdve, ügyük sajátos természete miatt végeredményben egy szűk ösvény vezetett a megoldás lehetőségéhez, vagyis magához a pápához. Ezt a szűk ösvényt azonban az az esztergomi érsek felügyelte, aki ellenezte a magyar nyelv liturgikus használatát, és akit a Szentszék nyilvánvalóan elsőként fog megkérni véleménynyilvánításra. A kilátástalannak tűnő helyzetben katolikus autonómia szervező kongresszusa jelentett némi reménységet, mely 1870 októberében kezdte meg munkáját.¹⁷⁹ Farkas Lajos elnök úgy vélte, hogy ez a katolikus egyház életében teljesen új fórumnak számító testület talán

176 Uo.

177 Amint látni fogjuk, ez a gondolkodásmód mintegy negyedszázaddal később már megmosolyogtató naivitásnak tűnt. Vö. Ivánkovics miniszteri tanácsos előterjesztése, 1893–94 körül, *Források*, II/4/1, 170–181. 67. sz. dokumentum.

178 Farkas, 1894, 71–72.

179 Sarnyai, 2022, 57–68.

érzékenyebben reagál a magyar görögkatolikusok igényeire, és jobb belátásra készítheti az esztergomi érseket.¹⁸⁰ Ebben ugyan csalódnia kellett, de az előkészítés érdekében 1871. április 27-ére összehívott Állandó Végrehajtó Bizottság választmányi ülése jó alkalomnak bizonyult a tényekkel való szembenézésre. Ugyanekkor született határozat arról is, hogy Pankovics püspök kilátásba helyezett hajdúdorogi kánoni látogatását felhasználják arra, hogy a főpásztort nagyobb szerepvállalásra ösztönözzék a magyar liturgia ügyében.

Pankovics püspök kánoni látogatására 1871 szeptemberében került sor. A több napon át tartó vizitáció során a kánonjog által előírt szokásos vizsgálatok mellett természetesen szóba került a liturgikus nyelv kérdése is. A püspök nemcsak négy kanonokot, de egy egész énekkart is magával vitt Hajdúdorogra. Ez utóbbinak az volt a feladata, hogy a látogatás liturgikus eseményein biztosítsa a püspöki liturgiához méltó színvonalú ószláv éneket. Amikor erről a helyiek értesültek, azonnal küldöttséget menesztettek a parókián pihenő püspökhöz, és határozottan kérték, hogy az ungvári énekkar közreműködésétől a főpásztor tekintsen el, hiszen van helyi énekkar, mely alkalmas a feladatra. Némi alkudozás után Pankovics püspök elfogadta a hajdúdorogiak kérését, és beleegyezett abba, hogy az ungvári énekkar mindössze néhány énekkel szolgáljon a szertartásokon.¹⁸¹ Ettől a közjátéktól eltekintve a kánoni látogatás rendben és jó hangulatban zajlott. A hivatalos teendők abszolválását bőséges ebédek és vacsorák követték, melyeken pohárköszöntők tucatjai hangzottak el. Ezek közül természetesen nem maradhatott ki a leendő magyar püspökért mondott tószta sem. Az újra és újra megszólított püspök minden válaszában biztosította a hajdúdorogiakat arról, hogy „magyar ajkú hívei várakozásának megfelelni legszebb hazafiui kötelességének ismeri”.¹⁸² Figyelemre méltó, hogy a hívek nevében megszólaló Farkas István a magyar liturgia és a magyar egyházmege mellett a naptáregyesítést is, vagyis a Julián-naptárról a Gergely-naptárra történő áttérést is a halaszthatatlan feladatok közé sorolta. A naptárkérdéssel kapcsolatban Pankovics püspök azt a merész kijelentést tette, hogy egyházmegejében a közeljövőben akkor is megvalósítja a naptáregyesítést, ha az más egyházmegekben nem sikerülne.¹⁸³ Ezt az ambiciózus kijelentést az élet nem igazolta, mivel a Gergely-naptár bevezetése a Munkácsi Egyházmegejében még 1916-ban is kudarcba fulladt.

A látogatás során beszédeivel, fellépésével és gesztusaival Pankovics püspök elnyerte a hajdúdorogiak szimpátiáját. Sikeres bemutatkozását azzal koronázta

180 Farkas, 1894, 75.

181 Farkas, 1894, 77–78.

182 Farkas, 1894, 79.

183 Farkas, 1894, 81.

meg, hogy kijelentette: bárcsak ő lehetne az első magyar görögkatolikus püspök.¹⁸⁴

Pankovics püspök látogatása során megcsodálhatta a hajdúdorogi templom új freskóját is, amit az egyházközség az 1868-as népgyűlés után készíttetett, és ami a mozgalom ideológia hátterének megvilágítását is szolgálta. Révész György Szent István lerombolja a bálványokat című festményén¹⁸⁵ a szent király mellett bizánci szertartású püspökök állnak, megörökítve azt az – akkori-ban és még sokáig kétségbe vont – történelmi tény, mely szerint a magyarság körében elsőként a bizánci egyház papjai végeztek térítő munkát. Ez a tény pedig azt az üzenetet közvetítette a kortársaknak, hogy a magyar identitás és a bizánci rítus nem egymást kizáró fogalmak.

A kánoni látogatásról Pankovics püspök írásos beszámolót küldött a hercegprímásnak.¹⁸⁶ A jelentés arról tanúskodik, hogy a püspök az ungvári látogatás során Farkas Lajosnak tett ígéretéhez híven a kánoni látogatás tapasztalatait összegezve a magyar görögkatolikusok nyelvhasználati igényeit elismerő és támogató véleményt fogalmazott meg. A beszámoló szerkezete, a tudnivalók és a konkrét tények elrendezése arra utal, hogy Pankovics püspök valóban arra törekedett, hogy meggyőzze a kérdést talán túlságosan is elvi szinten kezelő, a valós helyzetet pedig egyáltalán nem ismerő latin főpásztort.

Jelentését egy olyan megállapítással kezdi, ami ma már egy kicsit feleslegesnek, vagy legfeljebb csak egy udvariassági formulának tűnik. Kijelenti, hogy a magyar ajkú hívei az anyaszentegyház hű gyermekei, akik a katolikus hitben kívánnak élni és halni, s az üdvösségre eljutni. Őszinte tisztelettel viseltetnek a Szentszék és a pápa személye iránt, akire gyermeki hódolattal és engedelmességgel tekintenek. Ezzel a kánoni látogatásról szóló jelentés legelejére beillesztett megállapítással Pankovics püspök valójában a kérdés további vizsgálatának kívánta megadni az alaphangját. Tisztában volt azzal, hogy a római katolikus klérus tagjai gyakran tekintettek gyanakvással a görögkatolikusokra, s vonták kétségbe katolicitásuk őszinteségét. Ez a fajta gyanakvás kétségtelenül jelen volt a püspöki kar tagjai körében is a görögkatolikus ügyek tárgyalása során,¹⁸⁷ ezért Pankovics püspök igyekezett kihangsúlyozni a hajdúdorogiak őszinte katolicitását. Ezek után a főpásztor kifejti, hogy a magyar hívek sem az ósláv, sem pedig a román nyelvet nem értik, ugyanakkor a bizánci rítus szabályainak

184 Farkas, 1894, 82.

185 A freskó ma már nem látható. Vö. Terdik, 2013, 189–190.

186 Pankovics püspök jelentése Simor hercegprímáshoz, 1871. október 26., *Források*, II/4/1, 120–123. 44. sz. dokumentum.

187 Amint látni fogjuk, Zalka győri püspök egy évtizeddel később is megengedett magának ilyen jellegű megjegyzést a magyar görögkatolikus egyházmegye felállítására kapcsán. Zalka püspök Trefort kultuszminiszternek, 1881. március 21. *Források*, II/4/1, 155–159. 62. sz. dokumentum.

megfelelően ők is szeretnék aktívan bekapcsolódni a szertartásokba azáltal, hogy a papi fennhangokra válaszolnak, antifónákat és himnuszokat énekelnek. Ezért vezették be fokozatosan a magyar nyelvet. A szent liturgiát ószlávul végzik, viszont az apostoli szakaszt és az evangéliumot magyarul olvassák, illetve a nép magyarul éneklé az antifónákat, a válaszokat, és más himnuszokat. A reggeli és alkonyati istentiszteletet, illetve a temetési szertartást szintén magyarul végzik, ahogy a szentségkiszolgáltatás is magyarul történik, kivéve annak lényegi részeit. Ezt a megoldást Popovics Bazil püspök is jóváhagyta. A hívek ugyanakkor szüntelenül kérik a püspököt, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának törvényesítését és liturgikus nyelvvé nyilvánítását eszközölje ki a Szentszéknél. Véleménye kifejtése előtt szükségesnek tartotta felvázolni a hercegprímás előtt a legfontosabb szent cselekmény, a szent liturgia szerkezetét. A hagyományos felosztástól¹⁸⁸ eltérően az Aranyszájú Szent János liturgiájának egyes részeit a hívek csoportjainak megfelelően állapítja meg. Így megkülönböztet három csoportot és ennek megfelelően három részt: 1. a hitjelöltek liturgiája; 2. a hívők liturgiája; 3. a szentáldozáshoz járulók liturgiája.¹⁸⁹ Ebből a megközelítésből kiindulva javasolja, hogy

- a hitjelöltek liturgiáját, majd a hívők liturgiáját az eucharisztikus kánonig, valamint a szentáldozástól a liturgia végéig előírt imákat és énekeket a pap, a diakónus és a nép énekeljék;
- az eucharisztikus kánont a pap és a diakónus ószlávul végezze, mialatt a nép az előírt énekeket magyarul éneklé;
- a szentségkiszolgáltatást, a különböző áldásokat, a temetés szertartását, a reggeli és az alkonyati istentiszteletet magyarul végezhessék.

Mindezek feltétele viszont az, hogy rendelkezésre álljanak az egyház által jóváhagyott magyar nyelvű liturgikus könyvek.

Jóllehet Pankovics püspök javaslata kompromisszumos javaslat volt, hiszen a magyar nyelv mellett teret hagyott az ószláv nyelvnek is, nem győzte meg Simor hercegprímást. Ezt nem a munkácsi püspöknek adott válaszából tudjuk, mivel az – ha létezik egyáltalán – még nem került elő, hanem a jezsuita liturgiatudós, Nikolaus Nilles 1898-ban adott szakvéleményéből.¹⁹⁰ A keleti egyházak elismert szakértője a magyar nyelvű liturgia történetét felidézve emlékezik meg arról, hogy Simor hercegprímás megküldte neki Pankovics püspök fent

188 1. előkészület; 2. hitjelöltek liturgiája; 3. hívők liturgiája.

189 A püspök eltekint az előkészülettől, mivel abban a hívek nem vesznek részt, és az a gyakorlatban meg is előzi a Szent Liturgia nyilvános részét.

190 Nilles szakvéleménye a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának, 1898. július 17., *Források*, II/4/1, 370–374., 165. sz. dokumentum.

idézett jelentését. Kísérőlevelében egyértelműen kijelentette, hogy az ügy érdekében akkor sem tesz lépéseket, ha lehetősége lenne rá, mert attól tart, hogy a római katolikus hívek is a magyar nyelv bevezetését fogják kérni.

A kör tehát ismét bezárult. Ahogyan az állami hatóságoknak benyújtott felterjesztés, úgy az egyházi csatornákon keresztül érkező kérvény végállomása is Esztergom lett.

Külhelynökség Hajdúdorogon

Pankovics püspök Esztergomba küldött jelentésének, illetve a benne megfogalmazott javaslatok sorsáról mit sem sejtő hajdúdorogiak türelmetlenül várták a fejleményeket, melyek – várakozásaiknak megfelelően – kizárólag pozitív fejlemények lehettek. „[...] ránk csak jó háramolhat” – írja vezetőjük, Farkas Lajos, aki Pankovics püspök egy új egyházkormányzati rendelkezését is reménykeltő jelnek vélte.¹⁹¹ Szabó György parókus és főesperes ugyanis még 1868 nyarán azt kérte a főpásztortól, hogy a magyar parókiákkal folytatott hivatalos levelezésben a magyar nyelvet használja, és ne az „oroszt”.¹⁹² Felterjesztésében azzal indokolja kérését, hogy az „oroszt” nyelv akkor már egy évszázada nem volt használatban a régióban, s a papságon kívül más nem is érti. Ugyanakkor az egyházkormányzati intézkedések címzettjei nemcsak a papok, hanem a kántorok, a tanítók és a helyi előljáróságok is. Példaként egy hajdúböszörményi esetet hoz fel, amikor a megyéspüspök egyik utasítását kellett a városi előljárósággal és a helyi görögkatolikus tanítóval közölnie. Mivel – megfogalmazása szerint – „a szabad gondolkozásu természetébe gyökerező, mindenről önszeműleg meggyőződni óhajtó népnek” nem volt elegendő a főesperes szóbeli közlése, a bemutatott „oroszt” nyelvű dokumentumot pedig nem tudták elolvasni, az intézkedés foganatosítása elmaradt. Pankovics püspököt meggyőzte ez az érvelés, s elrendelte a magyar hivatali nyelv használatát a magyar görögkatolikus parókiák vonatkozásában.¹⁹³

A várva várt jó hír azonban egyre csak késlekedett. Ez a késlekedés 1872 tavaszán arra indította Farkas Lajost, hogy Oláh Miklós, a térség országgyűlési képviselője révén a képviselőház figyelmét ismét a magyar görögkatolikusok ügyére irányítsa. Visszaemlékezéseiben ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy feléledt benne a gyanú: a késlekedés arra is utalhat, hogy az egyházmegye megalapítása már nincs is napirenden.¹⁹⁴ Az Oláh Miklós által beterveztett interpel-

191 Farkas, 1894, 83.

192 Szabó főesperes felterjesztése Pankovics püspökhöz, 1868. július 25., *Források*, II/4/1, 115–116., 41. sz. dokumentum.

193 Farkas, 1894, 83.

194 Farkas, 1894, 84.

lációra¹⁹⁵ adott kultuszminiszteri válasz igazolta Farkas Lajos gyanúját. Pauler Tivadar kultuszminiszter ugyanis azzal próbálta megnyugtatni a képviselőt, hogy egy hajdúdorogi székhelyű külhelynökség létesítéséről már folyamatban vannak a tárgyalások.¹⁹⁶ Mivel Oláh képviselő még a hajdúdorogiak 1866-ban benyújtott felterjesztésére¹⁹⁷ kérdezett rá, ami valóban tartalmazta a külhelynökség létesítésének lehetőségét, a miniszteri válasz a képviselőházban nem keltett megütközést. Ugyanakkor a külhelynökség gondolatát az 1868. évi nagygyűlés már elvetette, s onnan kezdve csak és kizárólag egy új egyházmegye felállítása szerepelt a mozgalom céljai között. Ez a lépés logikusan következett a nagygyűlés tapasztalataiból, hiszen a mozgalomhoz csatlakozó hívek és parókiák egy része a Munkácsi Egyházmegyén kívülről érkezett, ráadásul olyan környezetből, melyben „a leginkább vannak kitéve az idegen nyelv elnyomásának”.¹⁹⁸ Ezzel szemben a külhelynökség joghatósága értelemszerűen csak a Munkácsi Egyházmegye kötelékében lévő egyházközségekre terjedhetett ki. Vagyis éppen a leginkább veszélyeztetett magyar görögkatolikus közösségek maradnak – ismét – magukra.

Farkas Lajos nem tudta megállapítani,¹⁹⁹ hogy pontosan kitől származik az a felvetés, hogy a magyar görögkatolikusok megelégszenek egy külhelynökséggel is. Ezt az információt Trefort Ágoston kultuszminiszternek²⁰⁰ az ügyben Simor hercegprímáshoz írt levelében²⁰¹ találjuk meg. A miniszter Pankovics püspöknek a kormányhoz benyújtott felterjesztésre hivatkozik, melyben a püspök azt állította, hogy a hajdúdorogi kánoni látogatás során elérte a magyar görögkatolikusok kérvényének módosítását, s így azok már megelégszenek egy külhelynökséggel is. Ez a meglepő állítás nincs összhangban a kánoni látogatás során elhangzottakkal, különösen a püspöknek azzal a kijelentésével, hogy bár-

195 *Az 1869-ik évi ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Huszonharmadik kötet.* Szerkeszti: Nagy Iván, Pest, 1872, 367–369. *Források*, II/4/1, 123–125., 45. sz. dokumentum. Az interpellációban Oláh képviselő harminckét vármegye és város – a magyar görögkatolikusok ügyét támogató – nyilatkozatának iktatószámát is közli.

196 *Források*, II/4/1, 125.

197 *Források*, II/4/1, 88–91., 30. sz. dokumentum.

198 Farkas, 1894, 84.

199 Farkas Lajos 1870-ben megvált a főhadnagyi, vagyis polgármesteri tisztségtől, a Hajdúkerület táblabírója, majd főügyésze lett, és Hajdúdorogról is elköltözött. Így az információszerzés tekintetében leszűkültek a lehetőségei.

200 Trefort 1872 szeptemberében váltotta Pauler Tivadart a miniszteri székben.

201 Trefort miniszter átírta Simor hercegprímáshoz, 1872. október 28., *Források*, II/4/1, 125–126., 46. sz. dokumentum.

csak ő lehetne az első magyar görögkatolikus püspök.²⁰² Maga Farkas Lajos is arra gyanakodott, hogy a nyilvánosság kizárásával és az Állandó Végrehajtó Bizottság elnökének megkerülésével a mozgalom egyes vezetői háttéralkut kötöttek a püspökkel. Ez akár még a kánoni látogatás során is megtörténhetett egy szűk körű tárgyalás keretében, melyre a hajthatatlan Farkas Lajost és testvérét, Istvánt a püspök nem hívta meg. Trefort miniszter levelének további részletei megerősíteni látszanak ezt a feltételezést. A miniszter ugyanis azért kérte ki a hercegprímás véleményét, mert túlzottnak tartotta a létesítendő külhelynökség vezetőjének dotációjával kapcsolatos igényeket. Pankovics püspök évi 12 000 forintban határozta meg a Vallásalapból folyósítandó támogatás mértékét. Trefort miniszter ezt azért tartotta túlzónak, mert ez az összeg meghaladta a lugosi és a szamosújvári püspököknek folyósított évi 10 000 forintot is. Ezenkívül a más egyházmegyékben működő külhelynökök mindössze 420 forint évi fizetést kaptak. Mindezeket figyelembe véve a miniszter felszólította Pankovics püspököt, hogy az igényeket tárgyalják újra, s a külhelynökségbe besorolandó parókiák listáját is küldje meg neki. Válaszul a püspök megküldte a hajdúdorogiai újabb felterjesztését. „Hajdúdorogiaiak”-on itt ismét a Farkas testvérpár kizárásával tárgyaló csoportot kell értenünk. Ebben a felterjesztésben ugyan a külhelynök fizetésére vonatkozó igényüket 12 000-ról 8000 forintra csökkentették, de új feltételként egy háromfős káptalan felállítását is kérték, 3-3000 forint éves fizetéssel. Pankovics püspök megküldte a parókiák listáját is: negyvenegy parókiát, 53 051 hívővel javasolt a külhelynökségbe sorolni. A miniszter az igényeket „túlcsigázott követeléseknek”²⁰³ minősítette, és további intézkedések előtt a hercegprímás véleményét kérte.

A hercegprímás csak 1873 első napjaiban küldte meg válaszáat²⁰⁴ a miniszternek. Ebben kétségbe vonja a külhelynökség létjogosultságát. Azzal érvel, hogy Pankovics püspök indokolatlanul hivatkozik egyházmegyéje nagyságára, mivel Máramaroszigeten már van egy külhelynöke, aki a kormányzatban tehermentesíti. Másrészt a Munkácsi Egyházmegye egyáltalán nem nevezhető nagy kiterjedésűnek, mivel a latin egyházmegyék között vannak még nagyobbak is. Ezek főpásztorai többnyire külhelynökök nélkül irányítják egyházmegyéjüket. Ahol pedig van külhelynök, ott a számok igazolják is létjogosultságát. Példaként a saját egyházmegyéjét hozza fel, melynek Nagyszombatban működik külhelynöksége. Ide azonban nem negyvenegy, hanem kétszázharmincnyolc plébánia tartozik, és nem félszázezer, hanem csaknem félmillió hívő. Továbbá

202 Trefort miniszter csatolta leveléhez Pankovics püspök átiratát is, de „visszakérőleg”, vagyis az eredeti visszakérült a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. A VKM levéltárának iratanyaga 1956-ban jelentős károkat szenvedett, ezért Pankovics püspök felterjesztése sem áll rendelkezésünkre.

203 *Források*, II/4/1, 126.

204 *Források*, II/4/1, 127–128., 47. sz. dokumentum.

a nagyszombati helynököt nem a Vallásalap, hanem maga az érsekség fizeti. Ha azonban a kormány mindenképpen külhelynökséget akar alapítani, akkor a Munkácsi Egyházmegye hétfős káptalani testületét egészítse ki egy nyolcadik kanonoki stallummal, mely a mindenkori hajdúdorogi külhelynököt illeti. Ennek éves fizetését 420–800 forint közötti összegben javasolja megállapítani.²⁰⁵ Káptalan felállítását nem tartja lehetségesnek, mivel a keleti egyház nem ismeri a társaskáptalan intézményét. Azt javasolja, hogy a külhelynök szervezen konzisztóriumot a környékbeli papokból, akik – más helynökségek gyakorlatával összhangban – külön javadalmazásban nem részesülnek. Levelét egy epés megjegyzéssel zárja: „a kívánalom lényege a püspöki helynök alkalmazása, s nem annak 8000 forinttal leendő díjaztatása”.²⁰⁶

A „túlcsigázottnak” minősített hajdúdorogi igények megértéséhez figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy maga a város 8000 forintot fordított egy 690 m² hasznos alapterületű épület megvásárlására, melyet a leendő külhelynökség központjának szántak. Ezenfelül a város jelentős földtulajdont, 67 katasztrális hold szántóföldet is biztosított javadalomként a külhelynökségnek.²⁰⁷ Tehát a hajdúdorogiak úgy érezték, hogy a maguk részéről nagy áldozatot hozva járultak hozzá a külhelynökség létesítéséhez.

Simor hercegprímás elutasító álláspontja mögött az általa is megfogalmazott érveken túlmenően az az aggodalom állhatott, hogy a külhelynökség intézménye szinte előszobája volt egy később felállítandó püspökségnek. A görögkatolikus egyházmegyék közül a nagyváradi, illetve az eperjesi is, külhelynökségekből alakultak.²⁰⁸ Egy magyar görögkatolikus egyházmegye pedig a magyar liturgia ügyének napirenden tartását jelentette volna, amit Simor hercegprímás – amint láttuk – nem tartott kívánatosnak.

A magyar görögkatolikusok konkrét igényeitől és szükségleteitől eltekintve maga a külhelynökség intézménye egy rendkívül hatékony egyházkormányzati szerv volt. Lehetővé tette a megyéspüspöknek azt, hogy egy-egy régióban a kisebb jelentőségű, de összességében sok időt és energiát kívánó egyházi ügyeket ne személyesen kelljen intéznie. De előnyös volt a parókusok és a hívek szempontjából is, hiszen a személyes megjelenést igénylő ügyekben (például a gyakorinak mondható házassági ügyekben) nem kellett az esetleg távol fekvő egyházmegyei központba utazniuk. Az egyházkormányzati szempontokon túlmenően a magyarországi görögkatolikus külhelynökségek politikai, nemze-

205 Mivel Simor hercegprímás válasza csak fogalmazványként maradt fenn az Esztergomi Prímási Levéltárban, ismerjük a szövegben eszközölt módosításokat is. Ezekből kiténik, hogy a hercegprímás eredetileg csak 420 forintot javasolt, de ezt később áthúzta, és 420–800 forintra módosította.

206 *Források*, II/4/1, 128.

207 Janka, 2002, 8.

208 Később a Hajdúdorogi és a Máramarosi Egyházmegye is ezt az utat járta be.

tiségi és kulturális feladatokat is felvállaltak. Különösen az erdélyi román egyházmegyék külhelynökségei működtek egy-egy mikrorégió vallási, nemzetiségi és kulturális központjaként.²⁰⁹

„A nagy hegy egeret szült”²¹⁰ – írja csalódottan Farkas Lajos a Hajdúdorogi Külhelynökség megalapítására reagálva. Bár az intézkedést „kicsinyes manoeuvernek”²¹¹ tartotta, melynek célja a magyar görögkatolikusok elhallgattatása, azt mégis előrelépésként értékelte, hogy a külhelynökség megalapításával a mozgalom céljainak jogossága hivatalos elismerést nyert. A bejelentést Trefort miniszter tette 1873. szeptember 20-án. A szűkszavú közlemény mindössze annyit tartalmaz, hogy az uralkodó „egy a magyarajkú görög szertartású katolikusok részére Hajdu-Dorogon föllállítandó vidéki püspöki helynökség céljaira a vallásalpból 3000 forintot legkegyelmesebben engedélyezni méltóztatott”.²¹² Mivel ez a megfogalmazás nem is említi a Munkácsi Egyházmegyét, hanem magyar ajkú görög szertartású hívekről szól, az első értelmezések szerint a külhelynökség joghatósága az összes magyar görögkatolikus parókiára kiterjedt volna. Hamarosan kiderült azonban, hogy a miniszteri közlemény túlságosan szűkszavúra sikerült, s az intézkedés csak a Munkácsi Egyházmegye bizonyos parókiáit érinti.

A miniszteri bejelentést követően még bő másfél évet kellett várni az első külhelynök kinevezésére, s majd két és fél évet a külhelynökség tényleges megalakulására. A késlekedés oka Pankovics István püspök 1874. augusztus 29-én bekövetkezett váratlan halála volt. A mindössze ötvennégy esztendő főpásztorát átmenetileg Csopey Antal kanonok mint káptalani helynök követte az egyházkormányzat élén.²¹³ Bár az uralkodó a püspökutódot Pásztélyi Kovács János máramarosi vikárius személyében már 1874. november 25-én kinevezte, a választott püspök pápai megerősítést csak 1875 márciusában kapott. Így felszentelésére 1875. április 18-án, intronizációjára pedig május 9-én kerülhetett sor.²¹⁴

Az első hajdúdorogi külhelynök személyének kijelölése és kinevezése az új főpásztor első feladatai közé tartozott. Mivel Pásztélyi Kovács püspök közismerten nagybátyja, Pankovics püspök magyarbarát irányzatához tartozott,

209 Popa-Andrei, 2010, 137.

210 Farkas, 1894, 84.

211 Farkas, 1894, 86.

212 *Források*, II/4/1, 128., 48. sz. dokumentum.

213 Pankovics püspök halálának és a káptalani helynök megválasztásának hírül adása az Esztergomi Prímási Levéltárban: EPL Simor Cat. D. 4383/1874.

214 Az új munkácsi püspök elődjének unokaöccse egy hatgyermekes özvegy pap volt. Ez utóbbi a korszakban nem jelentett újdonságot, mivel az őt püspökké szentelő Gaganecz József eperjesi püspök szintén özvegy papként került a püspöki székbe, ahogyan később Pásztélyi Kovács püspök utódja, Firczák Gyula is.

nem kis meglepetést keltett, hogy választása végül Danilovics János²¹⁵ kano-
nokra esett. Danilovics ugyanis a ruszofil irányzathoz tartozott, s intenzív
irodalmi tevékenységében ez tükröződött is. Több írása is megjelent oroszul,
melyek közül – hajdúdorogi külhelynöki kinevezése szempontjából – különös
jelentőséggel bír a *Családi ünnep* című színdarabja. Ebben Danilovics elítéli
azokat a ruszinokat, akik a saját anyanyelvük és kultúrájuk iránti közönyössé-
gük miatt elhagyják nemzetüket.²¹⁶ A kinevezésekor mindössze harminckilenc
éves külhelynök pappá szentelése után rögtön az egyházmegyei központban
kapott feladatokat. A lelkipásztori munkában nem szerzett tapasztalatokat.
Harmincegy évesen már kanonok volt, 1872-től pedig az ungvári Szent Bazil
Társulat társelnökeként vett részt a Munkácsi Egyházmegye kulturális életének
szervezésében. Az ungvári püspöki hivatal kancellárjaként jártas volt az egyház-
kormányzati ügyekben. Emellett gimnáziumi tanárként is működött. Hajdú-
dorogon és az egyházmegye magyar részein viszont Danilovics teljesen ismeret-
len volt. Ezért akadálytalanul terjedhettek olyan hírek, melyek – a külhelynök
korábbi irodalmi tevékenységét félreértelmezve – egyenesen a pánszláv moz-
galom hívének állították be őt. A hajdúdorogiak azért is adtak könnyen hitelt
az ilyen híreknek, mert a külhelynöki tisztségben parókusukat, Szabó György
főesperest látták volna szívesen.²¹⁷

Az újonnan felállított külhelynökség valós jelentősége azoktól a jogkörök-
től függött, melyekkel a megyéspüspök az új helynököt felruházta. Pásztélyi
Kovács püspök ezeket a jogköröket Danilovics kinevező okmányában²¹⁸ so-
rolja fel. A felsorolásból kitűnik, hogy a megyéspüspök nem bánt bőkezűen
a jogkörökkel. A kilenc pontban részletezett jogok és kötelességek egy része a
mindennapi egyházkormányzati tevékenységhez kapcsolódik:

- a külhelynök tizenkét tagú alszentszéket alapít, mellyel rendszere-
sen konzultál a megyéspüspök és a főszentszék felügyelete és jóvá-
hagyása mellett (1. pont);
- a lelkészek, a kántortanítók és a hívek közötti vitákat kivizsgálja és
eldönti, akár a hivataltól való ideiglenes felfüggesztés lehetőségé-
vel is élve (3. pont);
- évente egyszer meglátogatja a külhelynökség parókiáit és iskolá-
it, s alapos vizsgálat alá vonja működésüket és körülményeiket
(6. pont);

215 Életrajza: Pirigy, 1999, 15–19.

216 Mayer, 1977, 138.

217 Pirigy, 1999, 18.

218 Ungvár, 1875. július 6., *Források*, II/4/1, 129–130., 49. sz. dokumentum.

- a kerületi esperesek rendszeres jelentéstételi kötelezettségét az érintettekkel betartatja (7. pont).

A jogok és köteleességek egy másik csoportját alkotják a házassági ügyek. A külhelynők

- ítélkezhet az „ágytól és asztaltóli elválasztásra” (vagyis a házastársak különélésére) vonatkozó házassági perekben (2. pont);
- felmentést adhat az esküvő előtti háromszori templomi hirdetés, a tiltott idő, kiskorú nőjegyes korhiánya alól, kivéve a papnövendékek és kántortanítók esetét (4. pont).

Liturgikus jogkörei kiterjedtek az egyházi ruhák, szentképek, zászlók, hangok, temetők és a megszenteltelenített szent helyek megáldására (5. pont). A két utolsó pont (8– 9. pont) a megyéspüspök személyének képviselőjét és a külhelynők rendszeres információszolgáltatási kötelezettségét részletezi.

A szűkre szabott jogkörök mellett feltűnő a külhelynők joghatóságának területi korlátozottsága is. A külhelynökség a Szabolcsi főesperesség hajdúdorogi (hat), karászi (nyolc), máriapócsi (nyolc), nagykállói (nyolc) és timári (öt) esperesi kerületeinek parókiáit, összesen harmincötöt foglalta magába. Bár a külhelynökség 1878-ban még a Szatmári főesperesség nyíri kerületével, vagyis kilenc parókiával bővült, a negyvennégy parókia így is a magyar görögkatolikusok közösségének csak egy kis részét jelentette. Eltekintve az Eperjesi és a Nagyváradai Egyházmegyék magyar parókiáitól, feltűnő a Munkácsi Egyházmegye Zempléni főesperessége magyar közösségeinek hiánya.

Bár Farkas Lajos hangot adott csalódottságának, és egyértelműen jelezte, hogy a magyar görögkatolikusoknak nem külhelynökségre, hanem egyházmegyére lett volna szükségük, úgy tűnik, hogy a helyi görögkatolikus klérus többsége számára ez a megoldás is megfelelő volt. Ez derül ki a külhelynökség első alszentszéki ülésének jegyzőkönyvéből is.²¹⁹ Az 1876. február 9-én megtartott ülésen Orosz Gyula hajdúböszörményi parókus hozzászólásában – teljesen a Farkas Lajos-féle irányvonal szellemében – szóvá tette, hogy az 1868. évi nagygyűlés két nagy célkitűzése nem valósult meg. Egyházmegye helyett külhelynökséget kaptak, a magyar liturgikus nyelv ügyében pedig semmilyen előrelépés se történt. Arra kérte az alszentszéket, hogy már az első ülésükön fogalmazzanak meg egy felterjesztést Pásztélyi Kovács János megyéspüspökhöz, melyben kéri, hogy

- szorgalmazza az egyházmegye felállításának ügyét az illetékes állami és egyházi hivataloknál;

219 A jegyzőkönyv szövege: *Források*, II/4/1, 130–136., 50. sz. dokumentum.

- kezdeményezze a Szentszéknél a magyar nyelv liturgikus használatának törvényesítését;
- bővítse a külhelynökség jogköreit;
- vizsgálta meg a meglévő magyar nyelvű liturgikus fordításokat, és gondoskodik kifogástalan minőségű liturgikus könyvekről.

Ugyan Orosz Gyula parókus az összes érintett görögkatolikus lelkész nevében kívánt szólni, az alszentszék nem fogadta el ezt a javaslatát. Nem tartották időszerűnek a javasolt felterjesztést.²²⁰ A külhelynök mindössze az utolsó pontot támogatta, s azt is abban az értelemben, hogy a fordítás ügyét a saját, és nem a megyéspüspök feladatának határozta meg. Ugyanakkor ez nem jelentette azt, hogy Danilovics külhelynök az egyházmegye felállításának kérdését ne tartotta volna fontosnak. Az ülés megnyitásaként elhangzott ünnepi beszédében bőségesen tárgyalta a témát, és arra hívta fel az alszentszék tagjainak figyelmét, hogy a külhelynökség létesítésében a fokozatosság elvének megvalósulását lássák, és tartsák szem előtt az Eperjesi Egyházmegye példáját, mely szintén külhelynökségből fejlődött egyházmegyévé.²²¹ Az ülést záró javaslatával szintén egy, a magyar görögkatolikusok számára fontos kérdésben indítványozott konkrét lépéseket. Azt javasolta, hogy a „magyar éneklésmódban” járatos kántorok képzése érdekében mielőbb hozzanak létre Hajdúdorogon egy kántortanító-képző intézetet.²²²

Danilovics külhelynök további működése azt bizonyította, hogy az alszentszék első ülésén megfogalmazott vállalását komolyan gondolta, és nem csupán a helyiek bizalmának megszerzése lebegett a szeme előtt. Bár a kinevezési okmányában ilyen feladat nem szerepelt, önként felvállalta a liturgikus fordítások elkészítésének feladatát, és ezen a téren maradandó, a magyar görögkatolikus liturgikus nyelv későbbi fejlődését alapvetően meghatározó eredményeket ért el. Hajdúdorogi működése első pillanatától kezdve „az isteni tiszteletnél mind bel, mind külszolgálatoknál a magyar nyelvet használni nem késedelmezett”, amivel még a külhelynökség intézményével szemben oly kritikus Farkas Lajos elismerését is kivívta.²²³

220 Farkas Lajos természetesen ezt sem hagyta szó nélkül, és hiányolta az alszentszék tagjainak „nyílt magyar kebellet” történő határozott fellépését: Farkas, 1894, 94–95.

221 *Források*, II/4/1, 131–132.

222 *Források*, II/4/1, 136.

223 Farkas, 1894, 96.

Magyar nyelvű liturgikus kéziratok és kiadványok és a hajdúdorogi fordítóbizottság tevékenysége

Az a kérdés, hogy az egyházmegye helyett létesített külhelynökség képes lesz-e egyáltalán a magyar görögkatolikus ügyet előrevinni, hamar válaszra talált. Danilovics külhelynök az első alszentszéki ülésen tett ígéretéhez híven kezébe vette a liturgikus szövegek fordításának ügyét. Feltűnő azonban, hogy erre a feladatra megyéspüspökétől nem kapott hivatalos felkérést vagy utasítást. Az előző fejezetben láthattuk, hogy ez a feladat nem szerepel a külhelynök jogai és kötelességei között. Azt is megfigyelhettük, hogy a magyar görögkatolikusok által megfogalmazott kérvények mindig a megyéspüspököt szólítják meg a liturgikus fordítások kérdésében, s tőle várják a szükséges lépéseket. Észszerűnek tűnik, hogy egy ilyen feladatot a megyéspüspök egy közvetlen munkatársára bíz. Ugyanakkor az mindenképpen szokatlan, hogy amikor Pásztélyi Kovács püspök részletesen meghatározza a hajdúdorogi külhelynök teendőit, akkor egy ilyen nagy jelentőségű feladatra még csak nem is utal.

Magyarázatot erre a szokatlan eljárásra abban a tényben találhatunk, amire Simor hercegprímás többször is felhívta a figyelmet: a liturgikus nyelv kérdése kizárólag a Szentszék kompetenciái közé tartozik. Egy megyéspüspöknek ezen a területen nincsenek jogkörei. Pásztélyi Kovács püspök minden bizonnyal a látszatát is kerülni akarta annak, hogy a liturgikus nyelv megváltoztatásának kérdésében kezdeményezőként lépjen fel. A kezdeményezést átengedte a külhelynöknek, és – amint később látni fogjuk – az elkészült liturgikus könyveknek sem adott hivatalos elismerést és jelleget. Ugyanakkor a magyar nyelv liturgikus használatának nagyon is élő gyakorlata valóságos lelkipásztori és egyházfegyelmi problémaként volt jelen a Munkácsi Egyházmegye életében, amire a megyéspüspöknek valamilyen választ kellett találnia. Danilovics külhelynök tehát saját kezdeményezéséből, de nyilvánvalóan a főpásztor tudtával, sőt nagy valószínűséggel szóbeli utasítására látott munkához.

Mielőtt ezt a nagy jelentőségű tevékenységét bemutatnánk, szükségesnek tűnik a már többször említett magyar liturgikus nyelvhasználat kérdését részleteiben megvizsgálnunk és feltárnunk, hogy Danilovics külhelynök fellépéséig hogyan alakult a magyar nyelvhasználat ügye, és a kérdésben magukat exponáló egyháziak és világiak végeredményben mit is értettek „magyar liturgiá”-n.

A magyar nyelv liturgikus alkalmazásának történetét vizsgálva különbséget kell tennünk a csupán a hagyományban fennmaradt és a forrásokkal igazolt gyakorlat között. Mivel az első kategóriába tartozó, vagyis forrásokkal nem bizonyított állítások fontos szerepet játszottak a korabeli magyar görögkatolikus narratívában, érdemes vizsgálat alá vonnunk azokat. A középpontban a Munkácsi Egyházmegye két kiemelkedő főpásztorának, De Camillis János József és Bacsinszky András püspököknek tulajdonított kezdeményezések állnak. Az 1689–1706 között munkácsi püspökként és apostoli vikáriusként működő De Camillis Khiosz szigetéről került Rómába a Görög Kollégiumba.²²⁴ Teológiai tanulmányai után néhány évig Albániában misszionáriusként tevékenykedett, majd az Örök Városba visszatérve bazilita szerzetes és a Vatikáni Apostoli Könyvtár görög szkriptora lett. Kollonich Lipót 1688 őszén vette fel vele a kapcsolatot, és felajánlotta neki a munkácsi püspöki széket. Kollonich választása azért esett a görög szerzetesre, mert Magyarországon nem talált megfelelő jelöltet, s politikai okokból – a bécsi udvar egyetértésével – mindenképpen el akarta kerülni, hogy valamelyik lengyelországi rutén bazilita szerzetes kerüljön Munkácsra, aki aztán teret enged a kijevei metropólia befolyásának. De Camillis semmit se tudott a leendő egyházmegyéjéről, Kollonich pedig igyekezett a valóságnál kedvezőbb képet festeni a rá váró feladatokról és körülményekről. Bár saját bevallása szerint a munkácsi egyházmegyében és általában a régióban uralkodó állapotok még az albániai tapasztalatait is alulmúlták, De Camillis püspök haláláig kitartott hivatalában. Szívós munkával megerősítette az uniót, és lefektette a görögkatolikus papság tridentin típusú reformjának alapjait. Vizsgálódásunk szempontjából fontos, hogy tevékenységéről naplót vezetett,²²⁵ melynek fennmaradt töredékében említést tesz egy Izajás nevezetű munkatársáról, akit honfitársának és Áthosz-hegyi szerzetesnek²²⁶ is nevez. De Camillis püspök Izajás szerzetest debreceni parókussá és a bihari román parókiák előjárójává nevezte ki.²²⁷ Amikor a városi tanács 1692-ben kiutasította Debrecenből az ott megtelepült görög kereskedőket, s azok egy része Tokajba költözött át, Izajás is áttette székhelyét. Innen Bikszádra költözött át, ahol monostort alapított. Itt 1701-ben, egy rablótámadás során brutálisan meggyilkolták.

224 De Camillis püspökhöz: Fyrigos, 2008.

225 A napló szövegét először Luts kay Mihály (Luts kay, 1990, 41–76.) adta ki 1843-ban, majd Zsatskovics Kálmán 1895-ben (Zsatskovics, 1895), újabban pedig Baán István (Baán, 2017).

226 „Die 13. 7bris P[at]ri Isaiæ Monacho Montis S[acri] meo Compatriotæ contuli Eccl[esi]am Debrecinensem, et subieci ipsi Sacerdotes qui sunt circa Varadinum, et Bihar.” Baán, 2017, 191.

227 „Debreczini P. Isaias Jerom[onach]us requisitus ab illis Graecis pro Plebano. Mense Martij an. 1692. [...] Mense Ian. 94. constitui meum Vic[ari]um in partibus Hung[ariae] sup[ra] Valachos P. Isaiam de Caroli.” Baán, 2013, 170–171.

Izajás személyének és tevékenységének emléke élénken megmaradt a helyi történeti hagyományban, mivel az általa alapított monostor temploma később egy könnyező Istenszülő-ikon²²⁸ révén kegyhely lett. Mind a Munkácsi Egyházmegye történetét elsőként feldolgozó Joannicius Basilovits,²²⁹ mind pedig Szatmár vármegye monográfusa, Szirmay Antal²³⁰ megemlékezik róla. Bár Izajás történetének legemlékezetesebb momentuma tragikus halála volt, melynek elbeszélése értelemszerűen kitölti a róla szóló szövegek nagyobb részét, témánk szempontjából mégis inkább tevékenységének a jellemzése érdekes. Ezzel kapcsolatban mind Basilovits, mind pedig az őt követő Szirmay kiemelik, hogy Izajás áldásos lelkipásztori tevékenységét – a Debrecenből, majd Tokajból való távozása után – a románok és a ruszinok között fejtette ki. Ennek azért van jelentősége, mert a magyar görögkatolikus narratívában egy adott ponton Izajás szerzetes mint liturgiafordító bukkan fel, aki De Camillis püspök megbízásából készített fordításokat, és az unió melletti munkája során magyar nyelvű liturgiát ígért a hajdúdorogiaknak. Azt, hogy pontosan mikor és ki fogalmazta meg ezt az állítást, ma már nehéz pontosan meghatározni. Feltűnő azonban, hogy a hajdúdorogiak 1866. évi felterjesztésében, az országos nagygyűlés 1868-ban megfogalmazott kérvényeiben, valamint az 1881. évi kérelmekben a történeti előzmények között nem szerepel De Camillis püspök és Izajás szerzetes ez irányú tevékenysége. Szintén árulkodó, hogy a mozgalom vezetője, Farkas Lajos se tesz róluk említést 1894-ben megjelent könyvében. Elsőként Petrus Jenő könyv formájában 1897-ben megjelent, de újságcikkek formájában már 1894-től kezdve közreadott írásában²³¹ találkozunk ezzel az állítással. Petrus Jenő Szabó György hajdúdorogi parókus unokaöccse volt, s annak gazdasági ügyeit intézte. Különböző tisztségeket is betöltött: volt városi levéltáros, gazdaköri vezető, aljegyző, főjegyző, árvaszéki ülnök, sőt egy rövid ideig még rendőrkapitány is. Bár gazdasági és postaműszaki tanulmányokat folytatott, 1872-től versei és elbeszélései is megjelentek országos és helyi lapokban. Erre alapozva az Állandó Végrehajtó Bizottság 1894-ben őt kérte meg a hajdúdorogi mozgalom történetének megírására.²³² Sajnos, Petrus nem fordított sok figyelmet a források feltüntetésére. A könyve elején elhelyezett egy rövid szöveget, melyben felsorolt néhány élő személyt, akiktől információkat gyűjtött, valamint néhány történészt, kiknek munkáit felhasználta. Így nem tudhatjuk, hogy az Izajás szerzetes munkásságának szentelt oldalakon található információk honnan származnak. Petrus mindenestre Izajást a magyar nyelv-

228 A kegykép történetéhez: Terdik, 2008.

229 Basilovits, 1799, II, 118–120.

230 Szirmay, 1810, 332–333.

231 Petrus, 1897.

232 Pirigyi, 1998, 77.

vű rítus első apostolaként mutatja be, aki a dorogiaknak énekeket fordított görögől, majd Berettyóújfaluba költözve szintén a magyar nyelv liturgikus használatát terjesztette. Sőt, Petrus szerint Izajás halálát is az okozta, hogy a román nyelvre féltékeny „oláhok” egy rablóval meggyilkoltatták. Ez nagy csapás volt a „magyar ajkúakra” nézve, akiket az vigasztalhatott, hogy De Camillis püspök „1706 nyarán Izajás emlékére gazdag alapítványt tett” a munkácsi bazilita monostorban felállítandó „magyar nyelvű tanszékre”. Ez a tanszék meg is kezdte a működését, s tanárai a papnövendékeket magyar énekekre, imákra és prédikálásra tanították. Ennek köszönhető Petrus szerint az is, hogy a dorogiak mindig találtak olyan papot, aki nekik magyarul tudott liturgiát végezni és prédikálni.²³³

Petrus állításait némi jóindulattal tekinthetnénk a helyi szóbeli hagyomány írásos rögzítésének is. Ebben az esetben viszont nehéz lenne válaszolni arra a nyilvánvaló kérdésre, hogy Farkas Lajos – akit egyébként Petrus a könyve elején felsorol a megkérdezett kortársak között – miért nem említi Izajást és De Camillis püspököt a történeti előzmények között. Mivel a De Camillisnak tulajdonított „magyar tanszék” a munkácsi monostorban a Petrus által feltételezett formában egészen biztosan nem létezett,²³⁴ Izajás liturgiafordítói tevékenységének színes elbeszélését is – bizonyítékok híján – egyelőre a fantázia szüleményének kell tekintenünk.

Ugyanakkor figyelmet kell szentelnünk Petrus állításainak, mivel azok egyáltalán nem merültek feledésbe. Néhány évvel később már hivatalos dokumentumba, mégpedig a magyar görögkatolikusok 1900. évi római zárandoklata során beterjesztett latin nyelvű emlékiratba is bekerültek. Ennek magyar fordítása a zárandoklat emlékére kiadott emlékkönyvben olvasható: „De Camillis püspök [...] magyar vidékeinken magyarul prédikáltatott és magyarul énekeltetett hiveinknek és rokona Izaiás által, ki maga is több görög éneket lefordított magyarra, kilátásba helyezte a magyar szent misét is, ha a görög szertartásu katolikus magyarok hiven kitanának a szent Unio mellett.”²³⁵

233 Petrus, 1897, 12–15.

234 De Camillis püspök a végrendeletében valóban hagyományozott 1000 forintot a munkácsi monostornak, de nem papnövendékek képzésére, és nem magyar nyelvű imádság, ének és szónoklattan oktatására. A püspök végrendeletében gyermekek oktatásáról kíván gondoskodni, mégpedig oly módon, hogy az alapítványa kamataiból egy görögkatolikus tanító a gyerekeket imára, énekekre, szertartások és latin, valamint magyar nyelvre oktassa. Azt is hozzáteszi, hogy amennyiben megfelelő tanító hiányában ez nem valósítható meg, akkor a kamatokat fordítsák a lelke üdvéért bemutatandó szentmisékre. Hodinka Okmánytár, 466–468. Petrus tévedésére már Grigássy is felhívta a figyelmet: Grigássy, 1913, 19.

235 Emlékkönyv, 1901, 78. (= *Források*, II/4/1, 436.)

Szabó Jenő szerint²³⁶ az emlékirat szövegének első változatát Kupár Rezső nagyváradi egyházmegyes görögkatolikus pap, belényesi főgimnáziumi tanár írta, aki „Gedeon” és „Hierotheus” írói álnéven élénk publicisztikai tevékenységet folytatott. Román származásúként – eredeti neve Radu Cupariu – a román–magyar megbékélés szószólója volt, de az 1890-es évekre már inkább magyarbarátnak tekintették. Szabó Jenőhöz csatlakozva bekapcsolódott a budapesti görögkatolikusok szervezkedésébe, és a magyar görögkatolikus ügy elkötelezett híve lett. Ezért a román nyelvű sajtó – mint árulót – megpróbálta lejáratni.²³⁷ Szabó Jenő a „*Küzdelem a magyar liturgiáért*” című cikkében azt is elárulja, hogy az emlékirat összeállítása már megkezdődött, amikor a szerzők ráébredtek arra, hogy szükség lenne egy, a görögkatolikus magyarság és magyar nyelvhasználat előzményeit bemutató összefoglalásra. Szabó szerint ez az oka annak, hogy a késve megkezdett történeti kutatások eredménye egy „hézagos” bemutatás lett.²³⁸ A gyakorlatban ez azt jelenthette, hogy Kupár és szerzőtársai összeszedtek mindent, ami elérhető volt számukra, és, tekintettel a rendelkezésükre álló idő szűkösségére, különösebb kritikai vizsgálat nélkül vettek át információkat. Mivel Petrus könyve egyike volt a legfrissebb kiadványoknak, állításai bekerültek az emlékiratba, sőt azokból a szerzők újabb – és merész – következtetéseket vonnak le: „Ha De Camillis József püspökünknek annak idejében sikerült volna a magyar nyelvet a templomba nagyobb terjedelemben bevinni, mint a hogy bevitte, ezek a vidékek [vagyis a református hajdúság – a szerző megjegyzése] ma is gör. katolikusok volnának.”²³⁹

Az emlékirat mint hivatalos dokumentum a díszes emlékkönyvben elhelyezve kellő tekintélyt adott Petrus állításainak, így azok a következő évtizedek görögkatolikus publicisztikájában meg nem kérdőjelezett/kérdőjelezhető tényként rendre visszaköszönnék.²⁴⁰

A másik, forrásokkal nem bizonyított állítás a magyar nyelv liturgikus alkalmazásával kapcsolatban Bacsinszky András²⁴¹ munkácsi püspökhöz kötődik, aki a hajdúdorogi parókia éléről került a püspöki székbe. Az emlékirat ezekkel a szavakkal összegzi a hagyomány lényegét: „Igy maga Bacsinszky András, 1772-től 1809-ig munkácsi püspök, még mint hajdu-doroghi lelkész több

236 Szabó Jenő, 1913, 339.

237 *Tribuna Populurui*, 1898., 197. sz., 963. A *Foaia Poporului* még az 1910-ben bekövetkezett haláláról is gúnyos hangú cikkben adott hírt: *Foaia Poporului*, 1910, 16. sz., 2.

238 *Budapesti Szemle*, 1901, 298. sz. Újraközölve: Szabó Jenő, 1913, 1–30., 9.

239 *Források*, II/4/1, 450.

240 Például Kozma János „Szertartási könyveink magyar fordításai” című cikkében 1943-ban. *Görögkatolikus Szemle*, 1943. április, 8. sz., 3. Rohály Ferenc: Magyarországi keleti liturgiák, *Keleti Egyház*, 1943, 3–5. sz., 56–63. Papp, 1942a, 10.

241 Bacsinszkyhez: Véghseő, 2014.

éneket lefordított és énekeltetett magyar nyelven”.²⁴² A Hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság 1881. évi felterjesztése ezt kiegészíti azzal, hogy „a nagyevü volt munkácsi püspök Bacsinszky András még a mult század végén megindította a görög szertartású egyházi könyveknek magyarra való fordítását”.²⁴³ Ezeket az állításokat – többek között – megtaláljuk Vályi János eperjesi püspök Mariano Rampolla bíboros-államtitkárhoz 1896-ban írt levelében,²⁴⁴ Firczák Gyula munkácsi püspök XIII. Leó pápához szintén 1896-ban írt felterjesztésében,²⁴⁵ és bekerült a magyar kormány emlékiratába, melyet 1897-ben a Szentszékhez intézett.²⁴⁶ Tehát Bacsinszky püspök kettős szerepben jelenik meg a narratívában: egyrészt hajdúdorogi parókusként maga is fordító, másrészt pedig püspökként a magyar nyelvű fordítások első elrendelője. Ezeket az állításokat mind Farkas Lajos,²⁴⁷ mind pedig Petrus Jenő²⁴⁸ és az őt követő Kupár Rezső,²⁴⁹ de még Sztripszky Hiador²⁵⁰ is tényként kezeli.

Jóllehet a Bacsinszkyhez kötődő állításokat ugyanúgy nem lehet közvetlen forrásokkal alátámasztani, mint az Izajás-történetet, vannak arra utaló jelek, hogy ebben az esetben a hagyománynak lehetett némi alapja.

Ezek között a legfontosabb az, hogy a Bacsinszky-korszak átvezet minket a fennmaradt magyar görögkatolikus liturgikus emlékek időszakába. A 18. század utolsó évtizedéből két liturgiafordítást ismerünk, melyek fordítóik után a legújabb időkig a Krucsay- (1793) és a Kritsfalussy-féle (1795) fordítás elnevezésekkel maradtak fenn. A Krucsay Mihály kanonoknak tulajdonított fordításnak egy 1814-ben Lupess István timári parókus által készített átíratát a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtára őrzi,²⁵¹ míg a Kritsfalussy-féle fordítás szövegét Sztripszky Hiador közölte a Munkácsi Egyházmegye levéltárában őrzött kézirat másolata alapján.²⁵² Nyirán Já-

242 *Források*, II/4/1, 437.

243 Az ÁVB felterjesztése a Képviselőházhoz, Hajdúdorog, 1881. január 23., *Források*, II/4/1, 140–143., 54. sz. dokumentum.

244 Vályi püspök Rampolla bíboroshoz, Eperjes, 1896. július 26., *Források*, II/4/1, 221–224., 98. sz. dokumentum.

245 Firczák püspök XIII. Leó pápához, Ungvár, 1896. november 25., *Források*, II/4/1, 250–256., 113. sz. dokumentum.

246 A magyar kormány memoranduma a Szentszékhez, Budapest, 1897. február 5., *Források*, II/4/1, 296–300., 113. sz. dokumentum.

247 Farkas, 1894, 11–13.

248 Petrus, 1897, 15.

249 Hierotheus álnéven a *Budapesti Szemle* 1900/103. számában „A görög katolikus magyarság ügyéről” című cikkében, melyet újraközöl: Szabó Jenő, 1913, 339–351.

250 Sztripszky, 1913a, 435. Sztripszky az emlékkönyvre hivatkozik.

251 Leltári száma: M–769. Faksimile kiadásban: Ivancsó, 2003a.

252 Sztripszky, 1913b, 451–501.

nos összehasonlító elemzés útján viszont arra a következtetésre jutott, hogy a Krucsay-féle szöveg valójában a Kritsfalussy György által készített fordítás átírata, amit 1814-ben Lupess István tévesen datált 1793-ra.²⁵³ Vizsgálódásunk szempontjából annak is van jelentősége, hogy Krucsay Mihály Hajdúdorogon született, 1771–1801 között gálszécsi, 1801–1804 között sátoraljaújhelyi parókus volt, majd az 1814-ben bekövetkezett haláláig munkácsi kanonok. Eből az is következik, hogy gyerekként és papnövendékként Bacsinszky András hajdúdorogi parókus volt a papja.²⁵⁴

A Munkácsi Egyházmegye Beregszászon őrzött levéltárából egyelőre még nem került elő a Kritsfalussy-féle fordítás kézírata. Viszont abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Sztripszky nemcsak a fordítás szövegét közölte, hanem a Kritsfalussy által Bacsinszky püspöknek írt kísérőlevelet is, ami lehetővé tesz számunkra néhány következtetést a nagy püspök szerepével kapcsolatban.

Az 1764-ben született Kritsfalussy György 1793-tól működött gimnáziumi tanárként Ungváron. Tanári pályáját 1791-ben a nagykárolyi tanítóképzőben kezdte. Az ungvári tanári évek után, 1809-től 1831-ig pedig a kassai tankerület népiskoláinak felügyelője volt. Ungvárra költözése után két évvel készítette el a liturgiafordítást, amit Bacsinszky András püspöknek ajánlott névnap ajándékul, ahogyan azt a kísérőlevélben írja. Az a tény, hogy a fordítás névnap ajándékként a főpásztornak került megküldésre, azt bizonyítja, hogy Bacsinszky András egy ilyen ajándékot kedves gesztusként fogadott. De a kísérőlevélben vannak más fontos megjegyzések is. Kritsfalussy arra is utal, hogy Bacsinszky számára a magyar nyelvű liturgiafordítás nem jelent újdonságot.²⁵⁵ Ezzel célozhat arra is, hogy már léteztek a főpásztor által ismert fordítások, de akár arra is, hogy maga Bacsinszky is fordított szövegeket, ahogyan azt a Hajdúdorogon fennmaradt hagyomány megőrizte. Kritsfalussy feltárja a motivációit is: „nem tsak a' miólta ezen Ungvár várossábann szerentsém vagyon lakni, hanem más-helyüt-is némelly jóakaróimtól ezen Munkának fel-vállalására minden módon ösztönöztetem”.²⁵⁶ Ez a rendkívül fontos kijelentés azt bizonyítja, hogy a fordítás nem műkedvelésből készült, hanem azért, mert valós igény mutatkozott rá, és nemcsak Ungvárott, hanem más helyeken is. Kritsfalussy döntésében az is szerepet játszhatott, hogy az Ungvárra költözésekor meggyőződhetett arról, hogy Bacsinszky püspök jó ideje már a székesegyházában is teret engedett a magyar nyelvnek. Amikor ugyanis a munkácsi püspökség megkapta a feloszlalt jezsuita rend templomát, hogy az átalakítva székesegyházként működjék,

253 Hasonlóképpen az 1854-ben Hajdúdorogon Papp Antal által készített változat is a Kritsfalussy-féle fordításra megy vissza: Nyirán, 2011.

254 Nyirán, 2011, 29.

255 „[...] Excellentiád előtt nem újság [...]” Sztripszky, 1913b, 468.

256 Sztripszky, 1913b, 467.

Bacsinszky püspök az átadás-átvételi jegyzőkönyvben rögzítve vállalt kötelezettséget arra, hogy a magyar nyelvű hívek nagy száma miatt nemcsak ruszin, hanem magyar nyelvű prédikációról is gondoskodik.²⁵⁷

Udvari István kutatásaiból ismeretes, hogy Bacsinszky munkácsi püspökként úgy lett a ruszin felvilágosodás képviselője és a ruszin nyelv fennmaradásának és fejlődésének munkása, hogy főpásztori tevékenységét nyelvi szinkretizmus jellemezte. Nagy gondot fordított arra, hogy a püspöki kancellária – különösen a körlevelek révén – a ruszin nyelv megőrzésének és korszerűsítésének motorja legyen. Ugyanakkor a hivatali gyakorlatban a latin és a magyar nyelv használata is magától értetődő volt. Ahogyan szabolcsi főesperesként magyarul levelezett a magyar parókiákkal és a helyi magisztrátussal, úgy püspökként is hasonló gyakorlatot követett.²⁵⁸

A liturgia terén Bacsinszky olyan újítást vezetett be, ami szintén hatással volt a magyar mint liturgikus nyelv iránti igény elterjedésében. Ahogyan azt Dobos András bebizonyította, tőle származik az a kezdeményezés, hogy a görögkatolikus szertartások ne csupán a pap és a kántor közötti párbeszédre szorítkozzanak, hanem a kántor mellett a nép is kapcsolódjon be az éneklésbe.²⁵⁹ Ez a görögkatolikus közösségeknek napjainkban magától értetődő gyakorlata akkoriban nagy újításnak számított. Bacsinszky püspök természetesen elsősorban a ruszin nyelv fennmaradását várta ettől a gyakorlattól, valamint egy riasztó jelenség felszámolását remélte. Megyéspüspökként ugyanis azzal kellett szembesülnie, hogy parókusai papnövendéknek jelentkező fiai alig értik a ruszin nyelvet, és nem ismerik a liturgikus dallamokat.²⁶⁰ A kántorképzés intézményrendszerének esperességszintű megteremtésével²⁶¹ a közösségi éneklés elterjedt a Munkácsi Egyházmegyében, és ez a gyakorlat még nyilvánvalóbbá tette a ruszinul nem értő hívek frusztrációját. Ők ugyanis csak úgy tudtak bekapcsolódni az éneklésbe, ha az ószláv szövegeknek hallás után magyar értelmet adva énekeltek. Így aztán az „Atca i Szüna” (az Atyának és Fiúnak) a hajdúdorogi templomban „Adsz-e szénát?” formában zengett.²⁶² Nyilvánvaló, hogy az ily módon megélt liturgikus imádságnak nem sok haszna volt a hívek

257 Az ungvári jezsuita templom átadásakor felvett jegyzőkönyv, Ungvár, 1778. május 29., *Fornások*, II/4/1, 51., 1. sz. dokumentum.

258 Udvari, 1994, 197.

259 A közösségi éneklés bevezetéséhez: Dobos, 2020a.

260 Az 1798. szeptember 4-én kelt körlevelében így fogalmaz: „Mély fájdalommal látom, hogy sok szülő gyermeke, mikor a latin iskolákban eltöltött évek után a papi pályára óhajt lépni és vizsgára jelentkezik, rutén tudásában annyira járatlan és ostoba, hogy e nyelven sem olvasni, sem nevét leírni nem tudja. A templomi énekből és az egyházi szertartásból pedig a száját sem tudja kinyitni.” Idézi Bonkáló, 1996, 74.

261 Udvari, 1994, 211.

262 Petrus, 1894, 24.

lelki életének fejlődése szempontjából. A közösségi éneklés iránti igény azonban különösen is jelentős volt a magyar görögkatolikus közösségekben, mivel azok többnyire reformátusok által is lakott vegyes településeken éltek.²⁶³

Bacsinszky András 1789-ben meghívást kapott a főrendiházba, és részt vett az 1790/1791., az 1792. és az 1796. évi országgyűléseken. Ezek az országgyűléseken a magyar nyelv ügye – válaszként a jozefinista kormányzat németesítő törekvéseire – a figyelem középpontjába került.²⁶⁴ A munkácsi főpásztor ebből a nemzeti nyelv mint a fennmaradás zálogára irányuló figyelemből nemcsak a ruszin nyelv és a ruszin nép iránti személyes felelősségére következtethetett, hanem szemtanúja lehetett annak is, hogyan indul útjára a magyar nyelv megújításának és korszerűsítésének, illetve a nemzeti érzés kibontakozásának folyamata, ami a magyar nyelvű és identitású híveinek nyelvhasználati igényeire is nagy hatást gyakorolt.

Végezetül meg kell említenünk még egy szempontot, amely minden bizonynyal hatást gyakorolt Bacsinszky püspöknek a magyar nyelv liturgikus használatával kapcsolatos megengedő álláspontjára. Még hajdúdorogi parókusként, 1765–1768 között kemény küzdelmet kellett folytatnia a karlócai metropolita környezetéből érkező ortodox szerzetesek agitációja ellen. Mivel Hajdúdorogon is élt néhány görög ortodox kereskedőcsalád, akik a tokaji parókiához tartoztak, a katolikus egyháztól való elszakadásra buzdító üzenetek a városba is eljutottak. Egy ortodox-görögkatolikus vegyes házasság, illetve egy üzleti vita a magisztrátus és a görög kereskedők között felerősítette az ellentéteket és kiváló táptalajt biztosított az anyagi előnyökkel járó felekezetsváltás propagálása számára. Az éveken át tartó konfliktust végül maga Mária Terézia zárta le a görögkatolikusok javára, megerősítve Bacsinszky András parókus tekintélyét.²⁶⁵ Ugyanakkor ez a tapasztalat nyilvánvalóvá tette számára, hogy a katolikus egyháztól való elszakadás lehetősége még egy olyan városban is reális lehet, mint a Munkácsi Egyházmegye legnagyobb görögkatolikus parókiájának számító Hajdúdorog. A hajdúdorogi eseményekben ugyan a katolikus egyháztól való elszakadás fő motivációja a „rác privilégiumok” homályos ígérete volt, de ösztönzőleg hatott az is, amit az Emlékkönyv ezekkel a szavakkal fogalmaz meg: „A görög keleti szakadárak köztünk a szent Uniót megrontani kívánván, izgató papokat küldtek hiveink közé, kik a nép magyar nyelvén prédikáltak és végezték a különféle szertartásokat, sőt nyomtatásban is kiadták az Evangeliumot, az Epistolákat és a Szentek életét s e könyvek élére az izgatásnak felismerhető szándékával idézték is Szent Márk evangelistának, ugyszintén Szent Pál apostolnak mindazon szavait, a melyekben a nép által érthető nyelven rendelik

263 Vö. Dobos, 2020a, 45.

264 Udvari, 1994, 205.

265 A konfliktus részleteihez: Janka, 2014a.

hirdetni az Isten ígétét.²⁶⁶ A magyarországi ortodoxok – elsősorban a gyorsan asszimilálódó görög kereskedők révén – valóban előrébb jártak a magyar nyelvű hitéleti kiadványok megjelentetésében, mint a görögkatolikusok. Bacsinszky püspök korában már közkézen forgott Szekeres Atanáz győri ortodox parókus – később katolikus pap – 1790 előtt kiadott imakönyve (*Imádságos könyvetske*), melynek több – Karapács Demeter (1795 és 1814) és Angyalaky Miklós (1801) költségén készült – kiadása is ismert.²⁶⁷ Miskolczi István kecskeméti görög kereskedő 1791-ben adta ki Miskolczi Miklós fordításában a Mogila Péter-féle Hitvallást.²⁶⁸ 1801-től kezdve kétnyelvű, magyar–görög katekizmus is állt a magyar ortodox hívők rendelkezésére Georgievich Áron – szintén győri – parókusnak köszönhetően.²⁶⁹ Ugyanebben az évben a váci ortodox parókia kezdeményezésére már „miseimádságok”, vagyis a hívek liturgia alatti magánimádságai is kiadásra kerültek magyar nyelven.²⁷⁰ Egy évvel később jelent meg az Emlékkönyv által is felelmegetett kötet Steriady Theodor tollából, mely a szentek élete mellett a vasárnapi evangéliumi és apostoli szakaszokat is tartalmazta.²⁷¹ Ezek csak azok a kiadványok, melyek Bacsinszky András püspöki szolgálatának éveiben jelentek meg. Ahogy Hajdúdorogon, úgy számos más településen²⁷² is néhány görög ortodox család görögkatolikus környezetben élt. Így az általuk forgatott magyar nyelvű könyvek ismertek vol-

266 *Fornások*, II/4/1, 436.

267 Vitkovics Mihály (E. V. J. név alatt) a Tudományos Gyűjtemény 1817/8. számában az „Ó-hitű Magyar Írókról” című cikkében tisztázza, hogy az Angyalaky-féle kiadás nem önálló fordítás, hanem Szekeres Atanáz könyvének újraközlése Angyalaky költségén. Ezt Szinnyi is elfogadja, de az 1790-es évszám helyett tévedésből 1740-et ír, amit Sztripszky is átvesz, igaz, kérdőjellel (Sztripszky, 1913a, 438.).

268 Igaz Vallástétele a' napkeleti közönséges és Apostoli Ekklesiának, a' melly Görög nyelvből magyar nyelvre fordítottatott Miskolczi István által. Most pedig a' nem egyesült napkeleti Görög Vallást és Hitet tartó eresztényeknek lelki hasznokra, és épületekre magas költségén kinyomtatatta, és világ eleibe bocsátotta Miskolczi Miklós Pesten nyomtatott Paczkó Ferencz betűivel 1791. Vö. Horváth Endre, 1939, 138–139.

269 Kis katekizmus avagy Rövidre vett igaz-hitű vallás-tétele a napkeleti görög anyaszentegyháznak öszve-szerkeztetett és ki-adattatott a' károlovitzi érsekségben 1774 esztendőben, most pedig a' győri szentegyháznak lelki pástora Georgievits Aaron által görög nyelvből magyarra fordítottatott, és a' fent nevezett anyaszentegyház ifjúságának hasznára közre bocsátatott. Győrben Streibig József betűivel, 1801. Sztripszky, 1913a, 439.

270 A' Jerusálémi Görög Anyaszentegyháznak Szent Miséje alatt való imádságok. Vátzon. Nyomtatott Máramarosi Gottlieb Antal betűivel A' Vátzi Görög Templom' számára. 1801. Vö. Horváth Endre, 1939, 139.

271 Steriady Theodor: Evangéliumok, epistolák és szentek élete. Vác, 1802. Vö. Uo.

272 Például Tokaj, Eger, Ungvár, Miskolc, Sárospatak, Sátoraljajhely, Tarcal, Mád, Tállya, Abaújszántó, Szerencs, Olaszliszka, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Tolcsva, Nyírbátor, Máriapócs, Hajdúböszörmény. Vö. Sasvári, 1984. 149–150.

tak a görögkatolikusok előtt, akik között a magyar nyelvű és identitású hívek joggal fogalmazhatták meg igényeiket hasonló kiadványokra. Ezzel az igénnyel és az ortodox alternatíva lehetőségével Bacscinszky püspök is tisztában volt, és ha ő maga nem is kezdeményezte hasonló lelkeségi és liturgikus könyvek kiadását magyar nyelven,²⁷³ az nagy valószínűséggel meghatározta a magyar hívei nyelvhasználati igényeivel szemben mutatott engedékenységet.

A Munkácsi Egyházmegye nagy főpásztorának hozzáállása mintaként szolgált utódai, valamint az 1816-ban az eparchia felosztása révén létrejött Eperjesi Egyházmegye püspökei számára is. Ez a kedvező környezet lehetővé tette, hogy a fentebb említett Kritsfalussy-féle fordítás másolatai és variánsai kéziratban terjedve egyre nagyobb teret nyerjenek a parókiális gyakorlatban, s a következő évtizedekben újabb liturgikus fordítások elkészítésére ösztönözzenek magyar identitású papokat. Próbálkozásaik már túlléptek a leggyakrabban végzett Aranyszájú Szent János-féle liturgia keretein és más szertartások (keresztelés, temetés, esküvő stb.) szövegeire is kiterjedtek. Ezzel lehetővé tették nyomtatott imakönyvek megjelenítését is a hívek használatára.²⁷⁴

Míg ez utóbbiak viszonylag könnyen áttekinthetők, a kéziratok fordítások számbavétele nem egyszerű, mivel azoknak csupán egy része – valószínűsíthetően töredéke – maradt fenn. A valamilyen formában fennmaradt szövegek mellett tudunk más elkészült – idővel megsemmisült vagy lappangó – fordításokról is.

Az alábbiakban tehát a teljesség igénye nélkül próbáljuk felsorolni a hajdúdorogi fordítóbizottság megalakulása előtti évtizedek – nyomtatásban meg nem jelent – magyar liturgikus fordításait. Elsőként egy 1854-ben készült másolatot kell megemlítenünk, amelyet a kutatás – hasonlóan a Krucsay-féle kézírathoz – korábban²⁷⁵ önálló fordításnak tekintett. A szövegek összehasonlító elemzése ugyanakkor azzal az eredménnyel zárult, hogy a Papp Antal által Hajdúdorogon átírt – ma a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában őrzött – kézirat is a Kritsfalussy-fordítás másolata.²⁷⁶ Korszakunk kiemelkedő tudósa, a görögkatolikus liturgia neves kutatója, Roskovics Ignác kanonok liturgiafordítása 2015-ig ismeretlen volt a kutatók előtt, amikor az Esztergomi Prímási Levéltárban egy Simor hercegprímásnak

273 Például 1806-ban a Helytartótanács érdeklődésére az egyházmegyéjében szükséges népiskolai könyvek közé sem vett fel magyar nyelvű görögkatolikus katekizmust, mert a forgalomban lévő könyveket alkalmasnak találta az oktatásra, még ha nem is voltak görögkatolikus jellegűek. Udvari, 1994, 199.

274 A nyomtatásban megjelent magyar görögkatolikus liturgikus kiadványok adatbázisa: Ivancsó, 2006.

275 Vö. Ivancsó, 2008.

276 Nyirán, 2014, 170–172.

1868-ban megküldött másolata előkerült.²⁷⁷ Roskovics a másolathoz mellékelte levelében jelzi, hogy a fordítás elvégzésére főpáosztora, Popovics Bazil püspök utasította. De nemcsak ő kapta meg ezt a feladatot, hanem Csopey Antal kanonok is, aki szintén az egyházmegye tudós papjai közé tartozott. Roskovics szerint Csopey kanonok is elvégezte a feladatot, és a főpáosztornak bemutatta az elkészült fordítást. Vele ellentétben nemcsak a liturgia nyilvános részeit fordította le, hanem a csendes papi imákat is.²⁷⁸ Ez a kézirat sajnos még nem áll a kutatók rendelkezésére. Létezéséről Mészáros Károly kéziratban maradt munkájában, *A görög katolika egyház és nép irodalmi és tudományos férfiai* című írásában is hírt ad,²⁷⁹ mégpedig Roskovics közlését kiegészítve azzal a fontos információval, hogy nemcsak lefordította, hanem „tanulságos fejtegetésekkel ellátta a gör. kath. egyház szertartásait s a szent miséket is”. Ezek kiadásában csak az 1877-ben váratlanul bekövetkezett halála gátolta meg.²⁸⁰ Ez azt jelenti, hogy Csopey az Aranyszájú-liturgia mellett más szertartásokat is fordított, sőt kommentárokat is fűzött a fordításokhoz.²⁸¹ Az 1882 körül készült írásában Mészáros további értékes adatokat közöl a magyar liturgikus fordításokról. Az általa Krucsay-féle fordításként ismert kézitról megjegyzi, hogy annak másolatai – gyakran torzított és hibás variánsokkal – számos helyen használatban voltak, s sajnálatos módon a szöveget egyházi hatóságok még nem vizsgálták és lektorálták.²⁸² Popovics András nagybereznai parókus tudományos munkásságát ismertetve megjegyzi, hogy „szorgalmasan foglalkozik az orosz liturgiális könyvek magyar fordításával is”.²⁸³ Felhívja a figyelmet Rakovszky Iván izai parókusra, aki szerinte „a legtudományosabb fők egyike” az egyházmegyében, és aki bár pánszláv érzelmű, de „nem magyarfaló”, és ezért „szép készülségénél

277 Jelzete: EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. Kiadta: Nyírán, 2016.

278 Roskovics kanonok levele Simor hercegprímáshoz, Nyírpilis, 1868. június 20. *Források*, II/4/1, 110–114., 40. és 40a. sz. dokumentumok.

279 A kéziratot közli: Kobály, 1998, 137–156. Az 1882 körül készült, töredékesen fennmaradt írás Mészáros tervezett könyvének (A görög-katolikus egyház története Magyarországon) egyik fejezete lett volna.

280 Kobály, 1998, 139.

281 Csopey munkásságáról még a Vasárnapi Újság is beszámolt az 1864. évi 44. számban: „Tőle birják a magyar óhitűek szertartásuk fordítását magyar nyelvre a görög eredetiből, mely fordításnak nyilvános használatában vannak. Szatmár, Szabolcs és a Hajdu-városokban már eddig anya-nyelvükön ájtatoskodnak a magyar óhitűek. Ezen ügy első rugóit Csopey Antal hozta mozgásba, mi a magyar óhitű egy-ház kebelében már is teljes el-ismerésben részesül. Tőle birja a papnövelde tanuló papsága a felsőbb neveléstan kézikönyvét; továbbá egy külön műben a szertartások magyarázatát is.” 461–462.

282 Kobály, 1998, 148.

283 Kobály, 1998, 152.

fogva leginkább van hivatva, hogy az ószláv nyelvű Liturgiát magyar ny. fordítsa, melyet ő is oly szépen s alaposan ír és beszél, mint a szláv nyelveket”.²⁸⁴

Szintén a lappangó fordítások közé tartozik Lukács József abaújszántói parókus 1862 és 1864 között készült három kézirata, melyek 1913-ban még Sztripszky Hiador tulajdonában voltak.²⁸⁵ Sztripszky ezért részletes leírását adja a kéziratoknak, melyek megítélése szerint a legteljesebbnek mondható liturgiafordítások:

- *Lelki gyógyszer. Énekes Ima Könyv, mellyben foglaltatnak a Katholika Anyaszentegyháznak Napkeleti vagyis Görög Rendje szerint a Vizkereszt után való Vasárnapokat követ. Farizeus és Publikánus Vasárnapról fogva a Pünköszt után első Minden Szentek Vasárnapjáig, nyilvános Isteni Szolgálatnál éneklendő és imaképen elmondandó Részek.*²⁸⁶
- *Lelki üdv. Ájtatos könyv a Görög-Katholikus Keresztények lelki épületére: mellyben foglaltatik az Egy. Szent, Közönséges, Apostoli Anyaszentegyház Napkeleti, vagyis Görög Rendje szerénti nyilvános Isteni Szolgálatnak magyar fordítása.*
- *Éden-kert. Ima-Énekes Könyv, mellyben foglaltatik a Hó-tár szerént napi Szenteknek — a Katholika Anyaszentegyház Napkeleti, vagyis Görög rendjén — éven át végzendő nyilvános Isteni szolgálatnak Magyar fordítása. Görög-Katholikusok lelki épületére.*

Sztripszky beszámol olyan fordítókról is, kikről ő maga is csak az egykor Hajdúdorogon szolgált Véghseő Miklós lelkész szóbeli közléséből szerzett tudomást. Ezek:

- Vaskovics Sándor nyírtassi parókus, aki az 1860-as években fordított bizonyos részeket a szerkönyvből, melyeket Hajdúdorogon is használtak.
- Thoma Jenő (?), aki Krétai Szent András bűnbánati kánonját fordította le.
- Kerekes Demeter, aki az adatközlő szerint hajdúdorogi parókusként az Aranyszájú-liturgia szövegét fordította le.²⁸⁷

A későbbi adatközlések közé tartozik Álmos Zoltán, a Hajdúdorogi Egyszékes plébános jogtanácsosának 1924-ben megjelent cikke. Ebben a nyíregyházi

284 Kobály, 1998, 153.

285 Sztripszky, 1913a, 442–443.

286 Ez a böjti és virágos triód kivonata egyben.

287 Sztripszky, 1913a, 444.

görögkatolikus parókia történetét bemutatva megemlékezik Répássy András, 1832–1850 között nyíregyházi parókus fordítói munkásságáról. Ennek két eredményéről tud. Az egyik egy teljes Aranyszájú-liturgiafordítás, melyről Álmos azt írja, hogy cikke megjelenésekor egy példánya Lázár Béla tiszabüdi (tiszavasvári) parókus tulajdonában volt. Ezzel a Répássy-féle fordítással kapcsolatban utal Molnár Lázár hajdúdorogi kántor fordítói munkásságára is. A másik egy 1834-ben elkészült magyar nyelvű evangéliumos könyv, amelyben az alábbi magyarázó szöveg szerepel: „Ezen Szent-Evangéliumos könyv magyar nyelven való használatra íratott a nyíregyházi napkeleti görög catholica egyház részére Répási András hagyatékából 1834-ben, amely évben Pünkösöd vasárnapján olvastatott abból első ízben Szent Evangélium s azóta minden vásár- és ünnepe napon.”²⁸⁸ Ez a kéziratos evangéliumos könyv ma már nem áll rendelkezésre, mivel azt Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök 1943-ban átadta Tamás Lajosnak, a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet igazgatójának, aki Ivánka Endre professzorral együtt a magyar nyelvű görögkatolikus liturgikus kéziratok vizsgálatára indított – sajnos rövid életű – tudományos programot. Ugyanekkor a kutatásokhoz nagy reményeket fűző Dudás püspök átadta a nagydobosi parókiáról begyűjtött 46+5 oldalból álló kéziratos szerkönyvet, valamint egy Ópályiban használt 20 oldalas liturgikus kéziratredőket, illetve a makói hívek – közelebbről meg nem határozott – felterjesztéseinek másolatát.²⁸⁹ Ez utóbbin minden bizonnyal a korábban már tárgyalt, Scitovszky hercegprímáshoz 1866-ban a magyar nyelv liturgikus használata ügyében beadott felterjesztéseket kell értenünk, melyekben szintén találunk utalást ma már elveszett vagy lappangó kéziratos fordításokra. A makóiak ugyanis a maguk igaza mellett érvelve jelzik a hercegprímásnak, hogy templomukban a kántor és a nép „már 1848ik év előtti időkbén egyes, kevésbé sikerült fordításokból” énekelte a szertartásokat.²⁹⁰

Az elveszett liturgikus fordítások között kell végezetül megemlítenünk Kupár Rezső feltételezett próbálkozásait is. Azért szükséges a „feltételezett” jelző, mivel az eredetileg román származású Kupárt a román nemzetiségi sajtó s annak számos klerikus munkatársa renegátnak tartotta és – amint fentebb jeleztük – kíméletlen kritikával illette. Egy ilyen kritika jelent meg a *Tribuna Poporului* 1898. október 18-iki számában.²⁹¹ A vitriolos cikk névtelen szerzője Kupárnak a budapesti hittudományi karon történt tanári kinevezésén élcelőd-

288 Álmos Zoltán: Emlékezzünk régiekről. Történelmi lapok a nyíregyházi gör. kath. egyház múltjából. *Nyírvidek*, 1924. augusztus 1., 2.

289 Dudás püspök és Tamás Lajos igazgató levélváltása: GKPL I–1–a–1386/1943. és 1273/1943.

290 Makói magyar hívek felirata Simor hercegprímáshoz, 1866. június 21. *Források*, II/4/1, 91–96. 31. sz. dokumentum, 93.

291 *Tribuna Poporului*, 1898. október 18., nr. 197., 963.

ve osztja meg a közvéleménnyel azt az információt, hogy a magyaroknak megfelelni akaró Kupár az esküvői szertartás „*Izajás, örvendj!*” kezdetű himnuszát az „*Izajás bokázik*” kifejezéssel fordította, értve ezen azt, hogy Izajás örömeiben magyar csárdást járt (bokázik)... A korabeli és fennmaradt esküvői szertartási szövegfordításokban ez a kifejezés nem fordul elő, vagyis amennyiben egyáltalán igaz ez az állítás, Kupár szövegverziói nem fejtettek ki semmilyen hatást a parókiális gyakorlatra. Mindaddig, míg nem kerül elő a fordítás – tekintettel a tágabb szövegkörnyezetre –, meg kell kérdőjeleznünk még az állítás igazságtartalmát is. Ugyanakkor ezt az elfogult kritikát nem nevezhetjük említésre nem méltó hírlapi gúnyolódásnak, mivel – ahogyan azt később látni fogjuk – a feltételezett balul sikerült fordítás bekerült a románok érvrendszerébe, és eljutott a Szentszékhez is, mint annak ékes bizonyítéka, hogy a magyar nyelv nem alkalmas bizonyos liturgikus tartalmak közvetítésére.

Fontos segítséget nyújthatnak a lappangó liturgikus kéziratok felkutatásához az egyházközségi leltárak adatai. Az 1877-ben összeállított nagydobosi leltár beszámol a Dudás püspök által Kolozsvárra küldött szerkönyvről, de az 1867-es sárospataki, illetve az 1881. évi bodrogolasi leltárban is találunk utalást magyar nyelvű kéziratok szerkönyvekre.²⁹²

A kéziratban fennmaradt liturgikus fordítások – a fentebb jelzett Arany-szájú-liturgiafordítások mellett – a szentségek kiszolgáltatásának szertartásait, illetve szentelmények és áldások szövegeit tartalmazó szerkönyvek (görögül *euchologionok*, ószlávul *trebnyikek*), illetve ismerünk egy kétnyelvű, ószláv és magyar nyelvű kottás irmológiont 1858-ból.²⁹³ Ezek jellemzően parókiák kántorszékeiben maradtak fenn, vagy egykori kántorok leszármazottainak családi hagyatékából kerültek elő. Feldolgozásuk napjainkban is folyamatban van, két szerkönyv – a fábiánházi (1868) és a nyírgyulaji (évszám nélkül) parókián használtak – kritikai kiadása meg is jelent.²⁹⁴ A Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának kéziratgyűjteménye őrzi a kótaji (évszám nélküli) szerkönyvet.²⁹⁵ Ugyanitt áll a kutatók rendelkezésére Borlán János makói parókus hagyatékából a Lázár József kántor másolatában fennmaradt Krétai Szent András bűnbánati kánonja²⁹⁶ (Roskovics Ignác fordításában), valamint a temetési szertartások (felnöttek és kiseddek) – szintén Lázár József átiratában – szövege. Lázár József az 1860-as években Hajdúdorogon volt kántor, majd innen került a magyar nyelvű görögkatolicizmus másik fon-

292 GKPL III-I-17. (Nagydobosi leltár, 1877); GKPL III-2-5. (Bodrogolasi leltár, 1881); GKPL III-2-13. (Sárospataki leltár, 1867). Idézi: Nyirán, 2012, 149.

293 Az irmológiont bemutatta: Ivancsó, 1999b.

294 Nyirán, 2012.

295 Leltári száma: MS 10008.

296 Leltári száma: K 1049.

tos fellegvárába, Makóra. Hagyatékához tartozik a magántulajdonban²⁹⁷ lévő teljes szerkönyve, melyet 1865-ben, hajdúdorogi kántor korában kezdett összeállítani, illetve a már makói korszakából (1880) származó, a december 9. és január 6. közötti kivonatos méneát tartalmazó kézírata. A Lázár-féle szerkönyv külön érdekessége, hogy tartalmazza azokat a szövegeket is, melyeket a szent liturgiában a kántor és vezetése alatt a hívek énekeltek. Ennek segítségével rekonstruálhatóvá válik az a liturgikus gyakorlat, mely az 1860-as években – a szervezett magyar görögkatolikus mozgalom indulásakor – a „magyar liturgia” fogalmát lefedte.

Mielőtt ezt a kérdés kicsit részletesebben megvizsgálnánk, fordítsuk figyelmünket a hajdúdorogi liturgikus fordítóbizottság munkálkodását megelőző évtizedek nyomtatásban megjelent görögkatolikus kiadványaira. Mindössze két ilyen kiadvány született. Az első az 1825-ben megjelentetett *Imádságos könyvetske a Magyar Oroszok lelki hasznokra* című imakönyv, melyet Ellinger István nyomdája adott ki Kassán. A mindössze egyetlen példányban fennmaradt imakönyv első leírását Sztripszky Hiador adta, akinek a kiadvány 1913-ban a tulajdonában volt. Valószínűleg ugyanez a példány található meg ma az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében.²⁹⁸ A 64 oldalas imakönyv tartalmilag szinte teljesen megegyezik a fentebb említett Szekeres Atanáz győri ortodox parókus, később katolikus pap által elsőként kiadott, majd Karapács Demeter és Angyalaky Miklós által többször is megjelentetett kiadvánnyal. A döntő különbséget a hitvallás szövegének katolikus, vagyis a Filioque-betoldást is tartalmazó verziója jelenti. Az imakönyv tartalmazza a reggeli és esti, valamint az étkezések előtti és utáni imákat (3–18.), a „Szent liturgia alatt való imádságok” gyűjteményét (19–41.), valamint az Istenszülőnek a reggeli istentisztelet (utrenye) során énekelt kánonját, és abba beillesztve az Akathisztosz-himnusz (41–64.). Külön figyelmet érdemel a „Szent liturgia alatt való imádságok” cím alá csoportosított imafüzér. Ahogyan azt Dobos András bebizonyította, ezek az imádságok nem latin hatásra kerültek be az imakönyvbe, mivel azok a vilnusi Szentháromság-monostorban – még a breszti unió előtt – összeállított és kiadott *Mindennapi imák* című imakönyvben is szerepelnek. Mivel az *Imádságos könyvetské*ben olvasható szöveg pontosan megegyezik a vilnusi imakönyv szövegével, ez az egyezés azt is valószínűsíti, hogy a Szekeres Atanáz-féle első kiadás nem teljesen görög eredetiből készült, s legalább ez a szövegrész szláv eredetű.²⁹⁹ Az *Imádságos könyvetské*nek ismert egy 1866-os kiadása is, amelyet

297 Az értékes kéziratot Lázár József unokája, Gerdáné Véghseő Klára őrizte meg, aki azt 2023-ban a Görögkatolikus Múzeumnak ajándékozta.

298 Leltári száma: OSZK, Mor 3530e, könyvészeti leírása: Dobos, 2020, 393–394.

299 Dobos 2020, 394.

a nagyváradi Pauker Dániel készíttetett a pesti Kertész Nyomdával. Ez lényegében egy újranomás, melyben csupán helyesírási javításokat eszközöltek.³⁰⁰

Grigássy Gyula 1913-as közlése szerint Kerekes Demeter hajdúdorogi parókus 1833-ban elsőként adott ki magyar nyelvű görögkatolikus énekeskönyvet.³⁰¹ Ezt az adatot Pirigy István³⁰² is átvette, de az újabb liturgikus kutatások nem találták bizonyítottnak.³⁰³ Azonban Markos Mihály beregrákosi parókus 1861-ben a *Kárpáti Hírnök*ben megjelent cikkében³⁰⁴ nemcsak utal a Kerekes Demeter-féle énekeskönyvre, de azt is jelzi, hogy kiadása az egyházmegyei hatóságok engedélyével történt. Tehát a Kerekes-féle énekeskönyv létezése nem kérdéses, bár valószínűleg nagyon kis példányszámban hagyta el a nyomdát, mivel nem tudunk fennmaradt példányáról.

Míg az *Imádságos könyvetske* azon magyar görögkatolikusok lelki életét segítette, akik a szláv és a román nyelv ismeretének hiányában nem tudtak bekapcsolódni a szertartásokba, és csendes imára kényszerültek a templomokban, az 1862-ben megjelent Roskovics-féle énekeskönyv már kifejezetten azzal a céllal került kiadásra, hogy a magyar nyelvű közösségi éneklést támogassa és egységesítse a magyar görögkatolikus közösségekben. A Debrecen város nyomdájában készült, 111 oldalas kiadvány teljes címe: *Ó hitű imádságos és énekes könyv, az egy szent közösséges apostoli anyaszentegyház napkeleti vagyis görög rendje szerint görög-katholikus keresztények lelki épületére. Fordítá és kiadta Roskovics Ignác hajdu-böszörményi görög-kath. lelkész.*

Az 1848-ban pappá szentelt Roskovics Ignác 1861-től volt a hajdúböszörményi közösség parókusa, előtte Szalókon és Nyírkarászon szolgált. Felesége 1866-ban bekövetkezett váratlan halála után Nyírpilisre költözött gyermekeivel, köztük a később festőként híressé vált Ignáccal. Innen került 1875-ben Ungvárra: Pásztélyi Kovács János püspök ekkor a papnevelő intézet spirituálisává nevezte ki. 1878-ban kanonoki és teológiai tanári kinevezést kapott. A papnövendékeknek erkölcs- és lelkipásztorkodás-tant tanított, de közoktatási kérdésekkel is foglalkozott. Kiváló pedagógiai érzéke már akkor is megmutatkozott, amikor gyermekeit maga készítette fel az érettségire. Tanárként több tankönyvet is írt magyar és ruszin nyelven. 1892-ben a király a munkácsi káp-

300 Sztripszky, 1913a, 443–444. és Dobos, 2020, 394.

301 Grigássy, 1913, 47. Grigássy forrása az 1913. évi, Ungváron megjelent „Görög katolikus magyar Naptár”.

302 Pirigy, 1982, 102. és Pirigy, 1990b, 84–85.

303 Így nem került be az Ivancsó István által összeállított dokumentációba sem: Ivancsó, 2006.

304 *Kárpáti Hírnök*, 1861. december 8., 139–142.

talán nagyprépostjává nevezte ki. Ezt a tisztséget három évig töltötte be. 1895-ben hunyt el Ungváron.³⁰⁵

Bár szerb eredetű család sarjaként született Tokajban, Roskovics magyar nyelvű környezetben nőtt fel, s a magyar nyelvhez és kultúrához való kötődés mindig fontos szempont maradt számára. Mivel nem papcsaládból származott, a görögkatolikus liturgia és az ószláv liturgikus nyelv sem jelentett számára olyan természetes közeget, mint a papgyerekeknek. Amikor 1844-ben a Pesten megkezdett teológiai tanulmányait megszakítva – a rítus elsajátítása érdekében – átkérte magát az ungvári szemináriumba, némileg megkönnyebbülve tapasztalta, hogy az intézményben a magyar nyelv használata annak ellenére dominál, hogy a papnövendékek túlnyomó többsége ruszin, román vagy szlovák anyanyelvű.³⁰⁶ Mind a munkácsi, mind pedig az eperjesi püspökség előljárói részéről nagy fokú toleranciát tapasztalt a magyar nyelv használatával szemben, s ez mindenképpen ösztönzőleg hathatott rá, különösen akkor, amikor lelkészként magyar vidékre került. A magyar liturgia érdekében kifejtett munkásságának első kézzelfogható eredménye lett az énekeskönyv, melynek sikerét bizonyítja az a tény, hogy 1862 és 1898 között nyolc kiadást ért meg.

Az énekeskönyv tartalmazza

- az alapvető hittani ismereteket és imádságokat,
- a hívő magánimáit (reggel, este, étkezés előtt és után, gyónás és szentáldozás előtt és után),
- a reggeli (utrenye), déli és esti (vecsernye) nyilvános templomi istentiszteleteket,
- a szent liturgia nyilvános részeit, a liturgia alatti magánimákat és a Miatyánk egy sajátos, értelmező fohászokkal kibővített verzióját,
- a parakliszt,
- temetési énekeket (felnőttek, gyerekek),
- a napi zsolozsma állandó és változó részeit (vasárnapok és nagyobb ünnepek).³⁰⁷

Roskovics elsősorban az ószláv liturgikus szöveget fordította le, de a liturgia egyes részeinél a görög szövegre támaszkodott. Ahogyan Dobos András meg-

305 Terdik, 2022, 12–16.

306 „[...] reményemen felülinek találtam ide jövetelemkor, mert ámbár a semináriumban majd mindenki vagy oláh, vagy orosz, vagy tót nyelvet vall anyainak, mégis az általános társalkodás közönségesen – az Hírlapok, és apróbb körbe állottak által a Casinóból hordatott olvasó könyvek olvasása kizárólag magyar.” Roskovics Ignác levele Walther Lászlóhoz, Ungvár, 1844. november 10. Terdik, 2022, 175.

307 Az énekeskönyv részletes bemutatása: Ivancsó, 2006, 11–32.; Ivancsó, 2017, 459–469. és Dobos, 2020, 395–396.

állapítja: Roskovics egyszerre konzervatív és reformer. A hagyománytisztelet jegyében a Filioque-ét csak zárójelben teszi be a hitvallás szövegébe, s megtartja Palamasz Gergely ünnepét (nagyböjt második vasárnapja), miközben azt a görögkatolikus liturgikus könyvek többnyire még a 20. században is elhagyták. Ugyanakkor merész újításként a kánonokat rímekbe szedve fordítja, amiben aztán nem talált követőkre. Úttörőnek számít abban az értelemben is, hogy énekeskönyve az első ilyen jellegű kiadvány a Munkácsi Egyházmegyében, mivel az első ósláv nyelvű gyűjteményes imakönyv csak 1864-ben jelent meg.³⁰⁸

Az énekeskönyv kedvező fogadtatása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy 1863-ban főpásztorától, Popovics Baziltól Roskovics megbízást kapott – ahogyan fentebb már jeleztük, Csopey Antal kanonokkal egyidejűleg – a magyar nyelvű Aranyszájú-liturgiafordítás elkészítésére. A Simor hercegprímásnak megküldött fordítás mellékletei – a kísérőlevél és a fordítási szempontokat összegző irat³⁰⁹ – lehetőséget ad nekünk arra, hogy megismerjük az egyik legjelentősebb magyar görögkatolikus liturgiafordító gondolatait arról, mit is értett tulajdonképpen „magyar liturgia”-n.

Roskovics és Csopey között a liturgiafordítás kivitelezését illetően lényegi különbséget állapíthatunk meg. Csopey – kinek szempontjait és fordítását sajnos egyelőre nem ismerjük – Roskovics közlése szerint a „teljes” liturgia lefordításának volt a híve. Vagyis számára a „magyar liturgia” azt jelentette, hogy a pap és a nép között zajló párbeszéd és az énekek mellett az úgynevezett csendes papi imák is magyarul hangzanak el. Ezzel szemben Roskovicsnak az volt az álláspontja, hogy a papi csendes imákat nem szükséges magyarra fordítani. Csopey kanonok álláspontját Roskovics „nemzetiségi elvnek”, míg a sajátját „egységi elvnek” nevezi, mégpedig azért, mert a magyar liturgikus fordítás kérdéskörét sokkal tágabb, nem csupán a magyar görögkatolikusokat érintő összefüggésben szemléli. Azt javasolja ugyanis, hogy a csendes imákat a papok görögül imádkozzák. De nemcsak a magyar, hanem az ósláv és a román liturgiában is. Meggyőződése ugyanis, hogy „itt az ideje, hogy az apostoli szent szék által is ohajtott nyelv-egységi elv szerint a titkos papi mondandókban és ty-pikben a görög nyelv kellő helyét a nemzeti liturgikonokban visszafoglalja.”³¹⁰ Az „egységi elv” érvényre juttatása tehát Roskovics szerint azt jelenti, hogy a különböző nemzetiségű és nyelvű bizánci rítusú közösségek a görög liturgikus nyelv révén megtapasztalják az egység konkrét kifejeződését. Példaként a latin nyelvet hozza fel, mely által a nyugati egyház meghaladja a nemzetiségi és nyelvi különbségekből fakadó nehézségeket. Úgy gondolja, hogy azért jött el a

308 Dobos, 2020, 396.

309 Roskovics levele Simor hercegprímáshoz, valamint a fordítás szempontjainak összegzése, Nyírpilis, 1868. június 20., *Források*, II/4/1, 110–114., 40–40a. sz. dokumentum.

310 *Források*, II/4/1, 111.

görög nyelv visszavezetése a liturgiába, mert korában a görög nyelv elsajátításának a lehetősége az oktatási rendszer fejlődése miatt összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a korábbi évszázadokhoz viszonyítva. Ez a görögkatolikus klérusnak lehetőséget kínálna arra is, hogy az általános teológiai műveltség terén jelentős előrelépést valósítson meg, és „ne csak saját nemzetiségében süljön, hanem a protestantizmussal szemben, a társas életben, s a litteratura színén is tudjon, mint az szokott, az eredeti görög szövegre hivatkozva vele mérközni, s a katolicizmus érdekében győzni”.³¹¹ Ugyanakkor megengedi azt is, hogy a görög nyelvvel megbirkózni képtelen papok továbbra is ószlávul vagy románul mondják a csendes imákat.

Roskovics a görög nyelvnek egy sajátos szerepet is szán: „örnyelvként” kell szolgálnia nemzeti nyelvek mellett a liturgikonokban, de még az evangéliumos könyvben is. Ennek gyakorlati megvalósítását egy ötnyelvű, görög–magyar–ószláv–román–latin liturgikon tervében vázolja fel, melyről mintát is csatolt. Ez lehetővé tenné azt is, hogy a nemzetiségileg vegyes görögkatolikus közösségekben a fennhangon énekelt részeket akár több nyelven is végezzék, mégpedig oly módon és arányban, ahogyan azt a megyéspüspök meghatározza. Leo Allatiusra hivatkozva Szent Teodóz példáját idézi, aki a maga idejében három nyelven végezte a liturgiát. A latin nyelv szerepeltetését a liturgikonban egyrészt ismét az általános teológiai műveltség szintjének emelésével indokolja, másrészt pedig ezzel a gesztussal a görög és a latin egyház egymáshoz történő közeledését véli előmozdítani.

Rendkívül érdekes és vizsgálódásunk szempontjából jelentős Roskovicsnak az az érve a görög nyelvű csendes papi imák mellett, amit a „magyar liturgia” eltérő értelmezését figyelembe véve fogalmaz meg. Állítása szerint a magyar görögkatolikusok között sokan vannak olyanok, akik a hajdúdorogiak álláspontjával ellentétben nem szeretnék, ha a liturgiát kizárólag magyarul végeznék. „Úgy tünnék fel némelyeknek mintha az nemis igazhitűleg, hanem kálvinistáson menne.”³¹² Vagyis miközben a református közösségek népnyelvű istentisztelete alapvetően ösztönzőleg hatott a magyar görögkatolikusok nyelvhasználati igényeinek kialakulására, egy adott ponton az „elkálvinistasodás” veszélye inkább riasztóan kezdett hatni. Roskovics tehát hangot ad azon magyar görögkatolikusok elképzeléseinek, kik a magyar liturgiában egy gyakorlatias megoldást láttak egy lelkipásztori problémára, és nem az ószláv és a román liturgikus nyelv „béklyójától” való megszabadulás lehetőségét, ahogyan a kérdést nemzeti szempontból is szemlélő hajdúdorogiak. Ettől kezdve ez a kettősség végigkíséri a magyar görögkatolikusok mozgalmát.

311 *Források*, II/4/1, 113.

312 Uo.

Nem tűnik véletlennek, hogy Roskovics ezt a javaslatát mindössze két hónappal az 1868. áprilisi hajdúdorogi nagygyűlés után fogalmazta meg, és juttatta el a hercegprímáshoz. Sokkal inkább lehetett tudatos időzítés részéről, s az „egységi elv” melletti érvelésével a „nemzetiségi elv” ellenében egyfajta alternatívát próbált meg bemutatni annak a Simor hercegprímásnak, kinek elődje néhány évvel korábban már kifejezésre juttatta ellenérzéseit a magyar nyelv liturgikus alkalmazásával szemben. Scitovszky, majd Simor hercegprímás, illetve a római katolikus püspökök általánosságban a népnyelv – a magyar görögkatolikusok esetében a magyar – liturgikus használatának engedélyezésében a nemzetiségi ellentétek templomi térnyerését látták. Roskovicsnak az a törekvése, hogy ezeket a félelmeket az egységet biztosító görög nyelv bevezetésével oszlassa el, nem talált megértésre Simor hercegprímásnál. De a görög nyelv mint lehetséges megoldás a magyar görögkatolikus problémára nem merült feledésbe, s jó három évtized múlva éppen Simor hercegprímás utódja, Vaszary Kolos fogja ismét elővenni.

Roskovics Ignác személye átvezet minket a Danilovics János külhelynök által létrehozott fordítóbizottság tevékenységének tárgyalásához. A külhelynökségi szentszék alakuló ülésén tett ígéretéhez híven Danilovics a liturgikus szövegek magyarra fordítását és a már létező szövegek szakszerű revízióját hivatalos ügyé tette. A konkrét megvalósításra 1879. május 14-én egy nyolc-tíz fős, munkácsi és eperjesi egyházmegyes, liturgiában és nyelvekben jártas papokból álló fordítóbizottság felállítását kezdeményezte főpásztoránál, Pásztélyi Kovács János püspöknél. Elképzelései szerint a munka elvégzésére – a meglévő szövegek revíziójára és a hiányzó részek fordítására – egy hónap elegendő, amennyiben a bizottsági tagok ezt az időt egy helyen összegyűlve, kizárólag a feladatra koncentrálnak végzik. Helyszíneként Hajdúdorogot, időpontként 1879 júliusát vagy augusztusát javasolta.³¹³ A munkácsi egyházmegyei szentszék június 27-én tárgyalta a külhelynök felterjesztését, és hozott döntést az ügyben. Ekkorra az ungvári püspöki aulába már beérkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium határozata arról, hogy a kormányzat a munkát 700 forint államsegéllyel támogatja. Az egyházmegyei szentszék – elfogadva a külhelynök javaslatát – egy kilenc tagból álló bizottság felállításáról döntött. Hét tagot és két póttagot ki is neveztek, míg a fennmaradó két tag kinevezésére felkérték az Eperjesi Egyházmegyet. Helyszíneként Hajdúdorogot, időpontként a július 15. és augusztus 15. közötti harminc napot jelölték ki.³¹⁴

313 Danilovics külhelynök felterjesztése Pásztélyi Kovács püspökhöz, Hajdúdorog, 1879. május 14., *Források*, II/4/1, 137., 51. sz. dokumentum és Ivancsó, 1999a, 42.

314 Kivonat az egyházmegyei szentszék ülésének jegyzőkönyvéből, Ungvár, 1879. június 27. Ivancsó, 1999a, 43–44.

Bármennyire is nagy jelentőségű a liturgikus fordítóbizottság tevékenysége, a Hajdúdorogi Külhelynökség levéltára meglepően kevés iratanyagot őrzött meg a munkafolyamatokról. A rendelkezésre álló forrásokból megállapítható a bizottsági tagok névsora.³¹⁵ Danilovics külhelynök mint elnök és Roskovics Ignác munkácsi székesegyházi kanonok mellett meghívást kapott a bizottságba Kotradov Mihály eperjesi kanonok és székesegyházi parókus, zempléni főesperes, aki 1880-tól kezdve az eperjesi szeminárium liturgiatanára. Vele kapcsolatban megjegyzendő, hogy 1868–1878 között Sajópetriben volt parókus, vagyis azt a parókiát vezette, melynek magyar nevű, de „szláv ajkú” hívei – amint láttuk – külön levélben határolódtak el a magyar liturgiától az 1868-as hajdúdorogi nagygyűlésen. Sőt, úgy tűnik, ő maga is aláírta a levelet.³¹⁶ Mint a keleti nyelvek szakértője és az ungvári szeminárium tanára kapott meghívást Jámbor Antal címzetes kanonok, aki hatvanhárom évesen az idősebb generációt képviselte a bizottságban. Aktív lelkipásztori évei alatt bökönyi parókus is volt, vagyis a magyar nyelv liturgikus használata iránti igényeket jól ismerte. Kántorával és tanítójával, valamint öt egyháztanácstaggal együtt részt vett a hajdúdorogi nagygyűlésen, sőt beválasztották az Állandó Végrehajtó Bizottságba is. Ebben a minőségében részt vett a nagygyűlés utáni pesti követjáráson is.³¹⁷ Nem maradhatott ki a bizottságból Fejér Emmánuel helyi parókus sem, aki papi életének nagy részét – hajdúdorogi parókusságának esztendeit kivéve – az ungvári aulában töltötte, ahol szemináriumi rektorként papneveléssel és oktatásügyi kérdésekkel is foglalkozott. Kissé talányos Hrabár János magyarkomjati parókus bizottsági kinevezése. 1856-ban történt pappá szentelése után hét évig Szajkófalván, majd pedig 1916-ban bekövetkezett haláláig (ötvenhárom éven át!) Magyarkomjaton volt parókus. Ez utóbbi település görögkatolikus hívei kivétel nélkül ruszinok voltak, ezért a magyar liturgia kérdéskörének gyakorlati szempontjait nem ismerhette. Tudományos tevékenységet nem végzett. Az egyházmegyének évszázadok óta számos papot adó Hrabár família tagját Pásztélyi Kovács püspök talán közismert magyar érzelmei miatt választotta ki, amiről mind korábban, az 1865. évi választási küzdelmek során, mind pedig később, a ruszinok 1882-ben lezajlott pesti követjárása során tanúbizonyságot tett.³¹⁸ Vele ellentétben a következő bizottsági tag, Turjay János lelkipásztori

315 Ezen a téren van némi bizonytalanság, mivel a bizottsági tagokról is döntő 1879. június 27-i szentszéki ülés jegyzőkönyvében más összetételű lista szerepel, mint a bizottság által elsőként kiadott liturgikus könyvben, a *Liturgikon*ban. Mivel ez utóbbi nyilvánvalóan pontosabban őrizte meg a bizottsági tagok névsorát, ezt tartjuk hitelesnek. A bizottsági tagok életrajzait részletesen közli: Ivancsó, 1999a, 8–27.

316 A bizonytalanság abból adódik, hogy a levelet közlő Farkas Lajos a nevét a hívek között sorolja fel. Vö. Farkas, 1894, 117.

317 Farkas, 1894, 61.

318 Mayer, 1977, 47., 65.

helyein, Tolcsván és Kállósemjénben megismerhette a magyar nyelvű liturgikus gyakorlatot. A parókiái szolgálat után az egyházmegyei központba került, ahol számos feladatot bízta rá. Szempontunkból ezek közül figyelemre méltó a szemináriumi lelkivezetői megbízása és az, hogy ő volt a gyakorlati teológia tanára is. Kodratov mellett Sass Bertalan szentszéki ülnök és gimnáziumi tanár képviselte az Eperjesi Egyházmegyét. Bizottságbéli társaihoz hasonlóan ő is számos feladatot látott el a püspöki aulában, melyek közül kiemelkedik a liturgikus nyelvek oktatása az eperjesi szemináriumban. Egészen meglepőnek mondható az utolsó bizottsági tag, Fenczik Jenő jelenléte. A duszinai parókus a ruszofil görögkatolikus papság második nagy nemzedékéhez tartozott. Teológiát Bécsben tanult, s onnan hazatérve élete végéig az orosz nyelv és irodalom képviselője volt a Munkácsi Egyházmegyében. Széleskörű irodalmi tevékenységet folytatott, rendszeresen közölt verseket, történeti feldolgozásokat, sőt meséket a lengvai lapokban. Ő maga is indított egy orosz nyelvű lapot, *Lisztok* címmel.³¹⁹ Bizottsági kinevezését talán annak köszönhette, hogy a liturgiával is elmélyülten foglalkozott. Ugyanakkor az egyik liturgikus könyvét Pankovics püspök szakadárnak minősítette, és betiltotta.³²⁰ A Szent Bazil Társulatba tömörülő ruszofil papokkal szemben ugyanis gyakran megfogalmazódott az a vád, hogy nem csupán az orosz irodalom és nyelv csodálói és helyi művelői, hanem a görögkatolikusoknak az ortodoxiához való áttérését is előkészítik. A magyar nyelv liturgikus használatát kifejezetten ellenezte: amint látni fogjuk, 1898-ban a Görög Szertartású Katholikus Magyarok Országos Bizottságának ez irányú törekvéseiben „hatalmas veszélyt” látott az ószláv liturgiára nézve, az 1900. évi római zarándoklatot pedig „az ószláv liturgia elleni elkeseredett támadásnak” nevezte.³²¹ Ezek ismeretében tehát nem meglepő, hogy Danilovics külhelynök magyarul írt meghívó levelére – némi fricskaként – ruszinul írt válaszlevelében jelezte pontos érkezését. Egy szeptember 16-án már magyarul írt levelével viszont gyakorlatilag kiszáll a bizottság munkájából. Ebben a levelében jelzi, hogy lelkipásztori, iskolai és gazdálkodási teendői, valamint a saját gyermekeinek otthoni oktatása miatt nem tudja elvégezni azt a feladatot, amelyre felkérést kapott. Ezt a feladatot minden bizonnyal a hajdúdorogi tartózkodása idején kapta a bizottsági munkamegosztás jegyében. A már fentebb említett Popovics-féle énekeskönyv (*Zbornik*) fordítása lett volna a feladat, amihez hozzá is kezdett, de be kellett látnia, hogy ez „physikailag lehetetlen”.³²²

Éppen az ilyen eshetőségekre készülve Pásztélyi Kovács János megyéspüspök két póttagot is kinevezett. Az egyik póttag Orosz Gyula szentszéki ülnök

319 Mayer, 1977, 19.

320 Mayer, 1977, 21.

321 Mayer, 1977, 149–150.

322 Ivancsó, 1999a, 22–23., 43.

s hajdúdorogi alesperes, aki az 1868-as nagygyűlésen kántoraival – köztük a fordítások terén is érdemeket szerzett Molnár Lázárral – és további huszonegy hívővel vett részt. Bekerült az Állandó Végrehajtó Bizottságba,³²³ és tagja volt a Pestre induló követségnek.³²⁴ A külhelynökségi szentszék alakuló ülésén ő szorgalmazta a nagygyűlés célkitűzéseinek programszerű megfogalmazását.³²⁵ Szintén póttag lett Görög Pál bökönyi parókus és szentszéki ülnök, aki 1863-ban induló lelkipásztori szolgálatát Hajdúdorogon kezdte káplánként. Farkas Lajos megjegyzi róla, hogy a nagygyűlés előkészítésében és lebonyolításában az első pillanattól kezdve nagy segítségére volt.³²⁶ Ő is bekerült az Állandó Végrehajtó Bizottságba és a pesti deputációba.³²⁷ Pankovics püspök 1871. évi egyházlátogatása során a helyiek elismerően szóltak lelkipásztori buzgalmaról és felkészültségéről.³²⁸

A bizottság összetételével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a tagok és póttagok többsége (Danilovics, Roskovics, Jámbor, Orosz, Görög, Fejér) ugyan a magyar liturgia elkötelezett híve volt, de bekerültek olyanok is, akikben ez az elkötelezettség egyáltalán nem volt meg (Kotradov), vagy éppenséggel elleneztek a magyar nyelv liturgikus használatát (Fenczik). Sass és Turjay inkább szakmai hozzáértésük miatt kerülhettek be a bizottságba, míg Hrabár jelenlétének oka nem egészen világos.

Jelentősnek véljük azt a tényt, hogy a fordítóbizottságba – nyilvánvalóan tudatos döntés eredményeként – nemcsak a magyar liturgia feltétlen hívei kerültek be. Ezzel a döntéssel ugyanis kifejeződésre jutott az a tény, hogy a magyar liturgia ügye a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegyében vitatott kérdés volt. Míg Roskovics papnövendék korában – amint azt láthattuk – az ungvári püspöki központban még inkább jóindulatú engedékenységet tapasztalt a magyar nyelvvel kapcsolatban, a következő évtizedekben megerősödtek a magyar liturgiával szembeni félelmek is. Ez természetesen összefüggésben állt a magyar kormány magyarosító politikájával és a ruszinok körében tapasztalható asszimilációval, valamint a ruszofil irányzat megjelenésével és megerősödésével a Munkácsi Egyházmegyében.

A magyarral mint az ószláv alternatívájaként megjelenő liturgikus nyelvvel szembeni averziók egy sajátos formában a bizottság munkája során is megmutatkoztak. Pásztélyi Kovács megyéspüspök a Szerkönyv fordításának szakmai ellenőrzésére 1880 februárjában Ungváron egy újabb bizottságot hozott létre

323 Farkas, 1894, 53.

324 Farkas, 1894, 61.

325 Farkas, 1894, 94.

326 Farkas, 1894, 44.

327 Farkas, 1894, 53., 61.

328 Farkas, 1894, 80–81.

Firczák Gyula kanonok, teológiai tanár, szemináriumi rektor vezetése alatt. Ennek tagjai voltak néhányan a hajdúdorogi bizottságból is (Danilovics, Roskovics, Jámbor), de helyet kapott benne az a Rakovszky Iván is, akinek szakértelmét és hozzáértését – amint láttuk – Mészáros Károly is kiemelkedőnek tartotta.³²⁹ Bár Mészáros „nem magyarfaló” russzofilnak nevezte Rakovszkyt, az izai parókus Fenczikhez hasonlóan sarkos véleményt képviselt a magyar liturgia ügyében. A *Kárpát* című lap 1880/14. számában írt cikkében³³⁰ elismeri azt a tényt, hogy a keleti egyház alapvetően nyitott a népnyelv liturgikus alkalmazásával kapcsolatban, de ezt megvalósulni mindig is csak a körülmények gondos vizsgálata után engedte meg. A magyar és az ósláv liturgikus nyelvvel kapcsolatban fontos és mérlegelendő körülménynek tartja, hogy előbbi a kormányzat nemzetpolitikai törekvéseinek szolgálatába állítható, mivel egy adott államnyelv elterjedését – meglátása szerint – az istentiszteleti nyelv látványosan előmozdíthatja. Ez az (egyébként senki által nem vitatott) tény viszont magában rejti annak a lehetőségét is, hogy egyesek olyan helyeken is a magyar mint támogatott államnyelv bevezetését követeljék az ósláv kárára, amely közösségekben elenyésző kisebbségben vannak. „Ebből egy hitközség tagjai között folytonos küzdelem és háborgás fog támadni, és igen gyakran fog megzavartatni a békés polgárok társadalmi nyugalma” – vonja le a következtetést.³³¹ A cikk második részében Rakovszky megfogalmaz egy sor feltételt, melyeknek véleménye szerint teljesülniük kell, mielőtt a magyar nyelv liturgikus használata s következőképpen a liturgikus fordítások zöld jelzést kapnak. Az első három feltétel egészen meghökkentő: Rakovszky szerint a magyar nyelv engedélyezése előtt meg kell kérni (1.) a magyarországi római katolikus püspökök, illetve (2.) a román görögkatolikus püspökök engedélyét, sőt (3.) még az evangélikus és a református egyházi vezetőket is meg kell kérdezni, hogy nem zavarja-e meg közösségeiket a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezése a görögkatolikus egyházban... Ha esetleg ez a három feltétel teljesülne, akkor a magyar nyelvet csak a tisztán magyar görögkatolikus parókiákon lehetne engedélyezni, a hívek egyhangú kérelmére. A nemzetiségileg vegyes parókiákon csak a szentségek kiszolgáltatása és az áldások történhetnek magyarul is, az ósláv

329 Rakovszky Iván papcsaládba született 1815. március 5-én. Teológiai tanulmányait Ungváron és Kassán folytatta. Popovics Bazil püspök szentelte pappá 1839. március 10-én. 1839–1844 között Felsőhalason (Ung vm., ma Vyšná Rybnica) parókusa. Az ungvári szemináriumban tanár (1844–1850). 1850–1858 között Budán él, s a kormányzat hivatalos ruszin fordítója. Ebben az években lapszerkesztőként megalapította a *Cerkovnaja Gazeta* című lapot, mely Magyarország első orosz nyelvű lapja volt. 1860-ban magyar–oroszlánytankönyvet adott ki. 1859–1885 között Iza (Máramaros vm.) papja. Izán hunyt el 1885. december 3-án. Szabó Oreszt, 1913, 79.

330 A cikk első részét a *Kárpátok* 1880/14. számából közli: Ivancsó, 1999a, 52–53. A cikk mindkét része megjelent az *Ungvár* című hetilap 1880/15. és 1880/16. számaiban is.

331 *Ungvár*, 1880. április 11., 15. sz., 1.

mellett a hívek igényeinek megfelelő sorrendben és mértékben. Ha létrejön egy magyar görögkatolikus egyházmegye, akkor a magyar nyelvet kizárólag a név szerint megjelölt parókiákon lehetne engedélyezni, s az egyházmegye határain kívül sehol. A magyar liturgia támogatóinak azon felvetésére, hogy a hívek már nem értik az ószláv liturgiát, Rakovszky az ószláv nyelv iskolai oktatásának megerősítését javasolja, amihez a magyarra fordított liturgikus könyvek jól használhatók lehetnének, mivel az ószláv szövegek mellé helyezve a magyart a magyar diákok könnyebben elsajátíthatnák az ószláv nyelvet.³³²

Bár az egyháza ősi hagyományait védelmező Rakovszky aggodalmai mindenképpen jogosak és érthetők, az általa megfogalmazott feltételekből (a római katolikus és a román görögkatolikus püspökök engedélye!) az is kiolvasható, hogy a magyar nyelv liturgikus használatát legszívesebben ellehetetlenítené.³³³

Ezen általánosnak nevezhető ellenvetései mellett a Szerkönyv bírálata során Rakovszky kiemel egy jelentős problémát is. A hajdúdorogi bizottság által leadott fordítást hiányosnak tartotta. Lektorai véleményében ezért azt javasolta a bírálóbizottságnak, hogy követelje meg a pocsjévi Szerkönyv pontos fordítását, külön kiemelve, hogy abból semmit – se szertartásokat, se az egyes szertartásokon belül szövegrészeket – elhagyni nem szabad. Az ungvári bírálóbizottság ezt a javaslatot az 1880. április 3-án tartott ülésen elfogadta.³³⁴

Az egyes szertartások elhagyása vagy rövidítése nem jelentéktelen, technikai jellegű kérdés, hanem lényegi probléma volt. Rakovszky 1885-ben bekövetkezett haláláig Izán volt parókus. Szűk két évtizeddel a halála után Iza egyike volt azon parókiáknak, melyek hívei az állami hatóságok előtt is kifejezték azt a szándékukat, hogy elhagyják a görögkatolikus egyházat, és az ortodox egyházhoz csatlakoznak. Az átlépésekből a hatóságok által kreált úgynevezett „skizmaperek” során feltárultak az áttérők motivációi is, melyek között szerepel az is, hogy a görögkatolikus „papság [...] a szertartásokat saját kényelmére, önkényesen megrövidíti”.³³⁵ Ez a gyakorlat különösen is nagy visszatetszést keltett azon parókiákon, melyeket ruszofil papok vezettek. Ők ugyanis – amint fentebb említettük – nemcsak az orosz nyelv és kultúra, hanem az ortodox egyház liturgikus gyakorlata iránt is csodálatot éreztek. 1903-ban Rakovszkyval kapcsolatban meg is fogalmazódik az a kritika, hogy Izán „a gyermekeket a görögkeleti vallásban nevelte, s ezért az így nevelt lakosság ragaszkodik ér-

332 *Ungvár*, 1880. április 18., 16. sz., 1.

333 A cikkhez fűzött szerkesztői kommentár ezt kíméletlenül elítéli: „Az ember nem tud tisztába jönni az iránt, vajjon ezen észrevételekben a benök megnyilvánuló papi vaskalaposságot bámulja e inkább, vagy a magyarnyelv ellen gyűlölséget. Éhesebb kecskére alig bízhatták volna a káposztát.” *Ungvár*, 1880. április 18., 16. sz., 1–2.

334 Ivancsó, 1999a, 33. és 45–46., illetve *Források*, II/4/1., 138., 52. sz. dokumentum.

335 Perényi Zsigmond máramarosi főispán szavait idézi: Mayer, 1977, 129.

zelmeihez”.³³⁶ Utódjainak lazább, vagy legalábbis eltérő liturgikus gyakorlatát az izaiak nem tudták elfogadni, ami egyéb súlyos okok mellett a felekezésváltoztatás igényéhez vezetett. A szertartások elhagyása, megváltoztatása, rövidítése vagy éppen a latin rítus bizonyos elemeivel való bővítése, valamint a latin rítus egyes szertartásainak átvétele a „rítusrontás” jelenségéhez tartozik, amivel szemben korunkban a Munkácsi Egyházmegyében – különösen a ruszofil papok körében – komoly ellenállás mutatkozott meg. Míg azonban korábban a „rítusrontás” veszélye a Kárpátokon túlról, az erős latin hatás alatt álló galíciai görögkatolikus egyház felől érkezett a régióba, a Hajdúdorogon lefordított Szerkönyv hiányosságai arra utaltak, hogy a magyar liturgikus nyelv bevezetése és elterjedése szintén a rítus romlását, elszegényedését fogja eredményezni.³³⁷

A fordítóbizottság tehát visszakarta a Szerkönyv kéziratát, és azt átdolgozva ismét beterveztette a főpásztor, illetve bírálóbizottság elé. Ekkor némileg váratlan fordulatot vett az ügy, mivel a Firczák Gyula apát-kanonok által elnökölt bizottság ezúttal azt róttá fel a fordításnak, hogy nem követi a görög Szerkönyvet,³³⁸ amit a pápák (XIII. Benedek és IX. Piusz) a galíciai ruténeknek is követendő mintaként előírt.³³⁹ A hiányos forrásanyag miatt nem tudjuk megállapítani teljes bizonyossággal, hogy ez a kifogás kitől vagy kiktől származik. Láthattuk viszont, hogy Roskovics Ignác fontosnak tartotta a görög nyelvhez való visszatérést is, ezért az ő szerepe ebben a fordulatban joggal feltételezhető.

Az átdolgozásról nem maradtak fenn források, és egyelőre a Szerkönyv tudományos vizsgálata sem tart azon a ponton, hogy beazonosíthatnánk az ószlávól és a görögből fordított szövegrészeket. Tény, hogy 1883-ra zöld jelzést kapott a fordítás, és nyomdába került a kötet.³⁴⁰ A Szerkönyv fordítása körüli problémák miatt az Aranyszájú Szent János liturgiáját tartalmazó Liturgikon egy évvel korábban, már 1882-ben megjelent.³⁴¹

336 A Máramaros vármegyei közigazgatási bizottság 1903. augusztus 14-i jelentését idézi: Mayer, 1977, 240.

337 Vö. Dobos, 2022, 193–194.

338 Görög Szerkönyvön (*Euchologionon*) a Jacques Goár (1601–1653) által először 1638-ban Velencében kiadott, *Euchologion sive Rituale Graecorum complectens ritus et ordines divinae liturgiae* címet viselő szerkönyvet kell érteni, amely a következő évszázadokban több kiadást is megért.

339 Ivancsó, 1999a, 33. és 47.

340 Görög katolikus egyházi szerkönyv (*Euchologion*). Magyarra fordítottat Hajdúdorogon 1879. Debreczen, nyomtatott a város könyvnyomdájában. 1883.

341 *Aranyszájú Szent János atya szent és isteni liturgiája, vagyis az újszövetségi vérontás nélküli szent áldozat bemutatásának rendje kiegészítve több oltári és egyházi énekkel a magyarajku görög szertartásu katolikusok lelki épülésére*, a Munkácsi és Eperjesi Egyházmegyei Szentszékek kebeléből kiküldött kilenczes tagu Bizottság fordítása Hajdúdorogon 1879. Debreczen, nyomtatott a város könyvnyomdájában, 1882.

Nincs arra utaló jel, hogy az 1879. július–augusztusi közös, hajdúdorogi munkához hasonlóan a bizottsági tagok más alkalommal is összegyűltek volna. A bizottság égisze alatt megjelent további két kötet kiadásának története is arra utal, hogy azok már egyszemélyes fordítói munka eredményeként láthattak napvilágot. Ezek egyike, a bizánci rítusú egyházakban évente tíz alkalommal végzett Nagy Szent Bazil-liturgiát, a nagyböjti időszakra előírt Előre megszentelt áldozatok liturgiáját és Krétai Szent András bűnbánati kánonját, valamint a liturgikus nap többi szertartását (az éjféλι zsolozsma kivételével) tartalmazó kötet.³⁴² Ahogyan azt a kiadvány utóirata is megemlíti, a szöveg alapját – a magyar görögkatolikusok mozgalmában később meghatározó szerepet játszó – Melles Emil, kisdobrai lelkész görögből készített fordítása adta, amelyet 1884-ben felajánlott a bizottságnak. A felajánlást Danilovics külhelynök elfogadta, de a szöveget az első két kiadvány stílusához igazította.³⁴³ Teljes egészében Danilovics külhelynök személyéhez kötődik a negyedik és egyben utolsó kötet, az 1892-ben kiadott énekeskönyv, amely rendkívül népszerűvé vált a hívek körében, és 1920-ig még nyolc kiadást ért meg.³⁴⁴

A hajdúdorogi liturgikus fordítóbizottság tevékenysége és négy kiadványa lezárta a magyar görögkatolikus egyház történetében azt a korszakot, melyet „kéziratos” korszaknak is nevezhetünk. Bár a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezése terén ezekben az évtizedekben sem sikerült áttörést elérni, és ezért a kiadott liturgikus könyvek – az énekeskönyv kivételével – se kaphattak hivatalos egyházi jelleget, az a tény, hogy szakértők készítették, vagyis hittani szempontból kifogástalanok, és kinyomtatásra kerültek, tehát elterjedve a liturgikus gyakorlat egységesítését kezdték szolgálni, vitathatatlanul óriási jelentőségű. Olyan mérföldkő, melynek elérése kötelező feladat volt a magyar görögkatolikus mozgalom megalapozottságának bizonyítása szempontjából. Ez a siker sokakban keltette fel azt a reményt, hogy a mozgalom céljainak – „magyar liturgia, magyar egyházmegye” – megvalósulása elérhető közelségbe került. Amint azonban a következő fejezetekben látni fogjuk, néhány kiábrándító kudarcélmény még várt a magyar görögkatolikusokra.

342 *Szent Nagy Bazil atya szent és isteni Liturgiája továbbá az előszenteltek isteni liturgiája s egyéb egyházi szolgálatok papi imádságai a görög szert. katolikusok lelki hasznára*, Hajdú-Dorogi kiadás. Debreczen Kutasi Imre Könyvnyomdájában, 1890.

343 Ivancsó, 1999a, 35–37.

344 *Görögszertartásu általános egyházi énekkönyv a hozzávaló imákkal a görög-katolikus hívek lelki hasznára*. Fordította és kiadta: Danilovics János hajdu-dorogi püspöki vikárius. 1892. Debreczen, Nyomatott a város nyomdájában, 1892. Ismerteti: Ivancsó, 2003b.

Egy elszalasztott lehetőség

A hajdúdorogi fordítóbizottság létrehozása ismét a magyar nyelv liturgikus használatának kérdésére irányította a figyelmet. Bár a bizottság felállítása és működése önmagában nem jelentette a magyar mint liturgikus nyelv használatának önkényes, a Szentszék illetékességét megkérdőjelező bevezetését, Rómából tiltó rendelkezés érkezett a magyar nyelv liturgikus használatát illetően. A Szentszék kötelezte Pásztélyi Kovács János munkácsi püspököt arra, hogy maradéktalanul állítsa vissza az ósláv nyelv használatát, és püspöki tekintélyét latba vetve akadályozza meg a magyar nyelv alkalmazását egyházmegyéje templomaiban.³⁴⁵ Pásztélyi püspök körlevélben hozta a papság tudomására a magyar nyelv használatának tilalmát, és azt később (1883-ban) az egyházmegye fegyelmi szabályzatába is bevezette:

Egyházmegyénk területén levő, és joghatóságunkhoz tartozó nem szlávajku hiveink közötti lelkészetekben az isteni tiszteletnek ugy templombeli, valamint külső szent szolgálatainál a canonisált oltárnyelvtől (lyurgicus) csak annyi eltérés türetni meg, amennyit a latinszertartású kath lelkész testvéreink a saját szertartásbéli isteni tiszteletök, belső és külső szent szolgálataikban a hívők nyelvén végeznek. E szabálytól ő szentsége a római Pápa legmagasb engedélye nélküli eltérést, vagy kihágást, saját felelőségükre elkövetni bátorkodó lelkészek szigorú fegyelmi eljárásnak teszik ki magukat.³⁴⁶

Ez a történet új életet lehel a Hajdúdorogi Külhelynökség felállítása után némileg apátiába esett Állandó Végrehajtó Bizottságba. A grémium 1881. január 23-án Hajdúdorogon értekezletet tartott, melynek során kérvényeket fogalmaztak meg az uralkodóhoz,³⁴⁷ a képviselőházhoz³⁴⁸ és Trefort Ágoston

345 Petrus, 1897, 82.

346 A munkácsi egyházmegye fegyelmi szabályzatában: 1883. március 5–10., VII/25/b.

347 Felterjesztés az uralkodóhoz, 1881. január 23., *Források*, II/4/1, 138–139., 53. sz. dokumentum.

348 Felterjesztés a képviselőházhoz, 1881. január 23., *Források*, II/4/1, 140–143., 54. sz. dokumentum.

kultuszminiszterhez.³⁴⁹ A felterjesztésekben rámutatnak arra, hogy a külhelynökség nem oldotta meg a magyar görögkatolikusok problémáit: mintegy százharmincezer görögkatolikus hívő továbbra sem tud élni a bizánci rítus hagyományai által biztosított és a hitéletre rendkívül kedvező hatást gyakorló lehetőséggel, vagyis a népnyelv liturgikus használatával. Ezt már csak azért is tartják „abnormis”³⁵⁰ és „zsibbasztó kóros állapotnak”,³⁵¹ mert az állam ugyanakkor mindig gondoskodott arról, hogy a ruszin és a román görögkatolikus számára biztosítottak legyenek a népnyelv liturgikus használatának keretei. Itt nemcsak az Eperjesi Egyházmegye (1818) és az erdélyi román egyháztartomány és annak két új püspökségének (Lugos és Szamosújvár) felállítására (1853) utalnak, hanem arra is, hogy két hullámban (1821-ben és 1856-ban) százhatvanhat román parókiát soroltak át a Munkácsi Egyházmegyéből a román egyházmegyébe. Bár ugyanebben az időszakban a magyar görögkatolikusok is megfogalmazták és az ország közvéleménye elé tárták igényeiket, ügyük „ismeretlen okoknál fogva érdemleges elintézés nélkül maradt”.³⁵² Kellően megalapozottnak vélt kérvényeikben a külhelynökség egyházmegyévé fejlesztését kéri, mivel a magyar liturgikus nyelv szentszéki engedélyeztetésének kivívását csak egy, az ügy mellett teljesen elkötelezett püspöktől remélhetik. Ez utóbbi számára egy három pontból álló munkatervet is felvázolnak: 1. hivatalos liturgiafordítások elkészíttetése, 2. a Szentszék engedélyének elnyerése, 3. a hivatalos liturgikus könyvek használatának elterjesztése és a gyakorlat egységesítése a magyar parókiákon. A képviselőházhoz benyújtott kérvény utolsó pontjában utalnak arra is, hogy az új egyházmegye előmozdítaná a magyar államnyelv elterjedését a vegyes nemzetiségű településeken. Ezzel a rövid utalással a magyar liturgia ügyét a nemzetiségi kérdés szöveggörnyezetébe helyezték, mégpedig úgy, hogy annak csupán egy, a hivatalos nemzetpolitika szempontjából előnyösnek tűnő lehetséges következményét villantották fel.

A nemzetiségi szempontok összetettségét már akkor megtapasztalták, amikor a királyhoz írt kérvényüket Tisza Kálmán miniszterelnöknek személyes találkozó keretében átadták. Tisza ugyan rendkívül szívélyesen fogadta a küldöttséget, sőt a támogatását is megígérte, de – amint azt a későbbi események igazolják – valójában a korábbi jól ismert álláspontján nem változtatott. A korszak legbefolyásosabb politikusának ugyanis az volt a véleménye, hogy nem szabad létrehozni egy tisztán magyar jellegű görögkatolikus egyházmegyéjét, mert ebben az esetben a nemzetiségi egyházmegyéik is homogén ruszin

349 Felterjesztés a kultuszminiszterhez, 1881. január 23., *Források*, II/4/1, 143–149., 55. sz. dokumentum.

350 *Források*, II/4/1, 140.

351 *Források*, II/4/1, 139.

352 *Források*, II/4/1, 141.

és román egyházmegyékké válnak. Ez pedig erősíti a nemzetiségi identitásukat és lassítja az asszimiláció folyamatát. Nemzetpolitikai szempontból azt tartotta kívánatosnak, hogy a magyar identitású görögkatolikusok a meglévő egyházi keretek között élve segítsék az államnyelv elterjedését és a nemzetiségek beolvadását a magyarságba.³⁵³

Ígéretéhez híven Tisza miniszterelnök beterjesztette a kormány elé a hajdúdorogiak kérvényét. A kormány február 12-én felhatalmazta Trefort Ágoston minisztert arra, hogy „ezen folyamodást Ő Felségéhez terjeszse s egyúttal Ő Felsége legmagasabb engedélyét kérje arra nézve, hogy ezen ügyben az illető püspök és az érsek primás hozzájárulásával előleges tárgyalásokat kezdhessen s azok befejeztével javaslatot terjeszthessen elő az iránt, hogy milyen módon lehetne azon kívánalomnak eleget tenni, hogy a magyar ajkú görög katolikusok ne legyenek kénytelenek orosz liturgiával élni”.³⁵⁴ Miután az Állandó Végrehajtó Bizottság értesült a kedvező fogadtatásról, február 26-án Simor János hercegprímást is értesítette a kérvények beadásáról, s kérte a hajdúdorogi püspökség létrehozásának támogatását a Szentszék előtt.³⁵⁵ Március 4-én Trefort miniszter az uralkodónak is bemutatta a magyar görögkatolikusok kérvényét, aki engedélyezte az egyeztetések megkezdését. Minderről Trefort március 10-én értesítette Simor hercegprímást, s egyúttal véleményét kérte.³⁵⁶ A miniszter ugyanazon a napon Haynald Lajos bíborost, kalocsai érseket,³⁵⁷ illetve a püspöki kar több tagját is tájékoztatta, kiknek szintén kikérte a véleményét.

A labda tehát a katolikus püspöki kar térfelén pattogott. A főpásztoroknak nyilatkozniuk kellett arról, hogy mit is gondolnak a magyar görögkatolikusok igényeiről és mozgalmáról. Érdeemes megismernünk alaposabban ezeknek a leveleknek a tartalmát, mert megtaláljuk bennük a választ arra a kérdésre, hogy végeredményben milyen érvek és félelmek határozták meg a magyar római katolikus püspökök álláspontját. Mivel a püspöki kar prominens tagjainak általában döntő szavuk volt mind a Szentszéknél, mind pedig a kormányzatnál, a magyar görögkatolikusok ügyében kifejtett álláspontjuk meghatározta annak kimenetelét is.

353 Farkas, 1894, 67–68., de erről tanúskodik Drohobeczky Gyula kőrösi püspök levele is XIII. Leó pápához, 1897. január 26., *Források*, II/4/1, 280–289, 125. sz. dokumentum.

354 A kultuszminiszter előterjesztése a minisztertanácsban, 1881. február 12., *Források*, II/4/1, 150., 56. sz. dokumentum.

355 Az Állandó Végrehajtó Bizottság Simor hercegprímáshoz, 1881. február 26., *Források*, II/4/1, 150–151., 57. sz. dokumentum.

356 Trefort kultuszminiszter Simor hercegprímáshoz, 1881. március 10., *Források*, II/4/1, 151–152., 58. sz. dokumentum.

357 Trefort kultuszminiszter Haynald bíboroshoz, 1881. március 10., *Források*, II/4/1, 152–153., 59. sz. dokumentum.

Míg Trefort miniszter a válaszokra várt, március 15-én Serafino Vannutelli bécsi nuncius is tollat ragadott, hogy érdeklődjön Simor hercegprímásnál a sajtóban keringő hírekről, melyek egy új görögkatolikus püspökség létesítéséről szóltak.³⁵⁸ A hercegprímás rendkívül gyorsan, egy héten belül megadta a válaszát a nunciushoz. Tájékoztatója szerint mintegy százharmincezer olyan görögkatolikus él az országban, akik az ószláv és román nyelvet egyáltalán nem értik. Ők arra törekednek, hogy egy önálló egyházmegyébe tömörülhessenek, melynek püspöke majd kieszközli a Szentszéktől, hogy a liturgiában kizárólag a magyar nyelvet használhassák. A fő kérdés tehát – szögezi le a hercegprímás – nem az új püspökség létesítése, hanem a liturgikus nyelv megváltoztatása, ami súlyos következményekkel járhat, mivel arra ösztönözheti a római katolikus híveket, hogy a latin helyett ők is a magyart, a németet vagy a szlovákot kérelmezzék.³⁵⁹

Míg a nuncius egy héten belül választ kapott, Trefort miniszter négy hónapot volt kénytelen várakozni. Bár a püspöki kar többi megkérdezett tagja hamar megküldte ítéletét,³⁶⁰ a két legfontosabb, Simor és Haynald bíboros véleménye csak július közepén született meg. A nyilvánvalóan egyeztetett válaszadás Haynald aulájából július 14-én,³⁶¹ Simor székhelyéről pedig egy nappal később, július 15-én³⁶² indult el a minisztériumba.

Mielőtt a miniszter választ kaphatott, Haynald bíboros már június 30-án tájékoztatta Ludovico Jacobini bíboros-államtitkárt arról, hogy milyen véleményt fognak adni ő és püspöktársai.³⁶³ A kalocsai érsek levelében beszámolt arról, hogy a magyar görögkatolikusok felterjesztésére a legmagasabb kormányzati szinten napirendre került egy új görögkatolikus püspökség felállítása az egykor ruszin, de már magyar anyanyelvűvé vált és magyar liturgiát kérő hívek számára. A vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatalosan is véleményadásra kért több püspököt, köztük a levélíró, akik mindannyian elutasító választ adtak. Legfőbb veszélynek Haynald azt tartja, hogy a magyar görögkatolikusok példáján felbuzdulva a latin szertartású katolikusok is követelni fogják a magyar

358 Vannutelli nuncius Simor hercegprímáshoz, 1881. március 15., *Források*, II/4/1, 153., 60. sz. dokumentum.

359 Simor hercegprímás Vannutelli nunciushoz, 1881. március 21., *Források*, II/4/1, 154–155., 61. sz. dokumentum.

360 Például Zalka János győri püspök már március 21-én postázta véleményét, melynek másolatát Haynaldnak is megküldte: *Források*, II/4/1, 155–159., 62. sz. dokumentum.

361 Haynald bíboros Trefort kultuszminiszternek, 1881. július 14., *Források*, II/4/1, 162–167., 64. sz. dokumentum.

362 Simor hercegprímás Trefort kultuszminiszternek, 1881. július 15., *Források*, II/4/1, 167–169., 65. sz. dokumentum.

363 Haynald bíboros Jacobini bíboros-államtitkárnak, 1881. június 30., *Források*, II/4/1, 160–162., 63. sz. dokumentum.

nyelv templomi használatát. Hasonló igénnyel lépnek majd fel a németek, a szlovákok és a horvátok is, ami végeredményben az ország belső békéjét is veszélyezteti. Utal arra is, hogy a háttérben egyesek személyes ambíciói is felfedezhetők, akik szívesen állnának püspökként az új egyházmegye élére, illetve szívesen fogadnának kanonoki kinevezéseket.

A Trefort miniszternek megküldött válaszát Haynald bíboros két részre tagolja. Mivel megítélése szerint a hajdúdorogi püspökség kérdése elsősorban a magyar nyelv liturgikus használatáról szól, nézetei megfogalmazásakor először erről a kérdésről fejt ki a véleményét, és ennek ad nagyobb teret. Levelének második részében – az elsőhöz képest nagyon szűkszavúan – foglalkozik magával a magyar görögkatolikus püspökséggel.

A liturgikus nyelv kérdésében a kalocsai érsek saját egyházmegyéjének tapasztalatából indul ki. Bár ezeket levele első részének végén részletezi, nyilvánvaló, hogy ez az egyértelműen negatív tapasztalat alapvetően határozza meg elutasító hozzáállását. A bíboros hosszasan részletezi, mennyi bonyodalom származik abból, míg a nemzetiségileg vegyes plébániákon pontosan meghatározzák, mikor melyik nemzetiség nyelvén hangozzék el imádság és ének az egyes liturgikus eseményeken. Számos konfliktus forrása, ha az egyes helyeken idővel megváltozott nemzetiségi arányokat nem követi az egyházi hatóságok által előírt és jóváhagyott nyelvhasználati rend. A bíboros tehát alapvetően ódzkodik attól, hogy a nemzetiségi kérdés a liturgikus nyelvhasználat problémáján keresztül bekerüljön a templomba. Éppen ezért a magyar, vagy – ahogyan Haynald fogalmaz – a magyarrá lett orosz görögkatolikusok azon törekvése, hogy szertartásaikban s különösen is a szentmisében kizárólag a magyar nyelvet használják, sem egyházi, sem pedig állami szempontból nem kívánatos. A bíboros biztos abban, hogy a görögkatolikusok példáját más nemzetiségek is követni fogják, és ez plébániai szinten a templomi közösségek szétszakadását fogja előidézni. Ez nemcsak egyházi szempontból jár majd súlyos következményekkel, hanem a magyar állameszme tekintetében is. Ugyanis a nemzetiségileg elkülönülő templomi közösségekben nem lesz többé lehetőség a magyar államnyelven elhangzott prédikációkra és katekézisre, ami a gyakorlat szerint a magyarsághoz való szinte észrevétlen asszimiláció fontos eszköze volt. A bíboros véleménye szerint a görögkatolikusok a nyelvhasználat területén nem kívánhatnak többet, mint a latin szertartású katolikusok, kiknek liturgikus gyakorlatában a magyar nyelv a szükséges mértékben helyet kap. Haynald szerint a latin és a bizánci liturgia között nincsenek olyan nagy eltérések, melyek ne tennék lehetővé, hogy a nép magyarul énekeljen, illetve magyar nyelven hallgasson prédikációt és katekézist. Megítélése szerint ez bőségesen elegendő a hitben való megerősödéshez és a lelki gyarapodáshoz, míg a teljes magyar nyelvű liturgia – aminek szentszéki jóváhagyása egyébként is irreális – teljesen felesleges.

A nyelvhasználat kérdésében kifejtett véleményéből következik, hogy a hajdúdorogi püspökség felállítását is haszontalannak tartja. Biztos abban, hogy a fennálló görögkatolikus egyházkormányzati rendszer garantálja azt, hogy a magyar hívek jogos nyelvhasználati igényeit a püspökök figyelembe veszik, s ha az mégse történe meg, a magasabb szintű egyházi hatóságok, illetve maga a kormányzat is lépni tud az ügyben. A Vallásalap egyébként is súlyos problémákkal küzd, azt egy felesleges püspökség kiadásaival terhelni nem szabad. Haynald bíboros levelében többször is utal személyes ambíciókra, mellékes érdekekre.

Simor hercegprímás kalocsai bíboros-társánál tömörebben megfogalmazott elutasító véleménye szintén a liturgikus nyelvhasználatból indul ki. Meggyőződése, hogy a Szentszék a magyar nyelv liturgikus használatát nem fogja engedélyezni. Ha valamilyen csoda folytán erre mégis sor kerülne, egy magyar püspökség felállítását még ez sem indokolná, hiszen a mostani – teljesen törvénytelen és elfogadhatatlan – gyakorlat (ha egyáltalán igazak az erről szóló hírek) is azt igazolja, hogy ószláv liturgikus nyelvű egyházmegyékben is van mód a magyar nyelv használatára. Levelében a hercegprímás is utal a precedensben rejlő veszélyekre, s nem felejt el megemlíteni a mozgalom mögött álló egyéni ambíciókat sem.

A két bíboros elutasító véleménye mellett a püspöki kar többi megkérdezett tagja közül Zalka János győri és Mihail Pavel nagyváradai görögkatolikus püspök elvetette a Hajdúdorog székhellyel felállítandó magyar görögkatolikus püspökség gondolatát, míg Pásztélyi Kovács János munkácsi és Tóth Miklós eperjesi püspökök támogatták azt. A Hittudományi Kar tanárai szintén elutasító választ adtak.³⁶⁴ A püspököktől beérkező vélemények közül figyelemre méltó Zalka János győri püspök levele.³⁶⁵ Zalka püspök levelét azzal a megállapítással kezdi, hogy az országgyűlés nem illetékes új püspökségek felállításának ügyében. A magyar közjog csak az uralkodó főkegyúri jogát ismeri, aki a Szentszékkel együttműködve hozhat döntést ilyen ügyekben. Az új görögkatolikus egyházmegye alapításának kérdését gyakorlatiasan közelíti meg. Komoly feszültségforrásnak tartja azt, ha a ruszin és román görögkatolikus püspökök választás elé kerülnek, és nyilatkozniuk kell, mely parókiákat tekintik magyarnak, következésképpen az új egyházmegyébe sorolandónak. Ha lemondanak parókiákról, számíthatnak a saját nemzetiségükből érkező támadásokra. Másrészt az érintett közösségek maguk se egységesek: lesznek hívek, akik az új egyházmegyébe kíváncsoznak, míg mások maradnának a régiben. „Kész itt is a szakadás. Mindegyik fél követelné a templomot, mindegyik fél követelné az

364 Salacz, 1974, 150–151.

365 Zalka püspök Trefort kultuszminiszternek, 1881. március 21., *Források*, II/4/1, 155–159., 62. sz. dokumentum.

iskolát” – fogalmazza meg félelmeit Győr püspöke. Tisza Kálmán gondolatait visszhangozva a magyar állameszme szempontjából aggályosnak tartja azt is, hogy egy magyar görögkatolikus püspökség felállítása után a ruszin és román egyházmegyék még inkább elszigetelődnének és eltávolodnának a magyarságtól. Innen pedig már csak egy lépés a skizma, hiszen „a tapasztalás többször megmutatta már, mily vékony többeknél azon szál, mely az unióhoz fűz, ha ezek kötelékét nem erősíti a vallásalap pénztára” – fogalmazza meg hízelgőnek igazán nem nevezhető véleményét. Zalka püspök levelének második részében alapos és hosszas elemzésben a magyar nyelv liturgikus használata ellen érvel, majd a két bíboros által is felhozott két érveléssel zárja sorait: egyéni ambíciókat feltételez a háttérben, illetve kizárja, hogy a Vallásalap újabb püspökség költségeivel lenne terhelhető.

A püspöki kar fent idézett tagjainak papírformaszerű ellenkezése kényelmes helyzetbe hozta Tisza Kálmán miniszterelnököt. Lehetővé tette számára, hogy az Állandó Végrehajtó Bizottságot – meggyőződése ellenére – jóindulatáról és támogatásáról biztosítsa. Nyilvánvalóan tudta, mire számíthat a püspöki kar részéről.

A kormány tehát, hivatkozva a püspökök ellenkezésére, több mint egy évtizedre levette a napirendről a magyar görögkatolikus egyházmegye alapításának kérdését, s attól kezdve kormánykörökben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy mindaddig nem lehet elővenni az ügyet, amíg a Szentszék a magyar nyelv liturgikus használatát nem engedélyezi. Mivel ez Simor János hercegprímás szerint a csoda kategóriájába tartozott, a kormányzatnak nem kellett a magyar görögkatolikusok igényei miatt aggódnia.

Tizenkét évvel később Ivánkovics János (későbbi rozsnói megyéspüspök), miniszteri tanácsossá történt kinevezésekor vette elő ismét az ügy aktáit. Az apropót Mihail Pavel nagyváradi görögkatolikus püspök azon intézkedése adta, mellyel elrendelte az egyházmegye magyar iskoláiban a román nyelv tanítását. Ez az országos felzúdulást³⁶⁶ keltő intézkedés kormánykörökben ismét aktuálissá tette a magyar görögkatolikus egyházmegye létesítését. Ivánkovics pedig, megvizsgálva az 1881-ben keletkezett iratokat, részletes elemzést készített és alaposan kidolgozott javaslatot tett a hajdúdorogi püspökség felállítása tárgyában.³⁶⁷ A figyelemre méltó indítványból most csak az 1881-ben beküldött vélemények elemzését vizsgáljuk, mert Ivánkovics tanácsos is megfogalmazza azt

366 Például „A kormány és a nemzetiségek.” *Budapesti Hírlap*, 1893. augusztus 8., XIII. évf., 217. sz., 1.

367 Ivánkovics tanácsos előterjesztése, 1893–1894 körül. *Források*, II/4/1, 170–181., 67. sz. dokumentum. Ekkor Vaszary hercegprímás vetette le a napirendről a kérdést. Vaszary hercegprímás Eötvös kultuszminiszternek, 1894. augusztus 9., *Források*, II/4/1, 182., 68. sz. dokumentum.

az ellenvetést, mely a latin szertartású főpásztorok legfőbb félelmével kapcsolatban a korabeli görögkatolikusok is hangoztattak, minden eredmény nélkül.

Ivánkovics tanácsos az öt elutasító ítélet (Haynald és Simor bíborosok, Zalka és Pavel püspökök, illetve a Hittudományi Kar) közül az esztergomi érsek és a nagyváradi püspök írásáról lesújtó véleménnyel van: „Az első csak azt bizonyítja be, hogy mikor az érvek elfogynak, akkor a gyanúsítás szokott következni, a másik pedig azt, hogy a püspök úr a fenforgó ügyben teljesen tájékozatlan volt”. Részleteiben elemzi viszont Zalka püspök, a Hittudományi Kar és Haynald bíboros elemzését, melyeket alaposaknak és jól átgondoltaknak, de következtetéseikben mégis vitathatóknak tart. Haynald bíboros azon vélekedéséhez, mely szerint a görögkatolikus püspökök a magyar hívekhez olyan papokat küldenek, akik figyelembe veszik nyelvi igényeiket, Ivánkovics tanácsos ezt a megjegyzést fűzi: „Boldog hit, mellyel az elhunyt nagy ember lelke jobb hazába szállt! Ha egéből visszanéz e földre, ma ezt aligha irná vagy mondaná.”

A latin főpásztorok újra és újra megfogalmazott és kihangsúlyozott félelmére, mely szerint, ha a magyar görögkatolikusoknak engedélyezik a magyar nyelv használatát, akkor a latin szertartásúak is azt fogják követelni, Ivánkovics ezt válaszolja:

És habár a gör. szert. kath. papság már akkor több helyen magyar nyelven végezte az istenítiszteletet és tudomásom szerint így végzi ezt ma is több helyen, még sem hallottam eddig, hogy a róm. katolikusok azon a vidéken olyan természetű mozgalmat indítottak volna, mint a milyenre nézve a boldogult kalocsai érsek aggodalmát fejezte ki. Így éppen Hajdú-Dorogon a 7315 lélekből álló gör. szert. katolikusokkal vegyítve él 429 róm. kath. és az ottani róm. kath. plebánia részéről nem tétetett jelentés olyan mozgalomról, mintha az ő hivei is kívánnák a magyar isteni tisztelet behozatalát. Némileg bizonyítja állításom helyességét az is, hogy az országban igen sok helyen a reformált egyházak hívei vannak többségben és isteni tiszteletüket anyanyelvükön végzik, a római katolikusok azért még sem tettek lépéseket a magyar liturgia behozatalára.

Tény, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezése a görögkatolikus közösségekben egy már évtizedek óta viszonylag széles körben elterjedt gyakorlat szentesítését jelentette volna. Ezt a latin főpásztorok nem vették figyelembe, s nem mérlegelték az addigi tapasztalatokat, melyek valóban arról árulkodtak, hogy a görögkatolikus gyakorlatnak nincsen semmilyen „bomlasztó” hatása az ugyanazon térségben élő római katolikus közösségekre. Simor bíboros levelében azt olvashatjuk, hogy az élő gyakorlatról szóló információk eljutottak hozzá, de azokat nem fogadta kétkedés nélkül („ha igaz, mi-

ről magánuton vett tudósítások értesítenek”),³⁶⁸ és nem tartotta szükségesnek, hogy az addigi tapasztalatokat alaposabb vizsgálat alá vesse. Mivel a nemzetiségi zavargások lehetőségével való riogatás, az új egyházmegye okozta pénzügyi teher és az egyéni ambíciók kihangsúlyozása egyszerűbb megoldásnak tűnt, a megkérdezett főpásztorok inkább ezt az utat választották.

Nem láttak a jövőbe, így nem tudhatták, hogy ez a döntésük súlyos következményekkel fog járni. Harmincegy évvel – mégpedig értékes „békeévvvel” – hátráltatták a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását. Az 1881. évi kudarc után a magyar görögkatolikusok számára három évtizednyi újabb küzdelem következett, s nem az egyházmegyéjük intézményrendszerének kiépítése és fejlesztése. Ez utóbbi feladatot majd az első világháború, az összeomlás, a Tanácsköztársaság, a román megszállás és trianoni katasztrófa idején kellett elvégezniük. Ezt figyelembe véve nyilvánvalónak tűnik, hogy az 1881-ben elszalasztott lehetőség a magyar görögkatolikusok történetének egyik tragikus fejezete.

368 *Források*, II/4/1, 169.

Magyar (?) nyelvű görögkatolikus szent liturgia az Egyetemi templomban

„Érveik [...], amelyeket felhoznak annyira nem bírnak a meggyőződés erejével, hogy valóban csodálni lehet miért tétetett az ügy a jelentések beérkezése után az irattárba”³⁶⁹ – írta Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter Bánffy Dezső miniszterelnöknek 1896-ban – vagyis tizenöt esztendővel a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítására tett sikertelen kísérlet után – az ellenérveket megfogalmazó katolikus főpapok (Simor, Haynald, Zalka, Pavel) állásfoglalásait összegezve. Levelének apropóját a Hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság újabb feliratai adták, melyek – ahogyan ebben a fejezetben látni fogjuk – a magyar görögkatolikus történet újabb fejezetét nyitották meg.

Éppen hivatalba lépett kultuszminiszterként Wlassics tanulmányozta az ügy aktáit, és felismerte, hogy a magyar görögkatolikus mozgalom igényeinek kezelése kormányzati szinten rossz vágányra terelődött. Ő maga ebben a levélben megelégszik azzal, hogy csodálkozását fejezi ki előlött, de nyilvánvalóan felmérte, hogy az elutasító véleményt megfogalmazó főpapok valójában Tisza Kálmán miniszterelnök álláspontjához igazodtak, aki a magyar görögkatolikusok alapvetően lelkipásztori igényét kizárólag nemzetpolitikai szempontból értelmezte. Amint az előző fejezetben láthattuk, Tisza elutasította egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállításának tervét. Álláspontja szerint magyar nemzetpolitikai szempontból nem lett volna kívánatos a nemzetiségi jellegű görögkatolikus egyházmegyékből kivonni a magyar elemet, mert akkor azok még homogénebb ruszin vagy román közösségekké váltak volna. Tisza tehát nemzetpolitikai szerepet szánt a magyar görögkatolikusoknak: a román és a ruszin egyházmegyékben élve előmozdítani az asszimilációt. A véleményezésre felkért katolikus főpapok természetesen nem ilyen érvelés mentén fogalmazták meg elutasító álláspontjukat, de alapvetően ők is a nemzetiségi viszonyok felől közelítették meg a kérdést. Azt a félelmüket hangoztatták, hogy a magyar görögkatolikus egyházmegye valójában a magyar nyelv liturgikus használatának

369 Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter átirata Bánffy Dezső miniszterelnökhöz, Budapest, 1896. július 7., *Források*, II/4/1, 210–211., 90. sz. dokumentum.

további terjesztését szolgálja, és ez megnyitja a latin rítusú templomok kapuit is a nemzetiségi kérdés és főleg a nemzetiségi viszályok előtt.³⁷⁰

Ez egy rendkívül jelentős mozzanat a magyar görögkatolikusok történetében, mivel ettől kezdve a „magyar liturgia – magyar egyházmegye” ügye egyben nemzetpolitikai és nemzetiségi kérdéseket is érintő kérdéskörre vált, annak minden negatív következményével együtt.

A korszakban egyre nagyobb befolyással bíró sajtó szintén sokat tett azért, hogy ez a sajátos „árukapcsolás” egyre inkább rögzüljön a közbeszédben. Szabó Jenő, aki az 1890-es évektől kezdve fokozatosan a magyar görögkatolikus ügy vezéregyéniségévé vált, egy 1901-ben írt cikkében azt írja a sajtó szerepéről:

Hírlapirodalmunk már harminc év óta foglalkozik a magyar liturgiával, de olyan tájékozatlansággal, amelyen méltán lehet csodálkozni. Ezért különben a felelősség nem annyira a sajtót, mint inkább azokat a fontoskodó vagy stréber informátorokat terheli, akik a magyar liturgiát nem a lelki szükség, hanem a „magyarosítás” jelszava alatt ismertették. [...] Különösen a Tiszakormány idejében ez a nagyon elterjedt, de nem a nép lelki szükségétől parancsolt s nyilván fegyelemellenes eljárás tévútra vezette a sajtót s megerősítette benne is azt a régi balhitet, hogy az ó-hitű magyarok voltaképen ruthének, akiket papjaik révén a kormány még csak most akar elmagyarosítani. Természetes, hogy a sajtó chauvinistikus irányú közlönyei kapva-kaptak az alkalmon s igyekeztek magoknak is „érdemeket” kovácsolni a vélt ruthének elmagyarosításából. Ezzel – persze – vizet hajtottak a románok malmára, akik Rómát a magyar sajtó tanúbizonyságára hivatkozva informálják az ó-hitű magyarok ellen, mert saját egyházmegyéiknek az elrománosodás útján levő magyar ajkú híveit nem ok nélkül féltik a magyar liturgiától. Idehaza pedig ugyanezek a románok azt tanácsolják a nyugtalanzkodó magyar hittestvéreknek, hogy legyenek kálvinisták. Azt persze nem merik tanácsolni, hogy térjenek vissza a skizmához, mert attól félnek, hogy ez esetben az ő egykori példájokat követve véglegesen megcsinálják a magyar liturgiát s ezzel kerülő úton bár, de mégis veszélyeztetik az ő egyházmegyéik magyarjainak elrománosodását. A sajtó más része a magyar liturgiát, mint elvont fogalmat, úgy tárgyalta, mintha annak nem is az uniált görög-katolikus egyházban való alkalmazásáról, hanem egyáltalában a magyar

370 Ezeket a félelmeket – ahogyan az előző fejezetben láthattuk – Haynald bíboros egészen világosan fogalmazza meg Jacobini bíboros-államtitkárnak: Haynald bíboros Jacobini bíboros-államtitkárnak, 1881. június 30., *Források*, II/4/1, 160–162., 63. sz. dokumentum.

katholikus egyházba való behozataláról, a magyar nemzeti egyház megalapításáról lenne szó. Ezzel viszont elkeserítették a latin papságot, amelynek egy része megemlékezve arra a régi dicsőséges küzdelemre, amely egykor hazánkban, mint a keleti és nyugati civilisatio ütköző terén a latin és a görög szertartás közt folyt: ebben a mozgalomban, minden igaz ok nélkül e régi küzdelem megújulásának a csíráját vélte fölismerni. Ám térjenek át az ó-hitű magyarok – mondják ők – a latin rítusra. Nem gondolják azonban azt meg, hogy könnyebb a hajókötelet áthúzni a tű fokán, mint az ó-hitű népet szertartásának elhagyására rábírní. Akik pedig ezt meggondolják, azt mondják, hogy ne törődjünk a köznéppel. Érjük be azzal, ha az intelligens vagy a vagyonhoz jutó elem megunja azt, hogy vallása révén orosznak, vagy oláhnak tekintessék és ha mindjárt egy része protestáns lesz is, de a nagyobbik rész hol engedelemmel, hol annak kikerülésével úgyszólván suttyomban áttér hozzánk.³⁷¹

Bár Szabó Jenő az ügy elkötelezett és kétségkívül elfogult szószólójaként nem vesz tudomást az asszimiláció és a magyar görögkatolikus mozgalom közötti összefüggésekről, ez a hosszú cikkrészlet mégis jól illusztrálja azt, hogy elsősorban a sajtó prizmáján keresztül hogyan csapódott le és nyert értelmezést a társadalom különböző rétegeiben a magyar görögkatolikus probléma. Az 1890-es évek eseményei, melyeket ebben a fejezetben tárgyalunk, a Szabó által felsorolt összes kritikus pontot érintik: az asszimilációs politikához való kapcsolást, az erre adott román reakciót, a nemzeti egyház kísértését, a római katolikus egyház hivatalos és nem hivatalos megoldási javaslatait.

Az 1881. évi váratlan és fájó kudarc egy bő évtizedre visszavetette a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottságot. Az 1880-as években magának Hajdúdorog városának is kedvezőtlen irányban alakult a sorsa. A közigazgatási reformok eredményeként ugyan 1872-től rendezett tanácsú városként működött, de a Hajdúkerület megszüntetése és Hajdú vármegye létrejötte (1876) után ez az önkormányzati forma a magas költségek miatt nem volt sokáig tartható. Ezért 1886-ban Hajdúdorog nagyközséggé alakult át.³⁷² Ez a változás azt is jelentette, hogy még nehezebbé vált annak a megvalósítása, hogy Hajdúdorog a leendő magyar görögkatolikus egyházmegye központja legyen. Nem volt ugyanis várható, hogy a település kedvezőtlen infrastruktúrájában – elsősorban a közlekedés és az oktatási-művelődési intézmények viszonylatában – belátható időn belül jelentős fejlődés történjen.

371 Szabó Jenő, 1913, 5–6.

372 Komoróczy, 1971, 292–295.

Az Állandó Végrehajtó Bizottság mérsékelt aktivitásának az is oka volt, hogy az 1868-ban és 1881-ben még vezető szerepet játszó tagok közül többen meghaltak, mások megöregedtek. Ez azonban nem veszélyeztette a magyar görögkatolikus ügy további sorsát, mivel a nemzedékváltásra mind Hajdúdorogon, mind pedig azon kívül megvoltak az előfeltételek. Erre jó alkalmat biztosított az Állandó Végrehajtó Bizottság 1893. szeptember 2-án megtartott ülése, melynek összehívására Mihail Pavel nagyváradi görögkatolikus püspök nagy felháborodást³⁷³ keltő rendelete adta az apropót. Pavel püspök ugyanis elrendelte, hogy „azon parochiákban, a hol a nép talán már egyházának nyelvét nem beszéli többé, az iskolákban mégis az olvasás és írás, a szent imádságok, az egyházi énekek, az elemi katechisatiók és az iskolás gyermekeknek bevezetése a gyónás és áldozás szentségeibe az egyház nyelvén történjék”.³⁷⁴ Mivel ez konkrét válasz és sajátos megoldási javaslat volt a magyar liturgikus nyelv iránti igényre, a hajdúdorogiak megszólítva érezték magukat.³⁷⁵ Az idős és beteg Farkas Lajos – 1894-ben bekövetkezett halála előtt mintegy utolsó elnöki intézkedésként – összehívta az Állandó Végrehajtó Bizottságot, és átadta az elnöki tisztséget Farkas Pálnak és Kovács Istvánnak, akiket Nagy Miklós, Demkó Ágoston és Farkas Győző jegyzőkként segítettek. Megújult a harmincfős bizottság, illetve ezen belül létrejött egy tizenöt főből álló szerkesztőbizottság, melynek feladata az 1881-ben beadott kérvények sorsának kivizsgálása és egy újabb kérelem megfogalmazása volt.³⁷⁶

A hajdúdorogi újjászerveződéssel szinte egyidejűleg a Pavel-ügyben a kormányzatnak is lépnie kellett, mivel Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi minisztert Madarász József képviselő interpellálta az ügyben. A miniszter ekkor megbízta Ivánkovichs János³⁷⁷ minisztériumi osztálytanácsost, hogy készítse jelentést a magyar liturgikus nyelvről és egyházmegyeről. Ahogyan az előző fejezetben láthattuk, Ivánkovichs alapos elemzésnek vetette alá az 1881-ben beérkezett válaszokat, és nem tartotta megalapozottnak a bennük megfogalmazott

373 Például a *Budapesti Hírlap* vezércikke: „A kormány és a nemzetiségek”, *Budapesti Hírlap*, 1893. augusztus 8. 217. sz.

374 Pavel püspök körlevele vonatkozó részének hivatalos fordítását Csáky Albin kultuszminiszter ismertette az országgyűlés 1893. november 4-én tartott ülésén. Képviselőházi napló, 1892. XIII. kötet, 318. Ez a rendelkezés robbantotta ki a Pituk-ügyet is, melyről már korábban szoltunk.

375 Petrus, 1897, 111. Maga Petrus Jenő is ezen az ülésen kapott megbízást a mozgalom történetének megírására, Farkas Lajos könyvének kiegészítéseként.

376 Uo., 115. Az ülésen még jelen volt a rendkívül nagy tekintélynek örvendő Danilovics János külhelynök is, aki viszont két év múlva váratlanul meghalt. Nekrológia: *Források*, II/4/1, 182–183., 69. sz. dokumentum.

377 Ivánkovichs János (1846–1910), 1893–1896 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa, 1897–1904 között rosznyói püspök.

ellenérveket.³⁷⁸ Ezért elkészítette a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításának részletes költségvetését és az ügymenet pontos forгатókönyvét. Bár Ivánkovicst az állította, hogy az ügyben nem vezette se rokon-, se ellenszenv, a tervezetből mégis az tűnik ki, hogy nagyon is szimpatizált a magyar görögkatolikusok ügyével. Ugyanakkor az alapelvek meghatározásánál már ő sem tud elvonatkoztatni attól, hogy a magyar liturgikus nyelvű görögkatolikus egyházmegye: államérdek. Ezért nem is a nehéz helyzetben lévő Vallásalap, hanem a költségvetés terhére képzeli előteremteni a szükséges összegeket, mert biztos abban, hogy a képviselők lelkesen fogják megszavazni a fedezetet, „amely százötvenezer honpolgár nemzeti nyelvének, talán nemzetiségének megmentésére szükséges”.³⁷⁹ Gondosan kiszámolta, hogy az új egyházmegye éves működéséhez 53 000, az új épületek felépítéséhez (püspöki székház, négy kanonoki lakás, papnevelő intézet, erdélyi külhelynök lakása, a hajdúdorogi templom átalakítása) 100 000 forintra lesz szükség. Számolt Hajdúdorog felajánlásaival, illetve azzal, hogy a Nagyváradi Egyházmegye hatalmas, 138 000 holdnyi földbirtokából egy részt – a parókiákkal együtt – az új egyházmegye megkap. Feltűnő, hogy a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegyék esetében törzsvagyongosztással nem számolt, bár a parókiák többsége e két eparchiából érkezett volna. A magyarizatot nyilvánvalóan abban kell keresnünk, hogy Ivánkovicst jelentésének apropóját Pavel nagyváradi püspök kifogásolt intézkedése adta. Ennek hírlapi kritikája során többször megfogalmazódott az a vád, hogy a magyar állam által bőkezűen dotált román görögkatolikus egyházmegyék a rendelkezésükre álló javakat a magyar nemzeti érdekekkel ellentétesen használják fel.

Csáky kultuszminiszter eljuttatta Ivánkovicst osztálytanácsos jelentését Vaszary Kolos hercegprímáshoz, de nem hivatalos, hanem bizalmas úton. Ezt a címzett válaszleveléből tudjuk, amit azonban már nem az időközben lemondott Csáky-nak, hanem utódjának, Eötvös Lorándnak írt 1894 nyarán. Éppen a véleménykérés bizalmas jellegére hivatkozva a hercegprímás az álláspontját nem „a már sokszor és alaposan meghányt tárgyból, hanem az idő és az alkalom viszonyaiból” kiindulva fogalmazza meg. Vagyis nem ismétli meg a korábban már megfogalmazott és jól ismert érveket, hanem egyszerűen azt kéri a minisztertől, hogy „ez ügyet ez idő szerint nyilvános diskusszió tárgyává” ne tegye. Rövid indoklásában ugyan utal a nemzetiségi kérdés problémájára is, de alapvetően inkább az akkor zajló egyházpolitikai törvények körüli viták miatt nem tartja aktuálisnak: „nekünk katolikusoknak van okunk a magas

378 „Átlapoztam az iratcsomagot, áttanulmányoztam mindazt amit a hajdudoroghi magyar nyelvű gör. szert. kath. püspökség felállítása ellen felhoztak; teljes tudatával bírok azon nehézségeknek, melyeket le kell küzdeni: de azért őszintén és meggyőződéssel mondom; a kérdés megoldását lehetetlennek nem tartom.” *Források*, II/4/1, 170–181., 67. sz. dokumentum, 179.

379 Uo.

kormány iránt egyházpolitikája miatt bizalmatlankodnunk; velünk együtt a római Szentszék is idegesen érzékeny a magyar kormány valláspolitikai érintésére”. Ezt az érvet annyira fontosnak tartja, hogy a levél végén megismétli: a magyar görögkatolikusok liturgikus nyelvhasználati igényének elbírálása a Szentszék joga, mely „éppen a magyar királyi kormánnyal szemben kénytelen a legnagyobb óvatosságot kifejteni”.³⁸⁰ A hercegprímás maga is megtapasztalhatta, hogy az egyházpolitikai törvények (polgári házasság, az „elkeresztelési rendelet”, a polgári anyakönyvezés, az izraelita vallás egyenjogúsítása és a vallás szabad gyakorlása) körüli viták milyen heves indulatokat keltettek, mivel néhány hónappal korábban a főrendiház ülésére menet tüntetők részéről inzultus érte. Maguk a kormány által benyújtott törvényjavaslatok és az azt kísérő egyházellenes megnyilvánulások miatt mind a magyar katolikus felsőklérus, mind pedig a Szentszék részéről olyan nagy volt a bizalmatlanság a Wekerle-kabinet (majd az azt 1895-ben váltó Bánffy-kormány) iránt, hogy egy olyan nagy jelentőségű ügy, mint egy új egyházmegye létrehozása nem kerülhetett napirendre.

Ennek a mozzanatnak azért van jelentősége, mert rávilágít arra, hogy a magyar görögkatolikusok céljaikat csak akkor érthették el, ha minden más feltétel teljesülése mellett még az aktuálpolitikai helyzet is kedvező volt számukra. Ezzel az Állandó Végrehajtó Bizottság is tisztában volt, ugyanakkor tagjainak kevés eszköz állt rendelkezésükre annak helyes megítélésére, hogy törekvéseik szempontjából mi tekinthető kedvező aktuálpolitikai pillanatnak. Az első kérvények benyújtása idején, majd pedig a szervezett mozgalom kezdetén a Hajdúkerület és annak református vezetői fontos közvetítő szerepet vállaltak mind az országos, mind pedig a vármegyei szintű politika világában. Ez egyfajta hagyományt teremtett református politikai körökben, így nem keltett nagy feltűnést az, hogy az 1890-es években az Állandó Végrehajtó Bizottság a politikai képviselet területén a vezető szerepet szinte teljesen átengedte György Endre közigazdásznak, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának, a Tiszántúli Református Egyházkerület gondnokának, aki Ugocsa, majd Bereg vármegye képviseletében többször országgyűlési képviselő, majd politikai pályafutása csúcspontján 1905-ben rövid ideig földművelésügyi miniszter volt. Ahhoz a református világi elithez tartozott, melynek tagjai mind a tudományos életben, mind pedig a politikában aktív szerepet vállalva képviselték egyházuk érdekeit. György Endre huszti születésű volt, Máramarosszigeten nevelkedett, ezért jól ismerte a görögkatolikus egyházat. Mikor pályája kezdetén a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium vasúti osztályán dolgozott, több, görögkatolikusok lakta térség vasúti fejlesztésében is részt vett. Ezt az érdeklődését később

380 Vaszary Kolos hercegprímás átirata Eötvös Loránd vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Esztergom, 1894. augusztus 9., *Források*, II/4/1, 182., 68. sz. dokumentum.

is megtartotta, és 1884-ben igazgatótanácsi tagja lett a Debrecen–Hajdúnánás helyi érdekű vasúti társaságnak. Valószínűleg ekkor került közelebbi kapcsolatba a hajdúdorogiakkal, és ismerte meg vallási jellegű törekvéseiket, melyekkel – azok nemzetpolitikai jelentősége miatt – teljes mértékben azonosult. Ő írta Farkas Lajos 1894-ben megjelent könyvének előszavát,³⁸¹ amit 1896. február 10-én a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának ülésén is felolvasott.

Ez az akadémiai felolvasás volt a nyitánya az 1896. évi eseményeknek, melyek néhány hónap leforgása alatt a magyar görögkatolikus ügyet a teljes kudarc szélére sodorták.

György Endre kiterjedt kapcsolatrendszere lehetővé tette, hogy Farkas Lajos méltatása és ezzel kapcsolatban a magyar görögkatolikus törekvések ismételt megfogalmazása nem maradt az Akadémia falai között. Egy hónap se telt el, s Bánffy Dezső miniszterelnök már hivatalos átiratban kereste meg Wlassics kultuszminisztert, és értesüléseire hivatkozva részletes tájékoztatást kért. Bánffy tájékoztatlanságát bizonyítja, hogy átiratában „egy gör. cath. magyar oláh püspökség” felállításáról írt.³⁸² Ugyanakkor az átirathoz mellékelte rövid „pro memoria” mindkét bekezdése azzal kezdődik, hogy „György Endre nézete” szerint, ami egyértelmű utalás arra, hogy ki indította el az események láncolatát. A „pro memoria” arról is tanúskodik, hogy a nagypolitika szférájában a magyar görögkatolikus igények tárgyalását olyan szintű felületesség jellemezte, ami hasonló volt a sajtó – Szabó Jenő által is kárhozottat – felületességéhez. A miniszterelnök tájékoztatlansága még védhető, de a kérdés szakértőjének vélt György Endréé már kevésbé. Azt állítja ugyanis, hogy az 1690. évi bullában a görögkatolikus egyházaknak biztosítva van a szabad nyelvhasználat: a románok használhatják a román, a rutének az orosz. Mivel ez bullában biztosított jog, a magyar görögkatolikusok nyelvhasználati jogát elegendő lenne egy pápai brevében biztosítani, de lehet, hogy még ez sem szükséges. Csak a görögkatolikus „rituálé” magyar fordításához kell szentszéki engedélyt kérni, s ezzel el is járul minden akadály.

Mivel a hivatkozott 1690. évi bulla nem létezik, György Endre gondolatmenete teljesen megalapozatlan. Egyúttal viszont jól tükrözi azt a leegyszerűsítő megközelítést és felületességet, ami szinte helyrehozhatatlan károkat okozott, ugyanakkor a politikai kommunikációban szinte szükségszerű. Ez utóbbinak pedig azért volt jelentősége, mert 1896 őszén országgyűlési választások is voltak, tehát a politikai pártok ekkor már kampányüzemmódban működtek.

381 Később Petrus Jenő 1897-ben megjelent könyvéhez is írt előszót.

382 Bánffy Dezső miniszterelnök átirata Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Budapest, 1896. március 9., *Források*, II/4/1, 192., 77. sz. dokumentum.

A politikai gépezet tehát beindult, és a magyar görögkatolikus püspökség ügye kampánytéma lett. Ezt kifogásolta³⁸³ a parlamenti ellenzék soraiból Kováts József budapesti ügyvéd, a Függetlenségi és 48-as Párt színeiben a hajdúnánási választókerület képviselője az 1896. május 27-én elhangzott interpellációjában. Állítása szerint a kormánypárti képviselők már megkezdték a kampányt, és a hajdúdorogiaknak egyházmegyét ígértek, amennyiben a kormánypárti képviselőt juttatják mandátumhoz. De nemcsak az eljárást kéri számon a miniszterelnökön, hanem arra is rá akarja kényszeríteni, hogy valljon színt: „Szándékozik-e a kormány valahára Hajdudorogon a görög-katolikus püspökséget felállítani s tett-e már előterjesztést a koronának?”³⁸⁴ Vagyis a térség országgyűlési képviselőjeként arra kíváncsi, hogy ismét egy semmire se kötelező kampányígéretről van-e szó vagy a kormány tényleg elszánta-e magát az alapításra.

Bár a miniszterelnökség már június 1-jén elkészítette a miniszterelnöki választ³⁸⁵ Kováts képviselő interpellációjára, és a hónap végéig tartó ülészak alkalmat is biztosított volna a válaszadásra, a kormányfő csak szeptember 5-én teljesítette kötelezettségét. A késlekedés okát abban láthatjuk, hogy az interpelláció elhangzását követően történtek új helyzetet teremtettek, ami a viszontválaszra is hatással volt. A válaszfogalmazvány ugyanis ekkor még elsősorban az egyházmegye felállításának súlyos anyagi vonzataira helyezte a hangsúlyt, a magyar nyelv liturgikus alkalmazásának szentszéki engedélyeztetését viszont nem tartotta lényegi problémának. A következő hetek eseményei azonban egészen más irányba terelték az ügyet.

Az Állandó Végrehajtó Bizottság még május 31-én táviratban tiltakozott az ellen, hogy az egyházmegye felállításának ügye kampánytémává váljon. Ezerfős nagygyűlést szerveztek erre a napra, hogy erőteljesen visszaverjenek minden ilyen kísérletet.³⁸⁶ Néhány nappal később a még 1893-ban létrehozott különbizottság az Állandó Végrehajtó Bizottság elé tárta a Bánffy Dezső miniszterel-

383 „[...] Hajdudorogon a korteskedés lappangó csendességben már is folyamatba tetetett, a mennyiben a kormánypárt kortesei a nép között oly ígéretet terjesztenek, hogy ha a kerület a legközelebbi képviselőválasztás alkalmával kormánypárti jelöltet fog választani: az esetben megkapják a püspökséget.” Kováts József képviselő parlamenti interpellációja Bánffy Dezső miniszterelnökhöz, Budapest, 1896. május 27. *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Harminczharmadik kötet.* Budapest, 1896, 137. és *Források*, II/4/1, 194., 80. sz. dokumentum.

384 Uo.

385 Dárday Sándor miniszterelnökség II. osztály osztályfőnökének válaszfogalmazványa Kováts József interpellációjára Budapest, 1896. június 1., *Források*, II/4/1, 195–197., 79–82. sz. dokumentum.

386 *Források*, II/4/1, 195., 81. sz. dokumentum.

nökhöz,³⁸⁷ a képviselőházhoz,³⁸⁸ Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez,³⁸⁹ valamint a Vaszary Kolos hercegprímáshoz³⁹⁰ intézett kérvények szövegét.

A korábbi kezdeményezésekhez hasonlóan ezek a kérvények is érzelmeiben gazdag szövegek. A háttérret a milleniumi ünnepek fénye, az ezeréves Magyarország méltatása adja. Minden magyar büszkén és boldogan vehet részt az ünneplésben, csupán kétszázezer magyar görögkatolikus szomorkodik, mivel immáron évszázados küzdelme a magyar liturgiáért és a magyar egyházmegegyéért még mindig nem hozta meg a várt eredményt. Hiába tapasztalják meg honfitársaik egyre erősödő szimpátiáját, hiába nevezte ügyüket maga Deák Ferenc is a nemzet és a haza szent ügyének, hiába készültek el a legfőbb akadálynak vélt magyar liturgikus fordítások, helyzetüket se a haza, se pedig az egyház nem rendezte.

Mind a négy kérvényben hangsúlyozzák: nem kérnek mást és többet, mint ami és amennyi az ország más görögkatolikus nemzetiségeinek már korábban megadatott. Ahogyan a román és a ruszin görögkatolikusok az általuk értett nyelven imádkozhatnak templomaikban, úgy ez a magyar görögkatolikusoknak is jár. Hasonlóképpen, ahogyan a Vallásalap javaiból a román és a ruszin egyházmegek részesülhetnek, úgy abból jusson egy magyar görögkatolikus egyházmegejére is.

A miniszterelnökhöz, a kultuszminiszterhez és a képviselőházhoz beterjesztett kérvényekből nem maradhettek ki a nemzetpolitikai utalások sem, mivel ezek nélkül a politikum számára önmagában a lelkipásztori szükséglet nem bírt különösebb jelentőséggel. Nem félnek kijelenteni, hogy mozgalmuk célja kettős: egyházi és politikai, és hogy nem indították volna meg mozgalmukat, ha nem lennének meggyőződve arról, hogy törekvéseik mind az egyház, mind pedig a haza javát szolgálják. „A politikában semmi áldozat nem nagy, hogy ha a civilizáció csak egy lépéssel is előbbre vitetik, mi kevés áldozatnak látjuk, ha a magyarajku gör. szert. róm. katolikusok egy magyar ajku püspökség felállításával a magyar nyelvnek megtartatnak, de meg vagyunk győződve, hogy nem csak megtartatnak, hanem a magyar nyelv rohamos terjedésnek fog örvendezni” – írják a kultuszminiszternek, bízva abban, hogy az asszimilációt politikai célként megfogalmazó Bánffy-kormány minisztere ezt a remélt fejleményt szívesen olvassa.³⁹¹

387 *Források*, II/4/1, 197–198., 83. sz. dokumentum.

388 *Források*, II/4/1, 199–201., 84. sz. dokumentum.

389 *Források*, II/4/1, 202–203., 85. sz. dokumentum.

390 *Források*, II/4/1, 204–206., 86. sz. dokumentum.

391 *Források*, II/4/1, 203.

Míg a nemzeti érdekre és az asszimilációs nyereségekre való utalás érthető a közjogi méltóságokhoz intézett feliratokban, némileg meglepő, hogy a nemzeti szempontok a Vaszary Kolos hercegprímásnak írt kérvényben is visszaköszönnek. Az Állandó Végrehajtó Bizottság azt várja a hercegprímástól, hogy a magyar nyelv liturgikus alkalmazásának engedélyezésében legyen segítségükre a Szentszéknél. Érvelésükben azonban nem a lelkipásztori szempontok dominálnak. A hercegprímás elé, akit „hazánkat szerető s annak érdeke és felvirágoztatásáért élni s halni kész legfőbb lelki Főpásztorunk”-nak³⁹² neveznek, három munkácsi püspököt – Bacsinszky András, Popovics Bazilt és Pankovics Istvánt – állítanak követendő példaképül. Mindhármukat „magyar érdekekért buzgólkodó”,³⁹³ kifogástalan hazafiként jellemzik, akik felismerték, hogy az ósláv nyelvet nem értő hajdúdorogiakra milyen hatalmas veszély leselkedik. Rendületlenül hisznek és bíznak – elsősorban – a hercegprímás hazafiságában és – másodsorban – páratlan atyai szeretetében,³⁹⁴ amikor ügyük támogatását kéri.

Nehéz lenne nem észrevenni, hogy a kérelmekben a nemzeti és nemzetpolitikai szempontok súlya jelentősen megnőtt a korábbi feliratokhoz képest. Ahogyan azt a későbbi kritikák megerősítik,³⁹⁵ ennek oka György Endre felbuklásában keresendő, aki – nyilván a választási kampányt is figyelembe véve – döntő hatást gyakorolt a feliratok átadásának körülményeire is. Korábban ugyanis a kérvényeket átadó deputációk különösebb sajtóvisszhang nélkül látogatták végig a közjogi és egyházi méltóságokat. György Endrének azonban az volt a javaslata, hogy a küldöttség budapesti útja során az Egyetemi templomban tartsanak magyar nyelvű görögkatolikus liturgiát,³⁹⁶ és ezt, illetve általában a követjárás célját a sajtó mozgósításával népszerűsítsék.

Az Állandó Végrehajtó Bizottság gyanútlanul elfogadta a javaslatot, s 1896. június 27-ére meghirdette és Pásztélyi Jenő ügyvéd segítségével megszervezte a magyar liturgiát az Egyetemi templomba. György Endre a maga részéről előkészítette a sajtónyilvánosságot. A rádió elődjének számító Telefon Hírmondón

392 *Források*, II/4/1, 205.

393 Uo.

394 *Források*, II/4/1, 207.

395 Például Melles Emil kisdobrai lelkész vezércikke a *Kárpáti Lapok*, 1897/16. számában: *Források*, II/4/1, 320–323., 321.

396 Szabó Jenő szerint a magyar liturgia ötlete György Endrétől származott (Szabó Jenő, 1913, 217. és 266.), míg Petrus Jenő emlékezete szerint a javaslatot Lelesz György kántor tette (Petrus, 1897, 126.). A két állítás nem zárja ki egymást. Lelesz György javaslata ugyanis az Állandó Végrehajtó Bizottság ülésén hangzott el és került elfogadásra, amin György Endre nem vett részt. Ezért az is lehetséges, hogy Lelesz mint bizottsági tag valójában György Endre javaslatát tolmácsolta, amiről Petrus nem tudott (vagy ahogyan Szabó Jenő sejteti: nem akart tudni).

keresztül már jóval a küldöttség érkezése előtt felhívta a fővárosi közvélemény figyelmét az eseményre. A napilapok tipográfiai megoldásokkal szinte reklámozták a kuriózumnak számító magyar görögkatolikus liturgiát. A liturgia előtt és után a küldöttség tagjai kis csoportokban keresték fel a nagyobb lapok szerkesztőseit, ahol bőven nyilatkoztak jövetelük céljáról. A magyar liturgia hírére megtelt az Egyetemi templom. Megjelentek a fővárosban élő magyar görögkatolikus értelmiség tagjai, valamint római katolikus és református egyházi és világi előkelőségek, sőt a Hittudományi Kar hallgatói is. A főcelebráns Újhelyi Andor hajdúdorogi parókus volt, aki mellett káplánjai, Fodor István és Ruttkay Pál szolgáltak. Az éneket Lipeczky Elek szatmárnémeti és Lelesz György hajdúdorogi kántorok vezették. A lapok jelentése szerint a magyar nyelvű liturgia óriási hatást gyakorolt a résztvevőkre.³⁹⁷ Ennek megfelelően a sajtóvisszhang is jelentős volt.

A magyar liturgia után a követség a miniszterelnökhöz ment, ahol Farkas Győző adta át a kérvényt és ismertette annak tartalmát. Bánffy Dezső válasza előtt Szabó Jenő mint az alakulóban lévő budapesti görögkatolikus egyházközség világi elnöke is kifejezte csatlakozását a kérvényhez. Bár Szabó Jenő ellenezte és túlzásnak tartotta az Egyetemi templomban „tüntetőleg”³⁹⁸ bemutatott liturgiát, azon részt vett, és elkísérte a küldöttséget, és a budapestiek képviselőiben minden látogatás során felszólt. A küldöttek minden meglátogatott politikusnak három-három példányt adtak át a magyar liturgikus könyvekből.

A miniszterelnök természetesen szívélyesen fogadta a bizottságot, és támogatásáról biztosította törekvéseiket. Felhívta azonban a figyelmüket arra is, hogy türelemmel kell lenniük, mivel a kérdés megoldásához szükség van a Szentszékkal való tárgyalásokra is, ami időigényes. Ekkor már nyilván tisztában volt azzal, hogy a Kováts-féle interpellációra adott, György Endre felületes információira alapozott első válasz állításaival ellentétben nem az anyagiak jelentették a legnagyobb problémát.³⁹⁹

Szilágyi Dezső képviselőházi elnöknél és Wlassics Gyula kultuszminiszternél a küldöttség hasonló bátorító fogadtatásra talált. Az elnök szintén első sorban a liturgikus nyelvekre vonatkozó egyházi szabályozásban látta az igazi akadályt, míg a miniszter utalt arra az aggodalomra, hogy a magyar görögkatolikus egyházmegye létrejötte után a nemzetiségi egyházmegyék klérusából eltűnnének a magyar nemzetiségű papok.⁴⁰⁰

397 Például a *Fővárosi Lapok*, 1896. június 28., 177. sz., 7. vagy a *Kárpáti Lapok*, 1896. július 12., 28. sz., 1–2.

398 Ezt a jelzőt szinte mindig használja, valahányszor az eseményről ír: Szabó Jenő, 1913, 16., 217., 266., 353., 357., 511.

399 Petrus, 1897, 128–135.

400 Petrus, 1897, 135–148.

Míg a politikusok a feltétlen támogatásuk hangoztatása mellett azért utaltak bizonyos nehézségekre, Vaszary Kolos hercegprímástól a küldöttség csak biztatást kapott.⁴⁰¹ Az egyházmegye felállítására vonatkozóan semmilyen akadályt sem látott, a magyar nyelv szentszéki engedélyeztetése érdekében pedig személyes közbenjárásáról biztosította vendégeit. Olyannyira belemerültek a tervezettségbe, hogy már a felállítandó egyházmegye határaitól és a besorolandó parókiák számáról is szót ejtettek.⁴⁰² A hercegprímás némileg meglepő magatartása talán annak tudható be, hogy a találkozón újságírók is részt vettek, és a főpap nem akart a várható problémákról beszélni, nehogy szavait a sajtó eltorzítva úgy állítsa be, mintha akadályozná a magyar görögkatolikus ügyet.

A küldöttség abban a biztos tudatban tért haza Hajdúdorogra, hogy a sok-sok kudarc után ez alkalommal biztosra vehető a siker.⁴⁰³ Erre utal az Állandó Végrehajtó Bizottságnak tett jelentésük is, melynek jegyzőkönyvében azonban van egy részlet, amit a nem sokkal később kitört vihar előszelének tekinthetünk. A jelentés szerint a hercegprímással folytatott kedélyes beszélgetés során Vaszary bíboros felvetette, hogy olvasta a napilapok lelkes beszámolóját az Egyetemi templomban tartott magyar liturgiáról. Ezzel kapcsolatban aztán kérdezősködni kezdett a magyar nyelvhasználati gyakorlat kezdeteiről, az illetékes főpásztorok hozzáállásáról, a magyar görögkatolikusok létszámáról, a mozgalom kezdeményezéseiről és kudarcairól. Egy ponton együttérzően sóhajtott fel: „Szomorú dolog, hogy oly hosszú idő óta nem tudták ez ügyet rendbe hozni”.⁴⁰⁴

A hercegprímás ekkor már minden bizonnyal sejtette, hogy a magyar nyelvű görögkatolikus liturgiának az azt övező felhajtás miatt súlyos következményei lesznek, és ez számára is kellemetlen feladatokat fog jelenteni. Együttérző szomorúsága talán már ennek is szólt...

A vihar valóban kitört. A jól megszervezett sajtónyilvánosságnak köszönhetően a *Pester Lloyd* június 27-i tudósítása⁴⁰⁵ a bécsi nunciatúrán keresztül néhány napon belül eljutott a Szentszékhez. A cikk az aznapi eseményeket, tehát a magyar liturgiát és a miniszterelnöknél, a házelnöknél és a kultuszminiszternél tett látogatásokat ismerteti, a két nappal későbbi balatonfüredi találkozót még nem. A rövid tudósítás kiemeli a küldöttség által ajándékozott

401 A hercegprímás Balatonfüreden tartózkodott, ahol csak június 29-én tudta fogadni a küldöttséget.

402 Petrus, 1897, 148–157.

403 Kivételnek számított a mozgalom „nagy öregje”, Fejérváry Imre makói földbirtokos, 48-as honvéd százados, aki az ekkor már járóbotként használt harci fokosával bosszúsán a földet kopogtatva azt mormolta: „Vakulj, magyar, vakulj!”. Petrus, 1897, 148.

404 Petrus, 1897, 162–163.

405 *Pester Lloyd*, 1896. június 27., 147. sz., 2. A cikk német szövege, illetve annak olasz fordítása: *Források*, II/4/1, 207–209., 87–87a. sz. dokumentumok.

magyar liturgikus könyveket, valamint név szerint felsorolja azokat az egyháziakat, akik a magyar liturgián részt vettek. Ez a cikk lett a kiindulópontja annak a vizsgálatnak, melyet a Szentszék rendkívüli gyorsasággal kezdett el. Elsőként Mieczysław Halka-Ledóchowski bíboros, a Propaganda Fide Kongregáció prefektusa intézett rövid levelet Vaszary Kolos hercegprímáshoz mint területileg illetékes főpásztorhoz, melyben egyelőre csak megerősítést kért a hír igazságtartalmáról, illetve kérte, hogy a bíboros azonosítsa be rítus és egyházmegye megadásával a liturgián részt vevő papokat.⁴⁰⁶

Néhány nappal később megérkezett a primási palotába Achille Locatelli, a bécsi nunciatura ideiglenes vezetőjének levele is, aki Rampolla bíboros-államtitkár megbízásából érdeklődött a hercegprímásnál a történekről.⁴⁰⁷ Az ügyvivő ugyan szintén a *Pester Lloyd* tudósítására hivatkozik, annak szóhasználatától jelentősen eltérve azt állítja, hogy a fővárosban járt küldöttség „valamilyen magyar görögkatolikus egyház (!) létrehozását”⁴⁰⁸ kérte a közjogi méltóságoktól. Ez azért is különös, mert a *Pester Lloyd* egyértelműen püspökségről írt, és a cikk olasz nyelvű fordításában is ez szerepel. Az ügyvivő továbbá megemlíti a magyar görögkatolikus liturgikus könyvek átadását a kultuszminiszternek, valamint az Egyetemi templomban végzett magyar nyelvű bizánci rítusú liturgiát, kiemelve azt, hogy azon két pápai kamarás és az erzsébetvárosi plébános is részt vett. Az államtitkár nevében kéri a hercegprímást, hogy nyilatkozzon ezen hírek valóságtartalmáról, és adjon minél előbb részletes tájékoztatást „ezen magyar nyelvű görögkatolikus rítus mibenlétéről”.⁴⁰⁹

Mindössze három nap múlva maga Rampolla bíboros-államtitkár is tollat ragadott. Ekkorra a *Pester Lloyd* tudósításán kívül más hírek is befutottak Rómába, s ezek között azok is, melyek a görögkatolikus küldöttség balatonfüredi látogatásáról szóltak. Rampolla ezért a közvetlenül a hercegprímásnak írt rövid levelében⁴¹⁰ már arról is érdeklődik: mit válaszolt arra a kérdésre, hogy nehéz lesz-e megszerezni a Szentszék jóváhagyását a magyar nyelv liturgikus használatához.

406 Mieczysław Halka-Ledóchowski bíboros levele Vaszary Kolos hercegprímáshoz, Róma, 1896. július 6., *Források*, II/4/1, 210., 89. sz. dokumentum.

407 Achille Locatelli, a bécsi nunciatura ügyvivőjének levele Vaszary Kolos hercegprímáshoz a magyar liturgia tárgyában, Bécs, 1896. július 10., *Források*, II/4/1, 214., 92. sz. dokumentum.

408 „[...] petiisse foundationem alicuis ecclesiae hungaricae graeco-catholicae [...]” Uo.

409 „[...] super natura huiusmodi ritus graeco-catholici lingua hungaricae [...]” Uo.

410 Rampolla bíboros-államtitkár levele Vaszary hercegprímáshoz, Róma, 1896. július 13., *Források*, II/4/1, 217., 94. sz. dokumentum.

A Róma irányából szinte záporozó levelek között a hercegprímás hivatalába beérkezett ez ügyben Wlassics kultuszminiszter levele is.⁴¹¹ Ebben Wlassics elsősorban a hercegprímással néhány nappal korábban folytatott bizalmas beszélgetésre reflektál. Az előzmények ismertetése során viszont tesz néhány fontos megjegyzést, melyeket érdemes megismernünk. A Hajdúdorogi Külhelynökséggel kapcsolatban azt írja, hogy azt csak a magyar görögkatolikusok lecsillapítása és az egyházmegye iránti igény elfeledtetése céljából hozták létre.⁴¹² Figyelemre méltó az a megjegyzése is, mely szerint a magyar nyelv szentszéki engedélyeztetése esetén annak alkalmazását semmiképpen se szeretné a felállítandó magyar egyházmegyére korlátozni. Vagyis, ha lesz „magyar liturgia”, akkor az minden görögkatolikus egyházmegyében legyen engedélyezve az ószláv és a román mellett. Minden bizonnyal a miniszter ebben látott megoldást arra az aggodalomra, amely Tisza Kálmán óta a nemzetpolitikai szempontokat első helyen kezelő politikusokat foglalkoztatta. A miniszter a kérdés sajátos olvasatát adva elszomorítónak tartja, hogy Magyarországon az egyház engedélyezi a román és a szláv görögkatolikus liturgiát, sőt a Szentszék a szomszédos Horvátországban még a római rítusban is tett engedményt,⁴¹³ de Magyarországon a magyar görögkatolikusok nem végezhetik magyarul a szertartásokat. Nem tagadja azt sem, hogy lelkesedéssel tölti el a magyar görögkatolikusok hosszú küzdelme, „melynek kimagasló erényei a vallásosság és a hazaszeretet [és] melynek célja e két szent érzésnek összhangba hozatala”.⁴¹⁴ A miniszter a levelének utolsó harmadában tér ki arra a bizalmas beszélgetésre, melyet a hercegprímással folytatott. Soraiból kitűnik, hogy Vaszary bíboros megfogalmazott egy lehetséges megoldási javaslatot. Mégpedig azt, hogy a magyar görögkatolikusok a szent liturgiát latinul, s minden más istentiszteletet magyarul végezzenek. Ezt a miniszter nem támogatja, mert szerinte ez felvetné a latinizálás veszélyét, amit mindenképpen el kell kerülni. Sajnos, a hercegprímás csak a következő év januárjában válaszolt erre és a miniszter egy újabb levelére, amikor – ahogyan látni fogjuk – már egészen más helyzet volt. Nem tér ki a javaslatára, ezért nem ismerjük ennek a felvetésnek minden részletét. A később-

411 Wlassics Gyula kultuszminiszter átirata Vaszary Kolos hercegprímáshoz, Budapest, 1896. július 7., *Források*, II/4/1, 211–214., 91. sz. dokumentum. Az átiratot Wlassics rövid levél kíséretében megküldte a miniszterelnöknek is: *Források*, II/4/1, 210–211., 90. sz. dokumentum.

412 „A cél azonban nem éretett el. Hogy miért? nem kívánom ez alkalommal feszegetni.” *Források*, II/4/1, 211.

413 Arra utal, hogy 1893–1894-ben a Propaganda Fide Kongregáció glagolita római misszálét és rituálét adott ki, engedélyezve azok használatát egyes horvát egyházmegyékben. A kérdéshez: Gottsmann, 2010, 38–57.

414 *Források*, II/4/1, 213. Bánffy miniszterelnöknek annyira megtetszett ez a mondat, hogy a példányára saját kezűleg ezt írta: „Nagyon helyes és szépen van mondva!”

bi fejlemények alapján azonban feltételezhetjük, hogy Wlassics félreértette Vaszary bíboros szavait, és a latin nyelv alkalmazása nem az egész szent liturgiára vonatkozott, hanem csak az átváltoztatás szavaira korlátozódott volna.

A hercegprímás maga is megkezdte a vizsgálatot, s július 21-én megkapta Bundala Mihály pápai kamarás, a Központi Papnevelő Intézet lelki igazgatójának és Demény Dezső, budapesti érseki szentszéki jegyző jelentését⁴¹⁵ a magyar liturgiáról. A két előjáró azzal védekezik, hogy a liturgián a római katolikus papok, akiket név szerint beazonosítanak, csupán kíváncsiságból vettek részt. Jelenlétükkel semmiképpen se kívánták jóváhagyni azt, ahogyan a liturgiát a celebránsok végezték. Korábban is előfordult, hogy görögkatolikus papok liturgiát végeztek a templomban. A liturgia nyelvére vonatkozóan a szervezőktől azt a tájékoztatást kapták, hogy megengedett a liturgiát magyarul végezni, mindössze az átváltoztatás szavait kell ószlávul mondani. Ez utóbbi állítást megerősítik a főcelebráns, Újhelyi Andor hajdúdorogi parókus szavai is, aki megyéspüspökének, Firczák Gyula munkácsi püspöknek azt mondta: „Midün ama sz. mise elvégzésére Budapestre indultunk, magammal vittem mindenféle szertartásunkhoz tartozó felszerelést s így egy ó-szláv nyelvü Liturgikont is. S valamint itthon, úgy Budapesten is a sz. mise lényegét a kánont, mit imádkozva olvasni kell, ó-szláv nyelvü Liturgikonból olvastam.”⁴¹⁶ Ez azt jelenti, hogy bár a görögkatolikus emlékezetben az Egyetemi templomban tartott szent liturgia mint teljesen magyarul végzett liturgia vonult be, valójában nem volt az. Lényegében úgy végezték a szent liturgiát, ahogyan azt Pankovics püspök – a már meglévő gyakorlat alapján – 1871-ben Simor hercegprímásnak javasolta.

Bundala és Demény jelentését a hercegprímás másnap továbbította egy rövid levél kíséretében Mieczysław Halka-Ledóchowski bíborosnak, a Propaganda Fide Kongregáció prefektusának,⁴¹⁷ és még ugyanazon a napon válaszolt Rampolla bíboros-államtitkárnak is.⁴¹⁸ Utóbbinak megírta, hogy az a kérdés, amit a bíboros-államtitkár idézett, valójában nem hangzott el, és így válaszolnia sem kellett. Emlékezte szerint azt mondta a küldöttségnek, hogy kéréseik két tényezőtől függenek: lelkiekben a Szentszék, anyagiakban az uralkodó az

415 Bundala Mihály lelki igazgató és Demény Dezső szentszéki jegyző jelentése az Esztergomi Érseki Hivatalnak, Budapest, 1896. július 21., *Források*, II/4/1, 217–218., 95. sz. dokumentum.

416 Újhelyi Andor vallomása Firczák Gyula püspök levélfogalmazványában. Firczák Gyula munkácsi püspök levélfogalmazványa XIII. Leó pápához, Ungvár, 1896. november 25., *Források*, II/4/1, 250–256., 113. sz. dokumentum, magyarul: Véghseő, 2023, 178–183.

417 Vaszary hercegprímás levele Ledóchowski bíborosnak, Balatonfüred, 1896. július 22., *Források*, II/4/1, 220., 97. sz. dokumentum.

418 Vaszary hercegprímás levele Rampolla bíboros-államtitkárnak, Balatonfüred, 1896. július 22., *Források*, II/4/1, 218–219., 96. sz. dokumentum.

illetékes. Amikor az illetékesek megkérdezik, ő őszintén el fogja mondani a véleményét. A találkozási jelentést tevő bizottsági jegyzőkönyv, valamint a sajtótudósítások szintén nem említik az ominózus kérdést.

Az Államtitkárság azonban nem csak Vaszary hercegprímástól kért magyarázatot. Sőt, úgy tűnik, hogy a bíboros-államtitkár elsőként Steiner Fülöp székesfehérvári megyéspüspöktől kért információt.⁴¹⁹ Felkérést kapott továbbá Vályi János eperjesi püspök,⁴²⁰ Victor Mihályi, gyulafehérvár-fogarasi metropolita,⁴²¹ illetve kötelességének tartotta a véleménynyilvánítást ebben a kérdésben Vasile Hossu, a Gyulafehérvár-Fogarasi Főegyházmegye ökonómusa is.⁴²² Ugyanakkor feltűnő, hogy éppen a leginkább érintett görögkatolikus főpásztort, Firczák Gyula munkácsi püspököt az Államtitkárság nem szólította meg. Szokatlanak tűnik viszont Steiner székesfehérvári püspök felkérése, mivel se területi, se rítusbeli érintettsége nem volt. Érthetővé válik viszont a szerepe, ha figyelembe vesszük, hogy néhány évvel korábban ő volt Rampolla első számú jelöltje az esztergomi prímási székre.⁴²³ Bár kinevezése a magyar kormány ellenállásán megbukott, és Vaszary Kolos lett az esztergomi érsek, Rómában továbbra is nagyra értékelték.

Jelentésében Vályi püspök részletesen beszámolt a magyar nyelv liturgikus használatának előzményeiről és kialakult rendjéről, a hajdúdorogi mozgalom kialakulásáról és kezdeményezéseiről, a külhelynökség felállításáról, a liturgikus fordítóbizottság eredményeiről (a kiadványok bemutatásával), végül a budapesti magyar görögkatolikus liturgiáról. Ez utóbbival kapcsolatban kiemeli, hogy a liturgiavégzés módja csak Budapesten jelentett újdonságot, Hajdúdorogon és más magyar parókiákon a liturgiát már évtizedek óta így végezték. Ennek azért volt jelentősége, mert a Szentszék első reakcióiból világosan látszott, hogy a magyar görögkatolikusok létéről és igényeiről Rómában gyakorlatilag semmit se tudtak.⁴²⁴ Vályi püspök fontosnak érezhette, hogy az Egyetemi templomban végzett liturgiát a Szentszék ne előzmények nélküli újításként kezelje, hanem

419 Steiner püspök augusztus 1-jei datálású levelében arra hivatkozik, hogy az államtitkár július 3-án kelt levelére válaszol, némileg megkésve. Steiner székesfehérvári püspök levele Rampolla bíboros-államtitkárnak, Székesfehérvár, 1896. augusztus 1., *Források*, II/4/1, 224–227., 99. sz. dokumentum.

420 *Források*, II/4/1, 221–224., 98. sz. dokumentum.

421 *Források*, II/4/1, 227–231., 100. sz. dokumentum.

422 *Források*, II/4/1, 233–234., 102. sz. dokumentum.

423 Salacz, 1936, 309–310.

424 Amint azt az ügy hivatalos szentszéki összefoglalója is elismeri: a vatikáni hivatalok levéltáraiban nyomát se találták a magyar görögkatolikusokkal kapcsolatos aktáknak: A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának tanácskozása az Egyetemi templomban végzett magyar nyelvű liturgiáról, Róma, 1896. augusztus 20., *Források*, II/4/1, 237–240., 104. sz. dokumentum, 237.

ismerje meg a tágabb szövegkörnyezetet is. Engedékenysége a magyar liturgiával szemben érthető, hiszen ő maga is magyar vidékről származott, és apja egyike volt az első liturgiafordításokat készítő papoknak.

Míg Vályi püspök próbálta menteni a helyzetet, Steiner püspök nem fukarkodott a negatív jelzőkkel. Mivel az eseményről ő is csak a lapokból értesült, szüksége volt egy kis időre, hogy megbízható információkat gyűjtsön. Úgy vélte, hogy ebben az ügyben a leghitelesebb információforrás egy román pap, Augustin Lauran, a Nagyváradi Egyházmegye általános helynöke lesz. Az általa régóta ismert és nagyra becsült Lauran részletesen tájékoztatta őt arról, hogyan próbálták meg korábban Makón az ottani magyar görögkatolikusok meghonosítani ezt az „elvetemült abúzust”.⁴²⁵ Miután a Laurantól nyert információkat továbbította, megosztja a bíboros-államtitkárral a kérdésben kialakított véleményét. Szerinte a magyar görögkatolikusok mozgalmában az a veszélyes, hogy a liberális értelmiségiek, kik a katolikus egyház tanítását egyre kevésbé ismerik és követik, a maguk céljaira fogják őket használni. Példájukat követve a római katolikus egyházban is követelni fogják a magyar nyelv liturgikus használatát, de valójában a hamis hazaszeretet leple alatt a pogányság újjáéledését kívánják szolgálni. Bár a nép hűséges az anyaszentegyházhoz, ezek az értelmiségiek sok kárt és zavart tudnak okozni. Összességében úgy látja, hogy a magyar görögkatolikus küldöttséget a liberalizmus és a nacionalizmus eszméi vezették a hasonló elveket valló közjogi méltóságokhoz és politikusokhoz. Ezért igazán veszélyes a helyzet.⁴²⁶

A székesfehérvári püspök levelében említett Augustin Lauran személye átvezet a „magyar liturgia – magyar egyházmegye” kettős célkitűzés ellenzőinek egy fontos csoportjához, a román görögkatolikus klérushoz. Már az előző fejezetekben is láthattuk, milyen erős ellenállást fejtett ki Papp-Szilágyi nagyváradi püspök a makói hívek igényeivel szemben, és milyen harcias publicisztika kísérette román oldalról a magyar liturgiafordításokat. Szabó Jenőnek a fejezetünk elején idézett szavai is arra utalnak, hogy a magyar görögkatolikusok történetének sajátos kísérője volt a román görögkatolikusok reakciója. Victor Mihályi metropolita levele új fejezetet nyitott a román reagálások történetében, hiszen első alkalommal történt meg, hogy a Szentszék hivatalos vizsgálat keretein belül foglalkozott azzal a jelenséggel, mellyel szemben addig az ország, illetve egy-egy egyházmegye határain belül és elsősorban a publicisztika, illetve a püspöki joghatóság eszközeivel léptek fel.

425 *Fornások*, II/4/1, 226.

426 Steiner püspök véleménye és Rómába küldött jelentése később közismertté vált. Az *Országos Hírlap* 1898. május 24-i számában „A magyar liturgia ügye” című cikk szerzője ezért súlyosan elmarasztalja: „Steiner püspök egyszerűen azért ellenzi [a magyar liturgiát], mert Steiner püspök elvből ellenez minden dolgot, ami a magyarság erősödésére szolgál.”

Mihályi metropolita tisztában volt azzal, hogy a Szentszék érdeklődése és vizsgálódása lényegi változást jelent. Válaszlevelét ennek megfelelően bőven ellátta mellékletekkel: latinra lefordította az 1896-os miniszterelnökhöz szóló feliratot, megküldte az 1881-es felterjesztés olasz fordítását és az akkori kultuszminiszterrel folytatott levelezését. Iktatószám szerint utalt korábbi – a kérdés szempontjából aktuálisnak vélt – leveleire, melyeket a Szentszék különböző hivatalainak küldött. Táblázatot szerkesztett a sematizmusok adataiból, hogy érveit alátámassza. Továbbá, gondolatait bő terjedelemben, pontokba szedve fejtette ki. Ezzel egyfajta „iskolát” teremtett, mert ettől kezdve a román egyháziak részéről a magyar görögkatolikus ügyben Rómába küldött levelek szinte kivétel nélkül ezt a mintát követik. Mihályi metropolita és követői mindig arra törekedtek, hogy sok-sok adat és információ, táblázatok, kimutatások, újságcikkfordítások stb. segítségével, valamint bő lére eresztett narrációval az alaposság, a tényszerűség és a hozzáértés látszatát keltsék a Szentszék előtt.

Levelében Mihályi metropolita a magyar görögkatolikusok létszámára vonatkozóan azt a megállapítást teszi, hogy a Munkácsi, Eperjesi és Nagyváradi Egyházmegyékben mindössze negyvenegy olyan parókia van, melyeknek hívei csak magyarul tudnak. Létszámukat körülbelül ötvenezerre teszi. További ötvenhét parókián a csak magyarul tudó hívek ruszinokkal és románokkal vegyesen élnek. Ezen parókiák összlétszámát (tehát magyarokat, románokat, ruszinokat együtt számolva) szintén ötvenezerre teszi.⁴²⁷ Ezzel szemben a magyar görögkatolikus mozgalom képviselői beadványaikban rendszeresen kétszáz-kétszázötvenezer, sőt háromszázezer hívő jogos lelki igényeiről írnak. A román főpásztor tehát azt a látszatot kívánja kelteni, hogy nincs szó valós, tömegeket érintő, mindenképpen megoldást sürgető lelkipásztori problémáról. Következő lépésként a „protestáns veszélyre” hívja fel a Szentszék figyelmét, ami vissza-visszatérő argumentum a román görögkatolikusok érvelésében. Magyarországon közismert tényként közli, hogy a magyar görögkatolikus mozgalom támogatói a reformátusok, akik azt akarják elérni, hogy az országban minden felekezet a magyar nyelvet használja az istentiszteletekben. „Természetesen” a reformátusok álltak az első hajdúdorogi nagygyűlés háttérében is. Az első nyomtatásban megjelenő magyar nyelvű liturgikus könyvek pedig a debreceni nyomdában készültek. Nem világos, kinek a finanszírozásában, de Debrecen köztudottan a „kálvinista szektások Rómája” – mutat rá az összefüggésekre Mihályi metropolita.⁴²⁸ Végül felhívja a figyelmet arra, hogy bár a liturgia szövegét először csak 1882-ben adták ki, ostoba módon néhányan azt a képtelenséget terjesztik, hogy a magyar liturgiát hatvan évnél is régebbi gyakorlat igazolja.

427 *Források*, II/4/1, 229.

428 *Források*, II/4/1, 230.

Ez az utolsó állítása nagyon fontos volt az érvelése szempontjából. A valós helyzetet jól ismerte, s tudott arról, hogy a magyar liturgia nem hatvanéves, hanem még annál is régebbi gyakorlat. De azt is tudta, hogy ha ezt a szentszéki vizsgálat is megállapítja, akkor egészen más irányt vehet az ügy kimenete. A hívek körében élő gyakorlatok, különösen, ha gyökereik az emberemlékezetet is meghaladják, más megítélés alá estek. Mivel Mihályi a magyar liturgia gyors elítélését akarta elérni, ezért azt kellett a döntéshozókkal elhitetnie, hogy a magyar liturgia olyan újdonság, amely a katolikus egyház ellenségeinek esz-köze és a hívek jelentéktelen részét érinti.

A román görögkatolikus reakciók egy további tulajdonsága, hogy egyháziak akkor is jelentkeztek leveleikkel, ha a Szentszék nem kérte fel őket véleménynyilvánításra. Így történt ez Vasile Hossu gyulafehérvár-fogarasi egyházmegyei pap, ökonómus esetében is. A későbbi lugosi, majd szamosújvári püspök kötelességének érezte, hogy jelentést tegyen a nuncius közvetítésével a Szentszéknek a magyar liturgiáról, mivel az meggyőződése szerint veszélyt jelent a románok és a katolikus egyház közötti egységre. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar állam kitűzött célja az egységes magyar nemzet megteremtése, nemcsak politikai, hanem etnikai értelemben is. Megítélése szerint a magyar görögkatolikusok mozgalma nem vallási, hanem nacionalista szerveződés, melynek célja a magyar faj megerősítése. A magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezése ennek a politikai célnak a megvalósítását szolgálná. A románokra leselkedő veszélyt abban látja, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezése esetén elegendő lenne, ha minden román egyházközségben csak két-három hívő igényelné a magyar nyelvű szertartásokat: a hatóságok azonnal köteleznék a parókust a magyar nyelv bevezetésére. A következménye pedig ennek az lesz, hogy a nemzeti önazonosságukat féltő románok elhagyják a görögkatolikus egyházat, és a román ortodox egyházhoz csatlakoznak. A mérleg nyelve – vonja le a konklúziót – mindenképpen a románok felé billen, mivel a Szentszék keveset nyerne a magyar liturgia engedélyezésével (amit szerinte is csak néhány éve vezettek be), miközben a Monarchia határain túl kilencmillió román várja, hogy visszatérhessen a katolikus anyaszentegyházba.

Vasile Hossu ez utóbbi utalása a továbbiakban szintén visszatérő érv lesz a román egyháziak írásaiban. Évtizedeken át sikeresen kommunikálták a Szentszék felé azt, hogy az erdélyi román görögkatolikusok azért is játszanak kulcsszerepet a katolikus egyház életében, mert a román ortodoxok az ő közvetítésükkel fogják megtalálni a Rómával való egységhez vezető utat. Ez a várva várt pillanat a 20. század közepéig mindig közeli volt – legalábbis a kommunikáció szintjén –, és a magyar görögkatolikusok mindig a lehető legnagyobb veszélyt jelentették a nagy cél elérésében.

Az ökonómus által megfogalmazott másik nagy veszély az egyházi szóhasználatban a görögkatolikus egyházak történelmét végig elkísérő „skizmave-

szély”, ami konfliktushelyzetekben egyfajta jelképes „vörös pánikgombként” jelent meg. Vagyis, ha a Szentszék rossz döntést hoz, akkor az unió felbomlik. Mivel azonban az érdekeltek túlságosan gyakran tenyereltek rá erre a pánikgombra, a Szentszék idővel nagy fenntartásokkal fogadta ezeket a jelzéseket.

A román egyháziak érvei között különleges helyet foglal el az a megállapítás, hogy a magyar kormány saját nemzetpolitikai céljainak megvalósításához eszközként használja a görögkatolikusok igényeit. Amint láthattuk, ez valóban így volt: az asszimilációs politikát folytató kormányok, melyek célkitűzése az volt, hogy a magyarság arányát 50 százalék fölé vigyék az összlakosság viszonylatában, a magyar görögkatolikusok ügyét a nemzetpolitika optikáján keresztül szemlélték. Ennek megállapítása jogos. Vádként való megfogalmazása a román görögkatolikusok részéről viszont annyiban kifogásolható, hogy miközben a magyar görögkatolikusok mozgalmát nacionalistaként bélyegzik meg, saját egyházuk román jellegét és a románság érdekében kifejtett széleskörű oktatási, kulturális és politikai tevékenységét magától értetődőnek tartják és büszkén felvállalják. Sőt, egyházuk hivatalos elnevezésében is hirdetik annak román jellegét.

A Vályi János eperjesi püspök által szolgáltatott részletes információk nem bizonyultak elegendőnek Steiner püspök, Mihályi metropolita és Vasile Hosu érveivel szemben. A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja augusztus 20-án tárgyalta a magyar liturgia kérdését, és rendkívül szigorú intézkedést javasolt a Szent Officiumnak, mely szeptember 2-án tartott ülésén – a szokásos eljárásrendet alkalmazva – két eldöntendő kérdésre kereste a választ:

- Megtűrhető-e a magyar nyelv használata a szent liturgiában?
- Kiadhatók-e magyar nyelven liturgikus könyvek?

A Szent Officium tagjai mindkét kérdésre nemleges választ adtak, és a visszavétel megszüntetését rendelték el. Miután ezt két nappal később XIII. Leó pápa is jóváhagyta, a végrehajtás feladata átkerült a Propaganda Fide Kongregációhoz. Ledóchowski bíboros szeptember 26-án értesítette hivatalosan Firczák Gyula munkácsi, Vályi János eperjesi, Drohobeczky Gyula kőrösi megyéspüspököket, valamint Vaszary Kolos hercegprímást a Szent Officium rendeletéről, és arról, mit kell tenniük az abúzus megszüntetése érdekében. A Szentszék azt várta a görögkatolikus püspököktől, hogy

- tiltsák meg a magyar nyelvű liturgikus könyvek kiadását;
- a már megjelent liturgikus könyveket semmisítsék meg;
- ha van olyan pap, aki továbbra is ezekből a könyvekből végezné a szertartásokat, azt intsék meg, és szólítsák fel az ószláv nyelvű liturgikus könyvek használatára;

– az a pap, aki ennek nem engedelmeskedik, a szakadároknak előírt kánoni büntetéseket kapja.

A dekrétum azzal zárul, hogy a Szentszék fenntartja magának a jogot, hogy további intézkedéseket tegyen, amennyiben az abúzus nem szűnik meg. Az érintett püspökök készítsenek beszámolót a Szentszéknek.⁴²⁹

A Propaganda Fide Kongregáció leiratát Rampolla bíboros-államtitkár előkészítette a bécsi nunciaturán keresztül. Az Emidio Taliani nunciussnak írt levelében arra utasítja, hogy a kormányzattal határozottan közölje a döntést, s hívja fel a figyelmet arra, milyen súlyos következményekkel járna, ha a görögkatolikus magyarok példáját a Monarchia más nemzetiségei is követnék az anyanyelvhasználat tekintetében. Sőt, még azt is valószínűsítette, hogy az orosz kormány erre hivatkozva kötelezné az orosz nyelv használatára a lengyel katolikusokat.⁴³⁰

A hivatalos értesítés megküldése előtt a szigorú tiltás híre eljutott a kormányhoz is. Ezért Bánffy miniszterelnök Kováts József képviselő májusi interpellációjára szeptember 2-án – a korábbi válaszfogalmazványtól eltérve – azt a választ adta, hogy először a magyar liturgikus nyelv kérdésében kell a Szentszéktől a kedvező döntést megszerezni, és csak ezt követően lehet az egyházmege kérdésével érdemben foglalkozni.⁴³¹

Az Állandó Végrehajtó Bizottságot már a miniszterelnök nyilatkozata is megdöbbenetette, a tiltó rendelet nyilvánosságra kerülése pedig egyenesen letaglózta. A siker kapujában érezték magukat, pedig valójában a szakadék szélén álltak. A Szentszék rendelkezése még azt a keveset is elvette tőlük, amit több évtizedes küzdelemmel értek el. El se tudták képzelni, hogy a gyakorlatban hogyan lehetett volna egyáltalán kivitelezni a magyar nyelv kivezetését a templomi használatból.⁴³²

A csalódottság és a felháborodás – melynek a sajtó bő teret adott – mértékét jól illusztrálja az, hogy Firczák püspök egyáltalán nem hirdette ki a tiltó rendeletet egyházmegyéjében, míg Vályi püspök csak a Szent Officium dekrétumát közölte papjaival, a Propaganda Fide által előírt intézkedéseket nem.⁴³³

429 A Propaganda Fide Kongregáció levele Vaszary hercegprímáshoz, Firczák, Vályi és Drohobeczky püspökökhöz, Róma, 1896. szeptember 26., *Források*, II/4/1, 245–246., 109. sz. dokumentum.

430 Rampolla bíboros-államtitkár levele Taliani nunciussnak, Róma, 1896. szeptember 17., *Források*, II/4/1, 243–244., 107. sz. dokumentum.

431 Bánffy miniszterelnök válasza Kováts képviselő interpellációjára, Budapest, 1896. szeptember 5., *Források*, II/4/1, 240–242., 105. sz. dokumentum.

432 Petrus, 1897, 174–177.

433 Vályi János eperjesi püspök tájékoztatója, Eperjes, 1896. október 3., *Források*, II/4/1, 246., 110. sz. dokumentum.

Firczák püspök az egyházmegyei szentszék elé terjesztette az ügyet, mely azt a döntést hozta, hogy Mikita Sándor kanonok készítsen egy emlékiratot a pápának. Ebben ismertesse a magyar nyelv liturgikus használatának történetét, módját és azokat a veszélyeket, melyek a szigorú tiltásból származhatnak.⁴³⁴ Tehát lényegében tegye meg azt, amit már Vályi püspök megtett, és amire Firczák püspököt a Szentszék nem kérte fel. Az emlékirat november 25-ére el is készült,⁴³⁵ sőt a latinra fordítása is megtörtént, de Firczák püspök december 6-án végül csak a második részét küldte meg a pápának,⁴³⁶ amelyben kéréseket fogalmazott meg. Az első részt, amelyben a mozgalom történetét ismerteti, elhagyta. Valószínűleg azért, mert értesülhetett arról, hogy Vályi püspök ezt már megtette. Így viszont a Szentszékhez nem jutott el az a fentebb már idézett, fontos információ: Újhelyi Andor hajdúdorogi parókus az Egyetemi templomban végzett liturgiát valójában az ósláv Liturgikonból végezte, és csak a papi fennhangokat mondta magyarul.⁴³⁷

Sajnálkozása kifejezése után Firczák püspök levelében felhívja a pápa figyelmét arra, hogy a legújabb egyházügyi törvények Magyarországon már a felekezeten kívüliséget és új felekezetek létrehozását is lehetővé teszik, s ezért a „nagyobb collisiók”, vagyis a katolikus egyháztól való elszakadáshoz vezető konfliktusok elkerülése nagyon fontos. A körülmények ismeretében – az ósláv nyelvű liturgikus könyvek hivatalos használatának fenntartása mellett – az alábbi engedményeket kéri a magyar anyanyelvű hívei számára:

- a magánajtatosságokat kizárólag magyarul végezhessek;
- a megyéspüspök által tételesen felsorolt parókiákon a papok magyarul mondhassák az ekténiákat (a papi fennhang kivételével) és az áldozás előtti imádságot, illetve magyarul olvashassák az apostoli és az evangéliumi szakaszt;
- minden más nyilvános istentiszteleten a nép magyarul énekelhesen;

434 A Munkácsi Egyházmegye szentszéki ülésének jegyzőkönyv-kivonata, Ungvár, 1896. október 27., *Források*, II/4/1, 250., 112. sz. dokumentum.

435 Firczák Gyula munkácsi püspök levélfogalmazványa XIII. Leó pápához, Ungvár, 1896. november 25., *Források*, II/4/1, 250–256., 113. sz. dokumentum, magyarul: Véghseő, 2023, 178–183.

436 Firczák Gyula munkácsi püspök levele XIII. Leó pápához, Ungvár, 1896. december 6., *Források*, II/4/1, 256–258., 114. sz. dokumentum.

437 Ugyanezen a napon Firczák püspök Rampolla bíboros-államtitkárnak is írt. Bár jelezte neki, hogy Újhelyi parókus szóbeli és írásbeli jelentéstételre kötelezte, az ósláv Liturgikon használatát neki sem említette meg. Firczák munkácsi püspök levélfogalmazványa Rampolla bíboros-államtitkárhoz, Ungvár, 1896. december 6., *Források*, II/4/1, 258–259., 115. sz. dokumentum.

- a magyar népének rendezése érdekében a munkácsi és az eperjesi megyéspüspök kapjon felhatalmazást egy énekeskönyv összeállítására, amit jóváhagyásra felterjeszhet Rómába.

Indoklásképpen felhozza:

- a Hajdúdorogi Külhelynökség területén az ószláv nyelvű liturgia teljes visszaállítása immáron lehetetlen, mivel a magyar liturgia százéves múltra tekint vissza;
- ha a magyarok azt látják, hogy a ruszinok és a románok a maguk nyelvén végezhetik a liturgiát, de ugyanezt a Szentszék a magyaroktól megtagadja, fennáll a veszély, hogy az ortodox egyházhoz csatlakoznak, ahol már évek óta megengedett a magyar szertartási nyelv;
- a latin egyház is engedi a magyar nyelvű népéneket;
- az ekténiák (a papi fennhang nélkül), az apostoli és evangéliumi szakaszok a diakónusi énekhez tartoznak, amibe a nép is bekapcsolódik;
- a javasolt engedmény lehetővé teszi a meglazult liturgikus fegyelem helyreállítását, ugyanakkor eleget tesz a hazafias kívánalmaknak is, míg a magyar nyelv használatának tiltása a pánszlávizmus vádját erősíti, mellyel a püspököt a magyar kormány előtt illetik.

Mivel a közbeszédben nem csitulak a kedélyek, Vaszary hercegprímás is szükségét látta annak, hogy a Szentszéket újabb javaslatokkal keresse meg. Az 1897 januárjában Rampolla bíboros-államtitkárnak írt levelében⁴³⁸ beszámol arról, hogy a magyar nyelv liturgikus alkalmazása, illetve annak tiltása heves vitákat okoz mind a görögkatolikus hívek között, mind pedig a politikai életben. A görögkatolikusok Rómával való egysége is veszélyeztetve van, hiszen nyilvánosan is elhangzik, hogy a magyar görögkatolikusok térjenek át az ortodoxiára, csatlakozzanak a protestánsokhoz, vagy – ahogyan azt a legújabb egyházi törvények is lehetővé teszik – hozzanak létre egy Rómától független nemzeti egyházat.⁴³⁹ Azt javasolja a Szentszéknek, hogy egyelőre ne hozzon semmilyen döntést a magyar nyelv liturgikus használatával kapcsolatban, ha-

438 Vaszary hercegprímás levele Rampolla bíboros-államtitkárnak, Budapest, 1897. január 8., *Források*, II/4/1, 261–263., 118. sz. dokumentum.

439 „A messzebb vivő követelések akkor lesznek jogosultak, ha a Vatikán a méltányos minimumot is megtagadná. Akkor igenis előállhat a kérdés, hogy a magyar görög katolikus status miért ne szervezkehetnek a római egyháztól függetlenül, nemzeti alapon” – írja a „Magyar egyház” című cikk szerzője a *Fővárosi Lapok* 1896. augusztus 8. számában. *Források*, II/4/1, 231–232., 101. sz. dokumentum.

nem ő mint prímás és metropolita kapjon felhatalmazást arra, hogy a kérdésről tárgyalásokat kezdjen a görögkatolikus püspökökkel. Ezek a tanácskozások akár évekig is eltarthatnak, mely idő alatt a kedélyek is lecsillapodhatnak.

A heves közéleti vitákról a Szentszék Taliani bécsi nuncius útján is értesült,⁴⁴⁰ aki viszont megfogalmazta az a véleményét is, hogy Firczák püspök és mások táplálják ezeket a vitákat azzal, hogy a szentszéki tiltó döntés revízióját kezdeményezték. Az ügygel foglalkozó számos cikk közül figyelemre méltónak tartja a közismerten Kossuth-párti és oroszellenes Egyetértés egyik írását. A cikk szerzője szerint az egész ország számára tragédia lenne, ha a magyar görögkatolikusok a Szentszék tiltó rendelkezése miatt az ortodox egyházhoz csatlakoznának. Az Egyesült Államokba kivándorolt görögkatolikusok közül tízezeren már megtették ezt,⁴⁴¹ s ha hazatérve itthon egy erős ortodox egyházat találnak, akkor az orosz propaganda hathatós eszközévé válnának. Azt javasolja, hogy a magyar görögkatolikusok küzdjenek tovább, és kérik a Szentszéktől a tiltás visszavonását. Ez utóbbi döntés talán még a reformátusokat is visszavezetné a katolikus egyházba.

Vályi János eperjesi püspök a Propaganda Fide Kongregáció dekrétumának utolsó, a püspökök jelentéstételi kötelezettségére vonatkozó utasítását úgy értelmezte, hogy a magyar liturgia kérdése továbbra is tárgyalható.⁴⁴² Bár Taliani nuncius megjegyzése arra utal, hogy ezt félreértette, tény, hogy 1897 januárjában ő is terjedelmes felirattal⁴⁴³ fordult Ledóchowski bíboroshoz. Ebben jelenti, hogy a Szentszék tiltó dekrétumát egyházmegyéjében kihirdette. Bár híveitől a magyar liturgia érdekében nem érkezett visszajelzés, az összes országos újság azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a magyar görögkatolikusok a saját országukban miért nem végezhetik a szertartásokat magyar nyelven, miközben a románok a románt, a ruszinok az ószlávot használják, sőt a Szentszék a horvát római katolikusoknak is engedélyezte a szláv nyelv alkalmazását. A sajtó egy része arra buzdítja a magyar görögkatolikusokat, hogy továbbra is kérleljék a Szentszéket, míg egy másik része az ortodoxiához való csatlakozásra vagy egy Rómától független nemzeti egyház létrehozására ösztönzi őket. A főpásztor

440 Taliani bécsi nuncius jelentése Rampolla bíboros-államtitkárnak, Bécs, 1897. január 14., *Források*, II/4/1, 263–265., 119. sz. dokumentum.

441 A nuncius itt zárójelben megjegyzi: „sajnálatos módon ez az állítás igaznak tűnik”.

442 Ilyen értelemben nyilatkozott az Alkotmány című lap körkérdésére válaszolva: „Hogy Róma nem zárkózik el mereven a kérdés rendezésétől, azt a püspök abban a klauzulában látja, mely a szentszék tiltó rendeletéhez volt fűzve: hogy Vályi püspök újabb kimerítő jelentést tegyen az ügy állásáról. A tiltó rendelet tehát nem volt Róma utolsó szava, hanem Róma várja, hogy a kérdés érdemleges felterjesztés után újból elébe kerüljön.” Alkotmány, 1897. január 16., 1–3., *Források*, II/4/1, 268–273., 121. sz. dokumentum, 271.

443 Vályi eperjesi püspök levele Ledóchowski bíborosnak, Eperjes, 1897. január 18., *Források*, II/4/1, 274–280., 124. sz. dokumentum.

véleménye szerint a már kiadott magyar liturgikus könyvek megsemmisítése nem célszerű. Inkább kijavításukat javasolja, illetve azt, hogy a hibátlan magyar szövegek liturgikus használatát a Szentszék hagyja jóvá. Fölhívja a figyelmet arra, hogy két római katolikus kiadványból⁴⁴⁴ a magyar görögkatolikus liturgikus gyakorlat szó szerint vett át már egyházi jóváhagyással rendelkező szövegrészeket (Hitvallás, apostoli és evangéliumi szakaszok, zsoltárok). Felidézi a maroniták 1736-ban tartott szinódusát, mely a Szentszék jóváhagyásával a szír mellett bevezette az arab nyelv alkalmazását, mivel a hívek azt jobban értették. Bacsinszky munkácsi püspök 1772-ben ugyanezen elven engedélyezte a magyar nyelv használatát. A 19. századi liturgiafordítások – az egyéni kezdeményezések, majd pedig a hajdúdorogi liturgikus fordítóbizottság tevékenysége – a hívek érdekeit szolgálták. A hívek érdekében kéri Vályi püspök is a magyar nyelv liturgikus használatának szentszéki jóváhagyását.

A magyar liturgia betiltására érkező reakciók között érdekes színfolt Drohobeczky Gyula kőrösi megyéspüspök levele.⁴⁴⁵ Mivel egyházmegyéje szintén ószláv liturgikus nyelvű eparchia volt – amint láthattuk – a tiltó rendelkezést ő is megkapta, bár joghatósági területét a magyar liturgia problémája nem érintette. A kőrösi püspök véleménye szerint a görögkatolikus magyarok mozgalmá nem más, mint a magyarországi görögkatolikus egyház nyomorúságos állapotának szomorú bizonyítéka. Nagyon keményen fogalmaz: farkasok, vagyis sovinszta liberálisok, szabadkőművesek és ravasz kálvinisták (név szerint említi György Endrét) ólálkodnak a nyáj körül, melynek pásztorai (különösen Firczák püspök) világi hiúságok és anyagi javak érdekében elárulják a rájuk bízottakat. Élesen bírálja mind a munkácsi, mind pedig az eperjesi püspököt, sőt felelősségre vonásukat is szorgalmazza. Sürgeti továbbá egy alapos vizsgálat lefolytatását, melynek többek között arra is ki kell terjednie, hogy egyáltalán érvényesek-e a magyar nyelven kiszolgáltatót szentségek. Hamis feltevésnek tartja azt, hogy a magyar nyelv engedélyezésének megtagadása szakadáshoz vezetne. Ahogyan az is tévedés, hogy a magyar liturgikus nyelv engedélyezése megnyitná az utat a protestánsok előtt a katolikus egyházba. Mindezek ellenére végül megoldásként ő is körülbelül a kialakult gyakorlat engedélyezését javasolja, mégpedig egy új, magyar görögkatolikus egyházmegye keretein belül. Ez arra enged következtetni, hogy az egyébként eredetileg munkácsi

444 *Officium Divinum*. Kalauz keresztény katolikus magán és nyilvános isteni-szolgálatra, illetve a Káldy-féle bibliafordítás Tárkányi Béla által revideált kiadása, 1862–1865.

445 Drohobeczky kőrösi püspök levele XIII. Leó pápához, 1897. január 26., *Források*, II/4/1, 280–289., 125. sz. dokumentum. Még két, hasonlóan szenvedélyes hangú és vádaskodó levéllel jelentkezett 1898. december 19-én: *Források*, II/4/1, 390–393., 176. sz. dokumentum, illetve 1899. augusztus 10-én: *Források*, II/4/1, 416–417., 187. sz. dokumentum.

egyházmegyés Drohobeczkynek inkább püspöktársaival volt személyes jellegű problémája.

A szentszéki tiltásra adott első reakciók után két szálon futottak az események. A kormány, igazodva Vályi püspök értelmezéséhez, nem tekintette lezártnak a kérdést, hanem diplomáciai offenzívába kezdett a tiltás visszavonása és általában a mélypontra került magyar–szentszéki kapcsolatok normalizálása érdekében. Ezzel egyidejűleg a görögkatolikus mozgalom vezetői is reflektáltak az eseményekre. Levonták a következtetéseket és fontos változtatásokat kezdeményeztek.

A Bánffy-kabinet nevében Wlassics kultuszminiszter az országgyűlésben azt nyilatkozta, hogy ugyan a liturgikus nyelv kérdésében valóban kizárólag a Szentszék illetékes, és ezt a kormány elismeri, mégis hivatali kötelességének tartja a döntéshozók teljes körű és hiteles tájékoztatását. Egy új egyházmegye felállításában már a kormánynak van kezdeményező szerepe, de álláspontja szerint ennek aktualitása csak akkor lesz, amikor a liturgikus nyelv kérdése kedvező megoldást nyer.⁴⁴⁶ A Szentszék tájékoztatását emlékirat formájában tervezték, melynek összeállítását az ügyet már jól ismerő Ivánkovic János osztálytanácsosra bízta.⁴⁴⁷ Ivánkovic nagy ívű történeti bevezetést készített a már ismert tények felsorolásával. Ezek kiegészítéseként felveti, hogy a Propaganda Fide Kongregáció tiltó rendeletét már csak azért is vissza kellene vonni, mert a Szentszéknek se lehet érdeke, hogy az ószláv liturgikus nyelv erőltetése révén még jobban erősítse azokat a már egyébként is túlságosan erős kötelékeket, melyek a magyarországi ruszinokat az oroszokhoz fűzik. Ilyen köteléknek tartja a liturgikus nyelv mellett a Julián-naptárt, a „kijevi” liturgikus könyveket, a cirill betűket. Ezek a kötelékek nem csupán a ruszinok magyar érzelmeit, hanem a katolikus egyházhoz való tartozásukat is veszélyeztetik. Úgy véli, hogy amint a ruszinok elvesznek a magyarság szempontjából, abban a pillanatban a katolikus egyház is elveszíti őket. Ez a sajátos gondolatmenet az asszimilációs politikát volt hivatott magyarázni és egyházi szempontból igazolni: a magyar liturgia nemcsak a magyar nemzetnek menti meg a görögkatolikus népességet, hanem a katolikus egyháznak is.

A Szentszék figyelmét azonban nem ez, hanem a memorandum legvégén elhelyezett megállapítás keltette fel, mely arra a vitában többször említett tényre utalt, hogy a románok az élő nyelvet használják a szertartásaikban. Legalábbis az emlékiratot átvevő Taliani nunciust ez töltötte el aggodalommal. Olyany-

446 Wlassics kultuszminiszter parlamenti felszólalása, Budapest, 1897. január 30., *Források*, II/4/1, 290–292., 126. sz. dokumentum.

447 A magyar kormány memoranduma a Szentszékhez, Budapest, 1897. február 5., *Források*, II/4/1, 296–300., 128. sz. dokumentum. Ivánkovic fogalmazványa: *Források*, II/4/1, 292–295., 127. sz. dokumentum.

nyira, hogy a memorandumot Rómába küldve azt is javasolta, hogy inkább a románoknak is tiltsák meg a népnyelv használatát.⁴⁴⁸

A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1897. március 18-án tartott ülésén ez utóbbi felvetést azonnal elvetették, és a románok nyelvhasználatát teljesen egyedinek minősítették, amit más esetekkel nem lehet összefüggésbe hozni. A fentebb ismertetett levelek, jelentések és a kormány emlékiratának tanulmányozása után a bíborosoknak ezekre a kérdésekre kellett válaszolniuk:

- Elfogadják-e Vaszary hercegprímásnak a válasz elhalasztására vonatkozó javaslatát? Amennyiben nem,
- adható-e részleges engedmény a magyar nyelvnek a szent liturgiában történő használata tekintetében (Firczák püspök javaslatának megfelelően), vagy
- legalább a liturgián kívüli istentiszteleteken és ájtatosságokon, mint a körmeneteken, reggeli és alkonyati istentiszteleten (ahogyan azt már a múlt század vége óta a gyakorlatban teszik)?
- Szükséges-e még más rendelkezéseket hozni?⁴⁴⁹

A tanácskozás eredményeként megszületett a diplomáciai válaszjegyzék a kormány emlékiratára, valamint választ kapott Firczák és Vályi püspök is.

A válaszjegyzék⁴⁵⁰ mindenekelőtt pontosítja, hogy a liturgikus nyelv a szentmisére, a zsolozsmára, a szentségek és a szentelmények kiszolgáltatására vonatkozik. Nem vonatkozik a prédikációra, a liturgián kívüli nyilvános és magánimádságokra. Liturgikus könyveket továbbá szabad népnyelvre fordítani, amennyiben magánhasználatra készülnek. Ezek pontosítása után a Szentszék megerősíti azt az álláspontját, hogy a fentebb pontosított liturgikus cselekményekben a népnyelv nem alkalmazható a liturgikus nyelvek helyett. A folyton változó népnyelvek ugyanis veszélyeztetik a dogmatikai igazságok integritását, a hétköznapi használat miatt nem eléggé tiszteletteljesek, és nem fejezik ki az egyház egyetemességét, sőt ellenkezőleg, inkább a megosztottság felé vezetnek. Ezért az 1896. szeptember 2-án meghozott tiltó rendelet továbbra is érvényben marad.⁴⁵¹

448 Taliani nuncius jelentése Rampolla bíboros-államtitkárnak, Bécs, 1897. február 20., *Források*, II/4/1, 304., 131. sz. dokumentum.

449 A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának ülésének anyaga, Róma, 1897. március 18., *Források*, II/4/1, 306–313., 133. sz. dokumentum.

450 A Szentszék magyar kormányhoz intézett jegyzéke, Róma, 1897. április 2., magyar fordítás: *Források*, II/4/1, 313–315., 134. sz. dokumentum.

451 A válaszjegyzék viszonylag nagy terjedelemben érvel a románok nyelvhasználati jogai mellett, illetve utal arra, hogy amikor a dalmáciai és a montenegrói római katolikus

A két érintett püspöknek szóló válasz, amit ez alkalommal is a Propaganda Fide Kongregáció fogalmazott meg, lényegében ugyanezt tartalmazza, kiegészítve természetesen a főpásztoroknak szóló intésekkel. Ezek szerint a Szentszék elvárta mindkettőjüktől, hogy a magyar nyelv használatát a liturgiában fokozatosan és körültekintően eljárva, de határozottan szüntessék meg. Prédikációkban, körlevelekben, újságcikkekben magyarázzák el a híveknek, hogy az egyház miért nem engedi meg az élő nyelvek használatát a liturgiában. A Kongregáció rosszallását fejezte ki a két püspök érvelése, illetve a munkácsi püspök intézkedései miatt. Utóbbit felszólítja, hogy a Hajdúdorogi Külhelynökség betöltése előtt⁴⁵² kérje ki a Kongregáció engedélyét. A Kongregáció neheztelésének kifejezésre juttatása egyrészt azt jelentette, hogy Drohobeczky vádaskodásai meghallgatásra találtak, másrészt pedig arra utaltak, hogy a Szentszék a püspököktől arról várt jelentést, hogy miként hajtották végre az utasításokat, nem pedig arról, hogy mit gondolnak a kérdéstről.

Mindenesetre az az apró változás, hogy a Szentszék fokozatos és körültekintő eljárást vár el a püspököktől, már az enyhülés jelének tekinthető.

Az elutasító válasz arra ösztönözte a magyar kormányt, hogy szakemberekkel egy újabb és még alaposabb memorandumot állíttasson össze. Ennek első változata már májusban elkészült,⁴⁵³ de többszöri átdolgozás után csak 1898 februárjában került átadásra a Szentszéknek. Mivel a memorandumban nagy szerepet kapott a románok gyakorlata, a kormány a kérdés szakértőjét, Jancsó Benedeket bízta meg szaktanulmány készítésével. Az eredmény egy rendkívül hosszú és részletes emlékirat lett, amit végül két részre bontottak, és a történeti részt mellékletként csatolták.

Amint láthattuk, a Szentszék korábban kijelentette, hogy a románok nyelvhasználati joga egészen sajátos, és arra a tényre épül, hogy az unió pillanatában már a román nyelvet használták, ezért nem alkalmas az összehasonlításra. Ennek ellenére a magyar kormány emlékirata mégis elsősorban ezt a kérdést feszegeti és – számos forrás elemzésével – vitatja, hogy az unió előtt történt volna meg a váltás. Az erdélyi református fejedelmek tettek erre kísérleteket, de a protestáns személetnek megfelelően elsősorban a szentírási szakaszok olvasásakor és az igehirdetés során erőltették a népnyelv használatát, a liturgia nyelve nem érdekelte őket. A román nyelv tehát a liturgiában csak az unió után váltotta az óslávot. Az emlékirat a legfontosabb kérdést így fogalmazza meg:

szlávoknak a Szentszék engedélyezte a glagolita liturgiát, akkor ugyanezt – a magyar kormány helyeslése mellett – megtagadta a magyarországi szlovákoktól.

452 Danilovics János 1895-ben bekövetkezett halála miatt nem volt külhelynök Hajdúdorogon.

453 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium választervezete a Szentszék emlékiratára, Budapest, 1897. május 11., *Források*, II/4/1, 324–333., 141a. sz. dokumentum.

Kérdés ezek után, hogy akkor, amidőn az Apostoli Szentszék a román lythurgiai nyelv szabad kifejlődését hallgatólag tudomásul vette, indokoltnak mutatkozik-e, hogy magyar ajku gör. kath[olikusokat]. más elbánásban részesítse? Eltilthatók-e a magyar hivek oly évszázados gyakorlattól, melyet nem is kormány-támogatás, vagy valamely proselyta törekvés idézett fel, hanem a magára hagyott népnek vallási és nemzeti szükséglete teremtett meg, külső támogatás nélkül? Ha eltilthatók, miként fér össze e tilalom a románokkal szemben tanusított engedékenységgel, akik lythurgiai nyelvöket az erdélyi fejedelmek elhibázott térítési törekvéseinek köszönhetik, s az approbált szláv és görög lythurgikus nyelvet az unio után, önhatalmulag küszöbölték ki lythurgijukból?⁴⁵⁴

Az emlékirat arra is utal, hogy a román görögkatolikus egyházban megtörtént a liturgikus nyelv modernizálása is, vagyis a ténylegesen használt liturgikus nyelv már nem az, ami az unió pillanatában volt.⁴⁵⁵ A már többször elhangzott egyéb érvek között a kormány különösen azt hangsúlyozta, hogy a keleti egyház alapvetően megengedő álláspontot képvisel a népnyelv liturgikus használata tekintetében.

Az emlékiratot maga a közös külügyminiszter adta át a bécsi nunciushoz, s egyben utasította a Monarchia szentszéki követét arra, hogy kísérelje figyelemmel annak fogadtatását. Májusban az a hír érkezett a kormányhoz, hogy Rampolla államtitkár kész egy újabb bíborosi bizottságot összehívni és a kérdést újra napirendre venni.⁴⁵⁶ Erre június 23-án sor is került. Az ülést előkészítő munkaanyag⁴⁵⁷ arról tanúskodik, hogy a kormány emlékirata nem volt hiábavaló. Ugyan a román liturgikus nyelvvel kapcsolatos érvelést a munkaanyag készítője elveti, az összefoglaló alaposabb, és jobban tükrözi a magyar görögkatolikusok történetét és liturgikus nyelvhasználati gyakorlatát, mint a korábbi hasonló dokumentumok. A román liturgikus nyelv modernizálásával

454 *Források*, II/4/1, 332–333.

455 „A gör. szert. románoknál a román lythurgikus nyelv kizárólagos használatban van, s tekintve, hogy az eredeti román fordítások a román nyelv akkori fejletlensége miatt tökéletlenek s nagy részben szláv szavakkal vegyítve voltak, a lythurgikus könyvek új kiadásában a művelt és élő román nyelv szellemében tökéletesítettnek.” *Források*, II/4/1, 326. Ezt egyébként a már idézett Vasile Hossu is megerősíti: „E’ soltanta nella chiesa rumena, che la lingua liturgica è identica colla lingua volgare” (Csak a román egyházban van meg az, hogy a liturgikus nyelv megegyezik a népnyelvvel), *Források*, II/4/1, 234.

456 Wlassics kultuszminiszter előterjesztése a minisztertanácsban, Budapest, 1898. május 26., *Források*, II/4/1, 352–355., 155. sz. dokumentum.

457 Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának ülése, Róma, 1898. június 23., *Források*, II/4/1, 363–368., 160. sz. dokumentum.

kapcsolatos felvetés pedig olyannyira újdonságnak számított, hogy az összefoglaló végén feltett megválaszolendő kérdésbe is bekerült. Így a bíborosoknak már nemcsak arról kellett döntenüik, hogy mi legyen a Szentszék álláspontja a magyar nyelv liturgikus alkalmazásával kapcsolatban, hanem a román liturgikus nyelvről is nyilatkozniuk kellett.⁴⁵⁸

A bíborosok nem is tudtak azonnal válaszolni, sőt, amikor XIII. Leó pápa elé került az ügy, maga a pápa is alaposabb vizsgálódást tartott szükségesnek. Ezért elrendelte, hogy kérjék ki a jezsuita Nikolaus Nilles,⁴⁵⁹ a keleti egyházi tudományok jeles szakértőjének véleményét.⁴⁶⁰ Nilles nagyon gyorsan megküldte a szakvéleményét.⁴⁶¹ A román nyelvhasználat tekintetében elveti a magyar kormány érvelését, viszont – elsőként a szentszéki szakértők és hivatalnokok oldaláról – felveti a magyar liturgikus nyelv eltérésének lehetőségét. Nagyon óvatosan fogalmazva ugyan, de azt javasolja, hogy a döntéshozók ne a történeti előzményekre és analógiákra fókuszáljanak, hanem a tényleges lelkipásztori helyzetre. Véleménye szerint a Szentszéknek ki kellene használnia a magyar kormány buzgóságát és elkötelezettségét arra, hogy készüljenek hittani szempontból kifogástalan magyar liturgikus könyvek.

Nilles megengedő álláspontja döntő jelentőségűnek bizonyult. A Szentszék tiltó rendelkezésének visszavonását nem érthette el, mert az Rómában presztízskérdés volt. A Szentszék tekintélyének védelme egy ilyen lépést nem is tett volna lehetővé. Ezzel a magyar kormány is számolt, s igazából a célja az volt, hogy a Szentszék a tiltó rendelkezés végrehajtását ne ellenőrizze, és ne adjon ki újabb hivatalos megnyilatkozást a kérdésben.⁴⁶² Nilles szakvéleménye ezt az utat készítette elő.

Ugyanakkor ezt az álláspontot még keresztül kellett vinni a Kúrián, ami nem volt könnyű feladat. Különösen a Propaganda Fide Kongregáció vezetője, Ledochowski bíboros volt a „keményvonal” képviselője. Alig történt meg Nilles felkérése, a prefektus már ki is küldte a maga felszólító levelét az érintett püspököknek és Vaszary hercegprímásnak, akiktől részletes jelentést kért a magyar nyelv liturgikus használatának visszaszorítása érdekében hozott intéz-

458 *Források*, II/4/1, 367.

459 Nikolaus Nilles (1821–1907) életéről és munkásságáról: Rees, 2010, illetve az ügyben játszott szerepéről részletesen: Véghseő, 2010b.

460 A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának átirata a Propaganda Fide Kongregációhoz, Róma, 1898. július 4., *Források*, II/4/1, 369–370., 163. sz. dokumentum.

461 Nilles szakvéleménye, Innsbruck, 1898. július 17., *Források*, II/4/1, 370–374., 165. sz. dokumentum.

462 Ezt Wlassics kultuszminiszter szóban közölte Taliani nunciussal, aki továbbította a kérést a Szentszék felé: *Források*, II/4/1, 366.

kedéseikről.⁴⁶³ Erre válaszolva a munkácsi püspök jelenti, hogy 1897. június 17-én Máriapócsra hívta három vármegye főesperesait és esperesait, akiknek kihirdette a Szentszék tiltó rendelkezését. Augusztus 31-én és szeptember 1-jén Ungváron az összes főesperes és esperes jelenlétében ugyanezt megismételte. Május 8-án a kizárólag magyarok lakta Hajdúböszörményben a templomszentelési liturgiát ószlávul végezte, s intette a megjelent papokat, hogy ők is hasonlóan cselekedjenek. Gyors és radikális változásra azonban e téren nincs lehetőség.⁴⁶⁴ Vályi püspök is válaszolt a felszólításra, jelezve, hogy az eperjesi egyházmegyében a szertartásokat ószláv nyelven végzik. Mindössze három parókia (Sajószöged, Hejőkeresztúr és Homrogd) hívei nem értik az ószláv nyelvet, de a szertartásokat ezekben a közösségekben is ószlávul végzik, s a magyar nyelv csak korlátozottan kap teret.⁴⁶⁵ Míg a két görögkatolikus püspök az előző szentszéki leiratokban megfogalmazott feddés miatt nem próbál ellenvetést megfogalmazni vagy enyhítést kérni, Vaszary hercegprímás nyíltan kijelenti,⁴⁶⁶ hogy a magyar nyelv teljes kiszorítására semmi esély sincs. Bármennyire is próbálkoznak az illetékes főpásztorok és ő maga is, ennek nincs realitása. Jelzi, hogy a magyar görögkatolikusok egy új szervezetet⁴⁶⁷ hoztak létre, mely egy újabb kérvényen dolgozik. Ebben megelégednének már azzal is, ha bizonyos részeket magyarul végezhetnének.

Drohobeczky kőrösi püspök is megírta a maga szenvedélyes hangú válaszát, melynek középpontjában ezúttal is a Firczák püspökkel szembeni súlyosan elmarasztaló véleménye állt. Egyúttal ő is jelzi, hogy Budapesten új görögkatolikus érdekvédelmi szervezet jött létre, sőt arról is tudomása van, hogy a grémium római zárandoklatot szervez.⁴⁶⁸

A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja 1899. január 26-án tanácskoztott ismét a magyar liturgia ügyéről.⁴⁶⁹ Az előkészítő munkaanyag ezzel a kér-

463 Ledóchowski prefektus levele a munkácsi, eperjesi és kőrösi püspököknek és az esztergomi érseknek, Róma, 1898. július 8. *Források*, II/4/1, 370., 164. sz. dokumentum.

464 Firczák püspök jelentése a Propaganda Kongregációnak, Ungvár, 1898. szeptember 12., *Források*, II/4/1, 378–379., 169. sz. dokumentum.

465 Vályi püspök jelentése a Propaganda Kongregációnak, Eperjes, 1898. október 6., *Források*, II/4/1, 379–383., 170. sz. dokumentum.

466 Vaszary hercegprímás válasza a Propaganda Fide Kongregációnak, Budapest, 1898. december 12., *Források*, II/4/1, 386–387., 174. sz. dokumentum.

467 A Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságáról van szó, melynek céljait később ismertetjük.

468 Drohobeczky püspök levele a Propaganda Fide Kongregációnak, Kőrös, 1898. december 19., *Források*, II/4/1, 390–393., 176. sz. dokumentum.

469 A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának tanácskozása, Róma, 1899. január 26., *Források*, II/4/1, 397–403., 179. sz. dokumentum.

déssel zárul: A görög–magyar liturgia érdekében folytatott egyre erősebb agitációra való tekintettel kell-e a Szentszéknek intézkedéseket hoznia, s ha igen, milyeneket? A bíborosok válaszát a Propaganda Fide Kongregáció számára a Kongregáció titkára, Felice Cavagnis összegezte,⁴⁷⁰ míg Rampolla államtitkár ugyanezt tette a Taliani nunciushoz írt utasításában.⁴⁷¹

A bíborosok megerősítik a korábban hozott tiltó rendelkezéseket, melyeket a – már Haynald és Simor bíborosok által is kárhozottat – nacionalista szellemiség liturgiában történő megnyilvánulásával szemben hoztak. A Szentszék ebben szilárdan kitart, és nem megy bele annak vizsgálatába se, hogy adhatók-e bizonyos engedmények a liturgián kívüli ájtatosságok vonatkozásában. A népnyelv használata ezeken az ájtatosságokon egyébként is spontán módon alakul ki, amit az egyház végeredményben eltűr. Felszólítják az érintett püspököket, hogy minden eszközzel és a legnagyobb szigorral fékezék meg a magyar liturgikus nyelv használatát, s határozottan lépjenek fel a mozgalmat támogató klerikusokkal szemben. A prímást megkérlik, hogy kövesse fokozott figyelemmel a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságának ténykedését. Jelzik, hogy a tervezett zarándoklaton átnyújtandó emlékiratot a Szentszék képviselői vizsgálat céljából átveszik, de azonnal választ nem adnak. Firczák Gyula munkácsi püspöknek határozottan ajánlják, hogy tartsa szoros ellenőrzés alatt a mozgalom központját, Hajdúdorogot, és távolítsa el onnan (és a fontosabb egyházi központokból) a mozgalmat támogató papokat. Egyúttal jelzik a püspöknek, hogy más forrásokból (itt Drohobeczky püspökre kell gondolnunk) a legutóbbi jelentésében foglaltakkal ellentétes információk jutottak el a Szentszékhez. Ezzel összefüggésben megállapítják, hogy a püspöki kinevezések tárgyalásakor a Szentszéknek a jövőben nagyobb figyelmet kell fordítania azon jelöltek kiszűrésére, akik ebben a kérdésben bizonytalanok. Megkérlik a bécsi nunciust, hogy kövesse megkülönböztetett figyelemmel az ügyet. Végezetül döntés születik a magyar kormánynak adandó szentszéki válasz ügyében: a válaszban rá kell mutatni a román görögkatolikusokra való hivatkozás megalapozatlanságára, és Haynald és Simor bíborosok vitathatatlan tekintélyére kell támaszkodni a kormány kérésének elutasításakor.

Bár az iratokból az olvasható ki, hogy a bíborosok azonnali választ terveztek a magyar kormány emlékiratára, az mégsem készült el. Ennek okát az ügy későbbi (1902 áprilisában lezajlott) tárgyalása során keletkezett iratokban talál-

470 Cavagnis titkár átirata Antonio Savelli-Spinolának, a Propaganda Fide Kongregáció Keleti Egyházi Ügyosztálya titkárának, Róma, 1899. január 31., *Források*, II/4/1, 403–405., 180. sz. dokumentum.

471 Rampolla bíboros-államtitkár levele Taliani nunciushoz, Róma, 1899. február 3., *Források*, II/4/1, 405–407., 181. sz. dokumentum.

juk meg.⁴⁷² Mivel egyre biztosabbá vált, hogy a magyar görögkatolikusok egy zarándoklat keretében Rómába látogatnak és egy újabb emlékiratot nyújtanak be, az a döntés született, hogy a magyar kormánynak adott választ a Szentszék az újabb memorandum tartalmának megismerése után adja meg. Az 1899-re tervezett zarándoklatra végül 1900 márciusában került sor, így a válaszjegyzék megfogalmazása is késett.

Ez azt jelentette, hogy a magyar liturgia ügyének Római tárgyalásában néhány év szünet következett. Ezt a „szünetet” használjuk ki mi is annak vizsgálatára, hogy az események másik szála, vagyis a magyar görögkatolikusok reflexiója az egyetemi templomi liturgia kudarcára milyen változásokhoz és kezdeményezésekhez vezetett.

472 A Rendkívüli Egyházi Ügyek és a Propaganda Fide Kongregációk összevont ülése, 1902. április. 16., *Források*, II/4/1, 485–489., 210. sz. dokumentum.

Újratervezés Budapesten és Rómában

„Most a lefolyt mozgalomban a mult minden tévedése, hibája meg lett ismételve és a dolog még inkorrektebbül lett színrehozva” – állapította meg Melles Emil kisdobrai lelkész a *Kárpáti Lapok* 1897. április 18-i számában megjelent cikkében az Egyetemi templomban végzett liturgiával és annak következményeivel kapcsolatban.⁴⁷³ A szerző, aki – mint láthattuk – a hajdúdorogi fordítóbizottság munkáját is segítette, párhuzamot látott a korábbi kudarcra végződött kísérletek és a legnagyobb katasztrófával, a magyar liturgia szentszéki tiltásával járó 1896-os próbálkozás között. Azt a következtetést vonta le, hogy a hajdúdorogiak és tényleges vezetőjük, György Endre nem alkalmas az ügy képviselőjére, „mert az általuk választott ut nem helyes, e kérdés vezetésére és irányítására nem illetékesek, tapintatlanságukkal az ügynek csak ártalmára voltak a multban, ártalmára vannak a jelenben, és ha tovább folytatják, ártalmára lesznek a jövőben”.⁴⁷⁴

Ez a kemény és nyílt támadás a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság és az általa képviselt irányvonal ellen nem egy elszigetelt vélemény volt. A Rómából érkező tiltás és annak szigora hirtelen felszínre hozta azokat az elmentéket a magyar identitású görögkatolikusok táborában, melyek jeleit már korábban is láthattuk. Nem mindenki érezte úgy, hogy csak akkor nevezheti magát magyar görögkatolikusnak, ha feltétlen híve annak, hogy a liturgiában az első szótól az utolsóig minden magyarul hangozzék el, és hogy legyen egy egyházmegye Hajdúdorog székhellyel, aminek feladata a magyar liturgikus nyelv biztosítása. A század utolsó évtizedére Budapesten kialakult egy görögkatolikus értelmiségi réteg, melynek többségét a nagyvárosban asszimilálódott ruszin családok tagjai adták, akik ősük nyelvéhez már nem ragaszkodtak, de a vallásukat önazonosságuk elengedhetlen elemének tartották. Ők is a magyar liturgia hívei voltak, de számukra a hajdúdorogiak radikalizmusa nem volt szimpatikus, s velük ellentétben a liturgia területén is hajlottak a kompromisszumra.⁴⁷⁵

473 Melles Emil „A magyar liturgia” című vezércikke, *Kárpáti Lapok*, 1897. április 18., 16. sz. 1. *Források*, II/4/1, 320–323.

474 *Források*, II/4/1, 321.

475 Mayer, 1977.

Ennek a fővárosi értelmiségi körnek a vezetője Szabó Jenő lett, aki ugyan magát a „tősgyökeres” magyar görögkatolikusok közé számította,⁴⁷⁶ de műveltsége, politikai érzéke, és nem utolsósorban társadalmi rangja és vagyona alkalmassá tette a vezető szerepre.

Szabó Jenő 1843. szeptember 30-án született görögkatolikus papcsaládban az Ugocsa megyei Fancsikán.⁴⁷⁷ Az ungvári középiskolai tanulmányokat követően a jogi egyetemet Pesten végezte. A diploma megszerzése után Ürményi József Tisza-szabályozásért felelős kormánybiztos mellett volt gyakornok. 1868-ban kezdte meg pályafutását a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumban. Az elnöki osztály titkárságának élén eltöltött rövid idő után a vasúti osztályra került át, és nyugdíjazásáig (1893) ott is maradt. Bejárva a hivatali ranglétrát, osztálytanácsos, miniszteri tanácsos, majd pedig a vasúti és a gyári szakosztály főnöke volt. Számos vasúti fejlesztésben volt fontos szerepe, többek között a görögkatolikusok által lakott vidékeken, Kárpátalján, Szabolcs, Szatmár és Hajdú vármegyékben. 1892-ben Ferenc József király megbízottjaként ő kötötte meg a magyar–román vasúti csatlakozási szerződést, ami Magyarország első, Ausztriától független vasúti csatlakozási szerződése volt. Érdemei elismeréseként még abban az évben megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét. 1893-ban kilépett az állami szolgálatból, és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja lett. A bank képviselőjeként még másik harminchét gazdasági – többnyire helyi érdekű vasúti – társaságban töltött be vezető pozíciót.⁴⁷⁸ Ez nagyon kiterjedt gazdasági, társadalmi és politikai kapcsolati hálót biztosított számára. 1896-ban főrendiházi tag lett, ami tovább bővítette lehetőségeit. Bár már pályája elején, 1868-ban a *Hazánk* című folyóiratban megjelentetett cikkében is a magyar görögkatolikusok ügyének pártfogója volt, igazából 1895-től kezdődően fejtett ki élénk publicisztikai és érdekképviselői szervezkedést.⁴⁷⁹ Amint láthattuk, nem helyeselte, de jelen volt az Egyetemi templomban végzett liturgián, és elkísérte a hajdúdorogi küldöttséget a közjogi méltóságokhoz, illetve Vaszary hercegprímáshoz, és a budapesti görögkatolikusok képviselőjeként szólalt meg.

476 Ó maga némi humorral így ír a származásáról: „Ezt a férfiút [ti. a vezetőt] Szabó Jenő főrendiházi tag személyében vélték feltalálhatni, de sehogy se tudták családfáját egészen az Árpádokig felvinni. Csak annyit lehetett biztosan megállapítani, hogy ő szépunokája a hírneves peleskei nótáriusnak, akit pedig ország-világ elismer a maga idejébeli magyarsága legtipikusabb alakjának. Egy másik őse pedig udvari szabó volt Rákóczi György fejedelemmél. Arcképe meg van örökítve 1639-ről szóló nemesi diplomájában, egyik kezében karddal, a másikban ollóval, mert akkoriban ez volt a módja az iparpártolásnak.” Szabó Jenő, 1913, 32.

477 Életrajza: Pirigyi, 1998, 57–74.

478 Tomka, 1997, 39–40.

479 Mayer, 1977, 143.

A fővárosi görögkatolikus értelmiség szerveződésének első fóruma az a társaság volt, mely 1892-től egy budapesti görögkatolikus parókia felállítását szorgalmazta. A Budapesten élő görögkatolikusok számára elsőként Gaganecz József eperjesi püspök (1843–1875) kívánt egyházközséget alapítani 1861-ben Budán.⁴⁸⁰ Tervéhez elnyerte Scitovszky hercegprímás támogatását, de a kegyúri jogokat gyakorló városvezetés – tekintve a görögkatolikusok alacsony számát – az alapítást nem látta indokoltnak. A budapesti görögkatolikusok száma azonban látványos emelkedésnek indult, gyakorlatilag tízévente megduplázódott (1870: 599; 1880: 1267; 1890: 2757; 1900: 5386).⁴⁸¹ 1891-ben Popovics Jenő kúriai bíró magánszemélyként kezdeményezte a fővárosi tanácsnál a Budapesten élő görög szertartású katolikusok számára egy önálló egyházközség alapítását. A hivatalból (de Popovics Jenő költségén) elkészített névjegyzék szerint abban az évben 2467 görögkatolikus élt Budapesten, akik közül 1544-en ószláv, 923-an pedig román nyelvű egyházmegyékből származtak. Az 1892 áprilisában megtartott alakuló ülésen és az ott létrehozott Szervező Bizottság későbbi ülésein a legfontosabb eldöntendő kérdés az volt, hogy kik tartozzanak a megalapítandó egyházközséghez, illetve azt melyik egyházkormányzati egységbe sorolják be. Mivel a kezdeményezők többsége a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegyéből származott, az 1895 januárjában megtartott szervező nagygyűlés kimondta, hogy az egyházközség tagjai az ószláv liturgikus nyelvű egyházmegyékből származó, Budapesten élő görögkatolikusok, a hozzájuk önkéntes alapon csatlakozó románok, illetve a román liturgikus nyelvű egyházmegyékből származó magyar görögkatolikusok.⁴⁸² A nagygyűlésen megalakult az egyháztanács is, melynek vezetője Pásztélyi Jenő ügyvéd lett, aki a hajlott korú Popovics Jenőt váltotta. A kezdeményezők várakozásaival szemben a budapesti városvezetés – Vaszary Kolos hercegprímás támogatása ellenére – évenként át nem kívánta vállalni az egyházközség kegyuraságát. Végül hosszas halogatás után a fővárosi tanács 1898. június 30-án terjesztette ki a kegyuraságot a budapesti görög szertartású katolikus egyházközségre azzal a feltétellel, hogy annak diplomájában a magyar legyen a liturgikus nyelv.⁴⁸³ Két évvel később az egyházközség kezdeményezte Vaszary hercegprímásnál a parókia felállítását is,⁴⁸⁴ miután a Szentszék az Esztergomi Főegyházmegye illetékességét mondta

480 „Görögkatolikusaink és a főváros”, Romanecz Aladár vezércikke a *Kárpáti Lapok*ban, 1897. október 3., 40. sz., 1., *Források*, II/4/1, 340–343., 146. sz. dokumentum.

481 Mák, 1998, 25.

482 Magyar, 1977, 13.

483 Budapest székesfőváros közgyűlésének határozata, Budapest, 1898. június 30., *Források*, II/4/1, 369., 162. sz. dokumentum.

484 A budapesti görögkatolikusok kérvénye Vaszary hercegprímásnak, Budapest, 1900. november 1., *Források*, II/4/1, 467., 199. sz. dokumentum.

ki a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegyékkel szemben.⁴⁸⁵ A parókia felállításiára végül 1905-ben került sor. A főváros mint kegyúr az új parókia rendelkezésére bocsátotta a Szegényház téren⁴⁸⁶ álló „régí” római katolikus templomot, és biztosította az átalakításához szükséges forrásokat.⁴⁸⁷

A budapesti egyházközség szervezését felvállaló társaság tagjai elsősorban jogászok (Popovics Jenő, Pásztélyi Jenő, Rabár Endre, Illés Jenő, Illés József, Medvigy Mihály, Leövey Sándor), tanárok (Kecskóczy Ödön, Demkó Kálmán, Novák Sándor), állami és MÁV-hivatalnokok (Garancsy Mihály, Markos György, Bacszinsky Vladimir), egyetemisták (Prodán János, Kutkafalvy Miklós, Szamovolszky Ödön) voltak, de aktív szerepet vállalt Demjanovich Emil főorvos és Roskovics Ignác festőművész is.

Melles Emil, aki 1905-ben a budapesti parókia első lelkésze lett, írásával elsősorban őket szólítja meg azzal, hogy kimondta a „hajdúdorogi-vonal” kudarcát, és megfogalmazta azt az igényt, hogy a magyar liturgia ügyét el kell választani a politikai és nacionalista célkitűzésektől. Amikor György Endre visszavonulását sürgeti, azok álláspontját is megfogalmazza, akik a református politikai aktivitása mögött egészen rosszindulatú célkitűzést véltek felfedezni. Ezeket a feltevéseket Drohobeczky kőrösi püspök a Szentszéknek írt, már említett levelében részletezi. Másokkal együtt ő maga is úgy véli, hogy György Endre tisztában volt azzal, hogy a nagy sajtónyilvánosság mellett bemutatott magyar liturgia az Egyetemi templomban a Szentszék szigorú reakcióját fogja kiváltani. Remélte, a Szentszék reakciója annyira elkeseríti a hajdúdorogiat, hogy szakítanak a katolikus egyházzal, és létrehoznak egy bizánci rítusú nemzeti egyházat. Erre az éppen megszavazott új egyházpolitikai törvények lehetőségét is biztosítottak volna.⁴⁸⁸ Tény, hogy ezen feltételezéseken túlmenően semmi se bizonyítja azt, hogy György Endrének valóban ez lett volna a szándéka. Ugyanakkor maga a feltevés is jól érzékelteti az elkeseredés mértékét.

Az irányváltás igénye tehát meglehetősen széles konszenzusra épült, de annak nem volt realitása, hogy a hajdúdorogiat egyszerűen eltávolítsák a magyar görögkatolikus ügy környékéről. Erre igazából szándék se volt, és nemcsak a hajdúk ismert makacssága miatt, hanem elsősorban azért, mert érdemeiket és áldozataikat az őket kritizálók is elismerték. A megoldást Szabó Jenő találta meg, aki 1898 májusában Pásztélyi Jenő és Novák Sándor társaságában eluta-

485 Pirigyi, 1990b, 102.

486 Ma Rózsák tere.

487 A budapesti görögkatolikus parókia alapítólevele, Budapest, 1905. január 8., *Források*, II/4/1, 584–586., 252. sz. dokumentum.

488 Drohobeczky kőrösi püspök levele XIII. Leó pápához, 1897. január 26., *Források*, II/4/1, 280–289., 125. sz. dokumentum, 284.

zott Hajdúdorogra, és az Állandó Végrehajtó Bizottsággal egyezsége jutott.⁴⁸⁹ Hajdúdorog két elhíresült – „Magyar Liturgia”, illetve „Magyar Egyházmegye” feliratú – zászlaja közül jelképesen megkapta az elsőt, míg az egyházmegye ügyének képviselője a hajdúdorogiaknál maradt. Ez azt jelentette, hogy az Állandó Végrehajtó Bizottság elfogadta, hogy a magyar liturgikus nyelv ügyében a jövőben a budapesti görögkatolikusok küzdenek, s a hajdúdorogiak támogatják őket mindaddig, amíg a teljes magyar liturgia eszményét képviselik.

Ez a kompromisszum lehetővé tette, hogy a budapesti görögkatolikusok létrehozzanak egy új érdekképviselői szervezetet. Erre 1898 júniusában került sor, amikor Szabó Jenő elnökletével megalakult a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága. Ennek 8+1 pontos programja világosan tükrözi azt az irányváltást, mely határozottan a magyar liturgikus nyelv engedélyeztetésére helyezi a hangsúlyt. Az Országos Bizottság célját megfogalmazó első pont így hangzik:

Az országos bizottság célja: fentartani és megerősíteni a magyar nyelv használatát a görög katolikus istentiszteletben; kiemelni azt eddigi, immár közel egy évszázad óta tartó tűrött állapotából és e végből kieszközölni a magyar szertartás törvényes elismerését és szabályozását mindenütt, a hol ezt a görög katolikus magyarok száma és vallási érdekei megkívánják, tekintet nélkül arra, hogy mely egyházmegye területén laknak.⁴⁹⁰

Nincs szó tehát magyar egyházmegyéről, mivel az Országos Bizottság – nyilvánvaló összhangban a magyar kormány álláspontjával – arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar liturgikus nyelv szentesítését a meglévő egyházmegyei keretek között próbálja meg elérni.⁴⁹¹ Ezenkívül az Országos Bizottság a programjában is jónak látta rögzíteni, hogy célkitűzésük megvalósítása során nem szándékoznak a ruszin és a román görögkatolikusok jogait csorbítani, ellenkezőleg, a nyelvhasználat kérdésében éppen az ő példájukra hivatkozva kívánnak eredményt elérni. Programpontként fogalmazódott meg a Gergely-naptár bevezetése és egy római zarándoklat megszervezése.⁴⁹²

Az Országos Bizottság céljainak népszerűsítésére a sajtóban ismét Melles Emil vállalkozott, aki a program hivatalos nyelvezetével szemben egészen vi-

489 Szabó Jenő, 1913, 31–35.

490 Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságának programja, Budapest, 1898. június 20., *Források*, II/4/1, 360–361., 158. sz. dokumentum, 360.

491 Amint látni fogjuk, az Országos Bizottság egy bő évtized elteltével – megtapasztalva a román egyházmegyék püspökeinek hajthatatlanságát – visszatért az önálló egyházmegye eszméjéhez, amit ez idő alatt a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság nem adott fel.

492 *Források*, II/4/1, 360–361.

lágosan és egyértelműen fogalmazza meg az új irányt: „a magyar liturgia nem a magyarosító kulturpolitikusok találmánya, de az élet szükséglete”, „mozgalomunk tisztán egyházi jellegű, és épp azért nem politikai célzatokkal, de liturgiánk szerkezetének természetével kell azt megokolni”.⁴⁹³ Vagyis a mozgalom elhagyja – kor szóhasználatára szerint – a „nemzetieskedő irányt”,⁴⁹⁴ és megszabadul a politikai célok súlyos terhetől.

Az Országos Bizottság fogadtatása vegyes lett. Egyrészt a csatlakozásra való felhívás sikere minden várakozást felülmúlt: a kezdeti nehézségek után a programhoz végül 113 parókia, 568 filia és 134 527 hívő csatlakozott. A parókiák döntő többsége, 84, munkácsi egyházmegye volt, míg az eperjesiből 21 parókia csatlakozott. Amint várható volt, a román egyházmegyékből nagyon kevés közösség csatlakozott: 6 a nagyváradiból és mindössze 1 a szamosújváriból.⁴⁹⁵ Váratlan volt viszont az a heves támadás, mely az Országos Bizottságot egyes külföldi lapok részéről érte. A német *Germania*, a horvát *Katolicki List*⁴⁹⁶ és más lapok azt állították, hogy az új érdekvédelmi szervezet református befolyás alatt áll, és nacionalista, románellenes programot fogadott el. Az Országos Bizottság kénytelen volt egy német nyelvű nyilatkozatot eljuttatni a nagyobb lapokhoz, melyben cáfolta ezeket a vádakokat.⁴⁹⁷ A támadások előrevetítették, hogy igen nehéz lesz megszabadítani a magyar görögkatolikusok mozgalmát a korábbi rossz döntések következményeitől.

Amint láthattuk a liturgikus fordításokat tárgyaló fejezetünkben, a hazai, elsősorban Ungvár irányából érkező támadások sem hiányoztak. Fenczik Jenő a *Listok*ban az ősi szláv liturgiára leselkedő hatalmas veszélyt vélt felfedezni az Országos Bizottság törekvéseiben.⁴⁹⁸ Fenczik azok közé tartozott, akiket nem győzött meg a grémium nyilatkozata, mellyel elismerte az ószláv és a román liturgikus nyelvet használó hívek jogait. Nemzetiségi irányból támadta az Országos Bizottságot Petrássevich Géza jogász, közíró is, aki a századfordulón antiszemita cikkeivel és könyveivel keltett feltűnést. Míg a magyarságot a zsidó tényreréstől féltette, addig a magyar görögkatolikusokat szláv származásuk megtagadásával vádolta. Az Országos Bizottság programjához csatlakozók névsorát statisztikai elemzéseknek vetette alá, és a nevek alapján megállapította,

493 Melles Emil cikke a *Kárpáti Lapok*ban, 1898. június 26., 26. sz., 1., *Források*, II/4/1, 361–363., 159. sz. dokumentum.

494 Grigássy, 1913, 70.; Emlékkönyv, 1901, 11.

495 Emlékkönyv, 1901, 81.

496 A sajtóban megjelenő támadásokról: Tóth Miklós olvasói levele a *Kárpáti Lapok*ban, 1898. augusztus 21., 34. sz. *Források*, II/4/1, 375–376., 167. sz. dokumentum.

497 A Görög Szertartású Katholikus Magyarok Országos Bizottságának közleménye, Budapest, 1898. augusztus 20., *Források*, II/4/1, 361–363., 168. sz. dokumentum. A nyilatkozat a *Pester Lloyd*ban, 1898. augusztus 26., 3.

498 Mayer, 1977, 149–150.

hogy a programmal azonosulók 59 százaléka nem is nevezheti magát magyarnak.⁴⁹⁹

Ezeket a támadásokat végül Firczák Gyula püspök állította le,⁵⁰⁰ aminek azért is van nagy jelentősége, mert ekkor a Szentszék a nunciatúra útján árgus szemmel követte a munkácsi főpásztor minden intézkedését. Ugyanakkor az Országos Bizottságnak az a célkitűzése, hogy a magyar liturgia ügyét kizárólag egyházi vonalon kívánja előmozdítani, egybeesett a munkácsi főpásztor irányvonalával, ezért – Vályi püspökhöz hasonlóan – szívesen adta áldását az új kezdeményezésre.⁵⁰¹

Nehéz feladatnak bizonyult a sajtó „áthangolása” is. 1898 októberében az *Országos Hírlap* dicséri azokat a magyar érzelmű görögkatolikus papokat, akik annak ellenére csatlakoztak az Országos Bizottság programjához, hogy a híveik közül senki sem beszél magyarul.⁵⁰² A cikkekre Szabó Jenő még aznap reagált, és próbálta megértetni a szerkesztőséggel, hogy az ilyen felvetésekkel rengeteget ártnak a magyar liturgia ügyének.⁵⁰³

Az Országos Bizottság programjában szerepelt egy római zarándoklat megszervezése is, melynek célja a magyar görögkatolikusok létének demonstrálása volt. Az 1898. november elején kibocsátott első felhívás így fogalmaz:

1. Annak bizonyítása, hogy a görögkatolikus magyarok hűségesen ragaszkodnak az egyház egységének központjához, Rómához, s ez a ragaszkodás élő hiten, tiszta meggyőződésen és odaadó szereteten alapul.
2. Azokkal szemben, akik úgy informálták a Szentszékét, hogy nincs is görögkatolikus magyarság, e zarándoklattal bizonyítjuk létünket és azt is, hogy elég nagy számban vagyunk ahhoz, hogy figyelembe vegyenek bennünket.

499 „Görög katolikus magyarok”, *Görög Katholikus Szemle*, 1900. július 22., 1. évf., 29. sz., 1–2. és Mayer, 1977, 145–146. Egy korábbi cikkében azt vetette a magyar görögkatolikusok szemére, hogy nem ismerik a görögkatolikus egyház történetét, és ezért téves az a módszer, amellyel eredményt szeretnének elérni. Ugyanakkor érvelésében egészen nyilvánvaló történelmi tévedések vannak, amire Kecskóczy Ödön, az Országos Bizottság jegyzője fel is hívta a figyelmet. „Egy-két szó a magyar görög katolikusok mozgalmához”. *Kelet*, 1899. január 26., 4. sz., 1., *Források*, II/4/1, 395–397., 178. sz. dokumentum. Kecskóczy Ödön válasza a *Kárpáti Lapok*ban, 1899. február 19., 8. sz., 1., *Források*, II/4/1, 407–408., 189. sz. dokumentum.

500 Szabó Jenő, 1913, 18.

501 Emlékkönyv, 1901, 10.

502 „A magyar liturgia ügye”. *Országos Hírlap*, 1898. október 24., 239. sz., 2–3., *Források*, II/4/1, 383–384., 171. sz. dokumentum.

503 Szabó Jenő reagálása az *Országos Hírlap* 1898. október 24-i cikkére, Budapest, 1898. október 26., *Országos Hírlap*, 1898, 295. sz., 2., *Források*, II/4/1, 361–384–385., 172. sz. dokumentum.

3. Végül ki kell mutatnunk Őszentsége előtt, hogy amikor más ajkú hittestvéreinkhez hasonlóan, nyelvünket istentiszteleti nyelvvé emeltetni kérelmezzük, csak a köztünk lábra kapott hitközöny, vallásmegvetés és valláselhagyás ellen küzdünk, mozgalmunk minden ízében tiszta, őszinte és katolikus.⁵⁰⁴

A zarándoklatra – többszöri halasztás után – a jubileumi Szentévben, 1900-ban került sor március 6. és 9. között. A halasztásnak az is oka volt, hogy a Szentszék nem engedélyezte azt, hogy a zarándokokat főpásztoraik is elkísérjék.⁵⁰⁵ Vályi János eperjesi püspök ezért azt javasolta az Országos Bizottságnak, hogy a testület lépjen be „A Megváltó Jézus iránti hódolatot előmozdító Nemzetközi Bizottságba”, melyet 1896-ban az Actio Catholica egyik alapítója, Giovanni Acquaderni azzal a céllal hozott létre, hogy a jubileumi szentévben a világ katolikusait különleges hitbuzgalmi kezdeményezésekre buzdítsa. XIII. Leó pápa jóváhagyta a bizottság működését, mely szentszéki támogatás mellett körleveleket intézett a katolikus egyház püspökeihez. Ezekben arra buzdították őket, hogy ösztönözzék a híveket és a laikus szervezeteket arra, hogy a szentévre készülve és különösen a szentévben szervezzenek lelkigyakorlatokat, missziókat, nagygyűléseket, adománygyűjtéseket a Szentatya javára (péterfilérek) és zarándoklatokat Rómába és más katolikus zarándokhelyekre, illetve állítsanak Megváltó Krisztus-szobrokat.⁵⁰⁶ Az Országos Bizottság benyújtotta jelentkezését, és annak elfogadása után a magyar görögkatolikusok programja a Nemzetközi Bizottság hivatalos programjának része lett, ami lehetővé tette azt, hogy azon főpásztorok is részt vegyenek.⁵⁰⁷

A római zarándoklaton négyszázhatvanegy zarándok – köztük hatvanhét lelkész – vett részt. Vályi János püspök együtt utazott a zarándokokkal, míg Firczák püspök Rómában csatlakozott hozzájuk. Viszontagságos körülmények között⁵⁰⁸ jutottak el az Örök Városba, ahol rögtön az a nyugtalanító hír fogadta őket, hogy nem lesz lehetőségük XIII. Leó pápával találkozni. Ezt az utolsó nagy akadályt is sikerült gróf Zichy Gyula és a Monarchia szentszéki követségének segítségével legyőzniük.⁵⁰⁹ A pápai kihallgatásra végül a római tartózkodás utolsó napján került sor, igaz, a pápa betegsége miatt a tervezettnél rö-

504 Emlékkönyv, 1901, 11.

505 Emlékkönyv, 1901, 15.

506 Gaspari, 2021, 8–11.

507 Emlékkönyv, 1901, 15.

508 A Fiume–Ancona tengeri szakaszt viharos időben tették meg, ami alaposan megviselte a zarándokokat.

509 Emlékkönyv, 1901, 23.

videbb formában. Vályi János püspök rövid köszöntő beszédében⁵¹⁰ a magyar liturgia szentesítését kérte a pápától, és átadta azt az Emlékiratot,⁵¹¹ melyben a magyar görögkatolikusok kérésüket összefoglalták. Az Államtitkárság előzetesen tájékoztatást kapott a szervezőktől a benyújtandó kérelem tartalmáról, s a nuncius útján jelezte, hogy arra azonnali választ a Szentatyától nyilvánvalóan nem kaphatnak.

Az Emlékirat szentszéki tanulmányozásával kapcsolatos későbbi államtitkársági iratok kiemelik annak tiszteletteljes hangnemét és visszafogott stílusát.⁵¹² A zarándokok jámbor magatartása és fegyelmezettsége felkeltette a helyi sajtó érdeklődését is. Mind az *Osservatore Romano*, mind pedig a *Voce della Verità* című napilap elismerését fejezte ki.⁵¹³ Sőt, a tekintélyes jezsuita folyóirat, a *Civiltà Cattolica* egyenesen úgy fogalmazott, hogy a „görög–magyarok” épületes leckét adtak a rómaiaknak arról, hogyan kell összeszedetten, áhítattal és pontosan végiglátogatni a zarándokoknak előírt bazilikákat.⁵¹⁴

A római zarándoklat után az Országos Bizottság díszes kiállítású Emlékkönyvet adott ki két térképpel, számos fényképpel, a zarándoklat előzményeinek, lefolyásának történetével, a pápának átnyújtott Emlékirat szövegével, a résztvevők névsorával.⁵¹⁵ Az Emlékirat címlapját Roskovics Ignác festőművész, az Országos Bizottság tagja (a liturgiafordító Roskovics Ignác nagyprépost fia) *Magyarok Nagyasszonya* című festménye díszítette.

A zarándokok megjelenése és az Emlékirat szövege jelentős mértékben javított azon a kedvezőtlen megítélésen, mely az addig beérkezett információk alapján Rómában a magyar görögkatolikusokkal kapcsolatban kialakult. Mivel az Országos Bizottságnak alapvetően ez volt a célja, és nem számítottak áttörésre a magyar liturgia engedélyeztetésével kapcsolatban, a zarándoklatot teljes sikerként könyvelhették el.

Ugyanakkor ez nem jelentette azt, hogy az Országos Bizottság ténykedését ferde szemmel néző, elsősorban ungvári egyházi körök felhagytak volna támadásaikkal. Ezért Firczak püspök javaslatára az Országos Bizottság egy olyan egyesület létrehozását javasolta, mely alkalmas fórum lehet az ellentétek elsimítására. Mivel az Országos Bizottság értékelése szerint a római zarándoklattal sikerült a magyar liturgia ügyét a helyes, vagyis az egyházi keretek közé

510 Az eredetileg tervezett beszédet írásban adta át: Emlékkönyv, 1901, 41–48. és *Források*, II/4/1, 454–458., 193. sz. dokumentum. Az elhangzott rövid beszéd: Emlékkönyv, 1901, 26–27. és *Források*, II/4/1, 458–459., 194. sz. dokumentum.

511 Emlékkönyv, 1901, 67–98. és *Források*, II/4/1, 427–453., 192. sz. dokumentum.

512 Például *Források*, II/4/1, 487.

513 Emlékkönyv, 1901, 24.

514 *Civiltà Cattolica*, Serie, XVII, vol. X. fasc. 1195, 31 marzo 1900, 97.

515 Emlékkönyv, 1901, 67–98.

visszaterelni, a grémium lényegében elvégezte feladatát. Ugyan nem mondták ki az Országos Bizottság megszűntét, de vezetői 1900 nyarától már a Magyar Görögkatolikusok Egyesületének létrehozásán dolgoztak. „A »magyar« jelző nem választó fal akar lenni a magyar és ruthén ajku gör. katolikusok között, hanem összefoglaló kapocs” – írják az egyesület szervezését bejelentő felhívásban, és egyúttal megfogalmazzák Firczák püspök elképzelését: „legyen az ország szívében egy gócpont, a hol a magyar görög-katolikusok otthont találjanak, legyen mód egymás megismerésére és eszköz arra, hogy közös érdekeiket társadalmi uton vállalva előmozdithassák”.⁵¹⁶

Az egyesület tényleges megalakulására 1902. december 3-án került sor. A hatagú alapítógárdában – nyilván demonstratív céllal – helyet kapott Firczák püspök is. A következő évben *Görögkatolikus Hírlap* címmel az egyesület lapot indított, mely egyúttal felváltotta az ungvári kiadású, de magyarbarátként ismert *Kárpáti Lapokat*. Célkitűzéseit is a lap hasábjain keresztül kommunikálta. A magyar liturgia ügyének előmozdítása az első célok között szerepelt, de az egyesület vezetői más, fontos teendőket is beazonosítottak. Segíteni kívánták mindenekelőtt egy erős, görögkatolikus értelmiségi réteg kialakulását. Ezért egy főiskolai-egyetemi internátus létrehozását tervezték Budapesten a fővárosban tanuló görögkatolikus fiatalok támogatása és összefogása érdekében. Az egyesület foglalkozni kívánt aktuális egyházi problémákkal is, mint például a kongruaügy, a tanítók helyzetének rendezése és a papok és özvegyek és árvák nyugdíjának kérdése. Bár a cél a görögkatolikusok közötti ellentétek elsimítása volt, az ungvári *Görögkatolikus Szemle* és a budapesti *Görögkatolikus Hírlap* közötti rendszeres és időnként éles hangú sajtóviták arról tanúskodtak, hogy ezen a területen az egyesület nem ért el sikereket.⁵¹⁷

Az ellentétek mielőbbi elsimítása a görögkatolikusok táborában azért is volt sürgető feladat, mert a Szentszék szigorú tiltása után egyes helyeken megpróbálták a magyar liturgiáról visszatérni az ószlávra.⁵¹⁸ Sőt, 1901 tavaszán még az is megtörtént, hogy Hajdúdorogon az egyik segédlelkész ószláv liturgiát végzett, ami óriási botrányhoz és a segédlelkész gyors távozásához vezetett. Wlassics kultuszminiszter megrökönyödve kereste meg Firczák püspököt az ügyben.⁵¹⁹ Kétsége se volt afelől, hogy tudatos provokáció történt pontosan akkor, amikor „az Apostoli Szék maga is elállott a magyar lythurgia erőszakos kiküszöbölésétől, sőt a magyar ajku gör. katolikusok memorandumát meg-

516 *A Kárpáti Lapok* tudósítása a Magyar Görögkatolikusok Egyesületének szervezéséről, *Kárpáti Lapok*, 1900. augusztus 5., 31. sz., 2., *Források*, II/4/1, 464–467., 198. sz. dokumentum.

517 Mayer, 1977, 151–164.

518 Szabó Jenő, 1913, 156.

519 Wlassics miniszter magánlevele Firczák püspökhöz, Budapest, 1901. május 22., *Források*, II/4/1, 468., 200. sz. dokumentum.

fontolás végett elfogadta”.⁵²⁰ De nemcsak a kormányzat figyelt fel az esetre, hanem a Szentszék is, és néhány hónappal később meg is érkezett a Propaganda Fide érdeklődő leirata Firczák püspökhöz.⁵²¹ „Nagy Mihály” néven érkezett a feljelentés Rómába, s a hajdúdorogi segédlelkész ügye mellett Fejér Emmánuel kanonok, az ungvári szeminárium rektorának botrányos viselkedése is tárgya volt. A feljelentő szerint Fejér rektor többek jelenlétében így kiáltott fel: „Ki nekünk a római pápa? Mi jót kaptunk eddig a római egyháztól? Ha a magyar nyelvet nem engedélyezik a hajdúdorogiaknak és más parókiáknak, akkor mindannyian szakadárok lesznek!” A feljelentő szerint a főpásztor nem szankcionálta ezt a botrányos megszólalást.

Firczák püspök viszont válaszában leírta, hogy amint híret vette az esetről, azonnal összehívta a kanonoki testületet, mely tanúk meghallgatása után megbizonyosodott Fejér rektor bűnösségéről. A püspök büntetésből azonnal elbocsátotta őt rektori állásából, és mást bízott meg a szeminárium vezetésével. A hajdúdorogi segédlelkész esetéről azt a tájékoztatást adta, hogy az újonnan kinevezett fiatal pap már az első szent liturgiáján se volt hajlandó a helyi szokásokhoz igazodni, és se az ekténiákat, se az apostoli szakaszt, sem pedig az evangéliumot nem volt hajlandó magyarul énekelni. Ez valóban botrányhoz vezetett, de a segédlelkészt nem üzték el Hajdúdorogról. Önként ment el szülei házába, mivel a gyermekkori betegségéből fakadó ideggyengeség erőt vett rajta.⁵²² Az ügy ezzel le is zárulhatott volna, ha Firczák püspök a hajdúdorogi gyakorlatot magyarázva nem veti fel ismét a magyar liturgikus nyelv kérdését és nem utal arra, hogy a csalódott magyar görögkatolikusokat a „skizmaveszély” fenyegeti.

Ez utóbbi felvetés arra készítette Rampolla bíboros-államtitkárt, hogy a bécsi nuncius útján külön – Firczák püspöktől független – vizsgálatot folytatson a „skizmaveszély” realitásával kapcsolatban. Felhatalmazta a nunciust arra is, hogy szükség esetén kérdezzen meg szakértőket, például Nikolaus Nillest, látnak-e lehetőséget arra, hogy a Szentszék eltérje egyes imádságok magyarul történő éneklését a liturgiában.⁵²³ Az államtitkár utasítása a nunciusnak azt jelezte, hogy Rómában valamilyen elmozdulás történt. Ezt igazolja Claus von Below-Saleske budapesti porosz főkonzul jelentése Bernhard von Bülow kan-

520 Uo.

521 Maga a levél egyelőre nem került elő. Tartalmáról a Propaganda Fide Kongregáció átíratából tudunk, amit a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának küldtek, Róma, 1901. november 5., *Források*, II/4/1, 473–474., 205. sz. dokumentum.

522 Firczák Gyula munkácsi püspök levele a Propaganda Fide Kongregációnak, Ungvár, 1901. szeptember 26., *Források*, II/4/1, 468–470. 201. sz. dokumentum.

523 Rampolla államtitkár levele Taliani bécsi nunciushoz, Róma, 1901. november 26., *Források*, II/4/1, 474–475. 206. sz. dokumentum.

cellárnak, akivel megosztja azt az értesülését, hogy a Szentszék készen áll az engedményekre a magyar liturgia terén.⁵²⁴

Válaszában a nuncius jelenti, hogy a görögkatolikusok körében újra fel-erősödött a magyar nyelv liturgikus használatának bevezetését szorgalmazó mozgalom. Röviden összefoglalja a magyarországi görögkatolikusok helyzetét, egyházszerzetét és nyelvhasználatát. Az országban százharmincnyégyezer olyan görögkatolikus él, akik csak a magyar nyelvet értik és beszélik. A 18. században kezdődött a magyar nyelv liturgikus használata, ami 1870-re mintegy nyolcvan-száz egyházközségre terjedt ki, gyakorlatilag konfliktusok nélkül, az illetékes püspökök hallgatólagos beleegyezésével. Az 1896-ban Budapesten végzett liturgia hatalmas sajtónyilvánosságot kapott, ami a román nacionalistákat erélyes tiltakozásra indította. A nuncius kiemeli, hogy attól kezdve Szabó Jenő mindent megtett azért, hogy a sajtót és a nacionalista szellemiséget távol tartsa a mozgalomtól. Ebben ért el sikereket, de az indulatok időnként elszabadulnak, s fenyegetőzésekbe torkollanak, ahogyan azt a munkácsi püspök is jelezte. A skizmával való fenyegetőzés gyakoribb lenne, ha a szentszéki tiltásnak ténylegesen is érvényt szereztek volna. Mivel azonban gyakorlatilag minden úgy zajlik tovább, ahogyan korábban, nagy skizmaveszély nincs. Ez azonban változhat, ha a Szentszék újabb tiltó rendelkezést ad ki. A nuncius észrevételei és javaslatai:

- A részleges engedménynek nincs értelme, mert nem ezt, hanem az ósláv nyelv kivezetését és magyar nyelv bevezetését kérik;
- A magyar görögkatolikusok kérései nem teljesen megalapozatlanok, mivel
 - egyes parókiákon már több mint egy évszázada használják a magyar nyelvet: az óslávra való visszatérés nem lehetséges súlyos zavarok nélkül;
 - a nép nem érti, hogy nekik miért tiltják azt, amit a románoknak és a ruszinoknak megengednek;
 - képtelenség elvárni az egyszerű emberektől azt, hogy órákon át jelen legyenek egy olyan szertartáson, melyet a pap és a kántor egy teljesen ismeretlen nyelven végez.
- Nem célszerű egy újabb tiltó rendelkezést kiadni, inkább tűrni kell a kialakult nyelvhasználati gyakorlatot. Ugyanakkor hivatalosan engedélyezni sem kell;

524 Below-Saleske budapesti porosz főkonzul Bülow birodalmi kancellárhoz, Budapest, 1901. október 17., *Források*, II/4/1, 471., 203. sz. dokumentum.

- A használatban lévő liturgikus könyvek hibáit javítani kell (utal Nillesre), hogy amikor majd a hivatalos magyar fordításokra kerül a sor, az eretnokségek nehogy bekerüljenek a magyar nyelvű liturgikus könyvekbe.

Végül jelzi, hogy Nikolaus Nillesnek is az a meggyőződése: a Szentszék részéről a kialakult gyakorlat tűrése (*tolelari potest*) a legjobb megoldás.⁵²⁵

Nikolaus Nilles állásfoglalása a magyar nyelvű görögkatolikus liturgia ügyében egyedülálló. Életszerű és gyakorlatias megoldási javaslata a keleti katolikus egyházak, köztük a magyar görögkatolikusok életének és viszonyainak alapos ismeretéről tanúskodik. A szentszéki iratokban a későbbiekben már nem találkozzunk nevével, de Szabó Jenő egyik cikkéből tudjuk, hogy továbbra is foglalkozott a magyar görögkatolikusok ügyével. Több levelet intézett az Országos Bizottság elnökéhez, szimpátiájáról biztosítva, és arra biztatva a magyar nyelvű liturgiaért küzdőket, ne csüggedjenek amiatt, hogy a Szentszék elhatározása késik. Sőt, esztergomi látogatása után „a ragyogó szellemű német aggastyán” személyesen is felkereste Szabó Jenőt Budapesten, hogy kitartásra buzdítsa.⁵²⁶

A nuncius jelentése arra készítette a Szentszékét, hogy a „szünet” után ismét foglalkozzon a magyar liturgia ügyével. Erre 1902. április 16-án került sor a Rendkívüli Egyházi Ügyek és a Propaganda Fide Kongregációk összevont ülésén.⁵²⁷ A tanácskozás eredményeként a bíborosok azt a döntést hozták, hogy a Szentszék nem válaszol se Firczák püspök beadványára, se a magyar kormány 1897-ben átnyújtott jegyzékére, sem pedig a római zarándoklaton átadott emlékiratra. Amennyiben újabb kérvény érkezik, a Szentszék megnyilvánulhat a kérdésben. Ebben az esetben az érintett püspökök az alábbi választ kapnák: a Szentszék fenntartja a korábbi tiltó rendelkezéseket, de a püspökök lelkiismereti döntésére és lelkipásztori bölcsességére bízva, hogy sorozatos hitelhagyások esetén ne erőltessék túlságosan a tiltó határozat érvényesítését. A püspököknek mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy a tiltott nyelvhasználat tovább ne terjedjen át azokra a parókiákra, melyek az ósláv nyelvet használják. Bizalmas úton bízzanak meg szakértőket a használatban lévő magyar nyelvű liturgikus könyvek felülvizsgálatával és a tévedéseket jelentsék a Szentszéknek.⁵²⁸

525 Taliani nuncius jelentése Rampolla államtitkárnak, Bécs, 1902. február 7., *Források*, II/4/1, 476–480., 208. sz. dokumentum.

526 Szabó Jenő, 1913, 127–128.

527 A Rendkívüli Egyházi Ügyek és a Propaganda Fide Kongregációk összevont ülésének munkanyaga, Róma, 1902. április. 16., *Források*, II/4/1, 485–489., 210. sz. dokumentum.

528 Cavagnis, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárnak levele Taliani nunciusnak, Róma, 1902. április 16., *Források*, II/4/1, 490., 211. sz. dokumentum.

Ez a döntés azt jelentette, hogy a Szentszék elfogadta Nikolaus Nilles javaslatát, és a hallgatóságos tőrés álláspontjára helyezkedett. Napra pontosan az 1868-as hajdúdorogi nagygyűlés 34. évfordulóján ez volt a legnagyobb eredmény, amit a Szentszék részéről el lehetett érni a kérdésben.

Christifideles... graeci. Magyar egyházmegye – görög liturgia

A Szentszék döntése a magyar liturgia hallgatólagos türéséről nagyon törekeny helyzetet teremtett. Maguk a döntéshozók is úgy fogalmaztak, hogy a Szentszék részéről a hallgatás addig tart, amíg nem érkeznek újabb jelzések. Igaz, a bíborosok egészen sajátos jelentésekre gondoltak, mégpedig a görögkatolikus híveknek a katolikus egyháztól való tömeges elszakadásáról szóló tudósításokra.

Feltűnő, hogy erre a veszélyre a Szentszék korábban nem fordított sok figyelmet, pedig a beérkezett jelentések gyakran utaltak rá. 1902-ben viszont – ahogyan láthattuk – a Szentszék nemcsak érdeklődni kezdett a magyarországi görögkatolikusok körében a „skizmaveszély” mértéke iránt, hanem a következő intézkedését is ettől tette függővé. Ennek hátterében azok az információk álltak, melyek arról szóltak, hogy a magyarországi görögkatolikusok körében valóban megjelent a katolikus egyházzal való szakítás és az ortodoxiához való csatlakozás jelensége. A liturgikus fordításokról szóló fejezetben már röviden utaltunk a Máramaros vármegyében zajló áttérésekre és azok hátterére. Bár ezek az áttérések a magyar identitású görögkatolikus közösségeket nem érintették, mégis szólunk kell röviden a jelenségről, mert az a 20. század első éveitől kezdve egy jó évtizeden át elkíséri a magyar görögkatolikus mozgalom történetét, sőt két tragikus pillanatban keresztezi is azt.

A korabeli sajtó, majd pedig a történetírás által röviden „skizmatikus mozgalomnak” nevezett jelenség szoros összefüggésben áll a Magyarországról az amerikai kontinensre (elsősorban az Egyesült Államokba és Kanadába) irányuló kivándorlással. Ebben az alapvetően gazdasági indíttatású népességmozgalomban a magyarországi ruszinok a létszamarányukat jóval meghaladó mértékben vettek részt. Míg az ország legszegényebb régiójában élő ruszinok 1900-ban az összlakosságnak mindössze 2,5 százalékát tették ki, addig 1899–1913 között a kivándorlásból 4,5 százalékos aránnyal vették ki részüket.⁵²⁹ Az Egyesült Államokba zajló kivándorlás különösen az 1880–1890 közötti évtizedben gyorsult fel, amikor is a kivándoroltak száma az előző évtized adatának tizenkétszeresére nőtt, és meghaladta a százhuszonhétvezret. A kivándorlási hullám csúcspontját az 1896–1900 közötti évek jelentették, amikor az egyesült államokbeli hatásá-

gok háromszáztizenötezer Magyarországról érkező bevándorlót regisztráltak.⁵³⁰ A kivándorlók egy jelentős része néhány év múlva visszatért hazájába, s nemcsak a megtakarított pénzét hozta haza, hanem azokat a társadalmi, politikai és vallási tapasztalatokat is, melyeket az Újvilágban szerzett.

Az Egyesült Államokba kivándorló görögkatolikusok lelkipásztori ellátása nagyon nehéz feladatnak bizonyult, mivel helyi bizánci rítusú katolikus egyházszervezet nem létezett. Az akkor érvényes egyházjogi szabályozás szerint a görögkatolikus bevándorlók megtartották eredeti, eperjesi vagy munkácsi egyháztagságukat. Mind Vályi János eperjesi, mind pedig Firczák Gyula munkácsi püspök papok kiküldésével próbálkozott, de a helyi – elsősorban ír származású – római katolikus klérus ellenállását nagyon nehezen tudták legyőzni. A bizánci rítust nem ismerő és nem becsülő amerikai püspökök nem adtak működési engedélyt a nős vagy özvegy papoknak, mivel nem tartották őket igazi katolikus klerikusoknak. Ennek nagyon súlyos következményei lettek, mert a hívek inkább az ortodox templomokba mentek, mint az őket lenéző ír papokhoz. Az 1888-tól kiutazó görögkatolikus papok nagy nehézségek árán tudták megalapítani az első egyházközségeket, melyeket már 1891-ben hatalmas csapás ért. Az 1889-ben Minnesotába érkező Tóth Elek, eperjesi egyházmegyes pap – Tóth Miklós eperjesi püspök (1877–1882) unokaöccse – áttért az ortodox egyházba. Tóth özvegy papként érkezett az Egyesült Államokba, ezért John Ireland, a területileg illetékes Saint Pauli-i Egyházmegye érseke nem ismerte el igazi katolikus papnak. 1891-ben elérte visszahívását, amit Tóth nem fogadott el, hanem áttért az ortodox egyházba. Rövid idő alatt több tízezer görögkatolikus hívő követte, amiben az is szerepet játszott, hogy az orosz kormány gondoskodott a papok fizetéséről és a templomokról, így az nem a hívek feladata volt.⁵³¹

A valósággá vált „skizmaveszély” mellett az egyesült államokbeli görögkatolikus közösségek életét a ruszin–ukrán ellentét is beárnyékolta. A Galíciából kivándorolt ukrán görögkatolikusok gyakran egy egyházközséget alkottak a magyarországi ruszinokkal. Ez sorozatos konfliktusokhoz vezetett, mivel a ruszinok nem kedvelték a Galíciából küldött papokat, míg az ukránok az eperjesi és a munkácsi egyházmegyéből érkező, gyakran magyar identitású papok iránt éreztek ellenszenvet.

A magyar kormány a századfordulótól kezdve arra a törekedett, hogy megszerezze az egyesült államokbeli görögkatolikusok egyházszervezete feletti ellenőrzést. A kormányzat jelentős összegeket biztosított a kiutazó papok ellátására,

530 Mayer, 1977, 171.

531 Mayer, 1977, 179. Mivel az áttérések nagy száma teljesen megváltoztatta az egyesült államokbeli ortodoxia viszonyait, Tóth Eleket ma az ortodox egyház szentként tiszteli, míg John Ireland érseket ironikusan az Amerikai Ortodox Egyház atyjaként emlegetik.

illetve templomok építésére. Cserébe azt szerette volna elérni a Szentszéknél, hogy beleszólása legyen az alakulóban lévő egyházszervezet vezetőjének kinevezésébe.⁵³²

Az Egyesült Államokba kivándorolt, ott ortodoxszá lett, majd hazatelepülő hívek egy csoportja aktív és eredményes agitációt folytatott szülőföldjén. Létrejött egy „skizmatikus mozgalom”, mely komoly fejtörést okozott mind a magyar kormánynak, mind pedig az illetékes püspököknek. Bár a felekezetváltást, esetünkben a görögkatolikus egyházból az ortodox egyházba való áttérést éppen az 1895-ben elfogadott új egyházpolitikai törvények könnyítették meg, az egymást váltó liberális magyar kormányok egyike se látta szívesen az orosz ortodox egyház befolyásának megjelenését az ország északkeleti vármegyeiben. Az Egyesült Államokból ortodoxként visszatérő ruszinok ugyanis nem a magyarországi szerb vagy román ortodox egyház felé orientálódtak – bár ortodox papot csak azok püspökeitől kérhettek –, hanem Oroszország felé. Ez pedig egyet jelentett az orosz állam befolyásának megjelenésével is, ami biztonságpolitikai veszélyforrás volt. A magyar állam ezért adminisztratív és bírósági úton próbálta meg visszaszorítani az áttéréseket. Az első ügynevezett „skizmaper” 1901-ben indult a máramarosi Szacsal községben élő és ortodox hitre áttért hívekkel szemben, akiket „izgatás” vádjával idéztek a máramarosi törvényszék elé. Ez a per azonban felmentéssel végződött, ami lendületet adott az áttéréseknek. A Sáros megyei Beheró községben, majd pedig a szintén máramarosi Izán, Dragomérfalván, Talaborfalván, Lipcsén, Keselymezőn, Kövesligeten, valamint a Bereg vármegyei Nagylucskán történtek csoportos áttérések. Az izaiak (tizenkilenc vádlott) ellen 1904-ben indult per izgatás és államellenes izgatás vádjával. Az ügyész az államellenes izgatás bizonyítottságát az áttérésre buzdító beszédek egy vissza-visszatérő állításában látta igazolva. Eszerint az ortodox egyházba való tömeges áttérések elhosszúak majd az orosz cár uralmát is, aki elfoglalja az ortodoxok által lakott földeket. A cár atyuska elkergeti a magyarokat, a zsidókat és a görögkatolikusokat, és az elfoglalt földeket szétosztja az ortodox híveknek, akiknek többé közterheket se kell viselniük.⁵³³

A vádlottak tagadták, hogy áttérésük mögött politikai motivációk álltak volna. Elsősorban a görögkatolikus parókussal való viszony megromlásával indokolták szándékukat. Ahogyan a liturgikus fordításokról szóló fejezetben jeleztük, az 1885-ig Izán szolgáló russzofil Rakovszky Iván a liturgikus élet területén nagyon igényes volt, és az előírt szertartásokat rövidítések nélkül végezte. A hívek ezt megszokták és megszerették, ezért Rakovszky kevésbé buzgó utódja nem nyerte el bizalmukat. A „rítusrontás” vádja mellett az áttérők panaszkodtak a görögkatolikus papok anyagiasságára is. Olyan magas stóladíja-

532 Mayer, 1977, 180–184.

533 Gönczi, 2007, 56–58.

kat határoztak meg, hogy egy-egy temetés vagy esküvő az egyébként is szegény családokat az anyagi csőd szélére sodorta. A magas és nem egységes stóladíjak mögött a papság fizetésének rendezetlensége állt, aminek a megoldását többek között a Magyar Görögkatolikusok Egyesülete is felvette programjába.

A máramarosi bíróság végül a tizenkilenc vádlottból tizenkettőt felmentett, hetet pedig izgatás vádjával két hónaptól egy év két hónapig tartó államfogházra ítelt. Az államellenes izgatás vádját a bíróság nem látta bizonyítottnak. Az elsőfokú ítéletet a debreceni ítélőtábla 1905-ben megerősítette, a pesti Kúria viszont 1906-ban három vádlott esetében bizonyítottnak találta az államellenes izgatás vádját is.⁵³⁴

Az ítélettel nem zárult le a mozgalom. Sőt, néhány évvel később újabb lendületet vett, amikor Kabalyuk Sándor személyében megjelent az első, helyi születésű ortodox pap. Kabalyuk kőrösmezei favágó volt, akit felkarolt a három Gerovszkij fivér (Roman, Georgij és Alekszij) által vezetett csernovici ortodox központ. Ez a központ kapcsolatban állt a szentpétervári székhelyű Galíciai Orosz Jótékonyági Egyesülettel, melynek elnöke Vlagyimir Bobrinszkij gróf volt. Mind az egyesület, mind pedig a csernovici központ az orosz ortodoxia terjesztésével az orosz állami befolyás pozícióit erősítette. Kabalyuk Gerovszkijék segítségével Kijevben elvégezte a teológiát, és pappá szentelték. Ezt követően visszatért szülőföldjére, és vándorprédikátorként faluról falura, búcsúról búcsúra haladva áttérésre buzdított. Kabalyuk sikerei is hatósági fellépéshez, majd nyomozáshoz és perhez vezettek. A nagy sajtónyilvánosság mellett lebonyolított „máramarosi skizmaper” 1913 decemberétől 1914 márciusáig tartott kilencvennégy államellenes lázítással és vallási gyűlöletre izgatással vádolt személy ellen. A bíróság harmincnégy vádlottat talált bűnösnek, és ítelt fogházra és pénzbüntetésre.⁵³⁵

A „máramarosi skizmaper” különlegessége az volt, hogy azon Bobrinszkij gróf is megjelent személyesen, hogy az áttérők mellett tanúskodjon. Bár a pánszláv eszmék terjesztése miatt Ausztriából ki volt tiltva, különleges engedéllyel megjelenhetett a tárgyaláson. 1914 februárjának első napjaiban érkezett Máramarosszigetre. Ez az utazása köti össze a „skizmatikus mozgalmat” – ahogyan látni fogjuk – a magyar görögkatolikusok történetének egyik tragikus pillanatával. Szintén látni fogjuk, hogy a pernek volt egy másik kapcsolódási pontja a magyar görögkatolikusok második világháború utáni történetéhez, mégpedig a per tizennegyedik rendű vádlottja, Kopolovics Mihály személyén keresztül.

A magyar liturgia ügye mellett tehát a magyar kormányoknak az egyesült államokbeli görögkatolikusok egyházszerkezete, valamint a magyarországi

534 Gönczi, 2007, 59.

535 Gönczi, 2007, 85–89.

„skizmatikus mozgalom” miatt is keresnie kellett a párbeszédet és ezen keresztül a diplomáciai kapcsolatok normalizálását a Szentszékkel. Ennek érdekében Széll Kálmán miniszterelnök és Agenor Goluchowski közös külügyminiszter egyetértésével Klebelsberg Kunó, a miniszterelnökség első ügyosztályának titkára 1903 nyarán elkezdte kidolgozni az úgynevezett „vatikáni akció” részleteit. Az akcióterv azokra a jelenős anyagi áldozatokra épült, melyeket a magyar kormány az amerikai görögkatolikus egyház támogatására fordított. Ezt kívánták a Szentszék felé az elkötelezettség és a jó szándék jeleként kommunikálni. A következő lépésben a „skizmatikus mozgalom” veszélyére és eredményeire akarták felhívni a Vatikán figyelmét, jelezve egyúttal azt is, hogy az érintett püspökök a kormány segítségét kérik, mivel nem tudják kezelni a helyzetet. A kormány kész megadni a szükséges támogatást, de viszonyossági alapon: ahogyan a pápák támogatták Hunyadi János törökellenes küzdelmeit, úgy a Szentszék adjon erkölcsi támogatást a „skizma” ellen fellépő magyar államnak.⁵³⁶

Erkölcsi támogatáson a kormány azt értette, hogy a Szentszék orvosoljon néhány sérelmet és teljesítse néhány kérését. Ezek között az első helyen szerepelt az egyesült államokbeli görögkatolikus egyházszervezet problémája, amit a kormányzat mindenképpen szeretetett volna az ellenőrzése alatt tartani. Szintén görögkatolikus ügy volt Vasile Lucaciu szamosújvári egyházmegyes pap esete, akit politikai tevékenysége⁵³⁷ miatt a püspöke felfüggesztett. Lucaciu azonban római kapcsolatai révén elkerülte a súlyosabb következményeket, és ezt a magyar kormány kifogásolta. A sérelmek közé tartozott még Samassa egri érsek bíborosi kinevezésének és Ivan Krapac választott püspök szentszéki megerősítésének elmaradása, valamint a római Szent Jeromos Kollégium délszláv papnevelő intézetté való átalakításának terve.⁵³⁸

A sérelmek és a kérések között viszont nem szerepelt a magyar liturgia ügye, mivel a kormány először fel akarta mérni az erőviszonyokat és azt, hogy várható-e a Szentszék részéről engedmény. Erre azért volt szükség, mert XIII. Leó pápa 1903. július 20-án meghalt, és utódja Ferenc József császár vétója miatt nem a mindenki által esélyesnek tartott Mariano Rampolla bíboros-államtitkár lett, hanem Giuseppe Sarto velencei pátriárka, aki a X. Piusz nevet vette fel. A franciabarátnak és Habsburg-ellenesnek tartott Rampolla háttérbe szorult, és helyére a mindössze harminchét éves Rafael Merry del Val került az

536 Klebelsberg miniszterelnökségi titkár átiratfoglalmazványa Wlassics kultuszminiszterhez, Budapest, 1903. június 12., *Források*, II/4/1, 494–496., 215. sz. dokumentum.

537 Lucaciu egyike volt a magyarországi románok vezetői által 1892-ben Ferenc Józsefhez intézett memorandum összeállítóinak, amiért izgatás vádjával 1894-ben perbe fogták és öt év fogházra ítélték. Egy év után amnesztiával szabadult, s folytatta politikai tevékenységét.

538 *Források*, II/4/1, 495–496.

államtitkári pozícióba. A szentszéki követ feladata lett annak felmérése, hogy ez a változás jelenthet-e fordulatot a magyar liturgia megítélése terén.⁵³⁹

A „vatikáni akció” előkészítését az sem lassította le, hogy 1903 nyarán Magyarországon is kormányváltás történt. Széll Kálmánt rövid időre Khuen-Héderváry Károly (1903), majd Tisza István (1903–1905) váltotta, Wlassics kultuszminisztert pedig Berzeviczy Albert miniszter (1903–1905) követte. A miniszterelnökégen a fiatal Klebelsberg Kunó tartotta kézben a szervezést, aki 1898 óta foglalkozott külügyi és nemzetiségi ügyekkel. Klebelsberg felkért több magyarországi katolikus püspököt is arra, hogy a Szentszék különböző szerveinél hívják fel a figyelmet a magyar kormány bőkezű juttatásaira és a katolikus egyház melletti elkötelezettségére. A megszólítottak között volt Vaszary hercegprímás, Szmracsányi nagyváradai, Szabó János szamosújvári, Firczák munkácsi és Vályi János eperjesi püspök.

Bár a Vályi eperjesi püspökhöz 1903. november 20-án intézett levelében Klebelsberg a magyar liturgia engedélyeztetését is felveszi a főpásztor által a Szentszék előtt támogatandó kérések közé,⁵⁴⁰ Berzeviczy kultuszminiszter komoly kétségeket fogalmazott meg a Tisza István miniszterelnökhöz írt átiratában: „A magyar lythurgia ügyében amennyire óhajtom a nemzeti kívánalmak minél teljesebb kielégítését, annyira ismeretesek előttem az útban álló rendkívüli nehézségek, miért is nézetem szerint e kérdésben vérmesebb reményeket a kormány sem maga nem táplálhat, sem pedig kifelé, az országban nem ébreszthet.”⁵⁴¹ Feltűnő ugyanakkor, hogy a Firczák Gyula munkácsi püspöknek írt levelében Klebelsberg a magyar liturgia ügyét nem említi meg.⁵⁴²

Vályi püspök teljesítette a kormány kérését, és egy hosszú, minden részletre kiterjedő levélben tájékoztatta a Propaganda Fide Kongregáció prefektusát, Girolamo Gotti bíborost, kérve őt, hogy tekintélyével támogassa az új pápa előtt egy észak-amerikai görögkatolikus püspökség felállításának tervét és a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezését.⁵⁴³ Ezzel egyidejű-

539 Wlassics kultuszminiszter átirata Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökhöz, Budapest, 1903. augusztus 16., *Források*, II/4/1, 502–506., 218. sz. dokumentum.

540 „[...] az Egyesült Államokbeli gör. kath. egyház megfelelő szervezése, de különösen a magyar lythurgia kérdésének méltányos és megnyugtató megoldása által a Curia a m. kir. kormányt további áldozatkészségre serkentené, illetve a m. kir. kormány eddigi lojális törekvéseit a maga részéről is jóakarattal viszonzóná s bizalmával honorálná.” Klebelsberg félhivatalos levele Vályi püspökhöz, Budapest, 1903. november 20., *Források*, II/4/1, 506–508., 219. sz. dokumentum, 506.

541 Berzeviczy kultuszminiszter átirata Tisza István miniszterelnökhöz, Budapest, 1903. december 10., *Források*, II/4/1, 525–527., 226. sz. dokumentum, 526.

542 Klebelsberg félhivatalos levele Firczák püspökhöz, Budapest, 1903. november 20., *Források*, II/4/1, 508–509., 220. sz. dokumentum.

543 Vályi püspök átirata Gotti bíboroshoz, Eperjes, 1903. december 28., *Források*, II/4/1, 528–534., 227a. sz. dokumentum.

leg Vályi püspök egy részletes emlékiratot⁵⁴⁴ is megfogalmazott a kormányzat részére, mert úgy érezte, hogy az illetékesek nem használják ki eléggé azokat az eredményeket, melyeket az 1900. évi sikeres római zarándoklattal a magyar görögkatolikusok elértek. Vályi püspök a Szentszék akkor már négy éve tartó hallgatását kedvező jelnek vélte, s felvetette, hogy Róma talán már a „tolerari posse” álláspontjára helyezkedett a magyar liturgiával kapcsolatban. Felveti azt az akkor még elméleti lehetőséget, hogy a magyar liturgia kérdésében esetleg a bilingvizmus lehet a megoldás. Vagyis a liturgia nagy részét magyarul végeznék, és „az ó-szláv, illetve az oláh nyelv használata az átlényegülés szavaira szorítottatnék”.⁵⁴⁵ Nagyon logikus gondolatmenetet vázol a magyarországi ortodoxok magatartásával kapcsolatban. Már a római zarándoklat emlékkönyve és a pápának átnyújtott emlékirat is utalt arra, hogy az ortodoxok magyar nyelvű liturgikus kiadványokkal elindultak a magyar nyelv használata felé. Ugyanakkor ez a folyamat megtorpant, és a magyar liturgiát az ortodoxok mégse vezették be. Vályi püspök szerint ennek oka a szerb és a román ortodox egyházak nemzeti jellegének megerősödése volt. Ugyanakkor az orosz ortodox egyház az egyesült államokbeli görögkatolikusok megnyerése érdekében már engedélyezte a magyar liturgiát. Ez a gyakorlat a Szentszék elutasító álláspontjának megújítása esetén Magyarországon is megjelenhet, és kedvezőtlen hatást gyakorolhat a tiltás miatt elkeseredett magyar görögkatolikusokra.⁵⁴⁶ Az eperjesi püspök az uralkodó személyes kezdeményezésében látja a siker kulcsát. Kiemeli, hogy a magyarországi görögkatolikusok az uniótól kezdve mindent az uralkodóknak köszönhetnek, „és a legmagasabb uralkodóház által létrehozott Szt. Unio megkoronázását látnák abban, ha ő császári és apostoli királyi Felsege legfelsőbb főkegyúri és uralkodói figyelmét a magyar liturgia engedélyezésére is kiterjeszteni méltóztatnék”.⁵⁴⁷ Az emlékirat utolsó részében Vályi püspök határozottan egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállítását mellett érvel:

Részemről egyáltalában nem osztozom azoknak a véleményében, kik attól tartanak, hogy egy ily külön püspökség kihatása ipso facto maga után vonná a mai munkácsi és eperjesi egyházmegyék szláv ajkú hiveinek nemzetiségi tömörülését. Nem osztozom e véleményben azért, mert a geográfiai viszonyoknál fogva lehetetlen egy külön egyházmegyét úgy kihatítani, hogy abba az összes gör.-kath. magyarság bevonassék és ép oly lehetetlen az is, hogyha

544 Vályi János eperjesi görögkatolikus püspök emlékirata a magyar nyelvű liturgia tárgyában, Eperjes, 1903. november [30.], *Források*, II/4/1, 513–524., 224. sz. dokumentum.

545 *Források*, II/4/1, 517.

546 *Források*, II/4/1, 517–518.

547 *Források*, II/4/1, 520.

egyszer a római Szentszék a magyar liturgiát elvileg engedélyezi, a magyar nyelvű isteni tisztelet a munkácsi, eperjesi és az oláh egyházmegyékben benmaradó magyar ajkú egyházközségekre ki ne terjesztessék.⁵⁴⁸

Azt a következtetést vonja le, hogy a szentszéki tiltás megújítása esetén „semmi sem volna alkalmasabb a magyar liturgia ügyének folytonos szorgalmazására és fejlesztésére, mint egy ily külön püspökség”.⁵⁴⁹

Vályi püspök érvei ellenére a „vatikáni akció” célkitűzései közé egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállítása nem került be. Sőt, 1904 februárjában magának az akciónak az előkészítése is megtorpant, mivel Szécsen Miklós, a Monarchia szentszéki követe komoly aggályokat fogalmazott meg az őt tájékoztató Tisza István miniszterelnöknek.⁵⁵⁰ A Kúriát jól ismerő diplomata szerint nem fog működni a magyar kormánynak az a terve, hogy a Szentszékot a szövetségesévé tegye. Támogatja azt, hogy a magyar főpapok tájékoztassák a Szentszékot azokról az anyagi áldozatokról, melyeket a magyar állam különböző egyházi célok érdekében hoz. De ezekért, illetve ezek növeléséért cserébe régi sérelmek orvoslását és egyes politikai célkitűzések támogatását nem lehet kérni a Szentszékotól. A Szentszék a nemzetek felett áll, és nem fogja elkötelezni magát egyetlen ország politikai irányvonala mellett sem.

A szentszéki követ kijózanító levele után 1904 tavaszán Klebelsberg Kunó még megpróbálta életben tartani az akciót, és az elvi kérdésekről a gyakorlati problémákra helyezni a hangsúlyt.⁵⁵¹ Ebben segítségére volt Vargha Gyula, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója is, aki részletes statisztikai kimutatásokat és elemzéseket készített a magyar görögkatolikusokról.⁵⁵² Ez az időszak azonban már a súlyos belpolitikai válság kibontakozásának időszaka volt Magyarországon, ami 1905 elején az országgyűlés feloszlatásához, az azt követő választásokon pedig a kormányzó Szabadelvű Párt történelmi vereségéhez vezetett. A június 18-ig még ügyvezető kormányként működő Tisza-kabinet és az azt váltó Fejérváry-kormány (darabontkormány) prioritásai nyilvánvalóan belpolitikai jellegűek voltak. Ennek ellenére a miniszterelnökségen Klebelsberg Kunó még összeállított egy emlékiratot az uralkodónak a magyar görögkato-

548 *Források*, II/4/1, 523.

549 *Források*, II/4/1, 524.

550 Szécsen követ levele Tisza miniszterelnöknek, Róma, 1904. február 28., *Források*, II/4/1, 549–553., 235. sz. dokumentum.

551 Klebelsberg Pro domo irata a magyar liturgia tárgyában, Budapest, 1904. április 1., *Források*, II/4/1, 559–560., 238. sz. dokumentum.

552 *Források*, II/4/1, 563–575., 243. sz. dokumentum.

likusok helyzetéről.⁵⁵³ Ez a döntő jelentőségű dokumentum szakít a magyar kormányok 1896-ban kialakított álláspontjával, mely szerint először a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezését kell elérni, s csak ezt követően lehet szó egy új, magyar jellegű görögkatolikus egyházmegye felállításáról. Elfogadva Vályi püspök fentebb idézett javaslatát, a kormány a magyar liturgia engedélyeztetéséhez vezető utat immáron egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállításában vélte felfedezni. Ennek megfelelően az emlékirat első verziója annak támogatására kéri az uralkodót, hogy „a negyedmilliónyi lelket számláló gör. kath. magyarság számára is külön püspökség creáltassék”. Ezt a mondatot azonban a végleges szövegben lecserélték „a gör. kath. magyarság érdekében is történjék egyházszerkezeti téren valami” mondatrésze.⁵⁵⁴ A csere hátterében az a megfontolás állt, hogy a Szentszéknél a magyar kormány pozíciói még nem voltak elég erősek, és egy új egyházmegye létesítése nem tűnt kivitelezhetőnek. Ezért Klebelsberg az utolsó pillanatban változtatott, és inkább a Munkácsi Egyházmegye magyar jellegének erősítését tűzte ki célul. Ezt a sajátos megerősítést a román görögkatolikus metropólia magyar parókiáinak átsorolásával kívánta megoldani. Összhangban Vályi püspök elképzeléseivel, az emlékirat uralkodóhoz intézett fő kérése az volt, hogy személyesen lépjen fel a Szentszéknél a magyar görögkatolikusok érdekében, és támogassa a Munkácsi Egyházmegye magyar jellegének megerősítését. Az emlékirat azzal zárul, hogy az uralkodói közbeavatkozás sürgető feladat, mivel közel volt a budapesti görögkatolikus parókia megalapítása. Ennek templomában a magyar liturgia gyakorlata fog érvényesülni, ami egészen biztosan feljelentésekhez fog vezetni.⁵⁵⁵

Klebelsberg nagyon jól mérte fel a helyzetet és a budapesti parókiára váró nehézségeket. Az új görögkatolikus templom liturgikus rendjét meghatározta a főváros – a kegyuraság vállalásának feltételként megfogalmazott – kikötése, mely szerint a liturgiának magyar nyelvűnek kellett lennie.⁵⁵⁶ Ennek biztosítása érdekében az a Melles Emil lett az első parókus, aki a fővárosba a szatmárnémeti magyar görögkatolikusok liturgikus gyakorlatával érkezett. Mivel ez a gyakorlat – a papi csendes imákon és az átváltoztatás szavain kívül – magyar nyelvű liturgia végzését jelentette, csak idő kérdése volt, hogy a kialakult törékeny status quo valamilyen oknál fogva felboruljon.

Ez a pillanat 1907 májusában jött el, amikor a szentszéki követségről érkező diplomáciai jelentésekben felbukkant a magyar liturgia ügye. Szécsen követ

553 Emlékirat a magyar ajkú görögkatolikusok egyházi helyzete tárgyában, Budapest, 1905. július 22., *Források*, II/4/1, 587–592., 253. sz. dokumentum.

554 *Források*, II/4/1, 591.

555 Uo.

556 *Források*, II/4/1, 583–584.

jelezte, hogy valamilyen változás várható a kérdésben, de kapcsolatai révén sem tudta megállapítani azok jellegét.⁵⁵⁷ Az első változás 1907 októberében következett be, amikor a Szentszék kivette a fővárosban élő román görögkatolikusokat – a Propaganda Kongregációban ruténként nyilvántartott⁵⁵⁸ – budapesti parókia joghatósága alól.⁵⁵⁹ Ez azt jelentette, hogy a románok a területileg illetékes római katolikus plébániák joghatósága alá tértek vissza. Mivel maga Melles Emil parókus is elismerte,⁵⁶⁰ hogy a parókiához tartozó román hívek kifogásolták nála a magyar nyelv liturgikus használatát, nem nehéz kikövetkeztetni, hogy milyen irányból érkezett a kezdeményezés.

Ez azonban csak az első lépés volt. 1909 tavaszán a budapesti parókia a hercegprímás útján kérte a Szentszéktől, hogy áttérhessen a gregorián-naptárra. Az engedély viszonylag rövid időn belül megérkezett, és a budapesti görögkatolikusok szeptember 1-jével áttértek a Gergely-naptár használatára. A váltás jelentősen megkönnyítette a nagyvárosban élő hívek életét, hiszen ezentúl a többséggel együtt ünnepelhették a nagy egyházi ünnepeket.⁵⁶¹ Ezzel egyidejűleg azonban újabb feljelentés érkezett a Szentszékhez a budapesti templom liturgikus nyelve miatt. Bár a hercegprímás maga is igyekezett menteni a helyzetet, jónak látta bevonni az ügybe a magyar kormányt is.⁵⁶² Az ugyanis, hogy a Szentszék ismét napirendre vette a magyar liturgia ügyét, semmi jót sem ígért. Apponyi Albert kultuszminiszter kérte is Alois Aehrenthal külügyminisztert, hogy utasítsa a szentszéki követet az ügy figyelemmel kísérésére. Elérendő célként azt fogalmazta meg, hogy ne szülessen tiltó rendelkezés.⁵⁶³

A feljelentés ezúttal nem a román görögkatolikusoktól, hanem – úgy tűnik – magától Andrij Septickij leMBERGI érsektől indult ki. Septickij érsek a Buda-

557 Szécsen szentszéki követ jelentései Alois Aehrenthal külügyminiszternek, Róma, 1907. május 25. és 26., *Források*, II/4/2, 59–61., 6–7. sz. dokumentumok.

558 Ez ellen mind a fővárosi közgyűlés, mind pedig az egyházközségi tanács határozatban tiltakozott. Melles Emil budapesti görögkatolikus parókus jelentése az egyházközségi tanácsnak a magyar nyelv liturgikus alkalmazása miatti eljárásról, Budapest, 1910. október 31., *Források*, II/4/2, 148–153., 46. sz. dokumentum, 152.

559 A Propaganda Fide Kongregáció rendelete a budapesti román görögkatolikus hívek besorolása ügyében, Róma, 1907. október 7., *Források*, II/4/2, 66–67., 13. sz. dokumentum.

560 Melles Emil budapesti görögkatolikus parókus jelentése Rajner Lajos esztergomi érseki helynöknek, Budapest, 1907. július 31. *Források*, II/4/2, 65–66., 12. sz. dokumentum.

561 *A Budapesti Hírlap* tudósítása a Gergely-naptár bevezetéséről a budapesti görögkatolikus egyházközségben, Budapest, 1909. szeptember 1., *Források*, II/4/2, 82–85., 22. sz. dokumentum.

562 Vaszary hercegprímás átíratva Apponyi Albert kultuszminiszternek, Budapest, 1909. november 6., *Források*, II/4/2, 89–90., 25. sz. dokumentum.

563 Apponyi kultuszminiszter átíratva Aehrenthal külügyminiszternek, Budapest, 1909. december 1., *Források*, II/4/2, 90–93., 26. sz. dokumentum.

pesten dolgozó galíciai ukrán vendégmunkások lelkipásztori ellátásának ürügyén avatkozott be a fővárosi görögkatolikus parókia életébe. A beavatkozás egy tanulmányvégzett római katolikus teológuson, Szentessy Alfonzon keresztül történt, aki mindenképpen görögkatolikus pap szeretett volna lenni. Mivel római katolikus volt, rítusváltásra lett volna szüksége, de ehhez a támogatást nem kapta meg sem a budapesti parókiától, sem pedig az esztergomi érsektől. Az elutasítás kapcsán komoly konfliktusba keveredett a parókia papjaival. A kudarc nem vette el a kedvét. Lembergbe utazott, és Septickij érseknél jelentkezett papszentelésre. Az érsek bízta meg azzal, hogy a vendégmunkások körében „támasszon igényt” a budapesti parókiától való elszakadásra és egy önálló budapesti ukrán parókia létesítésére, melynek aztán papja lehetett volna. Az elszakadás okaként azt jelölték meg, hogy a parókiális templomban magyarul végzik az istentiszteleteket, amit az ukránok nem értenek, és ezért inkább nem is mennek templomba. Septickij gondoskodott arról, hogy az igény eljusson a Szentszékhez, és a római dikasztériumok foglalkozzanak a magyar liturgia ügyével.⁵⁶⁴ A feljelentést kivizsgáló Propaganda Fide Kongregáció 1910. április 9-én hozta meg a döntését,⁵⁶⁵ amit az Esztergomi Főegyházmegyei Hatóság szeptember 18-án továbbított Melles Emil parókusnak.⁵⁶⁶ A Girolamo Gotti prefektus által jegyzett határozat megtiltotta a magyar nyelv használatát a liturgiában, és előírta, hogy a parókia papjai a magyarul nem értő híveknek az anyanyelvükön prédikáljanak. A tiltásra válaszként október 16-tól kezdve a budapesti templomban az átváltoztatást ógörög nyelven kezdték el imádkozni, de minden mást továbbra is magyarul végeztek. Melles Emil parókus csak arra tett ígéretet a Főegyházmegyei Hatóságnak, hogy „teljes körülményekkel keresni és várni” fogja „az alkalmas pillanatot, hogy a hitélet veszélyeztetése nélkül és nagyobb megrázkódtatások elkerülésével a lehető” megtegye. Az ukránok lelkipásztori ellátását a parókus egy kőbányai misézőhely kialakításával oldotta meg, ahol rendszeres ószláv nyelvű szent liturgiát végeztek.⁵⁶⁷

Az, hogy a budapesti templom hivatalos liturgikus nyelve a – nemzetiségi szempontból „semleges” – ógörög legyen, már korábban felmerült. Az 1900. évi római zarándoklat előtt Vaszary hercegprímás magához kérte Firczák Gyula munkácsi püspököt és Szabó Jenőt, az Országos Bizottság elnökét, és azt javasolta nekik, hogy a magyar görögkatolikusok hivatalos liturgikus nyelve legyen a klasszikus görög. A hercegprímás azt is kilátásba helyezte, hogy

564 Szabó Jenő magánlevele Jeszenszky Sándor miniszterelnökségi államtitkárnak, Budapest, 1910. október 11. *Források*, II/4/2, 133–136., 41. sz. dokumentum és *Források*, II/4/2, 148–153., 46. sz. dokumentum.

565 Magyar fordítása: *Források*, II/4/2, 158–159., 47c. sz. dokumentum.

566 Vaszary hercegprímás leirata Melles Emil parókushoz, Budapest, 1910. szeptember 18., *Források*, II/4/2, 156–157., 47a. sz. dokumentum.

567 *Források*, II/4/2, 151–153.

amennyiben ezt elfogadják, készen áll Rómában olyan előterjesztést tenni, hogy a görögöt a liturgiában csak a papi csendes imák és az átváltoztatás során kelljen használni. Mivel az Országos Bizottság akkor még bízott a teljes magyar liturgia engedélyezésében, a hercegprímás javaslata nem került elfogadásra. Támogatta viszont annak a gyakorlatnak az elterjedését, amiről Újhelyi Andor hajdúdorogi parókus is beszélt Firczák püspöknek az Egyetemi templomban végzett liturgia utáni vizsgálat során. Vagyis a papi csendes imákat, valamint az átváltoztatás szavait a pap a hivatalos liturgikus nyelven – ószlávul vagy románul – végezte, illetve mondta, míg minden mást magyarul. Az Országos Bizottság ezt a „bilingvisztikus gyakorlatot” határozottan átmeneti megoldásnak tartotta, amit a teljes magyar liturgia engedélyének elnyeréséig kíván eltűnni.⁵⁶⁸

Az újabb szentszéki tiltás hatására az Országos Bizottság is visszatért az önálló püspökség eszméjéhez, és 1910 novemberében a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottsággal közösen kezdeményezte a kormánynál az 1896 szeptemberében Bánffy Dezső miniszterelnök által megfogalmazott elvi döntés felülvizsgálatát és a liturgikus nyelv kérdéséről függetlenül egy magyar görögkatolikus egyházmegye létesítését. A felterjesztés – jogi értelemben – az 1881-ben meghozott uralkodói döntés végrehajtását kezdeményezte.⁵⁶⁹ Az Országos Bizottság és az Állandó Végrehajtó Bizottság valójában nyitott kapukat döntött, mivel a miniszterelnökségen Csíky Gyula osztályvezető már a nyár folyamán részletes előterjesztést⁵⁷⁰ készített a magyar görögkatolikus egyházmegye felállítására. A Csíky-féle előterjesztés is az 1881. évi döntés végrehajtására irányult, és részletes költségkalkulációt is tartalmazott. A hivatalos statisztikai adatok segítségével azonosította a már meglévő görögkatolikus egyházmegyékből átsorolandó parókiákat is.

Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök⁵⁷¹ 1911. március 19-én vette napirendre az ügyet. Az ügyben keletkezett iratok vizsgálata során a budapesti görögkatolikus templom gyakorlatát elítélő szentszéki határozatot (1910. április 9.) összevetette Szécsen Miklós szentszéki követ 1910. június 21-én küldött jelentésével. A magyar liturgia ügyét figyelemmel kísérő Szécsen követ akkor azt jelentette a külügyminiszternek, hogy a kérdésben leginkább illetékes Pro-

568 A budapesti görögkatolikus egyházközség tanácsának ülése a liturgikus nyelv tárgyában, Budapest, 1910. november 2., *Források*, II/4/2, 154–156., 47. sz. dokumentum.

569 A Görög Szertartású Katholikus Magyarok Országos Bizottságának felterjesztése Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökhöz a Hajdúdorogi egyházmegye felállítására tárgyában, Budapest, 1910. november., *Források*, II/4/2, 159–167., 48. sz. dokumentum.

570 Csíky Gyula a miniszterelnökség III. osztály osztályvezetőjének emlékirat-fogalmazványa, Budapest, 1910. június 23., *Források*, II/4/2, 119–129., 37. sz. dokumentum.

571 1903 és 1904–1905 után harmadik alkalommal.

paganda Fide Kongregáció prefektusa, Gotti bíboros szóbeli tájékoztatása szerint a Szentszék nem tervezett újabb lépéseket a magyar liturgia ügyében. Ez bizonyos értelemben igaz is volt, mert a kedvezőtlen döntés már hónapokkal korábban megszületett. De az is tény, hogy még nem volt nyilvános, ezért Gotti bíboros viselkedését Khuen-Héderváry miniszterelnök kifogásolhatónak és intő jelnek tartotta.⁵⁷² Ez újabb érv volt amellett, hogy a magyar görögkatolikus egyházmegye kérdését lehetőleg közvetlenül a pápának és a legfelsőbb szinten kell felvetni. Jeszenszky Sándor miniszterelnökségi államtitkár javaslatára ez egészen szokatlan módon valósult meg. Az államtitkár Melles Emil parókussal készített két emlékiratot: egyet⁵⁷³ egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállítására, egy másikat⁵⁷⁴ pedig az Egyesült Államokba Magyarországról kivándorolt görögkatolikus hívek számára létesítendő külön (tehát a galíciai ukránoktól független) apostoli vikariátus érdekében. Ezeket az emlékiratokat – Khuen-Héderváry miniszterelnöknek a pápához intézett kísérőlevelével⁵⁷⁵ együtt – Jeszenszky államtitkár nem a hivatalos diplomácia csatornákon keresztül küldte meg a Szentszéknek, hanem Lippay Bertalan festőművész közvetítésével, aki a pápai udvar kinevezett festőjeként a római kúriában és X. Piusz pápa környezetében kiváló kapcsolatokkal rendelkezett.⁵⁷⁶

Lippay küldetése nagyon sikeresnek bizonyult. Június 8-án Khuen-Héderváry miniszterelnök újabb levelében⁵⁷⁷ már megköszöni a pápának azt, hogy pozitívan fogadta a magyar kormány mindkét kérését, és azokat továbbította az illetékes hivataloknak. A miniszterelnök jelzi azt is, hogy a kormány számára nem csupán az ügyek sikeres lezárása a fontos, hanem az is, hogy a Szentszék pozitív hozzáállásáról a magyar közvélemény minél hamarabb tudomást szerezzen. A kérés indoklása feltárja előttünk a magyar kormány és az uralkodó motivációit:

A Magyar Királyság politikai helyzete pillanatnyilag rendkívül súlyos, s megoldást csak olyan hazafias, nemzeti ügy nyújthat, mely előtt az egész nemzet – pártállástól függetlenül – fejet hajt.

572 Khuen-Héderváry miniszterelnök átirata Zichy János kultuszminiszternek, Budapest, 1911. március 19., *Források*, II/4/2, 179–182., 57. sz. dokumentum.

573 Szövege: *Források*, II/4/2, 223–231., 77a. sz. dokumentum.

574 Melles Emil emlékirat-fogalmazványa az amerikai apostoli vikariátusról, Budapest, 1911. március 11. (iktatva:), *Források*, II/4/2, 184–190., 59a. sz. dokumentum.

575 Khuen-Héderváry miniszterelnök levele X. Piusz pápának, Budapest, 1911. április 8., *Források*, II/4/2, 190–191., 60–60a. sz. dokumentumok.

576 Csíky miniszterelnökségi osztálytanácsos magánlevele Lippay Bertalan festőművésznek, Budapest, 1911. március 21., *Források*, II/4/2, 183–184., 59. sz. dokumentum.

577 Khuen-Héderváry miniszterelnök levele X. Piusz pápának, Budapest, 1911. június 8., *Források*, II/4/2, 198–199., 65. sz. dokumentum.

Ez pedig annak nyilvánosságra hozatala lenne, hogy a Szentatya, a magyar nemzet iránti atyai szeretete bizonyítékeként és a magyar kormánnyal egyetértésben meghallgatta a magyar nemzet oly régóta hangoztatott vágyát és felállítja az új görögkatolikus püspökséget, illetve magyar nemzetiségű püspököt nevez ki az Egyesült Államokba. A hír nyilvánosságra hozatala kitörő örömet okozna Magyarországon és megnyugtatóná a kedélyeket, a parlamentben pedig az akadékoskodó ellenzékét is meggyőzné egy ilyen hatalmas nemzeti siker, s megszavazná azokat a létfontosságú törvényeket, melyek alapjaiban reformálnák meg a politikai életet, s biztosítanák a békét a pártok között és a királyságban. Ezen törvények megszavazásával Ófelsége, a mi idős királyunk és a nemzet régi vágya teljesülne [...] ⁵⁷⁸

A miniszterelnök ugyan nem részletezte, hogy konkrétan milyen törvényekre gondolt, de ezt egyértelműen megtaláljuk Lippay Bertalan levelezésében. ⁵⁷⁹ A legfontosabb szavazásra váró törvény a véderőtörvény volt, mellyel Ferenc József a Monarchia hadseregének jelentős átalakítását és növelését kívánta elérni a magyar hozzájárulás emelésével. A betervezett javaslat elméletben könnyedén megszavazható lett volna, hiszen a kormánypárt, a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt az 1910 júniusában tartott választásokon 60 százalék fölötti eredményt ért el. Az ellenzék azonban élt a parlamenti obstrukció lehetőségével, és sikeresen akadályozta a törvényhozás munkáját. Ugyanakkor a kormánypárti többség sem volt egységes a kérdésben, hiszen általánosnak mondható magyar vélekedés szerint a közös hadseregben nem érvényesült kellően a magyar befolyás. Tisza István Ferenc Józseffel egyetértésben létfontosságúnak ítélte a hadseregreformot (az újoncok számának növelését és a kiadások emelését), mert úgy vélte, ennek halogatása a Monarchia katonai pozícióját gyengíti, és Magyarország biztonságát ássa alá. A parlamenti obstrukció enyhítésének egyik lehetséges eszköze lehetett volna a nemzeti ügyként beállított magyar görögkatolikus püspökség felállítása, mely a kezdeményező uralkodót a magyarok pártfogójaként állítja be, aki a véderőtörvény megszavazását is azért kéri a magyaroktól, hogy megvédhesse őket.

A pápa Giovanni Bressan személyi titkáron keresztül írásban is biztosította a miniszterelnököt arról, hogy a bíboros-államtitkár és a nuncius révén támogatni fogja a két kérés pozitív elbírálását. ⁵⁸⁰ Mivel Lippay Bertalan mind Rafa-

578 Uo.

579 Lippay Bertalan magánlevele Giovanni Bressan pápai magántitkárnak, Marienbad, 1911. augusztus 1., *Források*, II/4/2, 287–288., 107. sz. dokumentum.

580 Giovanni Bressan pápai titkár magánlevele Khuen-Héderváry miniszterelnöknek, Róma, 1911. június 19., *Források*, II/4/2, 205., 68. sz. dokumentum.

el Merry del Val bíboros-államtitkárról, mind pedig Alessandro Bavona bécsi nunciusról – magyar szempontból – a lehető legjobb információkat adta a miniszterelnöknek, Khuen-Héderváry a gyors siker biztos tudatában indította el hivatalosan is a tárgyalásokat.⁵⁸¹

A Szentszék egyetértésének megszerzése után a magyar kormány elsődleges célja az volt, hogy minél hamarabb nyilvánosságra kerüljön a megegyezés ténye. 1911 nyarától kezdve a tárgyalások egyik újra és újra visszatérő témája az volt, hogy a magyar kormány sürgette a nyilvánosságra hozatalt, a Szentszék pedig fékezte.⁵⁸² Mindenesetre a diszkréciót a magyar kormány komolyan vette. Erről tanúskodik az a jelenet is, amely 1911. június 30-án a főrendiházban zajlott le. Szabó Jenő egy nagy hatású felszólalásban sürgette a kormányzatot, hogy kezdje meg egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállításának előkészületeit. A kormány nevében válaszoló Zichy János kultuszminiszter azonban éppen arra hivatkozva hátrította el a felszólítást, hogy korábban maga az Országos Bizottság is a magyar liturgia engedélyezését tartotta prioritásnak. Biztosította Szabó Jenőt és rajta keresztül a magyar görögkatolikusokat arról, hogy a legnagyobb örömmel fog foglalkozni az egyházmegye kérdésével, amikor eljön az ideje. De arra még csak utalni sem mert, hogy a tárgyalások valójában már hónapokkal korábban megkezdődtek.⁵⁸³

A diszkréció indokolt volt, hiszen a Szentszék még nem tanulmányozta a benyújtott emlékiratokat, és önmagában a pápa Ferenc József kérései iránti nyitottsága még nem jelentette azok teljesíthetőségét. Július közepén Merry del Val bíboros-államtitkár jelezte is Khuen-Héderváry miniszterelnöknek, hogy az Egyesült Államokba kinevezendő vikárius ügye bonyolult, számos egyeztetést igényel, ezért a döntés egészen biztosan el fog húzódni.⁵⁸⁴ Egy héttel később pedig Bavona nunciusrak azt az utasítást adta, hogy tekintettel a nehézségekre, kerüljön minden olyan lépést, amit ebben a kérdésben a kormány bátorításként értelmezhet.⁵⁸⁵ A következő hetekben a Szentszék több diplomáciai csatornán is megerősítette, hogy komoly nehézségeket lát ebben

581 Khuen-Héderváry miniszterelnök magánlevele Bressan pápai magántitkárnak, Budapest, 1911. június 23., *Források*, II/4/2, 205–206., 69. sz. dokumentum.

582 Táviratváltás Lippay és Bressan között, 1911. június 28–29., *Források*, II/4/2, 210., 73–74. sz. dokumentum, majd 1911. július 9-én: *Források*, II/4/2, 252., 84–85. sz. dokumentum.

583 Szabó Jenő beszéde és Zichy kultuszminiszter viszontválasza, Budapest, 1911. június 30., *Források*, II/4/2, 210–220., 75. sz. dokumentum.

584 Merry del Val államtitkár átirata Khuen-Héderváry miniszterelnöknek, Róma, 1911. július 11., *Források*, II/4/2, 253–254., 86. sz. dokumentum.

585 Merry del Val államtitkár utasítása Bavona nunciusrak, Róma, 1911. július 18., *Források*, II/4/2, 263–264., 96. sz. dokumentum.

az ügyben. Ezért a magyar kormány a Hajdúdorogi Egyházmegye mielőbbi felállítására koncentrált.

Ebben a kérdésben a Szentszék nem látott jelentős akadályokat. Merry del Val államtitkár Bavona nunciusra bízta a tárgyalásokat. Khuen-Héderváry miniszterelnököt azzal biztatta, hogy Bavona az előző állomáshelyén, Brazíliában több egyházmegye felállításában is részt vett, így nagy tapasztalata és gyakorlata van ezen a téren.⁵⁸⁶ Ugyanakkor a diszkréciót továbbra is megkövetelte, első sorban azért, mert a Szentszék komoly garanciákat várt a magyar kormánytól. Az Államtitkárság első körben a magyar katolikus püspöki kar, s különösen is az érintett püspökök egyetértését, illetve a magyar kormánynak az alapítás anyagi vonzataira vonatkozó teljes körű kötelezettségvállalását szabta feltételként.

Az új görögkatolikus egyházmegye felállítását kérő és a tárgyalások alapját képező memorandum⁵⁸⁷ – a már ismert történeti előzmények bemutatása után – konkrét javaslatokat fogalmaz meg a megvalósítás módjára vonatkozóan. Kiindulási alapként a kormány az 1900. évi népszámlálási adatokat tekintette. Ezek szerint az ország hét görögkatolikus egyházmegyéjében élő 1 828 529 görögkatolikus hívő 13,1 százaléka, vagyis 239 353 fő magyar anyanyelvű volt. Míg a Kőrösi (1,8 százalék) és a Lugosi (2,6 százalék) egyházmegyékben a magyar hívek elenyésző arányban voltak jelen, addig a Munkácsi (27,3 százalék), a Nagyvárad (24,7 százalék) és az Eperjesi (17,5 százalék) egyházmegyékben számarányuk jelentős volt. A magyar kormány olvasatában ezek az adatok mindenképpen indokolták egy magyar jellegű egyházmegye létesítését. Tekintettel a Szentszék álláspontjára és a katolikus egyházfegyelemre, a kormány elfogadta, hogy az új egyházmegye liturgikus nyelve nem lehet a magyar. Ezért az emlékirat azt javasolja, hogy a Szentszék az ógörög nyelvet írja elő hivatalos liturgikus nyelvként, és a magyar nyelv használatát oly mértékben engedélyezze, amilyen mértékben az a latin szertartású egyházban megszokott. A klérus számára némi türelmi idő után előírás lenne a görög nyelv ismerete, míg az új egyházmegye papnövendékei már a görög liturgikus nyelv alapos ismeretével kerülnének ki a felállítandó papnevelő intézetből. A kormány konkrét javaslatként az új egyházmegye területére eső máriapócsi bazilita monostor mint lehetséges papnevelő intézet és a Róma melletti grottaferratai görög monostor kapcsolatfelvételét szorgalmazta. A görög liturgikus nyelv előírásától a kormány két reményének teljesülését is várta. Egyrészt a görög nyelv nemzeti-ségi szempontból „semleges” volt, tehát ilyen alapú vádak nem érhatték az új egyházmegyét. Másrészt „a görög katolikus magyarság egyházi viszonyainak ilyen rendezése minden valószínűség szerint megszüntetné a magyar liturgia

586 *Források*, II/4/2, 254.

587 *Források*, II/4/2, 223–231., 77a. sz. dokumentum.

utáni törekvést”.⁵⁸⁸ A kormány álláspontja szerint továbbá egy magyar jellegű egyházmegye megmentené a magyar identitású görögkatolikusokat attól is, hogy reformátusokká vagy ortodoxokká legyenek. Az ószláv és a román liturgikus nyelv miatti társadalmi stigma és az attól való szabadulás vágya a többnyire református többségű régiókban élő magyar görögkatolikusokra ugyanis kedvezőtlen hatást gyakorolnak. Hasonló asszimilációs veszélyt jelent a magyar nyelvnek egyre nagyobb teret engedő ortodox egyház is.

A kormány két, nagyjából összefüggő földrajzi régióban összesen 181 parókiát kívánt az új egyházmegyébe sorolni. 136 parókiát a Munkácsi (11 esperesi kerület, 70 parókia), az Eperjesi (1 esperesi kerület, 7 parókia), a Szamosújvári (2 esperesi kerületből összesen 7 parókia), a Nagyváradi (5 esperesi kerület teljesen és 3 részben, összesen 52 parókia) Egyházmegyéből, valamint az Esztergomi Főegyházmegyéből (Budapest) vett fel a tervezetbe. Ezeken kívül egy távolabbi földrajzi régióban, a Gyulafehérvár-Fogarasi Főegyházmegyéhez tartozó Székelyföldön 3 esperesi kerületet teljesen (34 parókia), 1-et pedig részben (11 parókia), vagyis összesen 45 parókiát tekintett magyar jellegűnek, és ezért az új egyházmegyébe átsorolandónak. Utóbbi esetében a kormány egy külön egyházmegyét is indokoltnak látott volna, de meglegedett egy külhelynökséggel is.

Az emlékirat kitér arra is, hogy a fentebb részletezett parókiákhoz a 239 353 magyar görögkatolikus hívőnek csak egy része, 154 904 fő tartozik. A magyar kormány elfogadja, hogy őket a földrajzi viszonyok miatt nem lehet egyik régióhoz se csatolni, tehát ez a mintegy 84 000 magyar görögkatolikus megmarad a régi egyházmegyéjében. Ugyanakkor azt is javasolja, hogy az új, magyar jellegű egyházmegyébe soroljanak be nem magyar identitású parókiákat is: „Ez a csereviszony, mely így az új egyházmegye és a régi nemzetiségi jellegű egyházmegyék között létesülne, egyúttal garantiát nyújtana mindkét félre az iránt, hogy a szervezetükbe beosztott idegen nyelvű töredékekkel szemben az erőszakos fellépéstől itt is ott is tartózkodni fognak. Ami hogy valóban úgy is legyen, arra első sorban ez a m. kir. kormány fordítana gondot a legteljesebb pártatlansággal.”⁵⁸⁹

Ez utóbbi sajátos megoldási javaslat mögött lehetetlen nem észrevenni a Tisza Kálmán miniszterelnök által évtizedekkel korábban megfogalmazott aggodalmakra adott választ. A kormány „mesterterve” szerint a magyar görögkatolikusok egyharmada maradjon meg a román és a ruszin nemzetiségi egyházmegyékben, és biztosítsa a jövőben remélt asszimilációs nyereséghez feltétlenül szükséges „magyar elemet”. Nyelvhasználati jogaik garanciáját azok a nem magyar görögkatolikus hívek fogják biztosítani, akiknek egyébként semmi ke-

588 *Források*, II/4/2, 227.

589 *Források*, II/4/2, 231.

resnivalójuk sem lenne egy magyar egyházmegyében. De átsorolják őket, és élhetnek nyelvhasználati jogaikkal, amennyiben a nemzetiségi egyházmegyék püspökei ugyanezt biztosítják a joghatóságuk alatt maradt magyaroknak.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításának történetében ez egy tragikus mozzanat, mely hosszú évtizedekre megbélyegezte a magyar görögkatolikusokat. Az 1896-ban elszenvedett súlyos kudarc világossá tette, hogy a magyar görögkatolikusok mozgalmá politikai célok szolgálatában bukásra van ítélve. A Szabó Jenő vezette Országos Bizottság – a közvélemény által is elismerten – sikeresen vezette ki a mozgalmat a politika zsákutcájából, és terelte vissza természetes medrébe, az egyházi keretek közé. Amikor azonban az egyházmegye formájában a mozgalom számára elérhető közelségbe kerül egy konkrét, a magyar görögkatolikus jövő szempontjából létfontosságú eredmény, a politika ismét rátelepedett az ügyre. Ennek tragikus következményei – ahogyan hamarosan látni fogjuk – már nagyon hamar, még a szervezés időszakában nyilvánvalóvá váltak.

Az új egyházmegye megszervezésében érintett főpásztorok közül Firczák Gyula munkácsi és Vályi János eperjesi püspök az első pillanattól kezdve kifejezte készségét a szóban forgó egyházközségek átadására. Ezzel szemben a román püspökök – bár elismerték egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállításának létjogosultságát⁵⁹⁰ – az egyházközségek átadásával nem értettek maradéktalanul egyet. Míg Victor Mihályi balázsfalvi érsek, illetve Vasile Hossu szamosújvári püspök visszafogottabb ellenállást tanúsított és készen mutatkozott a tárgyalásra, addig Demetriu Radu nagyváradai püspök minden kompromisszumot erélyesen elutasított.

A Szentészék által szabott fontos feltételek egyike volt a püspöki kar egyetértése. Amint láthattuk, pontosan harminc évvel korábban, 1881-ben a magyar görögkatolikusok hatalmas kudarcként élték meg azt, hogy bár az uralkodó és a magyar kormány készen állt egy magyar görögkatolikus püspökség felállítására, a római katolikus püspökök nem tartották időszerűnek és szükségesnek az alapítást. 1911 novemberében a püspökkari elutasítástól már nem kellett tartani, mivel a kormányzat a püspökök számára is világossá tette az erős uralkodói akaratot és a mögötte érzékelhető politikai érdeket. Csernoch János kalocsai érsek november 23-án értesítette a miniszterelnököt a püspöki kar pozitív döntéséről:

A felállítandó gör. kath. magyar püspökség ügyében van szerencsém
Excellentiádat tiszteletteljesen értesíteni, hogy a püspöki karnak

590 „[...] rokonszenvvel üdvözöltük az elképzelést” („salutammo con simpatia l'idea mentovata”) – ismerik el egy későbbi tiltakozó levelükben: A román püspökök levele Alessandro Bavona bécsi nunciushoz, Budapest, 1911. november 10., *Források*, II/4/2, 363–365, 147. sz. dokumentum, 364.

folyó hó 9-én hozott határozata értelmében a bécsi nuncius urhoz intézendő előterjesztést elkészítettem s azt egyidejűleg a bíboros hercegprímás urhoz aláírás végett elküldöttem. Miként szerencsém volt már Excellenciáddal már szóbelileg közölni, ez uton is ismétlem, hogy a püspöki kar teljesen magáévá tette a magyar kormány álláspontját s ennek én az előterjesztésben nyomatékosan kifejezést adtam.⁵⁹¹

Miután a püspöki kar tagjai – köztük a román főpásztorok – elvi egyetértésüket adták, 1912. február 8-ára már csak a parókiák átadásában érdekelt püspökök kaptak meghívást Francesco Rossi Stockalper ügyvivőtől, aki Alessandro Bavona bécsi nuncius januári váratlan halála után a nunciatúra vezetését átvette. A tárgyalásokra a budapesti Központi Szemináriumban került sor. A kormányt Andor György esztergomi főegyházmegyes kanonok, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. (katolikus) Ügyosztályának 1911-ben kinevezett tanácsosa képviselte.⁵⁹² A beteg Firczák püspök Papp Antal helynököt delegálta, akiről a nunciatúra ügyvivője rendkívül elismerő szavakkal írt.⁵⁹³ Az 1911 novembere óta (Vályi János püspök halálát követően) üresedésben lévő eperjesi püspökséget Kovaliczky Kornél káptalani helynök, míg Vaszary Kolos hercegprímást Rajner Lajos általános helynök képviselte. A tárgyalásról készült jegyzőkönyv tanúsága szerint ők hárman semmilyen akadályt nem gördítettek az új egyházmegye határainak kijelölése elé, mindössze néhány részletkérdés tisztázását kérték. Ezzel szemben a román püspökök Demetriu Radu (Nagyvárad) és Vasile Hossu (Lugos és Szamosújvár), valamint a szamosújvári káptalant képviselő Ioan Giurgiu helynök arra hivatkoztak, hogy a román egyháztartomány szinódusának határozata értelmében nem nyilatkozhatnak a kérdésben

591 Csernoch kalocsai érsek magánlevele Khuen-Héderváry miniszterelnöknek, Budapest, 1911. november 23., *Források*, II/4/2, 370–371, 153. sz. dokumentum.

592 Andor György 1897-től volt Vaszary Kolos hercegprímás közvetlen munkatársa. 1905-ig a bíboros titkáráként, majd pedig 1911-ig mint a főegyházmegyei kúria irodaigazgatója jól ismerte a görögkatolikus ügyeket is.

593 „Hivatali kötelességem jelenteni Excellenciádnak, hogy a munkácsi püspök képviselője, aki egy minden tiszteletre méltó, művelt és kifinomult egyházi ember, egészen csodálatra méltó nyugalommal vett részt a vitában és nagy tisztelettel és fiúi lelkülettel szólt mind a Szentszékről, mind pedig a Szentatyáról” („Devo qui per debito del mio ufficio riferire all’Eminenza Vostra che il Delegato del Vescovo di Munkacs, Monsignor Antonio Papp, ecclesiastico degno di gran rispetto, colto e di tratti squisitissimi, si è comportato nella riunione in una maniera veramente ammirevole per la sua serenità nella discussione, per il rispetto e la devozione con cui parlava della Santa Sede e del Sommo Pontefice”) – írta az ügyvivő Rafael Merry del Val államtitkárnak. Rossi Stockalper ügyvivő jelentése Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1912. február 9. *Források*, II/4/2, 415–418., 193. sz. dokumentum, 416. Ez a kedvező jellemzés nem maradt hatástalan, hiszen néhány hónap múlva – Firczák Gyula püspök halálát követően – Papp Antal kapott megyéspüspöki kinevezést és szentszéki megerősítést.

mindaddig, amíg nem ismerik a metropolitájuk, Victor Mihályi álláspontját. Bár a metropolita is meghívást kapott a budapesti megbeszélésre, a részvételt lemondta. A nunciatúra kérte, hogy küldjön maga helyett képviselőt, de az nem érkezett meg a tárgyalásra, mivel lekéste a vonatot.⁵⁹⁴

A jelenlévők számára egyértelmű volt, hogy a román püspökök időhúzásra játszanak, s abban reménykednek, hogy még elérhetik az új egyházmegye megalapításáról szóló döntés visszavonását. Rossi Stockalper ügyvivő ezt az Államtitkárságnak küldött február 9-i jelentésében világosan meg is fogalmazza. Amint jelenti: Radu püspök egy neki címzett magánlevélben „jóindulatú tanácsként” még azt is javasolta, hogy ő maga lassítsa a folyamatokat mindaddig, míg az alapítás tárgytalanná nem válik.⁵⁹⁵ Amikor azonban látta, hogy Rossi Stockalper a Szentszéktől egyértelmű utasításokat kapott, és nincs esély a döntés visszavonására, akkor a nagyváradi román püspök taktikát váltott, és arra hivatkozott, hogy nem volt ismert előtte az átsorolásra kijelölt parókiák listája, így érdemben nem tud nyilatkozni. Ezt a jelenlévők akkor kényszeredetten el is fogadták, és nyolc napot adtak a román püspököknek arra, hogy kialakítsák álláspontjukat. Ugyanakkor az ügyvivő még aznap este arról értesült Csernoch János kalocsai érsektől, aki a püspöki konferencia titkári feladatait is ellátta, hogy a püspöki kar novemberi ülésén ő maga olvasta fel minden érintett püspöknek – köztük Radu püspöknek – az átsorolásra kijelölt parókiák listáját. A nagyváradi püspök így később kínos magyarázkodásra kényszerült. Tovább fokozta a személyével szembeni ellenszenvet az is, hogy a tárgyalások alatt tiszteletlen kifejezéseket használt a Szentszékkal kapcsolatban, ami az ügyvivő erélyes tiltakozását és a jelenlévők megbotránkozását váltotta ki. Olyannyira, hogy Vasile Hossu püspök jónak látta a többiek előtt rendre utasítani. Rossi Stockalpernek az is a tudomására jutott, hogy Radu püspök járt Ferenc Ferdinándnál és Khuen-Héderváry miniszterelnöknél, illetve információi voltak arról is, hogy a püspök azonnali felfüggesztéssel fenyegette meg papjait, amennyiben támogatják az új egyházmegye felállítását.⁵⁹⁶

Radu püspök – akit Rossi Stockalper egyszerűen „fanatikus romának” nevezett – ingerült fellépése az első tárgyaláson előrevetítette azokat a heves reakciókat román részről, amelyek a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását kísérték, és amelyek tragikus eseményekhez is vezettek. Mivel ezek a tragikus

594 A tárgyalás jegyzőkönyve: *Források*, II/4/2, 411–414., 190. sz. dokumentum, 412.

595 „Nekem is írt egy magánlevelet, amiben azt írta, hogy ez egy olyan ügy, amit el kell fektetni és soha többé nem szabad újra elővenni (Anche a me scrisse privatamente dicendomi che era questo un affare da mettere a dormire e così non farlo mai più risolvere)” Rossi Stockalper ügyvivő jelentése Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1912. február 9., *Források*, II/4/2, 415–418., 416.

596 Rossi Stockalper ügyvivő jelentése Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1912. február 11., *Források*, II/4/2, 430–433, 202. sz. dokumentum, 430.

események hosszú időre meghatározták a magyar görögkatolikusok sorsát, érdeemes rövid időre megszakítanunk az események bemutatását, és megvizsgálunk a román görögkatolikusok ellenvetéseit.

A magyar liturgia 1896. évi betiltásakor láthattuk, hogy Mihályi érsek és ökonómusa, Vasile Hossu (aki 1912-ben már püspökként ül a tárgyalóasztalnál) igyekeztek a magyar görögkatolicizmust mint jelenséget lelkipásztori szempontból jelentéktelennek, a katolicizmus szempontjából kifejezetten veszélyesnek (protestáns- és skizmaveszély) és a magyarosító kormányzat eszközeként bemutatni. Ezek az érvek később még kiegészültek a szabadkőműves szervezkedés vádjával, mégpedig oly értelemben, hogy a szabadkőműves budapesti kormányok a magyar görögkatolikusok támogatásával egyenesen a Szentszék és a katolikus egyház megalázására törekednek.⁵⁹⁷

Ezen érvek mögött felfedezhetünk egy általános elvi ellenkezést a románok részéről a bizánci rítusú katolicizmus magyar verziójával szemben. Ennek az általános elvi ellenkezésnek a lényegét segít megérteni Raymund Netzhammer bukaresti római katolikus érsek naplójának egy részlete. Mivel a Hohenzollern családból származó I. Károly román király katolikusként gyakran megfordult az érsek vasárnapi miséjén, a főpap több érdekes beszélgetésnek is fültanúja volt. Ezek közül feljegyzett egy társalgást, amelyet 1912. március 10-én, a vasárnapi szentmise után Károly királlyal folytatott az érseki palotában.⁵⁹⁸ A téma természetesen a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítása volt, melynek folyamata azokban a hetekben döntő szakaszához érkezett. Az érsek megosztotta az uralkodóval a legújabb római híreket, melyekre reagálva Károly király egy érdekes megjegyzést tett. A konkrét részletkérdésektől egy kicsit eltávolodva kifejezte őszinte csodálkozását afölött, hogy a magyarok – értve ezen a budapesti kormányt – egy magyar jellegű bizánci rítusú egyházmegye felállítása mellett döntöttek. „Soha se gondoltam volna...” – fejezte ki meglepetését. Bár korábban Sturdza miniszterelnöktől hallotta, hogy Magyarországon próbálkoznak a magyar nyelvű liturgiával, ezt akkor még a római katolikus alsópap-ság törekvésének gondolta. Még meg is nyugtatta Sturdzát, hogy a Szentszék ezt sohasem fogja engedélyezni. Azt, hogy ez az igény valójában a görögkatolikus parókiákon jelentkezett, csak Netzhammer érsekkel beszélgetve realizálta, és e felfedezés teljesen megdöbbenetete. Károly király ugyanis tisztában volt

597 Ez az érvelés köszön vissza Epaminonda Lucaciu (Vasile Lucaciu fia), magyarcsanádi parókus 1902-ben XIII. Leó pápához írt levelében. A levélíró – a már említett Kupár Rezső elleni román támadásokhoz csatlakozva – azt állította, hogy a debreceni szabadkőműves, református körök egy leitatott görögkatolikus pappal készítettek olyan liturgiafordítást, mely nevetéséges szófordulatokat használ. Ezt kinyomtatták és terjesztik, hogy ezzel is nevetéssé tegyék a katolikus egyházat és a Szentszékét. *Források*, II/4/1, 480–485., 209. sz. dokumentum.

598 Netzhammer, 1995–1996, 350–351.

azzal, hogy a magyar politikai elit, de végeredményben a magyar közvélemény számára is a bizánci rítus a szlávok és a románok világához tartozó „kód”, amit a magyar nemzet és kultúra „kódrendszerével” inkompatibilisnek vélték. Ez olyan konszenzus volt, ami a románokat is megnyugtatta: a bizánci rítus az elkülönülésük tere, egyfajta „safe space” *ante litteram*. Amikor tehát a magyar kormány úgy döntött, hogy támogatja a magyar identitású görögkatolikusok mozgalmát, s megadja nekik az önszerveződés legerősebb eszközét, a saját egyházkormányzatot, akkor Károly király olvasatában egy olyan vörös vonalat lépett át, amit nem lett volna szabad átlépnie. Mégpedig azért, mert ez az átlépés román szemszögből támadás, erőszakos és durva behatolás volt abba a térbe, mely évszázadokon át a magyarországi románság számára az elkülönülés és a megmaradás zálogát jelentette.

Károly király nem egyedüli döbönt szemlélője volt az eseményeknek. A Román Királyság politikai életének egyik meghatározó alakja, Mariu Theodorian-Carada szenátor egy 1942-ben Eugène Tisserant bíborosnak, a Keleti Kongregáció titkárának írt levelében felidézi Mariano Rampolla bíboros reakcióját arra a hírre, hogy a budapesti kormány a Szentszéknél kezdeményezte a magyar görögkatolikus egyházmegye felállítását. A hír hallatára Theodorian-Carada szenátor – más befolyásos román egyházi és világi személyiséggel együtt – Rómába sietett, hogy személyes kapcsolatain keresztül megghiúsítsa ezt a tervet. Felkereste az egykori államtitkárt is, aki akkor a Szent Officiumot vezette. Érdeklődésére Rampolla szó szerint azt mondta: „Ismerem a kérdést. Ez tiszta magyar örület, amit Róma sose fog komolyan megfontolni. Ebben legyen egészen biztos.”⁵⁹⁹

A Hajdúdorogi Egyházmegye ezáltal a románok szemében annak jelképévé vált, hogy a magyar állam „rárontott” az ország román görögkatolikus lakosaira, és ezzel az „örülettel”, a bizánci rítus „magyarításával” új fejezetet nyitott a gyűlöletes magyarosító nemzetpolitika történetében.

Az általános elvi ellenkezés és ellenszenv konkrét formát a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításának folyamatában az átsorolandó parókiák meghatározásakor öltött. Amint láttuk, a román püspökök kénytelenek voltak beletörődni abba, hogy a magyar görögkatolikus egyházmegye létrejön. A tervezett egyházmegye dimenziói azonban megdöbbenették őket. Radu püspök indulatai így némileg érthetővé válnak, mivel a tervezet szerint elveszítette volna egyházmegyéje parókiáinak egyharmadát. Az összesen száznégyszáz román egyházmegyéből átsorolandó parókia közül ötvenkettő volt nagyváradi. A román püspökök minden lehetséges fórumon tiltakoztak a megvalósítás ellen, s a parókialista megismerésétől kezdve elkezdett harcot folytattak azért, hogy a román egyházmegyéből átsorolt parókiák számát a lehető legkisebbre csökkentsék.

599 Véghseő, 2022a, 327–328.

Ebben érték is el eredményeket, hiszen végül száznégyszáz helyett nyolcvanhárom parókia került átsorolásra román egyházmegyékből.⁶⁰⁰ Köztük voltak azok a bihari parókiák is, amelyek átsorolására leginkább azon elv alapján került sor, melyet a kormány a Rómába küldött memorandumában is kifejtett: egy sajátos csereviszony keretében román parókiákként a magyar egyházmegyében a román egyházmegyékben maradt magyar görögkatolikusok nyelvhasználati jogait voltak hivatottak biztosítani. Ezen parókiák átsorolásának jogalapját a magyar kormány abban látta, hogy a hívek tudtak magyarul.⁶⁰¹ A román püspökök viszont a magyar nyelv ismeretére való hivatkozást rendkívül veszélyesnek tartották, ezért tiltakoztak ellene. Rámutattak arra, hogy a magyar nyelv ismerete – többek között a *lex Apponyinak* is köszönhetően – már egyre inkább jellemzi a román közösségeket. Joggal fogalmazták meg azt a félelmüket, hogy a magyarnyelv-ismeret mint jogalap a jövőben egyre több parókiájuk magyar egyházmegyébe történő átsorolását fogja eredményezni.⁶⁰² Radu püspök keserűen jegyzi meg, hogy ezen az alapon őt és kanonokjait is be kellene sorolni az új egyházmegyébe, nem csak a nagyváradi rutén parókiát, hiszen mindannyian beszélnek magyarul.⁶⁰³

A román püspökök sokáig abban reménykedtek, hogy a Szentszék meghallgatja ellenvetéseiket, és végül sikerül megakadályozniuk vagy legalább elhalasztaniuk a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítását. Rómában erős támaszuk és szövetségük volt a Girolamo Gotti bíboros vezette Propaganda Fide Kongregáció, amit viszont X. Piusz pápa szándékának megfelelően az Államtitkárság szinte teljesen kihagyott a tárgyalásokból.⁶⁰⁴ A bécsi udvarban nagy pártfogójuk, Ferenc Ferdinánd trónörökös is akcióba lépett. A római Osztrák Történeti Intézet igazgatóját, Ludwig von Pastort utasította arra, hogy a Szentszéknél kísérelje meg megakadályozni az egyházmegye felállítását, de a köztisztelet-

600 A nagyváradiából negyvennégy, a gyulafehérvár-fogarasiából harmincöt, a szamosújváriból négy.

601 Sőt, ahogyan látni fogjuk, bizonyos esetekben csak magyarul tudtak.

602 Mihályi metropolita felterjesztése X. Piusz pápához, Balázsfalva, 1912. február 14., *Források*, II/4/2, 435–441., 208. sz. dokumentum, 441.

603 Radu püspök megjegyzései a román püspökök 1912. február 17-i tanácskozásának jegyzőkönyvéhez, Róma, 1912. március 12., *Források*, II/4/2, 605–613., 275. sz. dokumentum, 608.

604 A Propaganda Fide Kongregációt és személyesen Gotti bíborost, aki a magyar nyelvű liturgia kérdésében ugyanolyan határozott elutasító álláspontot képviselt, mint elődje, a szigorú szentszéki tiltások legfőbb támogatója, Ledochowski bíboros, mélyen sértette ez az eljárás. Olyannyira zokon vették a mellőzést, hogy a Kongregáció keleti részlegéből 1917-ben létrejött Keleti Kongregáció évtizedeken át ellenszenvvel viseltetett a Hajdúdorogi Egyházmegye iránt.

nek örvendő történész sem tudott eredményt elérni.⁶⁰⁵ Maga Merry del Val bíboros-államtitkár állított össze egy tíz pontból álló listát a trónörökös megnyugtatására, melyek egyikében megígérte, hogy az új egyházmegye alapító bullájában a románok érdemeit kellőképpen kihangsúlyozzák.⁶⁰⁶

A tiltakozások és az ellenakciók közepette a tárgyalások egyre több részletet tisztáztak. Az anyagi alapok előteremtésére vonatkozóan a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium tervezete került előterjesztésre. A tervezet kiindulási és viszonyítási alapnak a Lugosi Egyházmegyét tekintette, mivel annak dotációjáról is a magyar államnak kellett gondoskodnia az 1853-as alapításkor. A kormány politikai megfontolásból⁶⁰⁷ nem gondolkodott vagyongoszorúságban, vagyis a parókiákat átadó egyházmegyéknek nem kellett törzsvagyonuk arányos részét az új egyházmegyének átengedniük. A püspök évi fizetését 40 000 koronában kívánták meghatározni, ami megegyezett a lugosi püspök jövedelmével. A püspöki iroda igazgatójának, titkárának és levéltárosának összesen évi 12 000 korona fizetést irányoztak elő. Az új püspökség székeskáptalanját hat kanonok alkotta volna, kiknek éves összjavadalmazása 43 000 koronát tett volna ki. A kanonokat megfelelő lakás is megillette a tervezet szerint. A szintén állami költségen létesítendő papnevelő intézet évi dotációja öt tanár és előljáró alkalmazását tette volna lehetővé, valamint harminc papnövendék ellátását összesen mintegy 40 000 korona összegben. Ez mindenképpen olyan részletességű és tartalmú kötelezettségvállalás volt, mely a Szentszéket megnyugtatta.⁶⁰⁸

A tárgyalások részét képezte az egyházmegye székhelyének a kérdése is. Mivel az egyházmegyéért folytatott küzdelem élharcosa Hajdúdorog volt, és a külhelynökség is ott alakult meg 1873-ban, magától értetődőnek tűnt, hogy az új egyházmegye székhelye is a hajdúsági nagyközség lesz. Tekintettel azonban Hajdúdorog földrajzi fekvésére, az oktatási és művelődési intézményrendszer és az infrastruktúra hiányosságaira, a konkrét tervezés idején már más székhelyek is szóba kerültek.

Elsőként a Csíky Gyula által összeállított tervezet nevezi meg Budapestet Hajdúdorog alternatívájaként. A főváros mellett szóló érvek között kiemelke-

605 Ludwig von Pastor, a római Osztrák Történelmi Intézet igazgatójának naplóbejegyzése a X. Piusz pápánál tett látogatásáról, Róma, 1912. május 7., *Források*, II/4/2, 688–689., 353. sz. dokumentum.

606 Merry del Val államtitkár összefoglalója a Ferenc Ferdinánd főhercegnek adandó válaszhoz, Róma, 1912. április, *Források*, II/4/2, 682–683., 348. sz. dokumentum.

607 Ha a kormány kezdeményezésére a román egyházmegyéktől vagyonelemeket vonnak el, az elkerülhetetlenül nemzetiségi színezetet kapott volna.

608 A magyar kormánynak a Hajdúdorogi Egyházmegye finanszírozására vonatkozó kötelezettségvállalásai, Budapest, 1912. február 21., *Források*, II/4/2, 528., 229. sz. dokumentum. A magyar kormány kötelezettségvállalása a Hajdúdorogi Egyházmegye papnevelő intézetével kapcsolatban, Budapest, 1912. március 28., *Források*, II/4/2, 646., 307. sz. dokumentum.

dik a papképzés megszervezésének gazdaságosabb kivitelezése.⁶⁰⁹ Amint 1911 nyarán elterjedt a híre az új egyházmegye felállításával kapcsolatos tárgyalásoknak, a debreceni görögkatolikusok kérvényt fogalmaztak meg Ferenc József királyhoz, hogy az új egyházmegye székhelye Debrecen városa legyen.⁶¹⁰ A Papp János parókus által szerkesztett kérvény kiemeli Debrecen nagyvárosias jellegét, közelségét a görögkatolikusok által lakott területekhez, a város bőkezűségét és nem utolsósorban az éppen akkor felszentelt hatalmas, székesegyháznak is alkalmas templomát. Néhány héttel később a Hajdúdorogi Külhelynökség lelkészei értekezletet tartottak, s Újhelyi Andor hajdúdorogi parókus javaslatára határozatot fogadtak el. Ebben támogatásukról biztosították a magyar görögkatolikus egyházmegye létesítésére irányuló tárgyalásokat, és egyúttal bejelentették igényüket a székhelyre is.⁶¹¹ A határozatot kérvény formájában eljuttatták az uralkodóhoz, a képviselőházhoz, a hercegprímáshoz, a miniszterelnökhöz és a kultuszminiszterhez.⁶¹² Egy hónappal később viszont a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság már azt kénytelen konstatálni, hogy a budapesti Országos Bizottság a székhely kérdésben eltérő álláspontot képvisel.⁶¹³ Szabó Jenő valóban komolyan fontolóra vette Hajdúdorog mellett Debrecent és Nyíregyházát. A cívisvárost az indulás előtt álló új egyetem miatt vélte kiváló székhelynek, ugyanis ott egy görögkatolikus teológia fakultás létesítésével a papképzés megoldható lett volna. A kormány és a püspöki kar⁶¹⁴ is Debrecen mellett tette le a voksát, viszont a helyi református egyház elutasító álláspont-ra helyezkedett. Nyíregyháza mint székhely mellett szólt viszont az, hogy a leendő egyházmegye klérusának döntő többsége a szabolcsi megyeszékhelyen látta volna szívesen a püspökséget.⁶¹⁵ A kormány 1912 februárjában Hajdúdorog mellett döntött, mivel a város jelentős anyagi áldozatra vállalt kötele-

609 *Források*, II/4/2, 127–128.

610 „A debreceni gör. kat. magyar püspökség. Felség folyamodvány a királyhoz.” *Budapesti Hírlap*, 1911. augusztus 24., 3., *Források*, II/4/2, 293–295., 109. sz. dokumentum.

611 A Hajdúdorogi Külhelynökség értekezletének jegyzőkönyve, Hajdúdorog, 1911. szeptember 12., *Források*, II/4/2, 327–337., 126–130. sz. dokumentumok.

612 A Hajdúdorogi Külhelynökség felterjesztései, Hajdúdorog, 1911. szeptember 12., *Források*, II/4/2, 321–326., 125. sz. dokumentum.

613 A Hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság gyűlésének jegyzőkönyve, Hajdúdorog, 1911. október 17., *Források*, II/4/2, 348–352., 139. sz. dokumentum.

614 A püspöki kar állásfoglalása, Budapest, 1911. november 11., *Források*, II/4/2, 359–363., 146. sz. dokumentum, 362.

615 Szabó Jenő, 1913, 216., 222. és Papp Antal munkácsi püspöki helynök átirata Rossi Stockalper, Ungvár, 1912. március 23., *Források*, II/4/2, 636–638., 297. sz. dokumentum, 637.

zettséget.⁶¹⁶ Néhány nappal később Nyíregyháza hivatalosan is bejelentkezett a püspöki székhelyért, mégpedig kifejezetten Hajdúdoroggal szemben érvelve. A Májerszky Béla polgármester által jegyzett felterjesztés a miniszterelnökséghez jelentős anyagi áldozatokat is kilátásába helyezett. Ezzel kapcsolatban a dokumentum rámutat arra is, hogy Hajdúdoroggal ellentétben Nyíregyháza nem fog csődbe menni vállalásai teljesítése miatt.⁶¹⁷ Nyíregyháza jelentkezése nem változtatta meg a kormány álláspontját, s az egy nappal később a Szentszéknek átadott, az új egyházmegye dotációjával kapcsolatos kötelezettségvállalás egyértelműen Hajdúdorogot jelöli meg székhelyként.⁶¹⁸ A Szentszék azonban a püspöki kar véleményét elfogadva nehezen engedte el Debrecen jelöltségét. Az Államtitkárság még 1912. március 22-én is azt javasolta a Monarchia szentszéki követének, hogy a kormány fontolja meg újra Debrecen székhelyként.⁶¹⁹ Ez időre viszont már megváltozott a püspöki kar álláspontja, s ezt Vaszary hercegprímás közölte is a nunciatúrával. Eszerint a püspökök azt javasolták a Szentszéknek, hogy ha a kormány Hajdúdorogot jelöli meg székhelyként, akkor a Szentszék ezt fogadja el. Ugyanakkor Rossi Stockalper ügyvivő továbbította a Szentszéknek Melles Emil budapesti parókus levelét is, aki Nyíregyháza mellett érvelt.⁶²⁰ Ezért a Szentszék választás elé állította a kormányt: Hajdúdorog vagy Nyíregyháza legyen az új egyházmegye székhelye? A kormány 1912. március 27-én arra utasította a szentszéki követet, hogy a kormány továbbra is Hajdúdorogot szeretné székhelynek, mivel nagyobb felajánlásokat tett, mint Nyíregyháza.⁶²¹ Ezzel a székhelyről szóló tárgyalások lezárultak, de maga a székhelyprobléma még közel sem ért nyugvópontra.

A magyar kormány nemcsak az anyagi alapok megteremtésére és az intézményrendszer kiépítésére kötelezte magát írásban, hanem arra is, hogy az új egyházmegye liturgikus nyelve az ógörög lesz, és ennek gyakorlati kivitelezéséhez minden segítséget megad az egyházmegyei kormányzatnak. A kötelezett-

616 Náray-Szabó államtitkár átirata Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöknek, Budapest, 1912. február 9., *Források*, II/4/2, 418–420., 194. sz. dokumentum.

617 Májerszky Béla polgármester felterjesztése Khuen-Héderváry miniszterelnökhöz és Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Nyíregyháza, 1912. február 20., *Források*, II/4/2, 518–524., 226. sz. dokumentum.

618 *Források*, II/4/2, 528., 229. sz. dokumentum.

619 Schönburg-Hartenstein szentszéki nagykövet jelentése Berchtold külügyminiszternek, Róma, 1912. március 22., *Források*, II/4/2, 634–636., 300. és 300a–300b sz. dokumentumok.

620 Rossi Stockalper ügyvivő jelentése Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1912. március 24., *Források*, II/4/2, 639–641., 296. sz. dokumentum.

621 Balogh Jenő államtitkár átirata Khuen-Héderváry miniszterelnökhöz, Budapest, 1912. március 26., *Források*, II/4/2, 642., 302. sz. dokumentum és Khuen-Héderváry számjeltávirata Berchtold külügyminiszternek, Budapest, 1912. március 27., *Források*, II/4/2, 643., 303. sz. dokumentum.

ségvállalás első verziójában még az szerepelt, hogy a hivatalos ógörög liturgikus nyelv mellett a magyar csak oly mértékben érvényesülhet a liturgikus cselekményekben, ahogy a római katolikus egyházban a latin mellett használatos, és hogy amíg a papok el nem sajátítják az ógörög nyelvet, használhatják az ószlávot vagy a románt is.⁶²² Ez a megfogalmazás azonban a Szentszéknek nem nyújtott elegendő garanciát. Sőt, a sajtóban megjelent egy olyan híresztelés, mely szerint a kormány egy nagyobb összeget szavazott meg magyar nyelvű liturgikus könyvek kiadására. Az egyik cikk azt is híresztelte, hogy a Szentszék beleegyezett a magyar liturgikus nyelv engedélyezésébe.⁶²³ A kormányhatározat valójában ószláv nyelvű könyvek kiadására vonatkozott, melynek ügye már 1904 óta folyamatban volt.⁶²⁴ Ennek tisztázása⁶²⁵ után a kormánynak új kötelezettségvállalást kellett tennie. Ebben is szerepelt, hogy a kormány elfogadja az ógörög nyelvet, és minden segítséget megad az egyházmegyei kormányszatnak ahhoz, hogy a papok elsajátítsák a hivatalos liturgikus nyelvet. Ugyanakkor rögzíti, hogy a népi nyelv az extraliturikus szolgálatokban olyan mértékben használható, amilyen mértékben az a szentszéki rendelkezéseknek megfelelően a latin egyházban megengedett. A papoknak három év áll rendelkezésükre, hogy elsajátítsák az ógörög nyelvet. Addig azt a liturgikus nyelvet használhatják, amelyet addig is használtak, kivéve a magyart, mert az nem liturgikus nyelv, ezért a liturgiában sohasem lesz használható.⁶²⁶

Bár Khuen-Héderváry miniszterelnök ezt „némi csekély módosításként”⁶²⁷ jellemezte, kizárható, hogy ne tudta volna: a kormány ezzel a változtatással lehetetlen vállalat tett. Míg az első verzióban a magyar nyelv használata az

622 A magyar kormány kötelezettségvállalása a Hajdúdorogi Egyházmegye liturgikus nyelvvel kapcsolatban, Budapest, 1912. február 12., *Források*, II/4/2, 434–435., 206. sz. dokumentum.

623 „Magyar szertartású kat. püspökség”, *Budapesti Hírlap*, 1912. február 9., 34. sz., 1–2., *Források*, II/4/2, 421–425., 196. sz. dokumentum. A cikkek csak hetekkel később jutott el Rómába, ezért Merry del Val államtitkár csak február 28-án kért magyarázatot a bécsi nunciátúrától: Merry del Val államtitkár számjeltávirata Rossi Stockalper ügyvivőnek, Róma, 1912. február 28., *Források*, II/4/2, 562., 245. sz. dokumentum.

624 Andor miniszteri tanácsos átirata Rossi Stockalper ügyvivőnek, Budapest, 1912. március 2., *Források*, II/4/2, 571–573., 254. sz. dokumentum.

625 „Az új gör. kat. egyházmegye liturgiája”, a *Budapesti Hírlap* helyreigazítása, *Budapesti Hírlap*, 1912. március 3., 54. sz., 7., *Források*, II/4/2, 573–574., 255. sz. dokumentum és Rossi Stockalper ügyvivő jelentése Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1912. március 4., *Források*, II/4/2, 575–579., 258. sz. dokumentum.

626 A magyar kormány kötelezettségvállalása a Hajdúdorogi Egyházmegye liturgikus nyelvvel kapcsolatban, Budapest, 1912. március 23., *Források*, II/4/2, 638., 298. sz. dokumentum.

627 Khuen-Héderváry miniszterelnök átirata Berchtold külügyminiszternek, Budapest, 1912. március 22., *Források*, II/4/2, 634., 295. sz. dokumentum.

ógörög mellett a latin egyház gyakorlatának analógiájára megengedett lett volna, a másodikban a Szentszék a magyar nyelv helyett a népnyelvet írta be, és pontosította, hogy ez is csak a szent liturgián kívüli istentiszteletekre érvényes. Kihangsúlyozta azt is, hogy a magyar nyelvet soha sem szabad használni, mert az nem liturgikus nyelv. Ez azt jelentette, hogy a magyar görögkatolikusok addigi liturgikus gyakorlatának véget kellett volna vetni. Ennek azonban nem volt realitása. Ahogyan annak sem, hogy az új egyházmegyébe besorolt román és ószláv liturgikus nyelvű parókiák templomaiban (vagyis ott, ahol korábban a magyar nyelv liturgikus használata nem került bevezetésre) három év eltelte után áttérjenek az ógörög nyelv használatára.

Amikor a liturgikus nyelv kérdésében Merry del Val államtitkár kikérte a végig mellőzött Gotti bíboros véleményét, a prefektus nagyon diplomatikusan fogalmazott: „Megvallom, nem tűnne nekem vakmerőségnek, ha valakinek kételyei támadnának ezen váltások [vagyis a magyarról vissza az ószlávra és a románra, majd három év múlva a görögre] szerencsés kimenetelét illetően.” Ugyanakkor ő is kénytelen volt belátni, hogy ha a magyar kormány erre garanciát vállal, akkor a Szentszéknek nincs jogalapja ebben kételkedni.⁶²⁸

Kevésbé voltak diplomatikusak a román püspökök, akik a tárgyalások kezdetétől azon az állásponton voltak, hogy az új egyházmegye liturgikus nyelve a gyakorlatban a magyar lesz, és ezen nem fog változtatni sem a kormány kötelezettségvállalása, sem a Szentszék utasítása.⁶²⁹

Ezen a ponton nem árt felidézni Vályi János püspök szavait: „semmi sem volna alkalmasabb a magyar liturgia ügyének folytonos szorgalmazására és fejlesztésére, mint egy ily külön püspökség”.⁶³⁰ Vályi püspök már nem érte meg a magyar kormány arra tett vállalását, hogy a magyar egyházmegyével felszámolja a magyar liturgiát. Az eperjesi főpásztorhoz hasonlóan a magyar görögkatolikusok vezetői is azt várták a Hajdúdorogi Egyházmegyétől, hogy erős egyházszerkezeti támogatást biztosítva segítsen elérni azt az egyszerű lelkipásztori célt, hogy a magyar anyanyelvű bizánci rítusú katolikusok az általuk értett nyelven imádkozhassanak templomaikban, ahogyan azt román és ruszin hittestvéreik is tehették. Nem akartak többet, mint ami másoknak megadatott, s legfőképpen nem akartak más görögkatolikus közösségek rovására érvényesülni. Az olyan nemzetpolitikai célok, mint az asszimilációs nyereség vagy az etnikai arányok megváltoztatásának gondolata, távol álltak a magyar görög-

628 Gotti prefektus Merry del Val államtitkárnak, Róma, 1912. február 18., *Források*, II/4/2, 511–512., 219. sz. dokumentum.

629 *Források*, II/4/2, 576. és *Források*, II/4/2, 441.

630 *Források*, II/4/1, 524.

katolikusok vezetőinek döntő többségétől. Őket – talán éppen ezért – nem is vonták be az új egyházmegyével kapcsolatos tárgyalásokba.⁶³¹

A tárgyalások sikeres lezárásáról és a Szentszék elvi hozzájárulásáról végül csak 1912. április 12-én tudósíthattak az újságok.⁶³² Az uralkodó mint főkegyúr május 6-án megalapította az egyházmegyéét. Míg a *Budapesti Közlöny*ben csak egy szűkszavú határozat jelent meg az alapítás tényéről,⁶³³ Ferenc József az ugyanezen a napon X. Piusz pápához intézett levelében részletesen kifejti döntésének okait, egyben arról biztosítja a pápát, hogy amikor apostoli tekintélyével jóváhagyja az új egyházmegye alapítását, az az Anyaszentegyháznak előnyös, az országnak hasznos, neki személyesen pedig igen kedves lesz.⁶³⁴

Ezekben a hetekben kemény parlamenti csatározások dúltak. Egymás után két házelnök is lemondott, végül május 22-én maga Tisza István vállalta el a tisztséget. Személye ellen május 23-án tüntetésre került sor, melynek feloszlatása során hat ember életét veszítette (vérvörös csütörtök). Tisza a házszabály módosításával letörte a parlamenti obstrukciót (ellenzéki képviselőket karhatalommal távolított el), és június 4-én megszavaztatta a véderőtörvényt.⁶³⁵ Három nappal később egy ellenzéki képviselő az ülésteremben merényletet követett el ellene, amit szerencsésen túlél.

Másnap, június 8-án X. Piusz pápa aláírta a Hajdúdorogi Egyházmegyéét megalapító *Christifideles graeci* kezdetű bullát.⁶³⁶ Ezzel létrejött egy magyar(-nak szánt/vélt) görögkatolikus egyházmegye, melyből a magyar görögkatolikusok 40 százaléka kimaradt, míg bekerültek román görögkatolikusok, akik viszont inkább kimaradtak volna. Miközben a magyar egyházmegye a magyar liturgia ügyét lett volna hivatott szolgálni, az új eparchia liturgikus nyelve az ógörög lett, éppen azért, hogy visszaszorítsa a magyar nyelv használatát. Minden érdekelt tudta, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának megszüntetése a gyakorlatban megvalósíthatatlan, s hasonló képtelenség a görög nyelvre való átállás.

631 Ezt sérelmezte Szabó Jenő (Szabó Jenő, 1913, 505.) és Jaczkovics Mihály hajdúdorogi külhelynök is (Jaczkovics külhelynök felhívása, Hajdúdorog, 1911. augusztus 31.), *Források*, II/4/2, 301–302., 116. sz. dokumentum.

632 *Budapesti Hírlap*, 1912. április 12., XXXII. évf., 88. sz., 1.

633 *Budapesti Közlöny*, 1912, 163. sz., 1., *Források*, II/4/2, 686., 351. sz. dokumentum.

634 Ferenc József császár és király levele X. Piusz pápának, Bécs, 1912. május 6., *Források*, II/4/2, 684–686., 350. sz. dokumentum.

635 A véderőtörvény jelentőségét alátámasztják a benne megfogalmazott újdonságok: a Magyarországra eső éves újonclétszám tizenötezerrel huszonötezerre nőtt, a hadiköltségvetés pedig 220 millió koronáról 345 millióra. Új fegyvernemként megszervezésre került a honvédségen belül a tüzérség, illetve felállításra kerültek a kerékpáros hadosztályok. Romsics, 2010, 74.

636 A Hajdúdorogi Egyházmegye alapító bullája, Róma, 1912. június 8., *Források*, II/4/2, 708–713., 371. sz. dokumentum.

Ezekben az ellentmondásokban kódolva voltak azok a konfliktusok, amelyek a következő hónapokban és években elkerülhetetlenül elő is jöttek. Hiába vélte úgy Szabó Jenő, hogy 1912-ben lezárult a magyar görögkatolikusok utolsó kálváriáútja,⁶³⁷ a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításával valójában a nehézségek és konfliktusok egy új szakasza, sőt új dimenziója vette kezdetét.

637 1913-ban Szabó Jenő ezzel a címmel adta ki az 1895 óta megjelentetett cikkeinek, felszólalásainak és beszédeinek gyűjteményét: Szabó Jenő, 1913.

Két bombamerénylet között: egyházmegye-szervezés világháború, forradalom, összeomlás idején

„[...] az első hajdúdorogi püspök szobájában felrobbant bomba fényénél éles kontúrokkal rajzolódott ki minden sovíniszta-nacionalista tendencia tarthatatlansága egy olyan szent ügy képviseletében, mint a byzanci szertartás megőrzése a nép kegyeletes hagyományai alapján”⁶³⁸ – írta Timkó Imre professzor, hajdúdorogi egyházmegyes kanonok 1962-ben, ötven évvel a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítása után. Az egyházmegye későbbi (1975 és 1988 közötti) tudós főpásztor a rá jellemző stílusban és korának nyelvezetéhez igazodva találóan fogalmazta meg a *Christifideles graeci* bulla megjelenése és a trianoni békediktátum közötti szűk évtized magyar(országi) görögkatolikus történetének legfőbb tanulságát. A következőkben ezeknek az éveknek az eseményeit tárgyaljuk, melyek – ahogyan azt a fejezetcímmel és a fenti idézettel előre jelezzük – egészen döbbenetes fordulatokat is tartogattak, és semmiképpen sem illeszkedtek egy szokványos katolikus egyházszervezeti átalakítás mintázatába. Míg hivatalosan mindössze annyi történt, hogy a Magyar Királyság hét görögkatolikus egyházmegyéje mellett létrejött egy nyolcadik is, valójában a magyar görögkatolikus „álom” sajátos, a politikai érdekeknek teljes mértékben alárendelt megvalósításával nemcsak az érintett vallási közösség papjai és hívei, de az országot szétfeszítő nemzetiségi ellentétek is új dimenzióba léptek.

Bár a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását egyházilag jóváhagyó *Christifideles graeci* bulla az 1912. június 8-i dátumot viseli, végleges szövege csak egy hónappal később vált ismertté. A Szentszék hivatalos közlönye, az *Acta Apostolicae Sedis* július 1-jei számában jelent meg,⁶³⁹ amely viszont csak július

638 Timkó Imre professzor, a Római Katolikus Hittudományi Akadémia tanárának jelentése a Keleti Kongregációnak a magyar görögkatolikus egyház helyzetéről, Róma, 1962. november 8., *Források*, II/4/6, 692–712., 284. sz. dokumentum, 694–695.

639 *Acta Apostolicae Sedis* 4. (1912. július 1.) 12., 429–435., *Források*, II/4/2, 708–714., 371. sz. dokumentum. Érdekesség, hogy eredetije ugyan eljutott a bécsi nunciatúrára, de onnan nem került továbbításra a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez. Ma is a Vatikáni Apostoli Levéltárban őrzik. Jelzete: AAV Arch. Nunz. Vienna 766, fasc. 9. fol. 461–466r.

9-én vált elérhetővé.⁶⁴⁰ A késelem egyik oka az volt, hogy az egyházi alapítványok ügyében a Szentszék még egy biztosítékot kért a magyar kormánytól. A budapesti kabinet ezt meg is adta, s írásban vállalt kötelezettséget arra, hogy a román nemzetiségű hívek javát és fejlődését szolgáló helyi (vagyis az új egyházmegyébe átszorolandó parókiákhoz tartozó) alapítványokat a jövőben is csak erre a célra fogják felhasználni.⁶⁴¹ Ezzel az új kötelezettségvállalással a román egyházmegyék vagyónának integritása teljeskörűen biztosítva volt, amit – ahogyan láttuk – a magyar kormány is fontosnak tartott. Egyidejűleg a román püspökök is próbálták elkerülni a bulla kiadását. Először arra kértek engedélyt, hogy egy küldöttségük Rómába mehessen tárgyalni. Ezt azonban a Szentszék táviratilag azonnal elutasította.⁶⁴² Az elutasítást követően Ferenc Ferdinánd trónörökös biztatására Franz Xaver Nagl bíboros, bécsi érsek kérte a bulla kiadásának halasztását, tekintettel a közelgő – szeptember közepén esedékes – bécsi Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra. Attól tartott, hogy a román püspökök bojkottálni fogják az eseményt, mivel a magyar püspökökkel kellett volna egy küldöttséget alkotniuk.⁶⁴³ Ezek a kísérletek azonban eredménytelenek maradtak, és a Szentszék nem tette megfontolás tárgyává a bulla kiadásának elhalasztását. Ahogyan Merry del Val államtitkár fogalmazott a Scapinelli nunciusnak küldött rejtjeltáviratban: „A Főtisztelendőséged előtt is jól ismert körülmények miatt nem lehetséges további késlekedés.”⁶⁴⁴ Vagyis a pápa eldöntötte, hogy teljesíti Ferenc József személyes kérését, mégpedig a lehető leggyorsabban, ahogyan az uralkodó és kormánya kérte. A már említett Vasile Lucaciu szamosújvári egyházmegyes pap még július 9-én reggel is tett egy kísérletet az alapító bulla kihirdetésének megakadályozására. Felkereste Gaetano De Lai bíborost, a bullát kiállító Konzisztoriális Kongregáció titkárát, és megmutatta neki a hajdúdorogi fordítóbizottság által – három évtizeddel korábban és szigorúan magánhasználatra – kiadott Liturgikont és Szerkönyvet, azt állítva, hogy azokat a magyar kormány adta ki magyarul, és nem görögül, tele eretnekségekkel és hibákkal. A bíborost ugyan elbizonytalanította Lucaciu

640 Merry del Val államtitkár átirata Schönburg-Hartenstein nagykövetnek, Róma, 1912. július 6., *Források*, II/4/3, 85., 23. sz. dokumentum.

641 A diplomáciai levélváltás iratai: *Források*, II/4/3, 58., 60. és 63., 2., 5. és 10–11. sz. dokumentumok.

642 A bécsi nunciatura és az Államtitkárság üzenetváltása, valamint Mihályi érsek levélváltása Gotti bíborossal: *Források*, II/4/3, 61., 64–65. és 77., 6–7., 12. és 18. sz. dokumentumok.

643 *Források*, II/4/3, 62., 8–9. sz. dokumentumok.

644 Merry del Val államtitkár számjeltávirata Scapinelli nunciusnak, Róma, 1912. június 23., *Források*, II/4/3, 65., 13. sz. dokumentum.

próbálkozása,⁶⁴⁵ de a *Christifideles* bulla nyilvánosságra hozatalát már nem tudta megakadályozni.

A románokat hidegzuhanyként érte a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának hivatalos szentszéki bejelentése, mivel azt remélték, hogy befolyásos római és bécsi támogatóik legalább hátráltatni tudják, jobb esetben pedig megakadályozzák a kormányzati szándék megvalósítását.

Csalódottságukat nem rejtették véka alá: olyan tiltakozáshullám indult, melynek egyes megnyilvánulásai korábban ismeretlen formákat öltöttek. 1912. szeptember 15–18. között – éppen a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus napjaiban – a bécsi nunciatúrára tiltakozó táviratok tucatjai érkeztek az átcsatolt román egyházközségek egy részéből, melyek időnként egészen szélsőséges fenyegetéseket is megfogalmaztak.⁶⁴⁶ A hivatalát nem sokkal korábban elfoglaló új nunciust, Raffaele Scapinelli di Léguignót megdöbbsentette a jelenség, de rácsodálkozott az indulatok hevességére maga Radu püspök is. Bécsi tartózkodása idején beletekintett a nunciatúrának küldött táviratokba, s ahogy fogalmaz, maga is elborzadt. Azonnal készített egy bocsánatkérő levélmintát, amelyet megküldött az érintett parókusoknak, hogy azt felhasználva kérjenek bocsánatot a nunciustól.⁶⁴⁷

Egymást követték a kisebb-nagyobb tiltakozó gyűlések, felterjesztések, kérények az érintettek részéről, és természetesen a román nemzetiségi sajtó is napirenden tartotta az ügyet. Az *Adevărul* szerint a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítása az addigi leggyalázatosabb és egyúttal legváratlanabb seb és mérénylet volt a románság ellen.⁶⁴⁸ A *Gaseta Transilvaniei* szerzője szerint a pápaság, mely korábban a románokat a kelet és a nyugat közötti „aranyhídnak” tekintette, levette óvó kezét a román népről, és kiszolgáltatta azt a magyarosításnak. Ezért a román püspökök dobják pásztorbotjaikat a pápa trónja elé, az átsorolt parókiák hívei térjenek át az ortodox egyházba, Románia pedig válaszként hozzon korlátozó intézkedéseket a római katolikus egyházzal szemben. A *Románul* július 18-i száma azzal vádolja a Szentszékot, hogy a román népet kiszolgáltatta hóhérainak és a magyar püspökök ördögi önkényének. Felszólítja a parókusokat, hogy tekintsék törvénytelennek a pápai bullát, zárják be a templomokat és imádkozzanak magánházaiknál. Elvárja a román püspököktől, hogy akár az életüket is kockáztassák a „gyilkos bulla” visszavonása érdekében. A bécsi *Gross-Österreich* is csatlakozott az indulatos tiltakozásokhoz. Gyaláza-

645 De Lai bíboros átirata Merry del Val államtitkárnak, Róma, 1912. július 9., *Források*, II/4/3, 87., 26. sz. dokumentum.

646 A táviratok: *Források*, II/4/3, 141–143., 58a–k. sz. dokumentumok.

647 Radu nagyváradi püspök átirata Mihályi metropolitának, Nagyvárad, 1912. szeptember 24., *Források*, II/4/3, 158–159., 64–64a. sz. dokumentumok.

648 A cikk német fordítása Czernin bukaresti követségi titkár jelentésének mellékletében: *Források*, II/4/3, 97–98., 36a. sz. dokumentum.

tos sarlatánságnak nevezi azt, ahogyan a pápát, a császárt és a külügyminiszterét becsapták.⁶⁴⁹ „Zúzzuk össze a hajdudorogi monstrum fejét!” – buzdított ellenállásra a *Románul* 1912. december 11-i száma. „A templomok kulcsait Romába küldjük. Bezárjuk és befalazzuk a templomok ajtajait. Nem kell nekünk sem harangszó, sem nyilvános templomi végzés, míg igazságot nem kapunk.”⁶⁵⁰

Hosszasan lehetne még idézni az indulatos cikkeket és a tiltakozó leveleket. Ez utóbbiak közül érdemes megvizsgálnunk a nyíradonyi és a nagykászoni hívek levelét főpásztoraikhoz, vagyis Radu püspökhöz, illetve Mihályi metropolitához.⁶⁵¹ Mindkét levél jól illusztrálja nemcsak a hívek kiszolgáltatottságát, hanem vallási és nemzeti identitásuk összetettségét is.

A leveleket aláíró hívek egyöntetű kérése az, hogy ne vegyék ki őket egyházmegyéjük kötelékéből. Nem akarnak új egyházmegyébe kerülni, nem akarnak semmilyen változást vallási életükben: „csak az a kívánságunk és kérésünk hogy nekünk békét hagyjanak” – fogalmaznak a nyíradonyiak, „minden tudásunk és beléegyezésünk nélkül vallásunk és szertartásunktól meg akarnak fosztani és egy más szertartásra akarnak áthelyözni” – panaszozzák a nagykászoniak és az érsek tanácsát kéri: „ha mű nem akarunk valásunkat szertartásunkat elváltotztatni, a törvény erőszak utján raja szoritt e vagy nem és hogy lehetne ezzt megteríteni, s hol?”

Azért is ódzkodnak a változástól, mert valójában nem is tudják, hogy pontosan mi fog történni: „minket bele akarnak olvasztani valami ujonan épülő magyarszertartásu muszka vagy orosz Püspökséghez” – írják a nyíradonyiak, és nem értik, hogy a fejük fölött miért hoznak ilyen döntést róluk, pedig elmondhatják: „hű gyermekei vagyunk mink ami édes Magyar hazánknak vérel és pénzzel adózunk neki és hűségesek leszünk hozzá mindhalálig és az Országukban élő többi testvér nemzetekkel is kívánk szeretetben és békeséggel élni”. A Nagyváradon székelő román püspökük segítségét kéri, hogy ne történhessen meg az, amitől leginkább félnek: „a mi ősi templomunkból mely az édes őseink verejtékéből épült, el akarják törölni a nekünk ékesen szóló román

649 Az utóbbi három cikk összefoglalása Corneliu Bulcu nagyvárad kanonok Merry del Val államtitkárhoz írott levelének mellékletében, Nagyvárad, 1912. augusztus 1., *Források*, II/4/3, 103–105., 41a. sz. dokumentum. A „gyilkos bulla” kifejezés kimaradt Bulcu kanonok összefoglalásából: *Románul*, 1912. július 5/18., II. évf., 134. sz., 1–2. Az aradi Románul főszerkesztője az a Vasile Goldiș (1862–1934) volt, aki a Román Nemzeti Párt egyik vezetőjeként és országgyűlési képviselőként fontos szereplője volt a magyarországi románok politikai érdekképviseletének.

650 *Románul*, 1912. november 28./december 11., II. évf., 262. sz., 2. A cikk magyar fordítása a Munkácsy Egyházmegye levéltárából: *Források*, II/4/3, 275–277., 130. sz. dokumentum.

651 A nyíradonyiak levele: *Források*, II/4/2, 702–703, 365. sz. dokumentum. A nagykászoniak felterjesztése: *Források*, II/4/3, 722–723., 409. sz. dokumentum.

nyelvű liturgiát”. A nagykászoniak már arról számolnak be, hogy „hozánk jöt egy idegen pap s magyarul végezte a szent mise szolgálatát mán most a mü hely béli lelkészünk is magyarul végezi”.

Mindenképpen ragaszkodnak a román liturgikus nyelvhez, s ezt a ragaszkodást a nyíradonyiak megkapó, ugyanakkor lehengerlő egyszerűséggel indokolják: „mert nekünk ez a szép és ezt tudjuk az anyánktól”. Olyan területre lépett be „a törvény”, vagyis az államhatalom, ami ezeknek a közösségeknek a legbensőbb, lelki-szagrális tere, és ott félelmet keltő változtatásokat kívánt eszközölni. Nem csoda, hogy „csak elég marat el hogy a papot megnem verték” – írják a nagykászoniak.

A fenti idézetekből kitűnik, hogy mindkét levelet magyarul írták, jóllehet logikus lett volna, ha a román identitásukhoz és liturgikus szokásaikhoz ragaszkodó hívek a saját román főpásztoruknak románul írtak volna. A nagykászoniak leveléből világosan ki is derül ennek oka: „megkérjük, a nagyméltoságu ÉrsekUr kegyelmes atyánkat, méltotason a választ nem a papnak küldeni hanem ezen kérés aláíróknak és magyarul legyen írva hogy magunk olvashasuk”. Vagyis a hívek nem is tudtak románul, a papjukban pedig nem bíztak.

Bárhonnan is érkeztek a tiltakozások – hívektől, papoktól, szerkesztőségekből –, lényegében mind ugyanazt juttatták kifejezésre: alapítson a magyar kormány és a Szentszék görögkatolikus egyházmegyét a magyaroknak, de őket hagyják békén. Ragaszkodnak addigi egyházi kereteikhez, s legfőképpen ragaszkodnak a román liturgikus nyelvhez, amit az alapító bulla értelmében még három évig használhattak, s utána nekik is át kellett volna térniük az ógörögre. Ennek realitását mindannyian megkérdőjelezték, míg nem volt kétségük azzal kapcsolatban, hogy a magyar egyházmegye a magyar liturgikus nyelv térnyerését fogja elősegíteni – az ő kárakra is. Az előző fejezetben említett „vörös vonal” átlépésének következményei ekkor konkretizálódtak a parókiák és a hívek szintjén. Erre a reakció nem is lehetett más, mint elkeseredett ellenállás és düh.

Amint várható volt, a magyarországi románok tiltakozásai a Monarchia határain kívül is visszhangra találtak. A bukaresti és a szentpétervári követségről Bécsbe érkező diplomáciai jelentések arról tanúskodnak, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítását Románia és Oroszország a magyarországi román és szláv nemzetiségek elleni támadásként értékelte.⁶⁵² Ezzel a Hajdúdorogi

652 Például Szilassy Gyula szentpétervári követ jelentése Leopold Berchtold külügyminiszternek, Szentpétervár, 1912. június 3. *Források*, II/4/2, 706., 369. sz. dokumentum. Karl Emil Fürstenberg bukaresti követ jelentése Leopold Berchtold külügyminiszternek, Sinaia, 1912. május 24. *Források*, II/4/2, 552–560., 241. sz. dokumentum.

Egyházmegye a „magyar sovinizmus új politikai egyházmegyéjeként”⁶⁵³ jelent meg a nemzetközi politikai térben és a sajtóban.

Az egyházmegye-alapítás folyamatában a következő szükséges lépés a bulla végrehajtási rendeletének kiadása volt, ami a bécsi nunciatúra feladatai közé tartozott. A román görögkatolikus püspökök és támogatóik új feladata ennek megfelelően a végrehajtási rendelet kiadásának megakadályozása lett. Ennek érdekében Mihályi érsek püspöktársai nevében is részletes előterjesztést nyújtott be Scapinelli nunciushoz, amihez mellékelte azon parókiák listáját is, melyek visszaszorolását mindenképpen szükségesnek tartották még a végrehajtási rendelet kiadása előtt.⁶⁵⁴ A mellékelt lista szerint Radu püspök összesen huszonnyolc parókia visszaadását kérte, melyek közül hétről – köztük a fentebb idézett Nyíradonyról⁶⁵⁵ is – viszont ő maga is elismeri, hogy magyar nyelvű közösségek. Szamosújvár négy, míg a főegyházmegye hét parókiát kért vissza. Ez utóbbiak között nem találjuk meg a nagykászoni parókiát.

Ez a melléklet egyúttal rávilágít a Hajdúdorogi Egyházmegyébe átsorolandó parókiák kiválasztásának egy újabb furcsaságára. A listán szerepel három olyan település, melyeken két görögkatolikus parókia, egy román és egy rutén rítusú működött: Nagylétán, Nagykárolyban és Szatmárnémetiben. A *Christifideles graeci* bulla ezeken a településeken a román parókiákat is az új egyházmegyéhez sorolta, amire nehéz elfogadható magyarázatot találni. Annál is inkább, mert Nagykároly és Szatmárnémeti esetében az átszervezés előtt is megoldott volt, hogy a két különböző rítusú parókia más-más egyházmegyéhez tartozott: a rutén parókiák Munkácshoz, a román parókiák pedig Nagyváradhoz (Nagykároly), illetve Szamosújvárhoz (Szatmárnémeti).

A tiltakozásokra reagálva a magyar kormány elfogadta a *Christifideles graeci* bulla revízióját, és készen állt feladni a csereviszonyra alapozott elképzelését. Ugyanakkor a kormány nevében Andor György tanácsos jelezte, hogy az egyes vitatott parókiák helyzetének tisztázása csak a végrehajtási rendelet kiadá-

653 „[...] noua episcopie politică a sovinizmului maghiar” Románul, 1912. november 28./december 11., II. évf., 262. sz., 3.

654 Mihályi metropolita előterjesztése Scapinelli nunciushoz, Balászfalva, 1912. augusztus 29., *Források*, II/4/3, 144–151., 59a–b. sz. dokumentumok. A metropolita az előterjesztést megküldte Lukács miniszterelnöknek is.

655 Parókiák felsorolása nemcsak a mellékletben található, hanem az előterjesztés szövegében is. Feltűnő, hogy a több példányban fennmaradt előterjesztés szövege – utólagos javítások miatt – nem egyforma. Így például Nyíradony (a székelyföldi Mezőbándhoz és Nyárádtőhöz hasonlóan) a bécsi nunciatúrán őrzött példányokban ki van húzva a felsorolásból. Ennek azért van jelentősége, mert – ahogyan arra a nuncius is utal – a román püspökök a nunciatúrai példányt alapul véve szóban is részletesen megtárgyalták Scapinellivel az előterjesztést. Vagyis az utólagos változtatások a megbeszélés során történtek. Ez pedig arra utal, hogy az egyes közösségek etnikai besorolásával kapcsolatban maguk a román püspökök is bizonytalanok voltak.

sa után lehetséges. Javasolta, hogy a végrehajtási rendelet szövegébe kerüljön be egy olyan paragrafus, amelyik ezt lehetővé teszi. Jelezte továbbá, hogy a kormány egyelőre nem tudott püspökjelöltet javasolni a Szentszéknek, ezért a végrehajtási rendeletben apostoli kormányzó kinevezését kérte Papp Antal munkácsi püspök személyében.⁶⁵⁶ Merry del Val államtitkár elfogadta ezt a megoldást, és utasította a nunciust a dokumentum mielőbbi kiadására.⁶⁵⁷

1912 őszén Lukács László miniszterelnök egy parlamenti interpellációra válaszolva ígéretet tett arra, hogy hajlandók felülvizsgálni az új egyházmegyébe besorolt parókiák listáját.⁶⁵⁸ Scapinelli nuncius 1912. november 17-én kelt végrehajtási dekrétumával életbe léptette az új egyházmegyéét, de a megállapodásoknak megfelelően egyúttal azt is belefoglalta a szövegbe, hogy adott a módosítás lehetősége.⁶⁵⁹ Az elképzelések szerint Papp Antal munkácsi püspök kinevezett hajdúdorogi apostoli kormányzóként elkezdte az egyházmegye megszervezését, s ezzel párhuzamosan megkezdődik az első hajdúdorogi püspök személyének kiválasztása. Amikor pedig a magyar kormány és a Szentszék megtalálja a megfelelő személyt erre az egyre nehezebbé váló feladatra, akkor annak első teendőjévé teszik a revízió megszervezését.

Papp Antal püspök november 21-én elkezdte az egyházmegye szervezését, és kiadta a Hajdúdorogi Egyházmegye első körlevelét. Helynökének Jaczkovics Mihály hajdúdorogi külhelynököt nevezte ki.⁶⁶⁰

Az alapító bulla revíziójával kapcsolatos megegyezés kulcskérdéssé tette a leendő hajdúdorogi püspök személyének kiválasztását. A románbarátságáról közismert Ferenc Ferdinánd (1863–1914) trónörökös, akit mélyen sértett, hogy nem tudta megakadályozni az egyházmegye felállítását, minden követ megmozgatott azért, hogy egy román érzelmű, vagy legalább annak tartott pap kerüljön az új egyházmegye élére. Ismét a neves történész, Ludwig von Pastor, a római Osztrák Történeti Intézet igazgatója útján próbálta meg a befolyását érvényesíteni.⁶⁶¹ Pastor a trónörökös megbízásából a románul jól beszélő Hadzsega Gyulát ajánlotta Merry del Val államtitkárnak. Az államtitkár szeretett volna kedvében járni a sértődött főhercegnek, ezért azonnal utasította

656 Scapinelli nuncius jelentései Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1912. szeptember 23. és 27., *Források*, II/4/3, 152–156. és 165–167., 62. és 67. sz. dokumentumok.

657 Merry del Val államtitkár utasítása Scapinelli nunciushoz, Róma, 1912. október 2., *Források*, II/4/3, 169–170., 69. sz. dokumentum.

658 Lukács László miniszterelnök válasza Vajda-Voevod Sándor képviselő felszólalására, Budapest, 1912. november 30., *Források*, II/4/3, 255–256., 118. sz. dokumentum.

659 *A Christifideles graeci* bulla végrehajtási rendelete, Bécs, 1912. november 17., *Források*, II/4/3, 234–237., 105. sz. dokumentum.

660 Papp Antal apostoli kormányzó átirata Scapinelli nunciushoz, Ungvár, 1912. november 21., *Források*, II/4/3, 242–248, 111–11a. sz. dokumentumok.

661 Pastor, 1950, 548–549.

Scapinelli bécsi nunciust, hogy vesse fel Hadzsega Gyula jelölését a magyar kormánynak.⁶⁶² A nuncius felkereste Zichy János kultuszminisztert, aki a Hadzsega név hallatán azonnal kijelentette, hogy a magyar kormány soha sem fog hozzájárulni Hadzsega Bazil püspöki kinevezéséhez, mivel közismert, hogy ellenezte a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását.⁶⁶³ A nuncius ezt tudomásul vette, és jelentette az államtitkárnak, aki törölte Hadzsega Gyula nevét a jelöltek listájáról.⁶⁶⁴ Nincs arra utaló jel, hogy bármikor is kiderült volna, hogy két különböző személyről volt szó: Hadzsega Gyula azért nem lett hajdúdorogi püspök, mert Zichy miniszter összekeverte Hadzsega Bazillal, s ez a tévedés nem tűnt fel sem a bécsi nunciushoz, sem pedig Merry del Val államtitkárnak, aki azzal a megjegyzéssel fogadta el a nuncius jelzését, hogy Hadzsega Gyulát a Szentszék szívesen látta volna a hajdúdorogi püspöki székben...⁶⁶⁵

Bár a kormány szeptember közepén még azt közölte a nunciussal, hogy nincs jelöltje a Hajdúdorogi Egyházmegye élére, ez hamar megváltozhatott, mivel október 9-én Friedrich Weiser jezsuita, az osztrák–magyar provincia tartományfőnöke már a későbbi befutó, Miklós István zempléni főesperes jelölése ellenében érvelt a nunciushoz írt levelében.⁶⁶⁶ A befolyásos jezsuita páter a jelöltet liberálisnak tartotta, amit a hithű katolicizmussal összeegyeztethetetlennek vélt.⁶⁶⁷ Felrótta neki azt is, hogy özvegy és két lánya van, és ez még akkor is alkalmatlanná tenné a püspökségre, ha nem lenne liberális. Weiser információi tévesek voltak, mivel Miklós István nőtelenül szentelődött,⁶⁶⁸ liberálisnak pedig csak legfeljebb politikai értelemben volt nevezhető, amely-

662 Merry del Val államtitkár utasítása Scapinelli nunciushoz, Róma, 1913. január 14., *Források*, II/4/3, 294–295., 147. sz. dokumentum.

663 Scapinelli nuncius jelentése Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1913. január 29., *Források*, II/4/3, 299–300., 152. sz. dokumentum.

664 Merry del Val szentszéki államtitkár utasítása Scapinelli bécsi nunciushoz, Róma, 1913. február 4., *Források*, II/4/3, 304–305., 155. sz. dokumentum.

665 Hadzsega Bazil (1864–1938) ugyan tizenöt évvel idősebb volt Hadzsega Gyulánál (1879–1947), de a püspökjelölt-keresés időszakában mindketten az egyházmegyei központban szolgáltak, és publikációik révén nevük közismert volt. Hadzsega Gyula hitvallóként fejezte be az életét, mivel a görögkatolikus egyház felszámolásakor nem volt hajlandó áttérni az ortodox egyházba. A hatvannyolc éves papot a szovjethatalom bírósága 1947. július 28-án tíz év kényszermunkára, öt év jogfosztásra és vagyonekobzásra ítélte. A lemergi átutaló börtönben hunyt el 1947. december 1-jén.

666 Weiser tartományfőnök magánlevele Scapinelli nunciushoz, Pozsony, 1912. október 9., *Források*, II/4/3, 185–186., 75. sz. dokumentum.

667 „Aki liberálisnak azonosítja önmagát, az megszűnik kereszténynek és katolikusnak lenni” – írja Weiser.

668 Egy későbbi levelében Weiser az özvegyi állapotot és a két leánygyermeket már Jaczkovics Mihály hajdúdorogi külhelynök jelöltsége ellen hozta fel érveként. Vagyis kezdetben összekeverte Miklósyt és Jaczkovicsot. Weiser tartományfőnök magánlevele

nyiben a kormány bizalmát élvezte. Teológiai értelemben semmiképpen sem volt az. Ezt a kérdést Csernoch János kalocsai érsek még októberben tisztázta a nunciusról,⁶⁶⁹ de Miklósy István püspöki kinevezésére csak 1913. április 21-én, a kinevezés nyilvánosságra hozatalára június 1-jén,⁶⁷⁰ míg felszentelésére október 5-én került sor.

Ez a késlekedés nem segítette az egyházmegye szervezését. A román főpásztorok ugyan elfogadhatónak találták az új püspök beiktatása utáni revízió gondolatát, az érintett román parókiák egy részének papjai és hívei ellenszegültek Papp Antal kormányzó egyházmegye-szervezési törekvéseinek. Első körlevelét több parókus visszaküldte, és az egyházmegyei központtal csak románul volt hajlandó kommunikálni. Az ellenszegülés szomorú epizódja volt a kismajtényi incidens 1913 áprilisában, amikor a faluba érkező Jaczkovics Mihály püspöki helynököt – a parókus passzív részvétele mellett – a hívek tetteleg is bántalmazták. Szamosdobon csak a kirendelt karhatalom akadályozta meg az atrocitást.⁶⁷¹ A támadást követő határozott és kemény hatósági fellépés, valamint a revízió lassan elterjedő híre egy időre lecsendesítette a kedélyeket. A támadásokkal egyidejűleg ugyanis a Szentszék is hozzájárulását adta a *Christifideles graeci* bulla revíziójához. Ennek nyilvánosságra hozatalát viszont paradox módon éppen a kismajtényi és szamosdobi incidensek hátráltatták, mivel a Szentszék kerülni akarta annak látszatát is, hogy az erőszak az érdekérvényesítés eredményes útja.⁶⁷²

Miklósy István püspök felszentelésére Hajdúdorogon került sor 1913. október 5-én. A felszentelés és beiktatás szertartását Drohobeczky Gyula kőrösi püspök⁶⁷³ végezte Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök (1907–1925) és Lányi József tinnini, felszentelt püspök, nagyváradi kanonok segédletével. A szentelésen százharminchat pap vett részt, köztük szép számmal románok is. A pá-

Scapinelli nunciusról, H. n., dátum nélkül [1912. október 9. után], *Források*, II/4/3, 205–207., 89. sz. dokumentum.

669 Csernoch érsek átírata Scapinelli nunciusról, Kalocsa, 1912. október 14., *Források*, II/4/3, 196–197., 80. sz. dokumentum.

670 „Vallás- és közoktatásügyi magyar miniszterem előterjesztésére Miklósy István zempléni megyei főesperest és sátoraljaújhelyi plébánost hajdudorogi görögkatholikus püspökké kinevezem. Kelt Bécsben, 1913. évi április 21-én. Ferencz József s. k. Jankovich Béla s. k.” *Budapesti Közlöny*, 1913. június 1., 124. sz., 1.

671 Jaczkovics Mihály megtámadásának dokumentumai: *Források*, II/4/3, 342–357., 172–181. sz. dokumentumok.

672 Scapinelli nuncius jelentése Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1913. április 17., *Források*, II/4/3, 364–365., 189. sz. dokumentum.

673 Figyelembe véve Drohobeczky püspök korábbi megnyilvánulásait a magyar görögkatolikusok mozgalmáról, Miklósy püspöknek az a döntése, hogy őt kérte fel szentelő püspöknek, csak azzal magyarázható, hogy a kőrösi püspök Rómába küldött levelei nem kerültek nyilvánosságra.

pai kinevező bullát Boér Artúr nagykászoni román esperes olvasta fel. Miklósy püspök Jaczkovics Mihályt helynökévé, Slepkovszky János nyírpazonyi lelkész pedig titkárává nevezte ki.

Jóllehet az alapító bulla Hajdúdorogot jelölte ki az új egyházmegye székhelyévé, és maguk a hajdúdorogiak is erre számítottak, Miklósy püspök úgy döntött, hogy a székhely kérdését nem zárja le véglegesen, hanem ideiglenes megoldást választ. Ez azért is indokolt volt, mert az egyházmegyei intézmények kiépítését a kormány ugyan vállalta, de ennek részleteit még nem tisztázták. Az intézményrendszer kiépítését hosszas egyeztetéseknek kellett megelőzniük, amit a püspök nem akart befolyásolni a székhely elhamarkodott kijelölésével. Miklósy püspök úgy döntött, hogy székhelyét ideiglenesen, háromévnvi időtartamra Debrecenben rendezi be.⁶⁷⁴ Erre a célra a városi kereskedelmi és iparkamara épületében bérelt helyiségeket, és a hajdúdorogi püspökszentelés után, október 15-én ünnepélyes körülmények között bevonult a városba. Az előzetes félelmeket megcáfolva Debrecen városa rendkívül szívélyesen fogadta az új görögkatolikus püspököt. Köszöntések egész sora hangzott el a pályaudvaron, a görögkatolikus templomnál, a püspöki székhelynél, majd az esti tisztelgő fáklyásmenet alkalmával. A szónokok szinte mindannyian utaltak arra, hogy a magyar görögkatolikus egyházmegyének vallási és nemzeti feladatai is vannak, s ehhez Debrecen mint színmagyar város kiváló háttérrel fog biztosítani. Miklósy püspök a válaszaiban maga is egyetértett azzal, hogy Debrecen magyar jellege és hazaszeretete minden bizonnyal hatással lesz az egyházmegye papjaira is, akik hivatalos ügyben a városba látogatnak. „Aki itt megjelenik, mint jobb magyar, jobb hazafi távozik el” – bókolta a püspök a debrecenieknek a *Debreczeni Független Újság* tudósítása szerint.⁶⁷⁵ Ezt a választ a *Pester Lloyd* másnapi rövid tudósítása egészen kisarkítva hozta le: „Debrecen az a város – mondta az új püspök – ahonnan kiindulva a környékbeli románok magyarosítása a legkönnyebben levezényelhető”.⁶⁷⁶ Erre a tudósításra alapozva a bécsi *Reichspost* kemény támadást intézett Miklósy püspök ellen, akit azzal vádolt, hogy szereptévesztésben van, és a rá bízott hívek lelki és erkölcsi fejlődése helyett azok elmagyarosításával törődik.⁶⁷⁷ A püspöknek magyarázkod-

674 Miklósy hajdúdorogi püspök átirata Csernoch hercegprímásnak, Debrecen, 1913. október 17., *Források*, II/4/3, 519., 284. sz. dokumentum.

675 „Miklósy püspök Debrecenben”, *Debreczeni Független Újság*, 1913. október 16., 2., *Források*, II/4/3, 514–517., 282. sz. dokumentum.

676 „Debreczen sei die Stadt sagte der neue Bischof, von wo aus er die Sache der Magyarisierung der von Rumänen bewohnten Gegenden des Komitats am besten werde leiten können”. *Pester Lloyd*, 1913. október 16., 6. „Bischof Stefan Miklósy in Debreczen”

677 *Reichspost*, 1913. október 24., 3. „Zum Einzug des neuen Hajdudoroger Bischofs in Debreczin. Die Rede eines ungarischen Bischofs.”

nia kellett mind a nunciatúra, mind pedig a magyar kormány előtt.⁶⁷⁸ Kiváló sajtókapcsolatai révén Szabó Jenő próbálta menteni a helyzetet, ugyanakkor bizalmasan figyelmeztette is az új püspököt arra, hogy nagyon jól fontolja meg nyilvánosan elmondott beszédeit és nyilatkozatait.⁶⁷⁹ Hamarosan látni fogjuk, hogy ez a figyelmeztetés haszталannak bizonyult.

A székhely kérdésének ideiglenes, ugyanakkor észszerű megoldása után úgy tűnt, hogy az egyházmegye megszervezését már semmi sem hátráltathatja. Lassan a román egyházmegyékből átcsatolt parókiákon is helyreállt a rend és a nyugalom, mivel az érintett püspökök, a kormányzat és a Szentszék közötti megegyezés a revízió lehetőségéről a románokat bizakodással töltötte el. A megkezdett egyházmegyei adminisztráció, a papokkal való találkozás és kapcsolattartás emberi gesztusai jelentősen enyhítették a feszültséget.

A nyugalmas időszak azonban nem tartott sokáig. Radu nagyváradi püspök és az erdélyi román sajtó⁶⁸⁰ már néhány héttel Miklósy püspök hivatalba lépése után szorgalmazni kezdte a tárgyalások megkezdését. A kérdés az úgynevezett „román paktumot”, vagyis a magyarországi románokkal kötendő megegyezést előkészítő politikai tárgyalások⁶⁸¹ napirendjére is felkerült, mégpedig – Radu püspök állítása szerint – oly értelemben, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye revíziója nélkül nem lehetséges semmilyen megegyezés.⁶⁸² Ezzel egyidejűleg Rossi Stockalper, a bécsi nunciatúra ügyvivője 1913 novemberében jelezte Merry del Val államtitkárnak, hogy a román püspökök taktikájában egy fontos változást észlelt Radu püspök látogatása során.⁶⁸³ Korábban az volt az álláspontjuk, hogy a revíziót az egyes parókiák híveinek közvetlen megkérdezése útján kell lebonyolítani. Vagyis egy bizottság menjen ki a vitatott parókiákra, és kérdezze meg a híveket, milyen nemzetiségűnek vallják magukat. Az ügyvivő meglepetésére Radu püspök azt közölte a nunciussal, hogy ezt a módszert már nem tartják szükségesnek, hanem azt várják, hogy a pápa egy egyszerű dekrétummal

678 Jankovich vallás- és közoktatásügyi miniszter átirata Miklósy püspöknek, Budapest, 1913. október 27., *Források*, II/4/3, 526., 288. sz. dokumentum és Rossi Stockalper nunciatúrai ügyvivő átirata Miklósy püspöknek, Bécs, 1913. november 3., *Források*, II/4/3, 529–530., 293. sz. dokumentum.

679 Szabó Jenő magánlevele Miklósy püspöknek, Budapest, 1913. október 28., *Források*, II/4/3, 527., 290. sz. dokumentum.

680 Például Az *Unirea* 1913. október 21-i számában megjelent „olvasói levél”, melynek olasz fordítását Radu püspök Rómába is eljuttatta: *Források*, II/4/3, 524–525., 287a. sz. dokumentum.

681 A paktumtárgyalásokról: Szász, 1984.

682 A nagyváradi püspök ezt Tisza István miniszterelnök tudomására hozta, aki elfogadta. Radu nagyváradi püspök átirata Scapinelli nunciussal, Nagyvárad, 1913. október 22., *Források*, II/4/3, 523–524., 287a. sz. dokumentum.

683 Rossi Stockalper ügyvivő jelentése Merry del Val államtitkárnak, Bécs, 1913. november 13., *Források*, II/4/3, 531–532., 296. sz. dokumentum.

állítsa helyre a korábbi állapotokat, és ismerje el, hogy a magyar kormány becsapta. Rossi Stockalper szerint Radu püspök már félt attól, hogy a híveket is megkérdézzék, mert egy számára kedvezőtlen eredménytől tartott. Scapinelli nuncius pedig arra hívta fel a püspök figyelmét, hogy a Szentszék már magát a revíziót se tartja jó ötletnek, hiszen sérti a pápaság tekintélyét. Az Államtitkárság csak a magyar kormány kedvéért fogadta el azt, hogy a hajdúdorogi püspök beiktatása után szó lehet bizonyos területi változtatásokról.

Az ügyvivő levelében utalt arra is, hogy mi állhatott a változás hátterében. A *Reichpost* két tudósítását mellékelve beszámol arról, hogy a cikkek szerint a román püspököket meglátogatta a pápa legátusa, egy bizonyos Enrico Benedetti „bíboros”, akit X. Piusz azért küldött Magyarországra, mert már nem bízott a bécsi nunciaturában.⁶⁸⁴ A „bíboros” feladata az volt, hogy tájékozódjon a valós helyzetről, és informálja a pápát, aki már nagyon megbánta a *Christifideles graeci* bulla kiadását. Mivel ilyen nevű bíborosról Rossi Stockalper még nem hallott, kiderítette, hogy a Propaganda Fide Kongregáció Keleti Szekciójának egyik tudós munkatársáról, Enrico Benedettiről volt szó, aki szakértői feladatokat végzett, de még csak püspök sem volt. Személyes ismeretségük révén Hossu püspök meghívta Magyarországra – az ügyvivő szerint gyakorlatilag nyaralni –, amit a mit sem sejtő Benedetti elfogadott. A román püspökök kézről kézre adták, a sajtónak pedig bíborosként és pápai legátusként mutatták be, aki személyes jelenlétével erősíti a „becsapott pápáról” szóló narratívájukat.

Az elsőre megmosolyogtató történet mögött a román püspökök egy nagyon fontos törekvése állt, amit – megszakítva a történések bemutatását – érdemes közelebbről megvizsgálnunk. A román görögkatolikusok Rómában akkor már évtizedek óta úgy állították be magukat, mint az egész román nép – tehát az erdélyi és a királyságbeli ortodoxokat is beleértve – és a katolikus egyház közötti egység helyreállításának munkásait. Bármennyire is fáj nekik, hogy régi támogatójuk, a Szentszék számukra kedvezőtlen döntést hozott, nem engedhették meg azt, hogy a román közvélemény előtt a pápa személye kompromittálódjék. Ezért egy olyan narratívát terjesztettek, mely X. Piusz pápát felmentette a

684 A román püspökök nagyon nehezteltek a nunciaturára, különösen Rossi Stockalper ügyvivőre, akiről azt híresztelték, hogy a magyar kormány törekvéseit kenőpénz ellenében támogatta. Matthias Erzberger német politikus az 1916. február 16-i bukaresti tárgyalásán ezt biztos információként közölte Ferdinánd királlyal, kiegészítve azzal, hogy Rossi Stockalper a háború alatt kémkedett is, ezért a német kormány elérte a Szentszéknel a visszahívását. Netzhammer, 1995–1996, I, 606–609. A korrupció vádját gyengíti az a tény, hogy a magyar kormánynak valójában nem is volt szüksége arra, hogy a bécsi nunciatura ügyvivőjét lefizesse. A folyamat letelején, mikor a bécsi nunciatura még semmit se tudott az új görögkatolikus egyházmegye tervéről, a magyar kormány már megkapta X. Piusz pápa és Merry del Val államtitkár feltétlen támogatását. Nem volt arra szükség, hogy a bécsi nunciaturán bárki is a magyar kormány érdekeit támogassa a Szentszéknel.

felelősség alól. Ez a narratíva Vasile Hossu püspök elbeszélésére épült, aki 1912 márciusában magánkihallgatáson járt X. Piusz pápánál.⁶⁸⁵ A püspök a liturgikus nyelv kérdésén keresztül közelítette meg az akkor még tervezett új egyházmegye kérdését, és megpróbálta jobb belátásra bírni a pápát. Tudta, hogy a Szentszék ragaszkodott ahhoz, hogy az új egyházmegyében a magyar nyelv nem lehet hivatalos liturgikus nyelv, és hogy a magyar kormány írásos kötelezettségvállalást is benyújtott, melyben vállalta, hogy mindent megtesz a magyar nyelv visszaszorítása és az ógörög liturgikus nyelv bevezetése érdekében. Hossu püspök – saját elbeszélése szerint – rávezette a pápát annak felismerésére, hogy ez csak egy csel a magyar kormány részéről, mert mindenki tudja, hogy az ógörög nyelv bevezetése teljesen irreális felvetés. Tehát az új egyházmegye nem visszaszorítani, hanem elősegíteni fogja a magyar nyelv liturgikus használatát, s ezen keresztül a románok elmagyarosítását fogja szolgálni. Amikor ezt X. Piusz megértette, – Hossu püspök szerint – így kiáltott fel: Gyermekeim, engem becsaptak!⁶⁸⁶ Egyúttal azonnal ígéretet is tett arra, hogy helyrehozza a hibát.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy Vasile Hossu püspök és X. Piusz pápa párbeszéde így zajlott le, és valóban magától a pápától származik ez a híres felkiáltás. Ugyanakkor más források arra utalnak, hogy a pápa már a Hossu püspökkel való találkozás előtt is alaposan ismerte a magyar liturgia kérdését, illetve a magyar nyelv templomi használatának elterjedtségét és beágyazottságát. A már említett Raymund Netzhammer bukaresti érsek naplójában idéz fel egy beszélgetést X. Piusz pápával, ami ezt bizonyítja. Netzhammer érseket X. Piusz nevezte ki bukaresti érseknek, s a kinevezés alkalmából a lelkére kötötte, hogy német létére a román fővárosban szolgálva „legyen jó román”. Az érsek ezt nagyon komolyan vette, és szolgálata során mindvégig elkötelezetten és elszántan képviselte a románok érdekeit. Ez készítette arra, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításáról értesülve magánkihallgatásra jelentkezzen X. Piusznál. A pápa 1912. április 24-én fogadta. Rögtön a tárgyra térve az érsek is figyelmeztette a pápát arra, hogy a magyarok becsapják a Szentszékét: az új egyházmegyét a magyar nyelv liturgikus használatának terjesztésére fogják felhasználni, hogy aztán Rómát kész helyzet elé állítsák. Ahogyan a nem sokkal korábban nála járt Radu nagyváradi és Hossu szamosújvári püspököket, úgy a pápa Netzhammert is próbálta nyugtatni: a Szentszék jól ismeri ezeket a törekvéseket, küzd is ellenük, az új egyházmegye liturgikus nyelve pedig az ógörög lesz, amit a magyar nyelv szentszéki elutasítása után maguk a magyarok javasoltak. Netzhammer ekkor feltette kérdést: „De vajon tartani is fogják magukat ehhez? A magyarra fordított keleti liturgikus könyvek már ki is vannak nyomtatva!” A pápa a könyvespolcára mutatva erre csak annyit vála-

685 Georgescu, 1940, 21.

686 Figliuoli miei, mi hanno ingannato!

szolt: „Tudom, ott vannak.” Ez az apró mozzanat nagyon jelentős. Azt jelenti, hogy a pápa a saját dolgozósobájában tartotta azokat a magyar görögkatolikus liturgikus könyveket, amelyeket 1879–1881 között adtak ki Debrecenben magánhasználatra. Ezek a kiadványok kézzelfogható cáfolatai voltak annak az állításnak, melyet a román görögkatolikus püspökök képviseltek 1896-ban, amikor a Szentszék rendkívül szigorú intézkedéssel tiltotta be a magyar nyelv liturgikus használatát. Amint láthattuk, akkor a román püspökök azzal az érveléssel érték el a gyors (s mint kiderült: elhamarkodott) szentszéki tiltást, hogy a magyar liturgia mögött nem áll valós lelkipásztori igény. Csak a magyarosító kormány használja a pár ezernyi magyar görögkatolikus arra, hogy a nemzetiségellenes politikáját újabb eszközzel tudja megvalósítani. A magyar görögkatolikusok 1900. évi római zarándoklata, illetve a kérdés alaposabb vizsgálata után vált ismertté a Szentszék előtt az a tény, hogy a magyar nyelv liturgikus használata egyes helyeken már egy évszázados gyakorlat, s a hajdúdorogi fordítóbizottság által kiadott, fentebb említett liturgikus könyvek egy valós és nem elhanyagolható lelkipásztori igényre próbáltak választ adni. Ez fordulatot jelentett a Szentszék álláspontjában: a korábbi tiltást ugyan nem vonhatta vissza, de a *tolelari potest* álláspontjára helyezkedve hallgatólagosan eltúrta a magyar nyelv használatát.

Ezt figyelembe véve több mint érdekes X. Pius és Netzhhammer érsek párbeszédének további alakulása. Az érsek megpróbálta megrémiszteni a pápát: „Azt mondják, már most is vannak olyan magyar görögkatolikus papok, akik a liturgiát a népnyelven végzik. Tényleg attól tartok, hogy ebben a fontos kérdésben a Szentatyát becsapják!” X. Piusz meglepő válasza: „Az bizony meglehető!” Majd kifejtette a minden bizonnyal meglepett érseknek, hogy ennek ellenére neki hinnie kell Magyarországnak primásának és püspökeinek, ha azok azt mondják, hogy az új egyházmegye liturgikus nyelve a Szentszék rendelkezésének megfelelően nem a magyar, hanem az ógörög lesz. Netzhhammer érsek ekkor megjegyezte: „Egy román se hiszi el, hogy a magyarok be fogják tartani ezt a rendelkezést.” A pápa ezen a ponton szinte kíméletlenül zárta le a vitát: „A románok semmit se róhatnak fel a magyaroknak! Hiszen valójában a románok jogalap nélkül használják a román népnyelvet a liturgiában!” Ezzel arra a tényre utalt, hogy bár a románok az unió megkötésekor a román nyelvet használták a liturgiában, és erre hivatkozva folytatták a gyakorlatukat, de ettől még az nem számított liturgikus nyelvnek.

X. Piusz pápa megnyilvánulásai a Netzhhammer érsekkel folytatott beszélgetés során arra utalnak, hogy nehéz lett volna őt ebben a kérdésben tényleg becsapni. A beszélgetést lezáró „odaszúrása” arról árulkodik, hogy megértette a magyar görögkatolikusok nyelvhasználati igényeinek sokat hangoztatott alapját: nem kértek többet annál, mint ami a románoknak már két évszázada biztosított volt, vagyis azt, hogy a templomi szertartásokat és imádságokat ők

is érthessék. Ugyanakkor megértette a magyar katolikus főpapság ellenérveit is, melyek végeredményben a magyar nyelv szentszéki engedélyezését ellehetetlenítették. X. Piusz pápa tehát akár még igazat is mondhatott, amikor Hossu püspöknek így fogalmazott: „Engem becsaptak!” A fentiek figyelembevételével viszont kétségesnek tűnik, hogy ez számára tényleg újdonság lett volna, és sokkal inkább egy ironikus megjegyzésnek tűnik. Annál is inkább, mert a *Christifideles graeci* bullát a pápa csak három hónap múlva írta alá, tehát bőven lett volna ideje intézkedni.

A „becsapott pápa” narratívájának sikere felbátorította a román püspököket, s egyre sürgették Miklósy püspököt és a kormányt a revízió megkezdésére. Miklósy püspök egy ideig halogatta a válaszadást, majd 1914. január 13-án *Az Est* című országos napilapnak adott interjújával mindenkit meglepve teljesen új helyzetet teremtett. *Az Est* a magyar médiatörténet első bulvárlapja volt, amely 1910-es indulásával új stílust honosított meg. Szenzációhajhász címadásokkal és új tipográfiai megoldásokkal jelentkezett, valamint mellőzte a sajtóban addig megszokott hosszú vezércikkeket. Ez elnyerte az olvasók tetszését, és lap jelentős olvasótáborra tett szert. A Tisza-féle „román paktumot” a lap károsnak tartotta, ezért különböző típusú cikkekben támadta azt. A Miklósy püspökkel készített interjú is ebbe a kampányba illeszkedett, mivel a *Christifideles* bulla felülvizsgálata is a paktum része lett volna. Újságírói kérdésre a püspök kijelentette, hogy ellenzi a Tisza István miniszterelnök által kezdeményezett román paktumot, s az alapító bulla módosításával kapcsolatban félreérthetetlenül ország-világ tudomására hozta: „de mint magyar ember (és itt felállott helyéről a hatalmas termetű férfi és az izgatottságtól szinte remegő hangon, de férfias erőteljességével folytatta) mint magyar ember ebből az egyházmegyéből, a melynek élére a király ő felsége és a pápa ő szentsége állított, egy talpalatnyi földet sem fogok átengedni a románoknak”.⁶⁸⁷

Miklósy püspök harcias és teátrális – mondhatjuk: „bulvársajtós” – kijelentése a kormányköröket és a Szentszéket⁶⁸⁸ meglepte, a románokat⁶⁸⁹ pedig elkéséltette. A püspök tartotta magát a kijelentéséhez, s a február 7-ére Jankovich kultuszminiszter által meghirdetett tárgyalásra, melynek témája a revízió lett volna, nem ment el, hanem beteget jelentett. Maga helyett egy tiltakozó nyilatkozatot küldött. Ebben azt az álláspontot fogalmazta meg, hogy a felülvizsgálatnak nincsen jogalapja, mivel lecsendesedtek azok a zavargások, me-

687 Miklósy püspök tiltakozik a román paktum ellen, *Az Est*, 1914. január 13., 5. évf., 11. sz., 2., *Források*, II/4/3, 590–591., 317. sz. dokumentum.

688 Merry del Val államtitkár utasítása Scapinelli nunciushoz, Róma, 1914. január 31., *Források*, II/4/3, 600., 323. sz. dokumentum.

689 Radu nagyváradi püspök átiratai Scapinelli nunciushoz és Rossi Stockalper nunciaturai ügyhallasgatóhoz, Nagyvárad, 1914. január 16. és 17., *Források*, II/4/3, 592–593., 318–319. sz. dokumentumok.

lyeket „lelkiismeretlen egyének” a hívek megtévesztésével és megfélemlítésével okoztak. „[...] mély tisztelettel s ünnepélyesen tiltakozom az ellen, hogy bármely idegen püspök, a kánoni tilalmak megszegésével, egyházmegyém megcsonkítására javaslatot tegyen, annak belügyeibe avatkozzék s a Szentlélektől vezetésemre bizott papságot és híveket, kiknek lelki békéjét vagyok hivatva munkálni, izgalomban tartsa s tevékenységemet Isten és a haza irányában mélyen átértzett kötelességem teljesítésében megsibbassa.”⁶⁹⁰

Az egyeztetést azonban Miklósy püspök nélkül is megtartották, hogy legalább egyfajta javaslatottervezet elkészülhessen. A román püspökök által 1913. december 14-én benyújtott lista alapján parókiáról parókiára haladva zajlott az alkudozás. Mivel a nunciátúra nem vett részt a tárgyaláson, Radu püspök tájékoztatta Scapinelli nunciust az eredményekről.⁶⁹¹ A beszámolója szerint Jankovich miniszter valóban nyitott volt egyes parókiák visszaszorolására, viszont a kormány részéről felvetette azt az igényt, hogy cserébe néhány korábban át nem sorolt parókia is kerüljön Hajdúdoroghoz, sőt olyan nagyvárosok (Kolozsvár, Arad, Máramarosziget stb.) is, melyek földrajzilag távol esnek az új egyházmegyétől. Ez ellen a román püspökök – a korábban már jelzett félelmek miatt – határozottan tiltakoztak.

Az alkudozás során Radu püspök meglepő engedékenységgel mondott le Nyíradonyról, valamint Pete, Óvári, Vetés, Nyírábrány, Gencs és Csegöld parókiákról. Ezeket a román püspökök javaslata is külön kezelte mint „vitathatatlanul” román, de akkor már közismerten magyar nyelvű közösségeket. Különösen Nyíradony esetében megmagyarázhatatlan Radu püspök engedékenysége, hiszen láthattuk, hogy a hívek külön levélben kérték a segítségét, hogy a Nagyvárad Egyházmegyében maradhassanak. A főpásztoruk azonban lemondott róluk, s ha ennek okát keressük, akkor a választ talán Rossi Stockalper megjegyzéseiben találjuk meg. A Hajdúdorogi Egyházmegye felállításának folyamatát kezdettől fogva ismerő nunciátúrai ügyszófogató 1913 novemberében azt írta Merry del Val államtitkárnak: „Mons. Radu kizárólag a nemzeti érzelmek irányítják, állandó és szoros kapcsolatban áll romániai honfitársaival, és azért jött ide, Bécsbe, hogy beszéljen Ausztria új bukaresti követével, hogy (amint ő maga mondta) megnézze milyen érzelmű ember.”⁶⁹² A nyíradonyiakat

690 Miklósy püspök átirata Jankovich vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Nyíregyháza, 1914. február 6., *Források*, II/4/3, 602–603., 326. sz. dokumentum.

691 Radu nagyvárad püspök átirata Scapinelli nunciának, Nagyvárad, 1914. február 12., *Források*, II/4/3, 605–607., 331. sz. dokumentum.

692 „Monsignore Radu infatti non agisce che per sentimenti nazionali ed è in continui e stretti rapporti con i suoi connazionali di Rumenia, qui a Vienna è venuto per parlare col nuovo ministro d’Austria a Bucharest e per vedere (essi mi ha dichiarato) di che sentimenti è.” *Források*, II/4/3, 532. 1912 februárjában – ahogyan korábban már utaltunk rá – még keményebb szavakkal „legszélsőségesebb fanatikus román

talán az tette feláldozhatóvá Radu püspök szemében, hogy nemcsak magyarul írtak neki, hanem ilyeneket is: „nem vagyunk mink álarczot viselő és érzelmet hazudó népek, hű gyermekei vagyunk mink ami édes Magyar hazánknak vérel és pénzzel adózunk neki és hűségesek leszünk hozzá mindhalálíg. [...] hiszen Jokai a költő is azt írja egyik versében, hogy légy gazdag és imádj Istent akár-milyen nyelven, de szívednek fenekében magyar érzés verjen.”⁶⁹³ Úgy tűnik, hogy Radu püspök gondolkodását és tetteit – nem egyedülként a román egyháziak között⁶⁹⁴ – ekkor már valóban elsősorban a nemzetiségi szempontok határozták meg, s feláldozhatónak minősítette azokat a közösségeket, melyek a románság szempontjából már elvesztek, még ha a román nyelvű liturgiához ragaszkodtak is.

Az a már önmagában is sajnálatos helyzet, hogy egy püspök gondolkodásában a vallási és egyházi szempontok háttérbe szorulnak a nemzetiségi érdekekkel szemben, ebben a konkrét helyzetben akkor vált tragikussá, amikor Miklósy István személyében a „másik” oldalon egy hasonló, csak éppen szélsőségesen magyar érzelmű főpásztor került pozícióba. Mint láthattuk, a magyar kormánynak az volt az eredeti koncepciója, hogy egy sajátos csereviszony keretében a román püspökök és a hajdúdorogi magyar püspök együttműködésre kényszerülnek. Ez az elképzelés már akkor megbukott, amikor a kérdésben leginkább érdekelt Radu püspökkel szembe Miklósy István került. A helyzetbe kódolt tragédia nem is maradhatott el.

Február 17-én – Ferenc Ferdinánd trónörökös utasítására⁶⁹⁵ – a magyarországi románok képviselői felálltak a tárgyalóasztaltól, s ezzel a „román paktum” reménye is elszállt. Néhány nap múlva pedig megtörtént az a tragikus esemény, mely – Timkó Imre professzornak a fejezetünk elején idézett szavaival – „éles kontúrokkal” tette láthatóvá, mennyire tarthatatlan és hová vezet a nacionalista gondolkodás térnyerése vallási kérdésekben.

1914. február 21-én Csernovicból egy „Kovács Anna” álnéven feladott levél érkezett a püspökségre. A levél írója azt közölte a püspökkel, hogy címére 100 koronát, egy aranyozott templomi csillárt és leopárdbőrt tartalmazó csomagot

agitátornak” („un rumeno fanatico all’ultimo grado, agitatore”) nevezte: *Források*, II/4/2, 416.

693 *Források*, II/4/2, 702–703.

694 Netzhammer érsek a naplójában felidézi egy 1912 májusában lezajlott beszélgetését Vasile Lucaciúval. Az indulatos társalgás során az érsek figyelmeztette Lucaciút, hogy katolikus papként a békés megoldásokra, a kedélyek csillapítására kellene törekednie, és ezért ne lázítsa a románokat a Szentszék ellen, és ne küldözgessen tiltakozó leveleket Rómába. Lucaciú ekkor önmagát elsősorban a román nép egyik vezetőjeként definiálta, amit Netzhammer érsek rosszgallóan vett tudomásul, és Lucaciút a legnagyobb formátumú román fanatikusok egyikének minősítette. Netzhammer, 1995–1996, I, 368–369.

695 Horváth Jenő, 1939, 139. és Szász, 1984, 190.

adott fel. A húsz kilogrammos küldemény február 23-án érkezett meg. Slepkovszky János püspöki titkár baltával próbálta felbontani a csomagot, melynek tartalma ekkor felrobbant. A mintegy 2000 atmoszféra nyomású robbanás ki döntötte a falakat, átszakította földemet, és darabokra szaggatta Jaczkovics Mihály helynököt, Slepkovszky János titkárt, halálosan megsebesítette dr. Csath Sándor ügyvédet, az egyházmegye jogtanácsosát, aki a merénylet után még egy órát élt. Dávid József joghallgató, Kriskó Elek és Bihon Miklós egyházmegyei írnokok súlyos, a ház lakói közül többen könnyebb sérülést szenvedtek. Miklósy István püspököt a csomag kibontása előtt egy másik szobába telefonhoz hívták, így ő csak kisebb sérüléseket szenvedett.⁶⁹⁶ A merénylet az egész magyarországi közvéleményt megdöbbenetette. Az áldozatok február 25-i temetésén harmincezer ember vett részt. A temetési szertartást maga Miklósy püspök vezette. Az áldozatokat az egész nemzet sajátjainak tekintette. A püspökhöz az ország minden tájáról és külföldről is nagy számban érkeztek részvétnyilvánítások.

A merénylet végrehajtóit – az orosz-román Ilie Cătărăut és Timoftei Kirilowot – ugyan viszonylag gyorsan azonosították, az egyre feszültebb nemzetközi helyzet és a román hatóságok bűnpártolása⁶⁹⁷ azonban nem tette lehetővé kézre kerítésüket. A román görögkatolikus közösségek felháborodását a háborúra készülő Oroszország titkosszolgálatára próbálta meg kihatni. A merénylet megrendelői arra számítottak, hogy a debreceni robbanás a magyarországi románok fegyveres felkelésének jele lesz. Ebben csalódnuk kellett, mivel a magyarországi románok többségét is elborzasztotta a merénylet ténye és brutalitása.⁶⁹⁸

Ahogy láthattuk, a magyarországi ruszinok között akkor már évek óta zajló „szizmatikus mozgalom” szálait is orosz kezek mozgatták. A debreceni bombamerényletet és a „máramarosi skizmapert” a már említett Bobrinszkij gróf személye kötötte össze, aki 1914. február 4-én személyesen is megjelent a per tárgyalásán. Beutazása a magyar kormány különleges oltalomlevelének köszönhetően volt lehetséges, mivel Ausztriából ki volt tiltva. Ez utóbbi miatt Románián keresztül érkezett és távozott. Hazautazása során találkozott és megbeszélést folytatott Cătărăuval is.⁶⁹⁹ Bár a magyar sajtó előszeretettel

696 A merényletről és az azt követő nyomozásról részletesen: Katkó, 2010.

697 Alexandru Marghiloman román politikus (1918-ban miniszterelnök) emlékirataiban feljegyzi, hogy Károly király elismerte előtte, hogy Cătărăut a román hatóságok menekítették ki. Idézi: Horváth Jenő, 1939, 140.

698 Kívételt jelentett a *Románul*, melynek tudósítása a merényletről ezzel a Zsoltárok könyvéből vett felkiáltással zárul: „Csodálatosak a te műveid, Uram!” *Románul*, 1914. február 24., 5–6.

699 Jancsó, 1920, 337.

gyanúsította a románokat,⁷⁰⁰ a *Budapesti Hírlap* már a merénylet másnapján rámutatott az orosz szála: „Az orosz kézre esik gyanúnk, amelyről tudván tudjuk, milyen messzire ér. A módszer, amellyel a merénylő dolgozott, az orosz nihilisták rég bevált metódusa. Az oláh védtelen asszonyokat, gyermekeket fölkoncol, házakat fölgyújt, elhagyott kastélyokat kifosztogat. De a pokolgép orosz specialitás.”⁷⁰¹

Majd három évtizeddel később, 1941 januárjában egy, a román külügyminisztérium álláspontját közvetítő diplomácia emlékeztetőben azt olvashatjuk, hogy maguk a románok is az Ohranát, a cári titkosszolgálatot látták a debreceni merénylet mögött. A román diplomácia természetesen elsősorban a magyar kormányt tette felelőssé, hiszen a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításával olyan feszült helyzetet teremtett, mely felkeltette Oroszország figyelmét. Szentpétervár a véres merénnyel próbálta meg kiprovokálni a magyar kormány erőszakos fellépését a magyarországi románokkal szemben, ami a Monarchia és Románia között akkor még fennálló szövetség végét jelentette volna.⁷⁰²

A merénylet annyiban volt hatással a kormány álláspontjára, hogy a revízió gondolatától ugyan nem lépett vissza, de azt már kizárólag viszonyossági alapon volt hajlandó végrehajtani. Vagyis a román egyházmegyékhöz visszacsatolandó parókiák helyett olyan magyar jellegű parókiákat kértek, melyek eredetileg földrajzi fekvésük miatt nem kerültek be az alapító bullába.⁷⁰³ Ezzel egyidejűleg több erdélyi nagyvárosban is szervezkedni kezdtek a magyar görögkatolikus hívek, és kérték felvételüket a Hajdúdorogi Egyházmegyébe.⁷⁰⁴ Ezzel kezdett valóra válni a román görögkatolikus püspökök nagy félelme, akik kezdettől fogva tartottak attól, hogy az új magyar görögkatolikus egyházmegye újabb és újabb közösségeket fog magához csábítani, és ez egyházmegyéikben hatalmas

700 „Oláh merénylet a gör. kath. püspökség ellen” – harsogta a *Debreczeni Újság* különszámának címlapja a merénylet napjának estéjén. *Debreczeni Újság*, 1914. február 23., 1–2., *Források*, II/4/3, 608–611., 332. sz. dokumentum.

701 „A debreceni bomba”, *Budapesti Hírlap*, 1914. február 24., 1–2.

702 A szentszéki román követség emlékeztetője, Róma, 1941. január 3., *Források*, II/4/6, 192–195., 58. sz. dokumentum.

703 Tisza István miniszterelnök parlamenti felszólalása a Hajdúdorogi egyházmegye revíziójának tárgyában, Budapest, 1914. február 26., *Források*, II/4/3, 618–619., 339. sz. dokumentum. Jankovich vallás- és közoktatásügyi miniszter átírta Scapinelli bécsi nunciának, Budapest, 1914. március 14., *Források*, II/4/3, 662–668., 374. sz. dokumentum. A viszonyossági alapon történő revíziót Csernoch János hercegprímás is támogatta, s ennek érdekében mértékletességre és kompromisszumkészségre szólította fel Miklósy István püspököt: Csernoch János hercegprímás átírata Miklósy István hajdúdorogi püspöknek, Esztergom, 1914. március 8., *Források*, II/4/3, 638–639., 351. sz. dokumentum. A kérdés részletes vizsgálata: Katkó, 2019.

704 Például az aradi magyar görögkatolikus hívek kérvénye X. Piusz pápához, Arad, 1914. március 1., *Források*, II/4/3, 620–622., 342. sz. dokumentum.

zavarokat fog okozni.⁷⁰⁵ A viszonyosságra épülő revízió a román görögkatolikusok számára semmilyen előnnyel sem járt, ezért arra nemet mondtak.

A *Christifideles* bulla felülvizsgálata mellett a Hajdúdorogi Egyházmegye első éveinek állandóan napirenden lévő témája a magyar nyelv liturgikus használatának gyakorlata volt. Az alapító bulla kiadása után viszonylag hamar nyilvánvalóvá vált, mennyire mást gondolnak erről Rómában és Budapesten. A Szentszék szándéka szerint az új egyházmegye feladata lett volna a magyar nyelv liturgikus használatának megakadályozása, vagyis a meglévő gyakorlat kiszorítása a görög nyelv bevezetése által. A kormányzat viszont a bullának azon mondatába kapaszkodott, amelyik kimondta: a magyar nyelv oly mértékben használható a liturgikus cselekményekben, mely mértékben a római katolikus egyházban a latin nyelv mellett. Sajátos minimalista liturgikus szemlélettel közelítve a kérdéshez és az „extraliturikus” részek körét a lehető legtágabban értelmezve az az álláspont alakult ki, hogy ha a szent liturgia „lényegi” részében – vagyis az átváltoztatáskor – görögül hangzanak el a pap szavai, akkor eleget is tettek a bulla előírásainak. A görög nyelvre való átállás – ahogyan korábban már utaltunk rá – a kortársak számára is az abszurditás kategóriájába tartozott. Ennek viszont csak azok a román püspökök adtak hangot, kiknek szavára a Szentszék ekkor – többek között a sértegető és skizmával fenyegető táviratok miatt – keveset adott. Mihályi metropolita és Radu püspök hiába jelezték, hogy az új egyházmegye nem kiszorítani, hanem előmozdítani fogja a magyar nyelv liturgikus használatát.⁷⁰⁶ Visszhang nélkül maradt az a figyelmeztetés is, hogy a Szentszék korábbi állásfoglalásai szerint a bizánci liturgiában nincsenek extraliturikus részek, ahogyan például a latin liturgiában. Ez a tény ugyan megsemmisítette a magyar kormány értelmezésének alapjait, de változást nem eredményezett.⁷⁰⁷

A Szentszék megelégedett azzal, hogy a magyar kormány garanciáira hivatkozott. Ha a magyar kormány garanciát vállalt a magyar nyelv liturgikus alkalmazásának kiszorítására, akkor a Szentszék nem vonhatja ezt kétségbe – hangzott újra és újra az Államtitkárság érve.⁷⁰⁸ A korabeli szentszéki források arról tanúskodnak, hogy a Szentszék komolyan is gondolta a görög nyelv beve-

705 Erre mutat rá Mihályi metropolita Scapinelli nunciusnak küldött átiratában, Balázsfalva, 1914. április 25., *Források*, II/4/3, 703–707., 401. sz. dokumentum.

706 Például Radu püspök átirata Scapinelli bécsi nunciusnak, Nagyvárad, 1916. február 10., *Források*, II/4/3, 802–806., 448. és 448a. sz. dokumentumok.

707 Erre hivatkozik Pop-Csicsó István román képviselő parlamenti felszólalásában: Budapest, 1913. június 14. *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója. Tizenkilencedik kötet*, Budapest, 1913, 106–113.

708 Ezzel érvel Merry del Val államtitkár is: Merry del Val államtitkár átirata De Lai bíborosnak, Konzisztoriális Kongregáció, Róma, 1912. július 12., *Források*, II/4/3, 91–92., 30. sz. dokumentum.

zetését. Az Államtitkárság a Propaganda Fide Kongregáció közreműködésével elküldte az új egyházmegyének a szükséges görög nyelvű liturgikus könyveket. A két szentszéki kormány szerv közötti levelezésből tudjuk, hogy ugyanazokat a görög nyelvű, hittanilag megbízható liturgikus könyveket küldték el a Hajdúdorogi Egyházmegyének mintául, melyeket az italo-görög közösségek is használtak, s melyeket a görög melkitáknak is elküldtek.⁷⁰⁹

Az erről tudósító Girolamo Roller titkár (Propaganda Fide Kongregáció, Keleti Szekció) levelében van egy apró, szinte odavetett megjegyzés, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül. A görög melkitákkal kapcsolatban ugyanis azt írja Roller titkár, hogy elküldték nekik a görög nyelvű liturgikus könyveket, bár a melkiták a liturgiában már az arab nyelvet használják.⁷¹⁰ Ez a – magyar görögkatolikus szempontból – meghökkentő megjegyzés azt jelenti, hogy a Szentszéknek igazából nem volt kifogása az ellen, hogy egy keleti katolikus egyház a liturgiában átváltson a népnyelvre, és egy olyan nyelvet használjon, mely nem számított liturgikus nyelvnek. A nyelvváltás megítélése inkább attól függött, hogy annak lehetnek-e nemkívánatos következményei a helyi részegyházak életében. A magyar római katolikus püspökök 1911. november 11-ig félelmeiket hangoztatták a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezése miatt. A Szentszék pedig respektálta ezeket a félelmeket. Más kérdés, hogy megalapozottak voltak-e ezek a félelmek, melyek azonnal el is múltak, amikor Csernoch érsek a püspöki kar tagjainak értésére adta, hogy Ferenc József személyes ügyként kezeli a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását.

Az Államtitkárság tehát megküldte a görög liturgikus könyveket, és szigorúan meghagyta azok kinyomtatását,⁷¹¹ valamint az alapító bullában lefektetett elv mentén a végrehajtási rendeletben ismételten megerősítve kimondta, hogy három év múlva minden hajdúdorogi egyházmegyés templomban át kell állni a görög nyelvre. A liturgikus könyvek a bécsi nunciaturán keresztül megérkeztek Papp Antal apostoli kormányzóhoz, aki Scapinelli nunciustól azt az utasítást kapta, hogy hozzon létre egy szakértőkből álló bizottságot, mely elkészíti azok helyi kiadását. Ekkor azonban kiderült, hogy a szóban forgó liturgikus könyvek nagy száma miatt három év alatt a magyarországi kiadásukig se fognak eljutni, nemhogy az átállásig.⁷¹² A három év valóban gyorsan eltelt, s 1915-ben Miklósy püspök úgy kért ötéves hosszabbítást, hogy a görög nyelv bevezetésére

709 Roller titkár átirata Pacelli helyettes titkárnak, Róma, 1912. augusztus 6., *Források*, II/4/3, 117., 45. sz. dokumentum.

710 „Questi libri [...] sono mandati ai Greci melchiti, quantunque nella liturgia facciano uso della lingua araba.” *Források*, II/4/3, 117.

711 Merry del Val államtitkár utasítása Scapinelli nunciustól, Róma, 1912. augusztus 14., *Források*, II/4/3, 121–122., 50. sz. dokumentum.

712 Merry del Val államtitkár átirata Roller titkárnak, Róma, 1913. január 5., *Források*, II/4/3, 287–288., 140. sz. dokumentum.

komoly kísérlet nem történt.⁷¹³ Miklósy püspök viszont minden különösebb nehézség nélkül megkapta a kért hosszabbítást, természetesen akkor is szigorú intések kíséretében, de nem a háborús helyzet okozta nehézségek miatt. Ennek hátterét nagyon jól megvilágítja Girolamo Gotti bíboros – a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának nagy ellenzője – 1915-ben, Miklósy püspök hosszabbítási kérelméhez fűzött megjegyzése. Gotti szerint a Szentszéknek két lehetősége volt: 1. kimondhatja, hogy a *Christifideles graeci* bulla előírásai nem valósultak meg; 2. megadja a kért hosszabbítást. Mivel olyan nem létezik, és kimondani is képtelenség – írja a bíboros –, hogy egy pápai bulla rendelkezéseit nem hajtották végre, ezért valójában csak a hosszabbítás megadása jöhet szóba.⁷¹⁴ A Szentszék tekintélyének megőrzése tehát mindenekelőtt állt.

Az egyre nyilvánvalóbbá váló helyzetet Radu nagyváradai püspök nem tudta elfogadni. Nagy kitartással és elszántsággal minden alkalmat megragadott, hogy a Szentszéknel jelentse az abúzus – a magyar nyelv liturgikus használatának – terjedését. Az egyházmegye felállítása után rendszeresen elküldte embereit a debreceni, budapesti, hajdúdorogi, szatmárnémeti görögkatolikus templomokba, hogy fültanúi legyenek a magyar nyelv liturgikus használatának, majd pedig ezeket a jelentéseket továbbította Rómába. Még 1916-ban is tollat ragadott, hogy megtegye feljelentését.⁷¹⁵

A püspöki székház elleni terrortámadás eredményeként Miklósy püspök felszámolta az egyébként is romokban heverő debreceni egyházmegyei központot, és 1914 szeptemberében Nyíregyházára költözött át, ahol a helyi parókia éppen elkészült bérpalotájában rendezkedett be.⁷¹⁶ Ez a berendezkedés természetesen szintén ideiglenes megoldás volt. A debreceni bombamerénylet után viszont néhány hónappal történt egy másik, jóval jelentősebb és ismertebb merénylet Szarajevóban, ami a nagy háború kitöréséhez vezetett. A háborús kormányzásra és gazdálkodásra átálló országban a Hajdúdorogi Egyházmegye intézményrendszerének kiépítése, amelyre a budapesti kormány nagyvonalúan kötelezettséget vállalt, sokdrangú kérdéssé vált. Megtörtént a Székelyföl-

713 Miklósy püspök kérvénye XV. Benedek pápához, Nyíregyháza, 1915. szeptember 24., *Források*, II/4/3, 761–762., 434. sz. dokumentum. Az egyházmegye papnövédekének képzése az ungvári szemináriumban történt. Miklósy püspök kérésére az előjárók külön figyelmet fordítottak arra, hogy a hajdúdorogi egyházmegyes kispapok az alapító bulla rendelkezéseinek megfelelően kellő jártasságra teygenek szert az ógörög nyelv ismeretében.

714 Gotti bíboros átirata Gasparri államtitkárnak, Róma, 1915. november 28., *Források*, II/4/3, 797–798., 444. sz. dokumentum.

715 Radu püspök emlékirata Scapinelli bécsi nunciushoz, Nagyvárad, 1916. február 10., *Források*, II/4/3, 802–806.

716 Miklósy püspök átirata Csernoch hercegprímásnak, Nyíregyháza, 1914. október 7., *Források*, II/4/3, 743., 419. sz. dokumentum.

di Külhelynökség megszervezése,⁷¹⁷ kinevezésre kerültek az első kanonokok, létrejöttek az egyházmegyei testületek, és az egyházmegye rendeltetésszerűen működött, de a szükséges infrastrukturális fejlesztésekre a háború évei alatt nem kerülhetett sor. Különösen a püspöki székhely és a papnevelő intézet felépítésének elmaradása járt jelentős hátrányokkal. Nem történt meg az egyházmegye megfelelő javadalommal való ellátása sem. Ezen némileg Pásztor Árkád,⁷¹⁸ kolostoron kívüli bazilita szerzetes hagyatéka segített, aki 1915-ben Szatmár vármegyében 2000 hold szántóföldet, 300 hold erdőt és szőlőt, illetve gazdasági épületeket adományozott a Hajdúdorogi Egyházmegyének.

Jövőbe mutató kezdeményezésként 1916-ban megkezdődött a munkácsi, az eperjesi és a hajdúdorogi püspökök rendszeres tanácskozása Nyíregyházán. Az első értekezleten a püspökök – Papp Antal, Novák István és Miklósy István – a Gergely-naptárra való áttérés mellett döntöttek, melynek bevezetésére 1916. június 24-ével került sor. Ez a Hajdúdorogi Egyházmegyében zökkenőmentesen lezajlott, míg a munkácsi és az eperjesi eparchiákban jelentős ellenállás alakult ki. Ennek hatására 1918-ban az előbbiben visszatértek a Julianus-naptárra, az utóbbiban pedig a Gergely-naptár használatát fakultatívvá tették. Az 1918-ban tartott értekezleten a Hajdúdorogi Egyházmegyén kívül maradt magyar ajkú görögkatolikusok ügyéről, az 1917-es kánonjogi kódex érvényességének kiterjesztéséről, illetve a papok és az özvegy papnék nyugdíjának kérdéséről tanácskoztak.⁷¹⁹

A világháború, az 1918-as összeomlás, a Tanácsköztársaság, a román megszállás, majd pedig a trianoni békediktátum különös „jegyet” hagytak a Hajdúdorogi Egyházmegyén. Ezek az évek mintha évtizedekre „befagyasztották” volna az alapításkori kezdetleges állapotokat. Jól jellemzi ezt az a tény, hogy 2012-ben a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának századik évfordulóját a hajdúdorogi püspök még mindig abban a bérpalotában mint püspöki székházban ünnepelte, ahová Miklósy püspök ideiglenes jelleggel költözött be.

Az 1914 és 1920 közötti sorsdöntő évek krónikájából elsőként Románia hadba lépését kell kiemelnünk. Mert bármennyire is meglepőnek tűnik, a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítása Románia hadba lépésére is hatással volt. Magyarozatért ismét Netzhammer érsek naplójába olvasunk bele. A bukaresti

717 A székelyföldi parókiák kormányzására külhelynöknek Miklósy püspök 1915. július 31-én Hubán Gyula szatmárnémeti lelkészt nevezte ki. A külhelynökség szervezését már Papp Antal kormányzó megkezdte, aki Jaczkovics helynököt bízta meg a megfelelő székhely kiválasztásával. Ő a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján Marosvásárhely mellett foglalt állást. Ezt később Miklósy püspök is elfogadta, így ez a város lett a székelyföldi magyar görögkatolikus vikariátus székhelye. A Hajdúdorogi Egyházmegye Körelevelei, 1916/VII., *Források*, II/4/3, 787–789., 438. sz. dokumentum.

718 A rendkívül sajátos életutat bejáró bazilita szerzetesről újabban: Honca, 2021.

719 Pirigyi, 2001, 88.

római katolikusok főpásztora feljegyezte ismereteit Matthias Erzberger német politikus 1916. február 16-i titkos bukaresti tárgyalásairól is, melynek helyszíne az érseki palota volt. A német kormány és a központi hatalmak képviselőjében Erzbergernek az volt a feladata, hogy kapcsolatba lépjen Ferdinánd román királlyal, és bírja rá arra, hogy Románia ne adja fel a semlegességet. Az érsek beszámolója szerint Erzberger azon kérdésére, hogy Romániának végeredményben mi oka lenne az Osztrák–Magyar Monarchia megtámadására, Ferdinánd király azt válaszolta, hogy a Monarchia több súlyos bűnt is elkövetett a románokkal szemben. Az elsők között említette a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítását 1912-ben. A román király szerint ez a románokat nagyon elkéséltette, és végérvényesen a Monarchia ellen hangolta.⁷²⁰ A fentebb már idézett 1941-es román diplomáciai emlékeztető is hasonlóképpen fogalmaz: „I. Károly király Ausztria–Magyarországgal folytatott szövetségi politikájának vége ettől az időponttól [ti. a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításától] datálható.” A romániai közvéleményt ugyanis olyannyira felháborította a budapesti kormány támadása a magyarországi románok ellen, hogy egy szövetségi politika fenntartása tovább már nem volt lehetséges.⁷²¹

Amikor 1916 augusztusában Románia belépett az első világháborúba, és megtámadta Magyarországot, a szatmári görögkatolikus papok Romulus Marchiş főesperes vezetésével hűségesküvet tettek a király és a haza mellett. Magától értetődőnek tartották, hogy ki kell fejezniük lojalitásukat a magyar állam iránt, és cáfolniuk kell azt a gyanút, hogy magyarországi románként Románia fennhatósága alá kívánkoznának. Méltatlankodva vetették el még a felvetést is, hogy ők a közismerten elmaradott és alacsonyabb kultúrájú Romániához szeretnének csatlakozni.⁷²² Néhány hónappal később Radu püspök is hasonló hűségnyilatkozatot tett a felsőházban: „Nekünk tehát nem idegen a magyar szent korona uralma. Mi nem kérjük a hangoztatott felszabadítást. Mi ragaszkodunk e hon sértetlenségéhez, mert tudjuk, hogy a jövőben is a magyar szentkorona fénye és melege van hivatva arra, hogy a magyarországi románságnak culturalis, gazdasági és politikai fejlődését biztosítsa” – mondta nagy tetszést aratva a főrendiház tagjai előtt.⁷²³

Mindössze másfél-két év telt el, és mindketten korábbi hűségesküjükkel ellentétesen cselekedtek. 1918. november 16-án Marchiş főesperes már arról tájékoztatta Miklósy püspököt, hogy „a változott viszonyok és forradalmi eszmék miatt” a korábban Nagyváradhoz tartozó egyházközségek a Szatmárné-

720 Netzhammer, 1995–1996, I, 606–609.

721 *Források*, II/4/6, 192–195.

722 *Szamos*, 1916. szeptember 19., 243, 2–3.

723 *Az 1910. évi június 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. IV. kötet, XC. ülés*, 1917. február 1., 302.

metiben november 13-án tartott gyűlésükön kinyilvánították a Hajdúdorogi Egyházmegyétől való elszakadásukat. A főesperes a nagyobb baj elkerülése érdekében, amelyen a Hajdúdorogi Egyházmegye teljes felszámolását értette, azt javasolta Miklósy püspöknek, hogy fogadja el a nép akaratát, és nevezze ki őt teljhatalmú püspöki biztosnak, s ezt a nunciatúrával is közölje.⁷²⁴ Miklósy püspök természetesen elutasította a javaslatot, nem ismerte el a néhány nappal később megalakult Román Nemzeti Vikariátust sem, és a nunciatúrától az engedetlen főesperes megbüntetését kérte.⁷²⁵ A hadi események azonban nem neki kedveztek. A Nyíregyházát elfoglaló román csapatok letartóztatták, és Mosoiu tábornok arra kényszerítette, hogy írásban mondjon le a román egyházmegyéktől átcsatolt parókiákról.⁷²⁶

Marchiş főesperesnek a kánonjoggal súlyosan ellenkező, önkényes lépésétől Radu püspök hivatalosan elhatárolódott, de a Szentszéktől azt kérte, hogy ő lehessen ezen egyházközségek ordináriusa.⁷²⁷ A román katonai offenzíva sikerein felbuzdulva újabb és újabb levelekben sürgette a Szentszék válaszát. De ekkor már nemcsak a korábbi sérelmek orvoslása lebegett előtte célként, hanem merész távlatokban kezdett el gondolkodni. Teodoro Valfrè di Bonzo bécsi nunciust tájékoztatta arról, hogy Románia hamarosan a Tiszától a Dnyeszterig húzódó, tizenötmillió lakosú, hatalmas állam lesz, melyben a katolikusok ugyan kisebbségben lesznek, de az állam olyan szabadságot biztosít számukra, mely a legszebb reményekkel töltheti el őket. Amint lezárulnak a béketárgyalások, Románia azonnal tárgyalásokat kezd a Szentszékkal egy konkordátumról, amelynek a megkötése semmilyen akadályba nem fog ütközni, mert az új román alkotmány mindenkinek szabadságot és vallási autonómiát biztosít. Mindezek megteremtik a szükséges alapot ahhoz, hogy a Szent Unió ügye a fellendülés szakaszába jusson.⁷²⁸ Radu püspök ezzel arra az elképzelésre utalt, amit a román görögkatolikusok előszeretettel vázoltak fel a Szentszék előtt: a román görögkatolikus egyháznak jó esélyei vannak az ortodoxok megnyerésé-

724 Marchiş szatmári főesperes jelentése Miklósy püspöknek, Nagykaroly, 1918. november 16., *Források*, II/4/4, 119–120., 32. sz. dokumentum.

725 Miklósy püspök átírtára Teodoro Valfrè di Bonzo nunciushoz, Nyíregyháza, 1919. január 12., *Források*, II/4/4, 149–151., 47. sz. dokumentum.

726 Miklósy püspöknek a román hadsereg őrizetében tett nyilatkozata, Nyíregyháza, 1919. május 17., *Források*, II/4/4, 174–176., 65. sz. dokumentum.

727 Radu püspök és Vasile Suciú balázsfalvi káptalani helynök levele Valfrè di Bonzo nunciushoz, Balázsfalva, 1918. december 6., *Források*, II/4/4, 146–148., 45a. sz. dokumentum.

728 Radu püspök átírtára Valfrè di Bonzo nunciushoz, Balázsfalva, 1918. december 12., *Források*, II/4/4, 126–127., 37. sz. dokumentum. Radu püspök 1918 őszétől a tél végéig Balázsfalván tartózkodott, mégpedig arra hivatkozva, hogy számára Nagyvárad nem biztonságos, mivel a százezres városban mindössze hat-hétezer a román lakosok száma.

re. A nunciust ugyanakkor nem hozta lázba ez az eszme. Szűkszavúan továbbadta az információt a bíboros-államtitkárnak, de nem reagált a felvetésre.⁷²⁹

A vitatott parókiák sorsa 1919 tavaszán–nyarán eldőlt. A nunciatúra ekkor már nem tudott kapcsolatba lépni Miklósy püspökkel, a magyar kormány részéről pedig semmilyen érdemi reakció nem érkezett a szentszéki megkérésre. Mivel az érintett egyházközségek területe ténylegesen a román hadsereg ellenőrzése alá került, a Szentszék azokat 1919. május 10-én a nagyváradi püspök joghatósága alá rendelte.⁷³⁰ Néhány hónappal később Vasile Suciú, a Gyulafehérvár-Fogarasi Főegyházmegye helynöke kérvényezte a Székelyföldi Külhelynökség harmincöt parókiájának visszasorolását a főegyházmegyébe, amit a Szentszék július 29-én ideiglenes intézkedésként elrendelt.⁷³¹

A parókiák tehát *de facto* visszakerültek az anyaegyházmegyékhöz, de ez nem mindenkinek volt elegendő. Alexandru Nicolescu kanonok (későbbi gyulafehérvár-fogarasi metropolita), a román püspökök római képviselőjeként 1919 tavaszán azzal a céllal járta a szentszéki hivatalokat, hogy elérje a Hajdúdorogi Egyházmegye felszámolását. 1919. március 21-én terjedelmes emlékiratot terjesztett be az Államtitkárságnak, melyben a vitatott parókiák visszacsatolása mindössze két bekezdést kapott. Az irat nagyobbik része annak bizonyítására törekszik, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye létezésének nincsen semmi jogalapja, ezért a román „püspökök egy szentszéki határozatot várnak, ami megadja neki a kegyelemdőfést”. Mind a katolikus egyház jövőbeni fejlődése Romániában, mind pedig a Szentszék becsülete megköveteli, hogy igazság tétessék – vélte Nicolescu.⁷³²

A Szentszék természetesen nem volt partner a leszámolásban, mivel a Hajdúdorogi Egyházmegye felszámolása a szentség hírében elhunyt X. Piusz emlékének meggyalázásával lett volna egyenlő. A *Christifideles graeci* bulla visszavonása az elképzelhetetlen kategóriájába tartozott.

A Hajdúdorogi Egyházmegye tehát túlélte a vészterhes időket, és átmentette a görögkatolikus egyházszerkezetet a trianoni Magyarországra. Az új határok kijelölése után ugyanis a Hajdúdorogi Egyházmegye nyíregyházi székhelyén kívül az összes görögkatolikus püspöki székhely az utódállamokhoz került.

729 Valfrè di Bonzo nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Bécs, 1919. január 8., *Források*, II/4/4, 148–149., 46. sz. dokumentum.

730 Valfrè di Bonzo nuncius dekrétuma, Bécs, 1919. május 10., *Források*, II/4/4, 172–173., 62. sz. dokumentum.

731 Valfrè di Bonzo nuncius dekrétuma, Bécs, 1919. július 29., *Források*, II/4/4, 186–187., 79. sz. dokumentum.

732 „Adunque i vescovi aspettano un decreto pontificio il quale dia a questa diocesi il colpo di grazia.” Alexandru Nicolescu kanonok, a román püspökök római prokurátorának felterjesztése Federico Tedeschini helyettes államtitkárhoz, Róma, 1919. március 21., *Források*, II/4/4, 162–165., 58. sz. dokumentum.

A még szervezés alatt álló egyházmegye elveszítette parókiáinak felét és – az ország sorsában osztozva – kilátástalan anyagi helyzetben⁷³³ várta, hogy az új adottságokhoz igazodva és békés évek beköszöntével a hitéleti tevékenységre koncentrálhasson.

A határ túloldalán Radu püspök és társai arra készültek, hogy a régi törekvéseik beteljesülésével, vagyis minden román egy Nagy-Romániában történő egyesítésével hozzálessanak a másik nagy álom, a románság és a katolikus egyház egységének megteremtéséhez. Ez az álom azonban nem valósulhatott meg, sőt Radu püspöknek az sem adatott meg, hogy az elképzelései valóra váltásán munkálkodhasson. Érdemei elismeréseként ugyan Románia szenátora lett, de egyúttal ez is okozta személyes tragédiáját: 1920. december 8-án a bukaresti szenátus ellen elkövetett anarchista bombamerényletben életét veszítette.⁷³⁴

Két bombamerénylet, világháború, forradalmak, román megszállás, új határok: olyan események, melyek rendes körülmények között egy vallási közösség sorsának alakulásában és annak narrációjában legfeljebb történelmi keretek, háttéreseemények lennének. A magyar görögkatolikusok történetében azonban ezek az események nagyon is – túlságosan is – az előtérbe kerültek. Olyannyira, hogy ezen a ponton szinte hihetetlennek tűnik, hogy egy jó évszázaddal korábban minden egy alapvető lelki igény, az értett (anya)nyelven történő imádkozás lehetőségének biztosításából indult ki. Robbanhattak a bombák, elszabadulhattak az indulatok, de még ekkor is csupán arról volt szó, hogy a magyar identitású görögkatolikusok magyarul akartak templomaikban imádkozni.

Úgy tűnik, ez túl nagy kérés volt. Teljesítése meghaladta a korabeli egyház, állam, társadalom lehetőségeit vagy inkább képességeit. Az 1920 utáni évtizedekben a magyar görögkatolikusoknak az új Magyarország határain belül két egymástól gyökeresen eltérő politikai rendszerben, a keresztény-konzervatív Horthy-rendszerben és az egyházellenes, Rákosi Mátyás, majd Kádár János nevével fémjelzett kommunista rezsimben kellett megtalálniuk azokat a megoldásokat, amelyek a megmaradás biztosítékai lehettek.

733 A Pásztor-hagyatékhoz tartozó szántók, erdők és gazdasági épületek Romániához kerültek, és az egyházmegye számára örökre elvesztek.

734 A bukaresti merényletnek és Radu püspök halálának nem volt köze a Hajdúdorogi Egyházmegye ügyéhez. A debreceni és a bukaresti bombamerénylet párhuzamba állítása azonban indokoltnak tűnik, mert a véres események jól illusztrálják, mennyire veszélyes (Miklósy és Radu püspökök esetében a szó szoros értelmében életveszélyes), ha egyházi vezetők gondolkodásában és cselekvésében meghatározott politikai célok elsőbbséget élveznek a lelkipásztori szempontokkal és érdekekkel szemben.

Két világháború között: új határok és régi korlátok

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következményei alapjaiban rendítették meg a magyar görögkatolikusok közösségét is. A határmódosítások eredményeként a Hajdúdorogi Egyházmegye elvesztette parókiáinak a felét: Romániához hetvenöt, Csehszlovákiához pedig négy egyházközség került. A nyolcvankét hajdúdorogi parókia mellett az új Magyarország határain belül maradt húsz eperjesi és egy-egy munkácsi, nagyváradí és lugosi egyházmegyes parókia. A súlyos területi veszteségeken túl a magyar görögkatolikusoknak viselniük kellett társadalmi súlyuk látványos csökkenésének következményeit is. Míg az első világháború előtt Magyarország lakosainak 9,8 százaléka volt görögkatolikus, ez az arány 1920-ban 2,2 százalékra csökkent. A Magyar Királyság 2 025 508 görögkatolikus vallású lakosának 92,2 százaléka az utódállamokhoz került, s mindössze 175 000-t tett ki az új határokon belül élők száma.⁷³⁵ Ezzel a görögkatolikusok a magyar társadalom elenyésző kisebbségévé váltak. Ez a tény, valamint az ország gazdasági problémái önmagukban is komoly akadályt jelentettek a kormány 1912-ben tett vállalásainak teljesítése s következképpen a Hajdúdorogi Egyházmegye fejlődése előtt.

Ezek a mélyreható változások a Szentszék egyes tisztviselőit is a „Hajdúdorog-ügy” újragondolására készítették. Amint láttuk, az egyházmegye megszüntetése napirendre se kerülhetett, bár a román görögkatolikus püspökök erre kísérletet tettek. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a kérdés neuralgikus pontja, az ógörög liturgikus nyelv bevezetésére vállalt kötelezettség feledésbe merült volna.

XV. Benedek pápa 1917-ben a keleti katolikus egyházak irányítását kivette a Propaganda Fide Kongregáció hatásköréből, és egy új dikasztériumra, a Keleti Egyház Kongregációjára bízta. Az új kormány szerv (és egy új tudományos intézmény, a Pápai Keleti Intézet) létrehozását a pápának a keleti egyházak jeles kutatója, az 1916-ban bíborossá kreált Nicolò Marini sugalmazta. Bár Marini már hetvennégy éves volt a Keleti Kongregáció megalapításakor, a pápa – érdemei elismeréseként – őt tette meg vezetőjévé. Marini bíboros öt éven át, az 1922 augusztusában bekövetkezett nyugdíjazásáig állt a kongregáció élén.

735 Pirigyi, 1990, 123.

Kormányzatának egyik utolsó ügyeként 1922. március 6-án Marini bíboros felvetette a Hajdúdorogi Egyházmegye alapító bullájának lényegi módosítását. A Lorenzo Schioppa budapesti nunciusnak írt levelében⁷³⁶ a bíboros felidézi a *Christifideles graeci* bulla vonatkozó rendelkezését, és megállapítja, hogy az ógörög nyelv előírását az indokolta, hogy az új egyházmegyének olyan liturgikus nyelvet kellett találnia, amely nem okoz viszályt az ószláv és a román liturgikus nyelvű közösségek között. Ezért határozta el a Szentszék a bizánci hagyományhoz köthető, de ebben a sajátos helyzetben mégis semlegesnek mondható ógörög nyelv előírását. A titkár utal arra is, hogy az egyházmegye felállítása után a Propaganda Fide Kongregáció azonnal görög nyelvű liturgikus könyveket küldött a hajdúdorogi püspököknek, hogy azok alapján a magyar kormány költségén gondoskodjon az újonnan felállított egyházmegye liturgikus könyveinek kiadásáról. Az első három év letelte után megállapításra került, hogy gyakorlatilag semmi sem történt az ógörög nyelv liturgikus bevezetése érdekében, ezért a szentszék újabb öt⁷³⁷ év türelmi időt adott. A világháború azonban súlyos károkat okozott a Hajdúdorogi Egyházmegyének. A román püspökök energikus fellépése eredményeként azonnal elveszítette azon parókiáit, melyeket az alapításkor a román egyházmegyékből csatoltak hozzá. A titkár megállapítja, hogy az új államhatárokon belül immáron csak olyan parókiák maradtak a Hajdúdorogi Egyházmegyében, melyek eredetileg a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegyéhez tartoztak, tehát rutén eredetűek.⁷³⁸ Marini bíboros itt tér rá mondandója lényegére: mivel úgy tűnik, hogy a kialakult geopolitikai helyzet állandósul, és az ógörög nyelv bevezetésére a Hajdúdorogi Egyházmegyében nem sok esély mutatkozik, a Keleti Kongregáció a Szentatyának a *Christifideles graeci* bulla módosítását kívánja javasolni. Elképzelése szerint a módosítás az ószláv nyelvet írná elő a Hajdúdorogi Egyházmegye liturgikus nyelvévé, hiszen alapvetően ez az összes, illetve szinte az összes parókia eredeti liturgikus nyelve. Ugyanakkor tisztában vannak azzal is, hogy ez kiváltaná a magyar kormány rosszsallását éppen akkor, amikor a hírek szerint az állam az egyházmegye dotációjának kérdését kívánja rendezni, többek között egy papnevelő intézet felállításával. A bíboros a nunciusnak kiadott utasítással zárja levelét: fokozott óvatossággal kezelve az ügyet, ismerje meg a magyar kormány lehetséges reakcióját, és kérje ki a prímás és Miklósy István hajdúdorogi püspök véleményét.

736 Marini bíboros átirata Schioppa nunciusnak, Róma, 1922. március 6., *Források*, II/4/4, 323–325., 147. sz. dokumentum.

737 Marini bíboros tévesen négy évet ír.

738 Ez a megállapítás is téves.

Az aktába beillesztett fogalmazvány szerint a nuncius március 13-án levélben fordult mind Csernoch hercegprímáshoz,⁷³⁹ mind pedig Miklósy püspökhöz. A hercegprímás április 20-i dátummal, míg a hajdúdorogi püspök április 23-án adta meg válaszát. Mindkettőjüket megelőzte Csiszárík János veszprémi kanonok, a Külügyminisztérium tanácsosa, aki már március 30-án papírra vetette véleményét.

A görögkatolikus papcsaládból származó Csiszárík tanácsos olaszul írt állásfoglalását⁷⁴⁰ annak megállapításával kezdi, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegyébe – néhány kivétellel – csak olyan parókiák kerültek besorolásra, melyek hívei magyar anyanyelvűek. A vesztes háború következtében az egyházmegye parókiáinak jelentős része átmenetileg a román egyházmegyék joghatósága alá került, de a tanácsos szükségesnek tartja, hogy azokat ismét Miklósy püspök kormányozhassa helynökök segítségével, vagy ha ez kivitelezhetetlen, akkor ezen görögkatolikus parókiák kerüljenek az erdélyi római katolikus főpásztorok joghatósága alá. A tanácsos rámutat: a Szentszék nem is válaszolt sem a hajdúdorogi püspök, sem pedig az őt támogató magyar kormány ez irányú kéréseire, sőt éppen egy olyan pillanatban hozakodik elő az ósláv nyelv bevezetésének kérdésével, amikor a magyar nemzet a „szláv politika” sikerei miatt szenved. Az a véleménye, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye liturgikus nyelvének megváltoztatását a közvélemény mindenképpen a „szláv politika” újabb sikerének könyvelné el. Nem tartja szerencsésnek, ha Magyarországon a Szentszék a görögkatolikus magyarok elszlávosításának szorgalmazójaként tartanak számon. Tény, hogy a közvélemény a Szentszék máris így is Magyarország ellenségeinek pártján látja. Megjegyzi: a görögkatolikus magyarok fejelemzetten fogadták azt a szentszéki döntést, hogy nem használhatják anyanyelvüket, és elfogadták az ógörög nyelvet liturgikus nyelvként, jóllehet azt tapasztalják, hogy az anyanyelv liturgikus használatát a Szentszék a románok esetében eltűri. Ez sokakban azt az érzést táplálta, hogy Róma a görögkatolikus magyarokat mostohagyermekként kezeli, míg igaz, édes gyermekének a románokat tekinti. Ezeket az érzéseket a hajdúdorogi püspök mindig igyekezett enyhíteni. Komolyan vette az ógörög nyelv bevezetésének kötelmét is, és szigorúan megkövetelte papjaitól, hogy a szent liturgia kánoni részeit ógörögül mondják. A tanácsos rámutat arra is, hogy az ósláv bevezetése gyakorlati nehézségekre is ütközne, hiszen a papok közül már csak a legidősebbek ismerik. Ha a gyakorlati problémák és a szláv nyelvvel szembeni ellenérzések dacára a Szentszék mégis arra kötelezné a magyar görögkatolikusokat, hogy ósláv

739 Schioppa nuncius átirata Csernoch hercegprímásnak, Budapest, 1922. március 13., *Források*, II/4/4, 331–333., 150. sz. dokumentum.

740 Csiszárík tanácsos véleménye a Hajdúdorogi Egyházmegye liturgikus nyelvének megváltoztatása tárgyában, Budapest, 1922. március 30., *Források*, II/4/4, 335–339., 152. sz. dokumentum.

nyelven végezzék a szent liturgiát, az könnyen szakadáshoz vezetne, hiszen az ortodox egyház készen áll arra, hogy a magyar nemzeti igényeket a liturgia terén is kielégítse. Felhívja a figyelmet arra, hogy az ortodoxok már akkor is magyar liturgikus nyelvű egyházmegye felállításán munkálkodtak, amikor a Hajdúdorogi Egyházmegye első éveit élte, s csak a Tanácsköztársaság zűrzavara akadályozta meg őket terveik végrehajtásában. Csiszárík szerint a szomszédos Csehszlovákia örömmel fogadná a Keleti Kongregáció tervét, és kinyújtaná „csápjait” az elszlávosodás útjára kényszerített magyar görögkatolikusok felé is. A lehetséges veszélyek között a tanácsos megemlíti a protestantizmust is. Meggyőződése, hogy az ószláv nyelv bevezetése olyannyira elkeserítené a magyar görögkatolikusokat, hogy közülük sokan inkább protestánsná lennének. Sőt, feltételezése szerint, a Szentszékkal szembeni tiltakozás jeleként sok római katolikus hívő is hasonló döntést hozna. Írása végén Csiszárík is utal arra, hogy a magyar kormány éppen a Hajdúdorogi Egyházmegye dotációjának rendezésén munkálkodik, s jó esély van egy görögkatolikus papnevelő intézet felállítására is. Az ószláv nyelv bevezetésének felvetése mindezt komolyan veszélyezteti, hiszen a magyar kormány sohasem fog támogatni egy olyan egyházmegyét, mely a magyarok elszlávosítását szolgálja.

Csiszárík tanácsos határozott ellenvéleményét Csernoch hercegprímás is osztotta. Április 20-i keltezésű levelének⁷⁴¹ elején leszögezi, hogy a Keleti Kongregáció felvetését meggondolatlanak és veszélyesnek tartja. Emlékeztet arra, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegyét éppen azért kellett fölállítani, mert a magyar görögkatolikusok szabadulni kívántak a román és az ószláv nyelvtől. Az a kívánságuk, hogy ők is – a románokhoz hasonlóan – saját anyanyelvüket használhassák a liturgiában, a Szentszéknél nem talált meghallgatásra. A magyar kormány azonban támogatta törekvésüket, mivel a román és az ószláv liturgikus nyelv a magyar görögkatolikus hívek nemzeti önazonosságát veszélyeztette. A katolikus püspöki karral való egyeztetések során merült fel az a gondolat, hogy a magyar görögkatolikusok számára felállítandó egyházmegye liturgikus nyelve legyen az ógörög, ami nem vethet fel nemzetiségi problémákat. A hercegprímás emlékezete szerint néhány román és ruszin parókia csak azért került az új egyházmegyéhez, mert azt a földrajzi fekvésük megkövetelte. Jelezte továbbá, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye Romániához került parókiáinak csak egy része román nyelvű, a többséget – különösen a székelyföldieket – magyar hívek alkotják, akik most „a román liturgia igája” alá kerültek. Az ógörög nyelv bevezetésével kapcsolatos nehézségeket nem tartja elégséges indoknak ahhoz, hogy az ószláv kerüljön bevezetésre. Tudomása van arról, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye papjai már áttértek az ógörög használatára a liturgia

741 Csernoch hercegprímás átirata Schioppa nunciushoz, Esztergom, 1922. április 20., *Források*, II/4/4, 350–353., 162. sz. dokumentum.

azon részeiben, melyekben a népnelv nem használható. A megyéspüspök újra és újra sürgeti a kormányt az ógörög szertartási könyvek kiadására, de ez a jelen körülmények között nem lehetséges. A hercegprímás tart attól, hogy amennyiben a Szentszék a liturgikus nyelv megváltoztatásával módosítja az 1912-ben a magyar kormánnyal kötött megegyezést, akkor félt, hogy a budapesti kabinet is eláll az egyházmegyével kapcsolatban vállalt kötelezettségeinek teljesítésétől. Jelzi továbbá, hogy a Szentszék terve már kiszivárgott, és a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága már feliratban tiltakozott a kormánynál⁷⁴² és nála mint metropolitánál.⁷⁴³

Néhány nappal később Miklósy püspök is megadta a válaszát a nuncius megkeresésére. Levelében⁷⁴⁴ megismétli a mások által is megfogalmazott el- lenvetéseket, de egyúttal megpróbálja kihasználni a lehetőséget arra, hogy a liturgikus nyelv kérdésének végleges megoldását javasolja. A hercegprímás is utalt arra, hogy a görögkatolikus papok már görögül végzik a liturgiának azon részeit, melyekben a népnelv nem használható. Ezt a kissé körülményes leírást Miklósy püspök szabatosabban fogalmazza meg, és jelzi, hogy a liturgia „lényegi részében”, vagyis a kánonban tértek át a görög nyelvre, sőt ő már ki is adott egy olyan Liturgikont, melyben a görög szöveg kinyomtatva is rendelkezésre áll. Egyúttal javasolja a Szentszéknek, hogy ez mint a liturgikus nyelv kérdésének végleges megoldása kerüljön elfogadásra.

Az előző fejezetben láthattuk, hogy ez a fajta „minimalista” liturgikus szemlélet teológiai szempontból nem állja meg a helyét, mivel a keleti liturgia nem ismer megkülönböztetést „lényegi” vagy „nem lényegi” részek között. Erre egy évtizeddel korábban a román püspökök fel is hívták a Szentszék figyelmét. De amint akkor, úgy ezúttal is elmaradt a Szentszék reakciója, és mivel a magyar külügyminisztérium is diplomáciai offenzívába kezdett,⁷⁴⁵ az ószláv nyelv bevezetésének kérdése gyorsan lekerült a napirendről, mégpedig Marini bíboros augusztusi nyugdíjazásával véglegesen.⁷⁴⁶

742 Görög Katolikus Magyarok Országos Bizottságának felterjesztése Vass József kultuszminiszterhez, Budapest, 1922. március 31., *Források*, II/4/4, 339–341., 153. sz. dokumentum.

743 A Görög Katolikus Magyarok Országos Bizottságának felterjesztése Csernoch hercegprímáshoz, Budapest, 1922. április 20., *Források*, II/4/4, 349–350., 161. sz. dokumentum.

744 Miklósy hajdúdorogi püspök átirata Schioppa nunciushoz, Nyíregyháza, 1922. április 23., *Források*, II/4/4, 353–356., 163. sz. dokumentum.

745 Kánya Kálmán külügyminiszter-helyettes utasítása Somssich József szentszéki követnek, Budapest, 1922. április 6., *Források*, II/4/4, 342–343., 155. sz. dokumentum. Ezt az a körülmény is sürgetővé tette, hogy az ország választási kampányhoz közeledett, s a kormánynak nem hiányzott egy ilyen indulatokat felkorbácsoló ügy.

746 Talán nem merészség feltételeznünk azt sem, hogy a liturgikus nyelv kérdésének némileg meggondolatlan és tárgyi tévedésre alapuló felvetése felgyorsította Marini

A közvélemény csak 1933-ban szerezhetett tudomást erről a kezdeményezésről, amikor Gróh István a *Görögkatolikus Szemle* hasábjain köszöntötte Miklósy püspököt szentelésének huszadik évfordulóján. Gróh a hajdúdorogi püspök érdemének tartotta az ósláv liturgikus nyelv bevezetésére tett kísérlet – melyet ő Septickij lemergi ukrán érseknek tulajdonított – megakadályozását. Ahogyan fogalmaz: „Egyházi könyveinket bekérték s az ügy Rómában ad acta tétetett.”⁷⁴⁷ Egy anekdota szerint a pápa kezébe vette a Miklósy püspök által kiadott Liturgikont, és pont ott nyitotta ki, ahol a görög szöveg volt látható. Belepillantott, gyorsan bezárta, és megállapította, hogy a könyv görög nyelvű, és teljesült a *Christifideles graeci* bulla előírása...

A Hajdúdorogi Egyházmegye liturgikus nyelvvel kapcsolatos levélváltásban felszínre került egy másik, rendezésre váró probléma is, mégpedig a püspöki székhelyeiktől az új határok által elválasztott parókiák sorsa. Ezen parókiák ideiglenes, majd végleges egyházkormányzati besorolása nem volt egyszerű feladat. A legnagyobb mértékben a Hajdúdorogi Egyházmegye volt érintett, hiszen nagy számban (hetvenöt) kerültek parókiái Romániához és kisebb mértékben (négy) Csehszlovákiához. Ugyanakkor a Csehszlovákiához került Eperjesi (húsz) és Munkácsi (egy) Egyházmegyének maradtak parókiái Magyarországon. A Munkácsi Egyházmegye néhány parókiája viszont Romániába került. A jelentős területi gyarapodás ellenére a romániai Nagyvárad és Lugosi Egyházmegyének egy-egy parókiája Magyarországon maradt. A meglehetősen szövevényes egyházkormányzati helyzetek megoldásai közül szempontunkból talán a legfontosabb az eperjesi és a munkácsi parókiák sorsa, mivel ezekből végül egy új görögkatolikus egyházkormányzati egység jött létre Magyarországon. De megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a Romániához és Csehszlovákiához csatolt magyar identitású görögkatolikus közösségek is.

A békeszerződésekben megállapított új határok miatt előállt helyzetet a Szentszék – mind római katolikus, mind pedig görögkatolikus viszonylatban – elsősorban gyors és ideiglenesnek szánt megoldásokkal orvosolta. Ez alapvetően kétféleképpen történt: vagy meglévő egyházmegyék főpásztorai kaptak apostoli kormányzói kinevezést más egyházmegyékhez tartozó parókiák fölött, vagy új egyházkormányzati egységek, apostoli kormányzóságok jöttek létre. Így a Hajdúdorogi Egyházmegye Romániához került hetvenöt parókiája közül a harmincöt székelőföldi apostoli kormányzója a gyulafehérvár-fogarasi érsek, a huszonkét, korábban nagyvárad parókia apostoli kormányzója a nagyvárad püspök lett, míg további nyolc – 1912 előtt szamosújvári, illetve munkácsi

bíboros felmentését. A Trianon utáni Hajdúdorogi Egyházmegyében ugyanis korábban román liturgikus nyelvű parókiák is voltak, melyek áttérése az ósláv nyelvre ugyanúgy problémás lett volna, mint a görögre.

747 *Görögkatolikus Szemle*, 1933, 20. sz., 1., idézi: Janka, 2010, 341.

parókiát – egy új, a bukovinai Szeretvásáron a Romániához került munkácsi, hajdúdorogi és stanislai egyházmegyes parókiák számára felállított apostoli kormányzósághoz csatoltak. De az is előfordult, hogy az új államhoz csatolt parókiák felett a törvényes püspök személyesen vagy általa kinevezett helynök révén tudott joghatóságot gyakorolni. Ez volt például a Csehszlovákiához került négy hajdúdorogi parókia esete, melyek fölött Miklósy püspök haláláig joghatóságot gyakorolt. Hasonló volt a helyzet a Magyarországon maradt egy-egy nagyváradi és lugosi, valamint a húsz eperjesi parókia esetében is, melyeket az eperjesi ordinárius kezdetben az általa kinevezett helynök révén kormányzott. Sajátos próbálkozásként a nagyváradi püspök megpróbált egy román vikariátust is létrehozni az 1912 előtt nagyváradi egyházmegyes, de 1920 után Magyarországon maradt parókiákból. Azzal érvelt, hogy 1919-ben ezen parókiák fölött is joghatóságot kapott Valfrè di Bonzo bécsi nuncius dekrétuma értelmében. Miklósy püspök ellenben felhívta a figyelmet arra, hogy a bécsi nuncius intézkedésére az ő akadályoztatása miatt és annak idejére volt szükség. Az akadályoztatás megszűnése után az érintett parókiák automatikusan visszatértek joghatósága alá. Következésképpen elvetette a magyarországi román vikariátus gondolatát, sőt a Romániába került parókiáinak kormányzatáról is gondoskodni kívánt.⁷⁴⁸

Az eperjesi és a munkácsi parókiák esetében a Szentszéknek a megoldás keresése során az érintett főpásztorok, Novák István eperjesi és Papp Antal munkácsi püspök személyes sorsát is figyelembe kellett vennie. A csehszlovák kormány ugyanis a „magyar világban” kinevezett püspököket igyekezett eltávolíttatni egyházmegyéik éléről, és helyükre az új hatalom számára megbízható személyeket ültetni. Eperjes esetében viszonylag egyszerű volt a helyzet, mivel az 1913-ban megyéspüspökké kinevezett Novák István 1918 novemberében az egyházmegye kormányzatát helynökére, Rusznák Miklós kanonokra bízta, és Bécsbe, majd Budapestre költözött. 1920-ban lemondott az eperjesi püspöki székről, amit a Szentszék elfogadott. Hamarosan viszont mind a bécsi,⁷⁴⁹ mind a budapesti nuncius⁷⁵⁰ aggasztó híreket továbbított a Szentszéknek Novák püspök botrányos életmódjáról, ezért XI. Piusz pápa az Államtitkárság útján kísérletet tett arra, hogy a római kúriában találjon feladatot a negyvenes

748 A román vikariátus felállítására tett kísérlet dokumentumai: *Források*, II/4/5, 4–6., 16–16c., 113. sz. dokumentumok. A bonyolult joghatósági kérdések magyar–román viszonylatban csak 1930-ban (*Solemni conventio*ne konstitúció, 1930. jún. 5. AAS 22 [1930] n. 9, 381–386.), illetve 1935-ben rendeződtek: *Források*, II/4/5, 220–222. sz. dokumentumok.

749 Marchetti Selvaggiani, bécsi nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Bécs, 1921. február 11., *Források*, II/4/4, 239–240., 105. sz. dokumentum.

750 Schioppa budapesti nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Budapest, 1923. március 9., *Források*, II/4/4, 500–501., 235. sz. dokumentum.

évei elején járó püspöknek. Felajánlotta neki, hogy költözzön Rómába – ahol fiatal papként a szentszéki követség titkárának, Pálffy Móric gróf gyermekeinek nevelőjeként már éveken át élt –, és a Keleti Kongregáció konzultoraként folytassa egyházi szolgálatát.⁷⁵¹ Novák püspök kezdetben elfogadta,⁷⁵² majd elutasította⁷⁵³ a felajánlott segítséget, és Budapesten telepedett le. Éveken át bízott abban, hogy a magyar kormány nyomására a csehszlovák kormánytól nyugdíjat fog kapni,⁷⁵⁴ de ennek nem volt realitása. Életét teljesen elszegényedve, mindössze ötvenhárom évesen fejezte be.⁷⁵⁵

Novák püspökkel ellentétben Papp Antal munkácsi püspök nem hagyta el székhelyét, ugyanakkor az állameskü letételét megtagadta, ezért Prága nem ismerte el a csehszlovák állampolgárságát, ami egyébként a trianoni békeszerződés értelmében az 1890 óta ungvári lakos püspököt automatikusan megillette volna. Esetében fontos szerepet játszott az a tény, hogy a katolikusellenes csehszlovák kormány nemcsak az eltávolítására, hanem a Munkácsi Egyházmegyét sújtó „skizmatikus mozgalom” támogatásával a görögkatolikus egyház meggyengítésére is törekedett.

Papp Antal püspök tehát Ungvárott maradt, és egyszerre próbálta meg kivédeni a személye elleni támadásokat és visszaszerezni az ortodoxok által önkényesen elfoglalt templomokat és egyházi ingatlanokat. A Szentszék igen jelentős anyagi segítséget nyújtott a püspöknek a hosszan elhúzódó és – az ítéletek végrehajtásának elmaradása miatt – szinte teljesen eredménytelen bírósági perek költségeinek előteremtéséhez.⁷⁵⁶ Egyúttal azonban a Szentszék arra is bátorította, hogy ne csak jogi úton próbálja meg megtartani a híveket, hanem intenzívebb lelkipásztori munkával is. Látogassa a veszélyeztetett parókiákat, beszéljen a hívekkel, tanítsa őket, éreztesse velük, hogy a püspökük velük van. Készíttessen felvilágosító kiadványokat, rölapokat, szervezzen missziókat

751 Gasparri államtitkár utasítása Schioppa budapesti nunciusnak, Róma, 1923. május 3., *Források*, II/4/4, 521–522., 245. sz. dokumentum.

752 Schioppa budapesti nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Budapest, 1923. május 18., *Források*, II/4/4, 522–523., 247. sz. dokumentum.

753 A Szentszék – Cesare Orsenigo budapesti nuncius útján – még 1928-ban is megpróbálta megmenteni az egyre rendezetlenebb életet élő és egészségileg is hanyatló püspököt. Cesare Orsenigo budapesti nuncius átírtára Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Budapest, 1928. május 29., *Források*, II/4/5, 165–166., 52. sz. dokumentum.

754 Kánya külügyminiszter-helyettes utasításai Somssich szentszéki követnek, Budapest, 1922. április 6. és november 3., *Források*, II/4/4, 343–345. és 445–446., 156. és 207. sz. dokumentumok.

755 Temetését a Rózsák téri parókia káplánja végezte. Sírját a rákoskeresztúri Újköztemetőben 1964-ben felszámolták.

756 Gasparri államtitkár leirata Francesco Marmaggi prágai nunciusnak, Róma, 1924. február 20., *Források*, II/4/4, 591–593., 280. sz. dokumentum.

stb.⁷⁵⁷ Papp Antal püspököt minden jó szándéka ellenére a személyes fellépésben akadályozta az, hogy a nép által beszélt szláv nyelvben nem volt eléggé járatos.⁷⁵⁸ Ahogyan azt ő maga is elismerte,⁷⁵⁹ nem tudott hatásosan kommunikálni azokkal a híveivel, akik éppen a „skizmatikus mozgalom” célkeresztjében álltak. Kétségtelen, hogy Papp püspök konfliktusa a csehszlovák állammal és a „skizmatikus mozgalommal” szembeni tehetetlensége egyház kormányzati és lelkipásztori tevékenységének eredményességét kockáztatta. A vele szemben megfogalmazott kritikák különösen akkor erősödtek fel, amikor 1923-ban Clemente Micara nunciust Francesco Marmaggi érsek váltotta, aki korábban bukaresti nunciusként már bizonyította magyarellenes érzelmeit.⁷⁶⁰ Marmaggi nunciushoz hamar meggyőződésévé vált, hogy Papp Antal püspök elmozdítása az egyetlen megoldás. Bár már az első tárgyalásai során meggyőződött arról, hogy a csehszlovák kormány a katolikus egyház elleni gyűlölettel vezéreltetve támogatja a görögkatolikus egyház szétverését,⁷⁶¹ Papp Antal ügyében teljes mértékben kiszolgált a Beneš-kabinetet. Amikor – 1924 január közepén – a munkácsi püspök Rómába utazott, hogy személyesen is beszámoljon egyházmegyéje állapotáról, Marmaggi nunciust azt javasolta, hogy a Szentszék még a látogatás során vegye rá a lemondásra.⁷⁶² Ez lényegében megtörtént, de nem olyan formában, ahogyan a nunciust javasolta. Gasparri bíboros-államtitkár a Papp Antallal folytatott beszélgetés során nem említette meg neki az azonnali lemondást, viszont azt javasolta, hogy hazatérve kellő mérlegelés után fogalmazzon meg a kérdésben egy emlékiratot a pápának. A bíboros-államtitkárnak ez a javaslata természetesen azt jelentette, hogy az emlékiratban legyen benne a lemondás is. Ezt Papp püspök is értette, hiszen kijelentette, hogy erre készen áll. A körülményekből viszont – mint kiderült, tévesen⁷⁶³ – arra következte-

757 Clemente Micara prágai nunciust jelentése Gasparri bíboros-államtitkárnak, Prága, 1921. április 2., *Források*, II/4/4, 263–271., 120. sz. dokumentum.

758 Micara prágai nunciust jelentése Gasparri bíboros-államtitkárnak, Prága, 1923. január 20., *Források*, II/4/4, 469–482., 120. sz. dokumentum.

759 1943-ban felmerült, hogy az akkor már idős Papp Antal visszakerülhet a munkácsi püspöki székbe. Angelo Rotta budapesti nunciust ekkor érdeklődött nála a nyelvismeretéről. Angelo Rotta budapesti nunciust jelentése Luigi Maglione bíboros-államtitkárnak, Budapest, 1943. november 20., *Források*, II/4/6, 479–481., 140. sz. dokumentum.

760 Netzhammer, 1995–1996, 1020.

761 Marmaggi prágai nunciust távirata Gasparri bíboros-államtitkárnak a csehszlovák kormánnyal folytatott tárgyalásairól, Prága, 1923. november 24., *Források*, II/4/4, 550., 265. sz. dokumentum.

762 Marmaggi prágai nunciust távirata Gasparri államtitkárnak, Prága, 1924. január 12., *Források*, II/4/4, 560., 273. sz. dokumentum.

763 Somssich szentszéki követ jelentése Daruváry külügyminiszternek, Róma, 1924. május 10., *Források*, II/4/4, 624–626., 301. sz. dokumentum.

tett, hogy van némi mozgástere, és feltételeket szabhat.⁷⁶⁴ Ezt meg is tette, és őt feltételt fogalmazott meg: 1. A csehszlovák kormány adja vissza a Munkácsi Egyházmegye összes elvett ingatlanát; 2. Tegyen írásos ígéretet arra, hogy befejezi a katolikusok üldözését; 3. Még hat hónapig hivatalban maradjon és ellenőrizhesse a kormány kötelezettségvállalásainak teljesülését; 4. A magyar kormánnyal kezdődjenek tárgyalások a Munkácsi Egyházmegye bevételeinek döntő többségét biztosító, de Magyarországon maradt tapolcai apátság sorsáról; 5. Utódja a munkácsi püspöki székből ne lehessen az ukrán irányvonalat képviselő Dionizije Nyárádi⁷⁶⁵ kőrösi püspök, aki 1922-től eperjesi apostoli kormányzó is volt. A Szentszék azonnal jelezte Papp Antal püspöknek, hogy feltételekről szó sem lehet, az általa felsoroltakat legfeljebb javaslatnak tekintik. Ahogyan javaslatként kezelik azt a felvetését is, hogy püspöki széket cserélhessen Miklósy István hajdúdorogi püspökkel. Ez utóbbit azzal indokolta, hogy Miklósy püspök egyébként is felvidéki születésű és járatos a „rutén” rítusban. Neki pedig nem okoz problémát a Hajdúdorogi Egyházmegye nyelvi gyakorlata.⁷⁶⁶

Papp Antal püspöknek a székhelycserére vonatkozó javaslatát Marmaggi nuncius „egyszerűen abszurd”-nak nevezte, mivel véleménye szerint a csehszlovák kormány soha nem engedte volna meg, hogy egy Miklósy püspökhöz hasonló magyar érzelmű püspök kerüljön a munkácsi püspöki székbe.⁷⁶⁷ Nehéz elképzelni, hogy maga Papp Antal püspök is komolyan gondolta volna ezt a cserét, amit Miklósy püspök egészen biztosan elutasított volna. Inkább tárgyalási alapnak szánhatta ezt a felvetést. Marmaggi nuncius is érezhette ezt a szándékot, mivel a legfontosabb feladatnak azt tartotta, hogy Papp Antal értésére adják: nincs tárgyalási helyzetben, tőle csak a lemondást várják. Ebben az értelemben írta meg 1924. április 10-i átiratát⁷⁶⁸ Papp Antal püspöknek, mely egy mintegy másfél évig tartó türelemjáték kezdetét jelezte. A nuncius

764 Somssich József szentszéki követ jelentése Daruváry Géza külügyminiszternek, Róma, 1924. február 10., *Források*, II/4/4, 587–590., 278. sz. dokumentum.

765 Magyar hangzású neve ellenére Nyárádi (vagy Niaradi, Njaradi) püspök nem volt magyar származású. Ezt ő maga is tisztázta 1924-ben egy interjúban: „Nem vagyok magyar, a családi nevem Miclesev volt és a Bach-korszakban magyarosították meg.” A *Kárpáti Futár*ban megjelent interjút idézi a *Miskolczi Reggeli Hírlap* 1924. június 17-i száma.

766 Francesco Borgongini Duca, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárának feljegyzése, Róma, 1924. február 11., *Források*, II/4/4, 590–591., 279. sz. dokumentum és Gasparri államtitkár utasítása Marmaggi prágai nunciusnak, Róma, 1924. február 20., *Források*, II/4/4, 591–593., 280. sz. dokumentum.

767 Marmaggi prágai nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Prága, 1924. március 13., *Források*, II/4/4, 598–601., 284. sz. dokumentum.

768 Marmaggi prágai nuncius átirata Papp Antal püspöknek, Prága, 1924. április 10., *Források*, II/4/4, 605–606., 290. sz. dokumentum.

egyértelművé tette, hogy a Szentszék azt várja Papp püspöktől, hogy az általa szóban jelzett készségét a lemondásra írásban juttassa el a pápához, mégpedig súlyos okok miatt minél előbb. Azokat a javaslatokat, melyeket megfogalmazott, a Szentszék a lemondása és Magyarországra költözése után fogja megvizsgálni és a lehetőségek függvényében teljesíteni. A Miklósy püspökkel való csere lehetőségét kategorikusan kizárta, és jelezte, hogy a munkácsi püspöki székbe valószínűleg Gebé Péter kanonok kerül.

Papp Antal püspök néhány napon belül válaszolt, de nem a várva várt lemondólevéllel jelentkezett, hanem időt kért a válaszadásra.⁷⁶⁹ A következő hónapokban ez még többször megismétlődött, miközben a külügyminiszter-helyettes arról tájékoztatta a szentszéki magyar követet, hogy biztos értesülései szerint Papp Antal püspök nem fogja benyújtani a lemondását.⁷⁷⁰ A várakozás közben a Szentszék kidolgozta a megoldást Papp Antal utódlásával és további sorsával kapcsolatban. Eszerint a munkácsi püspöki székbe Gebé Péter kanonok kerül, akit – kora miatt – egy fiatal bazilita, Gojdics Péter Pál segédpüspökként támogat. Nyárádi Eperjesre kap kinevezést, a helyére Rusznák Miklós kerül. Papp Antal Magyarországra költözve átveszi az eperjesi és munkácsi parókiák kormányzását. Megélhetését a tapolcai apátság fogja biztosítani, mely egyébként is a budapesti kormány kezében van.⁷⁷¹

Gasparri államtitkár a nála érdeklődő Somssich szentszéki követnek úgy vázolta a fenti terveket, hogy azok XI. Piusz pápa jóváhagyásával rövid időn belül megvalósulnak.⁷⁷² Papp Antal püspök lemondó nyilatkozata azonban egyre csak késett. Ez annak is köszönhető, hogy a munkácsi püspök sorsáról döntő bíborosi tanácskozásról Francesco Borgongini Duca, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkára részleteket szivárogtatott ki Somssich követnek. Elmondta, hogy a Munkácsi Egyházmegyét sújtó „skizmatikus mozgalom” sikeréért a bíborosok egyhangúlag Papp Antal püspököt tették felelőssé, és ezt a pápa is elfogadta. Ez a rendkívül igazságtalan megállapítás teljes joggal sértette a munkácsi főpásztor önértetét, hiszen az ortodox propaganda mellett az egész csehszlovák államapparátussal (beleértve az igazságszolgáltatást is) kellett megküzdenie. Május 12-én ezért a püspök ismét lemondó nyilatkozat nélkül kereste meg levélben a nunciust. Levelében részletesen felsorolta azokat az intézkedéseket, melyeket skizma terjedése ellen hozott, és kérte a nunciust,

769 Papp Antal püspök átírata Marmaggi prágai nunciushoz, Ungvár, 1924. április 14., *Források*, II/4/4, 606–607., 291. sz. dokumentum.

770 Khuen-Héderváry Sándor külügyminiszter-helyettes utasítása Somssich szentszéki követhoz, Budapest, 1924. május 5., *Források*, II/4/4, 611–612., 296. sz. dokumentum.

771 A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának ülésére készített nyomtatott összefoglaló a Munkácsi Egyházmegye helyzetéről, Róma, 1924. május 8., *Források*, II/4/4, 612–618., 297. sz. dokumentum.

772 *Források*, II/4/4, 624–626., 301. sz. dokumentum.

hogy ezekről tájékoztassa a Szentszéket.⁷⁷³ Marmaggi nuncius ezt megtette, de egy olyan jelentés⁷⁷⁴ kíséretében, mely Papp Antal püspök helyzetét tovább súlyosbította. Vádaskodásai közül külön figyelmet kíván az a gondolatmenet, melyben a munkácsi főpásztort azzal vádolja, hogy a katolikusellenes prágai kormánnyal kollaborált. A nuncius egyik fő érve ugyanis az volt Papp Antal püspök elmozdítása mellett, hogy állítása ellenére esélye sincs arra, hogy cseh-szlovák állampolgárságot nyerjen. A püspök ugyanis a választási kampányban alkut kötött a kormánypárttal, melynek egy prominens vezetője, a későbbi belügyminiszter állampolgárságának elismerését ígérte neki, amennyiben pártja mellett támogató nyilatkozatot ad ki. A püspök ezt megtette, s a kormánypárt választási győzelmét követően várta az ígéret valóra váltását. Marmaggi nuncius magától Benešről tudta, hogy a kormány ezt az ígéretét sem fogja betartani. Ebből az egész történetből a Szentszéket tájékoztató nuncius nem a prágai kormány gátlástalan cinizmusát emelte ki, hanem azt, hogy Papp Antal püspök lepaktált a katolikus egyház ellenségeivel. Különösen is visszas a nuncius magartartása annak fényében, hogy ő maga a munkácsi püspök elüldözésében teljes mértékben együttműködött a prágai kabinettel. Úgy tűnik, a saját együttműködése tekintetében nem érezte aggályosnak a kormány katolikusellenességét.

Ezen a ponton Marmaggi szabad kezet kapott az Államtitkárságtól arra, milyen módon oldja meg a munkácsi püspök eltávolítását.⁷⁷⁵ A nuncius 1924. június 4-én adta ki azt a dekrétumot, melyben XI. Piusz pápa Papp Antalt küzikei címzetes érsekké nevezi ki, a Magyarországon maradt eperjesi és munkácsi egyházmegyés parókiák számára Apostoli Kormányzóságot létesít, ennek élére 1924. július 1-jei hatállyal kormányzóként az újonnan kinevezett címzetes érseket állítja, illetve ugyanezen hatállyal a munkácsi püspökséget megüresedettnek nyilvánítja.⁷⁷⁶

Bár a munkácsi püspök elmozdításának lehetősége ismert volt, a dekrétum budapesti kormánykörökben mégis döbbenetet váltott ki. Az intézkedés ugyanis Magyarország területén egy új egyházkormányzati egységet hozott létre a magyar kormány megkérdezése nélkül. Ráadásul a határozatot egy szomszédos, Magyarországgal szemben ellenséges államba akkreditált szent-

773 Papp Antal püspök átirata Marmaggi prágai nunciusnak, Ungvár, 1924. május 12., *Források*, II/4/4, 626–627., 302. sz. dokumentum.

774 Marmaggi prágai nuncius jelentése Gasparri bíboros-államtitkárnak, Prága, 1924. május 19., *Források*, II/4/4, 630–635., 305. sz. dokumentum.

775 „Eminenciád azzal bízott meg, hogy úgy zárjam le a Papp-ügyet, ahogyan azt jónak látom” (l’Eminenza Vostra Reverendissima m’incaricava di liquidare l’affaire Papp nel modo che avessi creduto migliore) – írja maga a nuncius. *Források*, II/4/4, 630–635., 305. sz. dokumentum, 630.

776 A dekrétum: *Források*, II/4/4, 657., 317. sz. dokumentum.

széki diplomata hozta meg.⁷⁷⁷ Budapest értékelése szerint, amit a sajtó bő-
séges terjedelemben ismertetett,⁷⁷⁸ a Szentszék ezzel a lépéssel Magyarország
ellenségeinek pártjára állt, és ahogyan a római katolikus püspökök eltávolítása
során tette, ismét engedett az egyébként katolikusellenes prágai kormánynak.
Gasparri államtitkár szerint azonban ezzel a különös eljárással éppen az volt
a Szentszék célja, hogy Papp Antal püspököt megóvja a megaláztatástól. Ha
ugyanis a címzetes érsekké és apostoli kormányzóvá való kinevezését nem kö-
tik össze a munkácsi szék megüresedésének bejelentésével, akkor a prágai nun-
cius kénytelen lett volna egy olyan dekrétumot kiadni, amely kizárólag csak a
püspök elmozdítását tartalmazza. Hangsúlyozta továbbá, hogy a Szentszékét
kizárólag egyházi szempontok vezérelték, és a Munkácsi Egyházmegye nehéz
helyzete indokolta a váltást.⁷⁷⁹ Kétségtelen azonban, hogy a Szentszék a ma-
gyar kormányt még csak bizalmas úton sem tájékoztatta, ami meglehetősen
különös eljárás volt. A budapesti kabinettel már csak azért is tárgyalnia kellett
volna a Szentszéknek, mert a dekrétummal létrehozott apostoli kormányzóság
működésének anyagi feltételei nem voltak biztosítottak. Az Államtitkárság és
a prágai nunciatura közti levelezésben utalnak arra, hogy Papp Antal aposto-
li kormányzóként megtarthatja a tapolcai apátság javadalmát, de erről a ma-
gyar kormánynak volt joga dönteni, és nem a Szentszéknek. Maga az érintett
püspök is utalt erre a problémára, mikor Marmaggi nunciának válaszolva
biztosította a Szentszékét arról, hogy a köteles kánoni engedelmességgel fo-
gadja a pápa döntését.⁷⁸⁰ Néhány héttel később már kifejezetten kérte, hogy
a Szentszék kezdjen tárgyalásokat a tapolcai apátság ügyéről.⁷⁸¹ Ettől azonban
Gasparri államtitkár ódzkodott, mivel – némileg meglepő módon – a Szent-
szék még azzal sem volt tisztában, hogy a tapolcai apátság a Munkácsi Egy-
házmegye törzsvagyonához tartozik-e, vagy a püspök személyes javadalma.⁷⁸²
Azzal a Szentszék se számolt, hogy a budapesti kormány hozzájárul ahhoz,
hogy a tapolcai apátság jövedelmei Ungvárra kerüljenek. Ugyanakkor az már

777 Kánya külügyminiszter-helyettes utasítása Somssich székeséki követnek, Budapest, 1924. június 14., *Források*, II/4/4, 661–662., 322. sz. dokumentum.

778 Például „Vallási bolysevizmus az Erdős-Kárpátokban”, *Budapesti Hírlap*, 1924. június 15., „Boszorkánypör a munkácsi görögkatolikus püspök ellen”, *Szózat*, 1924. június 15., *Források*, II/4/4, 660–679., 328a. sz. dokumentum.

779 Gasparri államtitkár utasítása Schioppa budapesti nunciának, Róma, 1924. június 6., *Források*, II/4/4, 660–664., 321. sz. dokumentum.

780 Papp Antal érsek átírata Marmaggi prágai nunciának, Ungvár, 1924. június 16., *Források*, II/4/4, 665–667., 325. sz. dokumentum.

781 Marmaggi prágai nunciás távirata Gasparri államtitkárnak, Dolni Brezany, 1924. július 14., *Források*, II/4/4, 692., 338. sz. dokumentum.

782 Gasparri államtitkár utasítása Schioppa budapesti nunciának, Róma, 1924. augusztus 4., *Források*, II/4/4, 698–699., 343. sz. dokumentum.

meglepetés volt, hogy a kormány azt sem tartotta magától értetődőnek, hogy az elmozdított munkácsi püspök megmaradjon a javadalomban. A kormány azzal érvelt, hogy a Szentszéknek kell gondoskodnia az elűzött püspökről, és nem a Vallásalapnak, melyhez az apátság tartozott. Sőt, mivel a harmincöt éve ungvári lakos Papp érsek a békeszerződés értelmében csehszlovák állampolgárnak számított, a kormány még azt is kérdésesnek tartotta, hogy egyáltalán hozzájárulhat-e a Magyarországon való letelepedéséhez. Csernoch hercegprímás ugyan megnyugtatta a Szentszékét, hogy végül a budapesti kormány engedni fog, és hozzájárul Papp érsek letelepedéséhez, valamint a javadalom megtartásához,⁷⁸³ de az nyilvánvalóvá vált, hogy az ügy lezárása nem lesz gyors és egyszerű.

Ez a fejlemény megkérdőjelezte a Marmaggi nuncius által képviselt gyors, szinte leszámolásszerű és kellően át nem gondolt eljárást, ami miatt – egy titkoszolgálati jelentés szerint – a diplomata feletteseitől „fricskát kapott”.⁷⁸⁴

A magyar külügyminisztérium az érsek többszöri kérésére sem adott neki magyar útlevelet, mivel nem akarta elismerni a csehszlovák államnak a békeszerződésekkel ellentétes eljárást.⁷⁸⁵ Egy idő után politikai megfontolásból arra bátorították, hogy várja meg, míg a hatóságok mint csehszlovák állampolgársággal nem rendelkező személyt kitoloncolják.⁷⁸⁶ A Szentszék ugyanis megváltoztatva korábbi álláspontját, tárgyalásokat kezdett a csehszlovák kor-

783 Schioppa budapesti nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Budapest, 1924. augusztus 23., *Források*, II/4/4, 706–708., 346. sz. dokumentum.

784 Kánya külügyminiszter-helyettes utasítása Balásy szentszéki követségi titkárnak, Budapest, 1924. szeptember 28., *Források*, II/4/4, 713–718., 350. sz. dokumentum. A nuncius Gebé Péter új munkácsi püspököt arra szólította fel, hogy lakoltassa ki a püspöki palotából Papp Antal püspököt és a vele élő időse anyját. Ugyanez a jelentés szól arról is, hogy a nagy tekintélynek örvendő Fischer-Colbric kassai püspök is bírálta Marmaggi nunciust az elfogultsága miatt.

785 „Ilyen módon a cseh kormány az összes felvidéki cseh állampolgárságu magyarokat a mi területünkre kergethetné át” – fogalmazta meg a magyar kormány álláspontját Masirevich Szilárd prágai magyar nagykövet a Papp érsek kiutasítása ellen tiltakozó jegyzék átadásakor. Masirevich prágai nagykövet jelentése Walkó Lajos külügyminiszternek, Prága, 1925. szeptember 22., *Források*, II/4/4, 774–775., 384a. sz. dokumentum.

786 Cesare Orsenigo budapesti nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Budapest, 1925. szeptember 7., *Források*, II/4/4, 755–756., 371. sz. dokumentum. A beutazási engedély kiadásával a magyar kormány nem kívánta elismerni a Szentszék és a csehszlovák állam eljárást, és minden szempontból a kiutasítás megvárását tartotta célszerűnek. Ezzel ugyanis a világ közvéleménye felé is bizonyíthatta Csehszlovákia elnyomó politikáját, illetve a főpástróról való gondoskodás terhét nemzetközi fórumokon a kiutasítóra háríthatta.

mánnyal Papp érsek javadalmazásáról.⁷⁸⁷ Ezzel gyakorlatilag beismerte, hogy a tapolcai apátság kérdésében nem tájékozódott kellőképpen. Hosszú hónapokig tartó tárgyalások kezdődtek, melynek egy pontján – tíz hónappal az 1924. június 4-i dekrétum kiadása után – a kétségbeesettnek tűnő Marmaggi nuncius már azt javasolta, hogy adjon a Szentszék útlevelet Papp érseknek.⁷⁸⁸

Mindeközben az érsek Ungvárott utódja, Gebé Péter püspök vendégszeretetét élvezve tisztában volt azzal, hogy a helyzet visszafordíthatatlan, és hamarosan el kell hagynia Csehszlovákia területét. Ugyanakkor tudta azt is, hogy nem hagyhatja figyelmen kívül a magyar kormány politikai érdekeit, hiszen magyarországi működése, illetve az Apostoli Kormányzóság elismerése a magyar államtól függött. Az érsek 1925. szeptember 1-jén tíznapos ultimátumot kapott a csehszlovák hatóságoktól az ország elhagyására.⁷⁸⁹ A magyar kormány a budapesti nunciuson keresztül – a hivatalos diplomáciai csatornák mellőzéseivel – azt üzenté neki, hogy kiutasításakor a magyar határrendészeti szervek hivatalos tiltakozást fognak benyújtani, de az országba való belépését nem akadályozzák meg.⁷⁹⁰ Ilyen előzmények után került sor 1925. szeptember 11-én jelentős rendőri erők felsorakoztatása és nagy sajtónyilvánosság mellett Papp Antal érsek kiutasítására és áttoloncolására.⁷⁹¹ Az érsek először Budapestre ment, majd Miskolcra költözött, és 1925. október 27-én átvette a kormányzóság irányítását. Létrehozta a káptalant helyettesítő konzultori testületet. A magyar kormány – Csernoch hercegprímást igazolva – hozzájárult ahhoz, hogy a tapolcai apátság javadalmát megtarthassa.

Az Apostoli Kormányzóság felállítása az érintett parókiák papságát is meglepte, mivel azok Mocsár Endre homrogdi esperes-parókus vezetésével 1922 tavaszától kezdve a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez való csatlakozást, vagy annak kebelében külhelynökség létrehozását támogatták.⁷⁹² Ezt a törekvést mint észszerű megoldást 1924 elején a húsz eperjesi parókiát általános helynök-

787 Balásy követségi titkár jelentése Scitovszky Tibor külügyminiszternek, Róma, 1925. február 28., *Források*, II/4/4, 736–737., 362. sz. dokumentum.

788 Marmaggi prágai nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Prága, 1925. május 25., *Források*, II/4/4, 745–749., 365. sz. dokumentum.

789 Papp érsek levele Orsenigo budapesti nunciushoz, Ungvár, 1925. szeptember 4., *Források*, II/4/4, 752–753., 368. sz. dokumentum.

790 Orsenigo budapesti nuncius levele Papp érseknek, Budapest, 1925. szeptember 7., *Források*, II/4/4, 754–755., 370. sz. dokumentum és Orsenigo budapesti nuncius jelentése Gasparri államtitkárnak, Budapest, 1925. szeptember 7., *Források*, II/4/4, 755–756., 371. sz. dokumentum.

791 A kiutasítás jegyzőkönyvei: *Források*, II/4/4, 761–767., 376b. sz. dokumentum.

792 Szántay-Szémán, 1940a, 6., „A hajdúdorogi püspökség új püspöki külhelynöksége”, *Magyarság*, 1922. március 7., 7.

ként kormányzó Vaskovics Antal múcsonyi parókus is magáévá tette.⁷⁹³ Ezzel szemben az Eperjesi Egyházmegye korábbi főtanfelügyelője, a Magyarországra áttelepült Szémán (1934-től Szántay-Szémán) István a Csernoch János hercegprímáshoz benyújtott emlékiratában⁷⁹⁴ a különállás mellett érvelt, mely a kialakult állapot ideiglenes jellegének megőrzését – összhangban a Szentszék álláspontjával – jobban szolgálta. A Hajdúdorogi Egyházmegyéhez történő csatlakozás elleni legfőbb érv azonban az volt, hogy az eperjesi és a munkácsi parókiák „rutén” rítusúak, vagyis ószláv liturgikus nyelvű közösségek voltak, míg a Hajdúdorogi Egyházmegye a tiszta görög rítust (*ritus graecus purus*) követte.⁷⁹⁵

Az Apostoli Kormányzóság megszervezése során az első megoldandó kérdés a székhely kiválasztása volt. Miskolc városa ugyan minden szempontból megfelelőnek bizonyult, de a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez tartozott. Ezért a konzultori testület 1925. november 19-én – Papp Antal érsek támogatásával – levélben kérte a Szentszektől a miskolci parókia átsorolását az Apostoli Kormányzóságba és a Búza téri templom székesegyházi rangra emelését. Az a szempont, mely az Apostoli Kormányzóság létrejöttéhez vezetett, ebben az esetben az új egyházkormányzati egység fejlődésének gátjává lett. A Szentszék ugyanis azzal utasította el a konzultorok kérését, hogy az Apostoli Kormányzóság ideiglenes jellege nem indokolja területének bővítését.⁷⁹⁶ A Szentszék Papp Antal kormányzó későbbi (1929⁷⁹⁷ és 1938⁷⁹⁸) próbálkozásai során is ragaszkodott ehhez az állásponthoz. Az ezt követő történelmi események az Apostoli Szentszékot igazolták. Az első és a második bécsi döntés, valamint

793 Vaskovics Antal általános helynök felterjesztése Miklósy püspökhöz, Múcsony, 1924. február 2., *Források*, II/4/4, 285–587., 277. sz. dokumentum.

794 Szántay-Szémán, 1940a, 6.

795 Maga Papp Antal érsek is úgy gondolta, hogy az Apostoli Kormányzóság létezését leginkább ez a különbség indokolta. Papp Antal érsek, apostoli kormányzó ad limina-jelentése, Miskolc, 1929. december 10., *Források*, II/4/5, 231–250., 98. sz. dokumentum.

796 Orsenigo budapesti nuncius jelentése Tacci bíborosnak, a Keleti Egyház Kongregációja titkárának, Budapest, 1925. november 23., *Források*, II/4/4, 785–788., 388–388b. sz. dokumentumok. További iratok: *Források*, II/4/4, 789., 389. sz. dokumentum, *Források*, II/4/5, 65–66., 4. sz., 72–77., 7–10. sz. dokumentumok.

797 Sincero bíboros, a Keleti Kongregáció titkárának utasítása Umberto Kaldewey, budapesti nunciaturai ügyvivőnek, Róma, 1930. március 27., *Források*, II/4/5, 256–257., 103–103a. sz. dokumentum. További iratok: *Források*, II/4/5, 258., 104. sz., 259–260., 106–107. sz., 262–65., 109–110. sz. dokumentumok.

798 Papp Antal érsek, apostoli kormányzó átíratja Tisserant bíborosnak, Miskolc, 1938. február 2., *Források*, II/4/5, 607–610., 293. sz. dokumentum. További iratok: *Források*, II/4/5, 615–618., 296–298. sz., 633–634., 619., 301. sz., 628–629., 304. sz., 632–634., 307–308. sz. dokumentum.

Kárpátalja visszatérése azt bizonyították, hogy a trianoni határok nem voltak megváltozhatatlanok.⁷⁹⁹

A két világháború közötti korszak magyar görögkatolikus történetének kétségtelenül legjelentősebb eseménye az Apostoli Kormányzóság létrejötte volt. Bár ideiglenes megoldásként és – a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításához hasonlóan – nem jelentéktelen politikai mellékzöngék kíséretében létesült, a Kormányzósággal a trianoni Magyarország területén új görögkatolikus egyházkormányzati egység, Papp Antal érsek személyében pedig egy második görögkatolikus főpásztor jelent meg. Ennek a helyzetnek a kezelése és az egész magyar görögkatolikusság javára fordítása nagy kihívást jelentett a kortársaknak.

A Miskolc városának hovatartozása körüli polémia viszont sajnálatos módon megalapozta az egyházmegye és a kormányzóság közötti viszonyt. A Miskolcra benyújtott igényre válaszként Miklósy püspök csak szigorú feltételeket megfogalmazva engedélyezte azt, hogy a városban letelepült Papp érsek liturgikus szolgálatokat végezhesen a Búza téri templomban. Előírta, hogy a kormányzó a parókiális templom liturgikus rendjét meg nem zavarva végezhet főpapi liturgiát.⁸⁰⁰ Ezt a barátságtalannak tűnő rendelkezést a Szentszék is jóváhagyta,⁸⁰¹ mégpedig a fentebb már említett sajátos – a bizánci rítuson belüli – különbség miatt. Amint láthattuk, ez utóbbi a gyakorlatban azt jelentette, hogy a liturgiában az átváltoztatás szavait kivéve mindent magyarul végeztek, míg Papp Antal érsek ósláv nyelven tartotta a szertartásokat, ahogyan a joghatósága alá tartozó parókiák hivatalos liturgikus nyelve is az ósláv volt. Mivel

799 A Kormányzóság parókiáinak száma nemcsak a természetes fejlődés eredményeként nőtt (1945-ig öt új parókia létesült), hanem az államhatárok módosításának következtében is. Az első bécsi döntést (1938) követően a Magyarországhoz visszatért területeken az Eperjesi Egyházmegye kassai esperesi kerületének hat parókiája, majd pedig Kárpátalja visszatérése (1939) után újabb öt parókia került a Kormányzósághoz. Ezzel egyidejűleg az eredetileg munkácsi egyházmegyés Rudabányácska és Beregdaróc (a Kormányzóság megalapításakor még leányegyház) visszatértek anyaegyházmegyéikhez. Papp Antal érsek már nem érte meg (1945. december 24-én elhunyt), hogy a második világháború utáni határrendezések eredményeként ezek a parókiák visszatértek az Eperjesi Egyházmegyéhez, illetve az ismét Magyarországon maradt Rudabányácska és Beregdaróc immár a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez nyert besorolást.

800 Miklósy püspök átirata Tacci bíborosnak, a Keleti Kongregáció titkáranak, Nyíregyháza, 1926. február 7., *Források*, II/4/5, 72–73., 7. sz. dokumentum. Miklósy püspök nem rejtette véka alá azt a véleményét sem, hogy a kormányzóság létrehozását szükségtelennek tartotta. Sérelmezte továbbá, hogy az egyházmegyéje területén letelepedett Papp érsek első intézkedéseinek egyikével a Hajdúdorogi Egyházmegye területi épségét támada. Amint azt korábban a *Christifideles graeci* bulla revíziójával kapcsolatban láthattuk, Miklósy püspök nem volt a kompromisszumok embere.

801 Sincero bíboros, a Keleti Kongregáció titkáranak utasítása Orsenigo budapesti nunciusnak, Róma, 1926. március 10., *Források*, II/4/5, 80–81., 13. sz. dokumentum.

magá Papp érsek is elzárkózott attól, hogy a liturgikus nyelv tekintetében igazodjon a parókiális templom gyakorlatához, a Szentszék is helyesnek tartotta ezt a fajta elkülönülést.

A liturgikus nyelv egyéb konfliktusok forrása is volt. A világháború után a Hajdúdorogi Egyházmegye parókiáin egyre jobban terjedt a magyar nyelv használata. Az egyházmegye vezetői kifejezetten törekedtek is arra, hogy a közbeszédben és a hivatalos nyelvezetben a Hajdúdorogi Egyházmegye „magyar” egyházmegyeként, sőt az „egyetlen magyar” egyházmegyeként kerüljön említésre. Az 1930-as években indult rádiós liturgiaközvetítések segítették ezeket a törekvéseket. Papp Antal érsek azonban – jóllehet magyarságát és a magyar állam iránti lojalitását soha senki meg nem kérdőjelezte – az ószláv liturgia megőrzésének híve volt. Úgy vélte, hogy az általa vezetett Apostoli Kormányzóságnak – kicsiny mérete ellenére – történelmi küldetése volt. Ahogyan azt az 1929-ben Rómába küldött ad limina-jelentésében kifejti, az a meggyőződés alakult ki benne, hogy a csehszlovák kormányzat a skizmatikus mozgalom támogatásával fel fogja számolni az Eperjesi és a Munkácsi Egyházmegyéket, így a térség egyetlen ószláv nyelvű katolikus egyházkormányzati egysége a magyarországi Apostoli Kormányzóság lesz. Ennek pedig történelmi feladata, hogy védőbástyaként és őrtoronyként mentse át az ószláv nyelvű görögkatolicizmust kedvezőbb időkre.⁸⁰² Az ószláv nyelvű liturgikus hagyomány megőrzése iránt érzett felelőssége is közrejátszott abban, hogy amíg lehetett, próbálta megakadályozni az ószláv nyelv teljes kiszorulását a kormányzóság templomaiból. Rosszallással vette tudomásul, hogy a magyar nyelvhasználat igénye a Kormányzóság egyes parókiáin is megjelent, sőt a rakacai parókia hívei már Horthy Miklós kormányzónál is sürgették az ószláv nyelv elhagyását és a magyar nyelv bevezetését. A két világháború közti magyar társadalmat jellemző nacionalista gondolkodás hatással volt a Kormányzóság papjaira és híveire is, akik a Hajdúdorogi Egyházmegye „magyar” görögkatolikusaival összevetésben az ószláv nyelv miatt hátrányos megkülönböztetést érzekeltek. Míg a hivatalos népszámlálási adatok azt mutatták, hogy például a rakacai parókia hívei kivétel nélkül magyarnak vallották magukat, a hétköznapi életben újra és újra magyarságuk megkérdőjelezésének jeleivel szembesültek. Ezért – ahogyan azt Papp érsek találóan megfogalmazza – „úrrá lett rajtuk az a hiú törekvés, hogy a magyar liturgia bevezetésével rendkívüli nemzeti érdemeket szerezzenek”.⁸⁰³ Papp Antal érsek ennek hatására kénytelen volt engedélyezni, hogy a hívek magyar éneke és válaszai mellett a pap is énekelheti magyarul

802 Papp Antal érsek, apostoli kormányzó ad limina-jelentése, Miskolc, 1929. december 10., *Források*, II/4/5, 231–250., 98. sz. dokumentum.

803 Papp Antal érsek átirata Rotta budapesti nunciushoz, Miskolc, 1938. augusztus 8., *Források*, II/4/5, 648–651., 321. sz. dokumentum.

az ekténiákat, de a liturgia „lényegi” részeit továbbra is ószláv nyelven köteles végezni. Ezen rendelkezése miatt viszont a Szentszéknél jelentették fel.⁸⁰⁴ Tehát előállt az a különös helyzet, hogy a magyarságához való ragaszkodása miatt Csehszlovákiában meghurcolt, a szláv nyelv iránt különösebb érdeklődést nem mutató Papp Antal érsek Magyarországon – a katolikus egyház érdekeit szem előtt tartva – az ószláv liturgikus nyelv védelmezője lett, ami miatt a híveivel és a nemzeti irányvonalat erőteljesen képviselő kormányzattal is konfliktusa támadt.⁸⁰⁵

Az a fajta társadalmi stigmatizáció, amit a rakacai hívek is érzéltek, ugyanaz a jelenség, amely ellen a magyar görögkatolikusok oly hosszan küzdöttek, és amely 1912-ben a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását kísérő eufóriában végérvényesen meghaladottnak tűnt. A trianoni sokk azonban – és különösen a bűnbakkeresés kényszere – a magyar társadalomban felélesztette a görögkatolikusokkal szembeni gyanakvást, és újjáéledt az a gondolkodás, amely szerint „megbízható” magyar nem lehet bizánci szertartású. Ennek a kirekesztő gondolkodásnak az egyik legnagyobb visszhangot keltő megnyilvánulása Matolcsy Mátyás képviselő parlamenti interpellációja volt 1937 novemberében. Az akkor éppen kisgazdapárti (egy évvel később keresztény nemzeti szocialista, majd 1939-től nyilaskeresztes párti) országgyűlési képviselő nehezményezte, hogy a szatmári Károlyi-birtokok betelepítése során görögkatolikus vallású cselédek is földhöz jutottak: „bejártam azt a vidéket, tessék megvizsgálni a telepített cselédemberek faji eredetét és azt méltóztatik látni, hogy azok között 60%-ban görögkatolikus román eredetű nép szerepel. Én távolról sem kívánom megvádolni ezeket az embereket és távolról sem kívánom kétségbe vonni jó magyarságukat, de arra mégis súlyt helyeznék, hogy a határ mellett, egy-két kilométernyire a határtól tiszta magyar fajú, egészen biztos, hogy rendíthetetlen magyar fajiságú emberek jussanak magyar földhöz”.⁸⁰⁶ Ugyan az interpellált Darányi Kálmán miniszter mindössze egyetlen – cáfoló – mon-

804 A szentszéki vizsgálatról és a rakacai ügyről bővebben: Véghseő, 2017.

805 Egészen abszurd módon még azzal is megvádolták, hogy az ószláv liturgikus nyelven keresztül „ukrainizálni” akarja az Apostoli Kormányzóság híveit. Valójában pedig – amint láthattuk – mindent megtett azért, hogy a munkácsi püspöki székbe ne a valóban ukrán szellemiségű Nyárádi püspök kerüljön. A Papp érsekkel szembeni vád annyira igazságtalan volt, hogy még a Keleti Kongregációt vezető és Nyárádi püspököt mindenben támogató Tisserant bíboros is úgy gondolta, hogy egy pápai kitüntetés adományozásával kellene a vádaskodásra válaszolni. Tisserant bíboros, a Keleti Kongregáció titkárának utasítása Rotta budapesti nunciusnak, Róma, 1937. március 11., *Források*, II/4/5, 531–532., 244. sz. dokumentum.

806 Matolcsy Mátyás kisgazdapárti képviselő parlamenti interpellációja Darányi Kálmán földművelési miniszterhez a birtokpolitikai döntések nemzetiségi vonatkozásairól, Budapest, 1937. november 17., *Források*, II/4/5, 231–250., 267. sz. dokumentum. Idézi: Pirigyi, 1990, 129.

dattal reagált („Nem felelnek meg továbbá a valóságnak azok az adatok sem, amelyeket a képviselő úr az Aportházán letelepített gazdasági cselédek nemzetiségi megoszlása tekintetében hozott fel.”),⁸⁰⁷ a görögkatolikus társadalomban nagy visszhangot keltett egy szociális és társadalmi kérdés faji-vallási alapon tárgyalása a nyilvános politikai térben. Prodán János, aki ekkor már a görögkatolikus érdekképviselő veteránjának számított, a *Görögkatolikus Szemlében* utasította vissza Matolcsy képviselő gyanúsítgatásait. A nemzeti hívószavakra érzékeny szélsőjobboldali politikus figyelmét felhívta arra, hogy „Szent István királyunk édesanyjának, Gyula erdélyi vezér leányának, Saroltának rítusát”⁸⁰⁸ követő magyarokat próbál meg stigmatizálni és a társadalomból kirekeszteni. Görögkatolikus papok tiltakoztak egyénileg⁸⁰⁹ és testületileg⁸¹⁰ is, felidézve a magyar görögkatolikusok küzdelmének különböző szakaszait a nagy háború során tanúsított hazafias helytállással bezárólag. A legkülönlegesebb tiltakozás azonban a politikai paletta szélsőjobbjáról érkezett Budaváry László egykori nemzetgyűlési képviselő, antiszemita publicista tollából.⁸¹¹ A görögkatolikus tanítócsaládból származó Budaváry – eredetileg Pliszka – a trianoni határok kijelölése után települt a fővárosba, és az 1920-as években Pestújhely közéletében szerzett magának kétes hírnevet fizikai atrocitásoktól sem visszariadó antiszemita akcióival és a zsidók ellen uszító írásaival. A ruszin származását éveken át következetesen tagadó, majd azt egy sajtóper során kényszeredetten elismerő Budaváryt⁸¹² „felháborította” – és minden bizonnyal nyugtalanította – az a gondolat, hogy faji és vallási alapon megbízhatatlannak lehet nevezni azt a társadalmi réteget is, melyhez ő maga is tartozott, s nem csak azt, amely iránt gyűlöletet érzett és táplált. A *Görögkatolikus Szemlében* megjelent vezércikkében bocsánatkérést követelt Matolcsy Mátyástól, de erre nem került sor.

A Matolcsy-ügyben manifesztálódott probléma súlyos és egészen konkrét következményekkel is járt. Mivel a társadalmi stigmatizációnak a hétköznapi életben is komoly megnyilvánulásai voltak (az államigazgatásban például az alkalmazás vagy a munkahelyi előmenetel is függhetett ettől), az egyéni életstratégiák kialakítása során nagyon sok görögkatolikus jutott arra a döntésre, hogy elhagyja rítusát. A rítusváltást megkönnyítette az, hogy 1929-től kezdő-

807 Képviselőházi napló, 1935. XVI. kötet, 350.

808 Prodán János vezércikke a *Görögkatolikus Szemlében*, 1937. december 12., *Források*, II/4/5, 579–581., 279. sz. dokumentum. Prodán János az 1900. évi római zárandoklaton még egyetemistaként vett részt.

809 Szuvák József bökönyi parókus nyílt levele a *Magyarság* 1937. november 24-i számában.

810 Az érintett terület görögkatolikus papjainak Nyírcsászáriban 1937. november 21-én tartott gyűlésének nyilatkozata a *Nemzeti Újság* 1937. november 24-i számában.

811 Budaváry László vezércikke a *Görögkatolikus Szemlében*, Budapest, 1937. december 25., *Források*, II/4/5, 587–592., 284. sz. dokumentum.

812 Budaváryról bővebben: Eöry, 2018.

dően a Keleti Kongregáció a nunciusok jogkörébe utalta az ügyet, ami jelentős változás volt a korábbi gyakorlathoz képest.⁸¹³ A budapesti nunciatura iratai között az 1930-as évekből nagy számban találunk rítusváltoztatási kérelmeket, melyek jelentős része házasságkötéshez fűződik.⁸¹⁴ Ezekben az esetekben a görögkatolikus fél jellemzően azzal indokolja rítusváltoztatási kérelmét, hogy anélkül jövendőbelijének családja egészen egyszerűen nem fogadja be. A rítusváltoztatások megtizedelték a görögkatolikus értelmiséget, hiszen jellemzően a városi környezetben élők jutottak erre a döntésre. De találunk egész parókiákat érintő (részben sikeres) rítusváltoztatási kísérleteket vidéken is. Ez utóbbiak esetében többnyire a hívek és a görögkatolikus parókus közötti konfliktusok is szerepet játszottak.⁸¹⁵

Miklós püspök igyekezett megfékezni a rítusváltoztatási hullámot azzal, hogy többnyire megtagadta az elbocsátót (*episcopus a quo*), de próbálkozásai-val valójában csak a latin főpásztorok ellenszenvét tudta kiváltani. Bizonyos esetekben azonban az elbocsátóra sem volt szükség. A hajdúdorogi püspök joghatósága ugyanis a *Christifideles graeci* bulla értelmében területi, és nem személyes volt. Ez azt jelentette, hogy azok a görögkatolikus hívek, akik nem a bullában felsorolt parókiák (vagy filiák) valamelyikének területén éltek, nem tartoztak a hajdúdorogi püspök joghatósága alá. Főpásztoruk a területileg illetékes római katolikus megyéspüspök volt. Ennek következtében – ahogyan arra Hanauer Árpád István váci megyéspüspök 1928-ban rámutatott⁸¹⁶ – az ilyen esetekben az elbocsátó püspök egyben a befogadó római katolikus főpásztor volt. A Keleti Kongregáció elismerte a jogi érvelés igazát, de egyúttal figyelmeztetett arra is, hogy a rítusváltásnak indokoltnak kellett lennie, de a méltányolható okok között a nemzeti önazonosság (vagyis a stigmáktól való szabadulás igénye) nem szerepelt. Mivel azonban a magyarországi rítusváltások oka szinte mindig ez utóbbi volt, a Kongregáció arra utasította a váci püspököt, hogy az általa felvázolt jogi érvelést ne hozza nyilvánosságra, és ne ösztönözze a rítusváltásokat.⁸¹⁷ Nincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy Hanauer püspök mennyire tanúsított önmérsékletet, de az egyházmegyéje területén élő

813 Addig Rómába kellett felterjeszteni a kérelmeket. A rendelkezést 1940-ben vonták vissza. Szlávik, 2006, 171–172.

814 Például AAV Arch. Nunz. Budapest, Busta 54. 1937 fasc. 2/1–5. fol. 235–533.

815 Homrogd, Sajóvámos és Tarcál ügye: *Források*, II/4/5, 26., 29–30., 32–33a., 35., 37–42., 76., 126–129., 131–132., 134., 136., 181–184a., 186–209. sz. dokumentum.

816 Hanauer Árpád István váci püspök átíratja Orsenigo budapesti nunciusnak, Vác, 1928. október 20., *Források*, II/4/5, 193–194., 69. sz. dokumentum.

817 Sincero bíboros, a Keleti Kongregáció titkárának utasítása Orsenigo budapesti nunciusnak, Róma, 1929. január 10., *Források*, II/4/5, 198–199., 73. sz. dokumentum. A nuncius átíratja Hanauer püspöknek, Budapest, 1929. január 16., *Források*, II/4/5, 199–200., 74. sz. dokumentum.

görögkatolikusok lelkipásztori ellátásával kapcsolatos magatartásából arra lehet következtetni, hogy a görögkatolikus hívek latin rítusra történő átlépését kifejezetten támogatta. 1935 nyarán ugyanis Rákospalota, Újpest és Pestújhely görögkatolikus polgárai azzal a kéréssel fordultak a Keleti Kongregációhoz, hogy számukra parókia létesüljön. Saját kezdeményezésből a három településen mintegy ezerkétszáz görögkatolikus hívőt írtak össze. Jelezték, hogy a belső gazdasági migráció eredményeként ez a szám meredeken emelkedni fog. Megállapították továbbá, hogy a görögkatolikus gyermekeket megkeresztelő római katolikus plébánosok gyakran latin szertartásúként anyakönyvezik a megkeresztelteteket. A budapesti görögkatolikus templomok (Rózsák tere, Kőbánya és a budai Szent Flórián-templom) olyan nagy távolságra vannak, hogy a rendszeres liturgialátogatás nem lehetséges.⁸¹⁸ Hanauer püspök a Keleti Kongregáció érdeklődésére azt a választ adta, hogy megalapozatlannak tartja a görögkatolikus parókia megalapítására vonatkozó igényt. A görögkatolikus hívek számát elenyészőnek ítélte a római katolikusokéhoz képest. A három településen bőségesen állnak rendelkezésre könnyen elérhető római katolikus templomok, míg egy görögkatolikus templom felépítése csak megnehezítené a görögkatolikus hívek életét. Hasonlóképpen hátrányosnak ítélte azt is, hogy a görögkatolikus gyermekek külön iskolai hitoktatását egy görögkatolikus parókus nem tudná megoldani. Véleménye szerint az igény mögött nem valós lelkipásztori szükséglet, hanem nacionalista és politikai törekvés áll, ami a magyar nyelv liturgikus használatának terjesztését kívánja szolgálni. Ez a római katolikus híveket csak összezavarná, ezért a törekvés nem támogatandó.⁸¹⁹ Rotta nuncius teljes mértékben elfogadta és támogatta a váci püspök érvelését, és azt javasolta a Keleti Kongregációnak, hogy ne válaszoljon a kérvényre, vagy adjon kitérő választ.⁸²⁰ A Kongregáció végül az elutasító válasz mellett döntött,⁸²¹ de ezzel az ügy nem zárult le. A sajtó is foglalkozni kezdett a kérdéssel. A *Pesti Hírlap* cikke a Pest környéki görögkatolikusok számát ötezerre becsülte, és magyar nyelvű lelkipásztori ellátásukat nemzeti ügyként tálalta, amivel egyébként annak a lehető

818 A Rákospalota-Újpest-Pestújhelyi Görögkatolikus Egyházközség Előkészítő Bizottságának felterjesztése a Keleti Kongregációhoz egy új görögkatolikus parókia felállítására tárgyában, Rákospalota, 1935. július 3., *Források*, II/4/5, 499–500., 218. sz. dokumentum.

819 Hanauer váci püspök átirata Rotta budapesti nunciushoz, Vác, 1935. július 23., *Források*, II/4/5, 508–510., 226a. sz. dokumentum.

820 Rotta budapesti nuncius jelentése Giuseppe Cesarini érseknek, a Keleti Kongregáció szubsztitútusának, Budapest, 1935. augusztus 3., *Források*, II/4/5, 507., 226. sz. dokumentum.

821 Cesarini érseknek, a Keleti Kongregáció szubsztitútusának utasítása Rotta budapesti nunciushoz, Róma, 1935. október 15., *Források*, II/4/5, 510., 227. sz. dokumentum.

legtöbbet ártott.⁸²² 1937-ben újabb kérvény indult útnak Rómába, ezúttal már a kispesti, pestszentlőrinci, csepeli és pesterzsébeti hívek nevében is.⁸²³ Mind Hanauer püspök,⁸²⁴ mind pedig Rotta nuncius⁸²⁵ kitartott korábbi álláspontja mellett, de ezúttal a Keleti Kongregáció alaposabb vizsgálatra törekedett,⁸²⁶ mivel a keleti katolikusok rítus szerinti lelkipásztori ellátását nem a latin rítusra való átvezetéssel kívánta megoldani. Ezt az álláspontját a Kongregáció Serédi hercegprímás megszólításával is igyekezett kihangsúlyozni, és felvetette, hogy jelöljenek ki egy templomot a görögkatolikusok számára, és nevezzenek ki püspöki delegátust a lelkipásztori ellátásuk érdekében.⁸²⁷ A hercegprímás maga sem látott lehetőséget egy önálló parókia felállítására, elsősorban azért, mert a hívek nemcsak kevesen, de szegények is voltak. Helyeselte a görögkatolikus pap megbízását a latin rítusú egyházmegyei kereteken belül, de csak akkor, ha az ezzel kapcsolatos költségeket a hívek vállalják.⁸²⁸ Hanauer püspök nagyon nehezen fogadta el azt, hogy a kérdés napirenden maradt. Rotta nunciushoz 1938 februárjában írt levelében tett néhány megjegyzést, melyek segítenek megérteni a görögkatolikus-kérdéshez való hozzáállását. Mint írja, ha csak arról lett volna szó, hogy évente egyszer egy bazilita szerzetes (vagy egy nőtlen görögkatolikus pap) húsvét környékén az egyházmegyéjében „kirándulna” és gyóntatna és misézne, nem támasztott volna akadályokat. De úgy ítélte meg, hogy az egész történet mögött az áll, hogy néhány fanatikus propagandista felháztította azokat a híveit, akik ugyan hivatalosan valóban görögkatolikusok, de ezt korábban maguk sem tudták. Római katolikus környezetben születtek, latin rítusú templomban keresztelték őket, és lelki életüket a sokkal fejlettebb és léttel teli római katolikus egyházban élhették. Ha ez a helyzet egy évente egyszer felbukkanó görögkatolikus pap miatt megváltozik, akkor ezeket a híveket

822 A *Pesti Hírlap* cikke a Pest környéki görögkatolikusok szervezkedéséről, Budapest, 1936. szeptember 13. *Források*, II/4/5, 524–526., 240. sz. dokumentum.

823 Pest környéki görögkatolikus hívek kérvénye XI. Piusz pápához egy új görögkatolikus parókia alapítása tárgyában, Rákospalota, 1937. május 3., *Források*, II/4/5, 537–541., 250. sz. dokumentum. További iratok: *Források*, II/4/5, 524–526., 276., 295., 298–300. sz. dokumentumok.

824 Hanauer váci püspök átírata Rotta nunciushoz, Vác, 1937. augusztus 17., *Források*, II/4/5, 544–545., 253b. sz. dokumentum.

825 Rotta nuncius jelentése Tisserant bíboros, a Keleti Kongregáció titkárának, Budapest, 1937. augusztus 23., *Források*, II/4/5, 542–543., 253. sz. dokumentum.

826 A Keleti Kongregáció feljegyzése, Vatikánváros Állam, 1937. május 26. és 1937. szeptember 1., *Források*, II/4/5, 541., 251. sz. dokumentum és 546., 254. sz. dokumentum.

827 Cesarini, a Keleti Kongregáció asszessorjának átírata Serédi hercegprímáshoz, Róma, 1937. szeptember 11., *Források*, II/4/5, 546., 255. sz. dokumentum.

828 Serédi hercegprímás átírata Cesarini asszessorhoz, Esztergom, 1937. november 1., *Források*, II/4/5, 553–554., 260. sz. dokumentum.

a maguk „görög lelkiismerete” felmenti a római katolikusokkal való közösség alól. Mindig elégedetlen kisebbségként fognak élni a latin parókiák területén, anélkül, hogy keresnék a kapcsolatot a plébánosukkal és a püspökökkel. Idővel pedig a vegyes házasságok révén a reformátusok elragadják őket... Bár a Kongregáció nem akarta a megoldásba bevonni a liturgikus nyelv kérdését, Hanauer püspök ezt nem látta lehetségesnek: „Ismerem a magyar liturgia teljes történetét. Én is magyar vagyok, s egy rémálomnak tartom, hogy kulturálisan alacsonyabb rangú, a katolikus egyházba mindössze 2–300 éve visszatért népek saját népnyelvüket használhatják a liturgiában – mert valójában ez történik – míg a 900 éves múlttal büszkélkedő magyar katolicizmus nem élhet ezzel a lelkipásztori szempontból rendkívül hatékony eszközzel.”⁸²⁹

Hanauer püspök sorai nem igényelnek különösebb kommentárt. Jól illusztrálják azt a légkört, melyben a Hajdúdorogi Egyházmegye és az Apostoli Kormányosság területén kívül élő görögkatolikusok lelkipásztori ellátása zajlott. Mivel a belső migráció miatt a nagyvárosokban és környékükön megtelepülő görögkatolikusok létszáma egyre növekedett, a rítus szerinti pasztorációjuk problémája is egyre hangsúlyosabbá vált. A Pest környéki hívek kezdeményezése csak az első megnyilvánulása volt annak a hosszú évtizedeken át napirenden maradó, számos konfliktussal terhelt problémakörnek, amit görögkatolikus szórványkérdésnek szoktunk nevezni.

A szórványkérdés lényege az, hogy – amint fentebb már jeleztük – az 1912-ben kiadott *Christifideles graeci* bulla rendelkezései szerint – az akkori kompromisszumok egyikének köszönhetően – a hajdúdorogi püspök joghatósága területi, és nem személyi jellegű volt. Ez a román püspökök féltelmei miatt került ebben a formában meghatározásra. Amint láthattuk, a román főpásztorok attól tartottak, hogy ha a hajdúdorogi püspök joghatósága a magyar görögkatolikus hívekre is kiterjed, akkor egyházmegyéiket további veszteségek fogják érni. A Szentszék figyelembe vette ezeket a féltelmeket, és ezért a hajdúdorogi püspök joghatósága csak az alapító bullában nevesített parókiákra és filiáikra terjedt ki. A trianoni Magyarországon a társadalmi, demográfiai és gazdasági viszonyok megváltozásával a területi alapú joghatóság a görögkatolikus hívek lelkipásztori ellátásának komoly akadálya lett. Ha például egy, a Hajdúdorogi Egyházmegye területén kívüli lakóhelyen élő görögkatolikus jegyespár házasságot kívánt kötni, akkor az esketésre illetékes pap a helyi római katolikus plébános volt, akinek jogában állt latin rítusban megesketni őket, s nem volt köteles bizánci rítusú papról gondoskodni abban az esetben sem, ha azt a jegyesek kifejezetten kérték. Ez a helyzet nem vezethetett máshoz, mint a szórványban élő görögkatolikus hívek beolvadásához a latin rítusú közösségekbe.

829 Hanauer váci püspök átirata Rotta budapesti nunciusnak, Vác, 1938. február 4., *Források*, II/4/5, 613–615., 295a. sz. dokumentum.

Tehát az 1912-ben megfogalmazott rendelkezés a körülmények megváltozása miatt felülvizsgálatra szorult volna, de erre a Hanauer püspök példáján keresztül bemutatott mentalitás miatt nem volt esély. Ahogyan látni fogjuk, csak a II. Vatikáni Zsinat után kerülhetett sor érdemi változásra.

A lelkipásztori tevékenység személyi feltételeinek megteremtésében döntő szerepe lett volna egy görögkatolikus papnevelő intézetnek. Jóllehet a *Christifideles graeci* bulla a legelső feladatok egyikeként jelölte meg a papnevelő intézet felállítását, és erre a magyar kormány kötelezettséget is vállalt, arra még a két világháború közötti időszakban sem került sor. Ez súlyos károkat okozott a Hajdúdorogi Egyházmegyének, különösen 1928-tól kezdődően, amikortól az esztergomi papnevelő intézet kapui – Serédi hercegprímás döntése eredményeként⁸³⁰ – váratlanul bezárultak a görögkatolikus papnövendékek előtt. Ez azért is volt fájdalmas tapasztalat, mert 1921-ben éppen Csernoch hercegprímás akadályozta meg a nyíregyházi papnevelő intézet felállításáról hozott kormányhatározat végrehajtását, mégpedig azzal az érveléssel, hogy a hatalmas esztergomi papnevelőben rengeteg szabad hely van.⁸³¹ A görögkatolikus papnövendékek ezt követően a budai Szent Imre Kollégiumban találtak ideiglenes befogadásra,⁸³² majd pedig korlátozott létszámban a Központi Papnevelő Intézetbe nyertek felvételt.⁸³³ Ezzel egyidejűleg a kormányzat tárgyalásokat kezdeményezett az ügyben Miklós püspökkel és Nyíregyháza várossal.⁸³⁴ Bár Miklós püspök Serédi hercegprímás segítségét is kérte, hogy az ígért papnevelő intézet a székhelyén épüljön fel,⁸³⁵ a kormány 1930-ban úgy döntött, hogy a kiépülőben lévő szegedi felsőoktatási intézményrendszerben kapjon helyet egy görögkatolikus papnevelő intézet is, és ez legyen a Hajdúdorogi Egyházmegye szeminá-

830 Miklós püspök átirata Serédi hercegprímáshoz, Nyíregyháza, 1928. augusztus 8., *Források*, II/4/5, 178–179., 60. sz. dokumentum. A hercegprímás azzal magyarázta döntését, hogy a papképzés időtartamának egy évvel történt meghosszabbítása, illetve a fővárosban kialakított új lelkési álláshelyek miatt az esztergomi szeminárium más egyházmegyékből érkező papnövendékeket nem tud fogadni. Serédi hercegprímás átirata Miklós püspökhöz, Esztergom, 1928. augusztus 24., *Források*, II/4/5, 180., 61. sz. dokumentum.

831 Miklós püspök átirata Bethlen István miniszterelnökhöz, Nyíregyháza, 1921. december 28., *Források*, II/4/4, 310–312., 142. sz. dokumentum.

832 Végheő Dániel hajdúböszörményi parókus felterjesztése Miklós püspökhöz, Nyíregyháza, 1928. szeptember 14., *Források*, II/4/5, 184., 65. sz. dokumentum.

833 Miklós püspök és Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter levélváltása, Nyíregyháza, 1929. június 14. és Budapest, 1929. július 29., *Források*, II/4/5, 218–219. és 221–222., 85. és 87. sz. dokumentumok.

834 Steinecker István miniszteri tanácsos átirata Miklós püspökhöz, Budapest, 1928. október 20., *Források*, II/4/5, 192–193., 68. sz. dokumentum.

835 Miklós püspök átirata Serédi hercegprímáshoz, Nyíregyháza, 1928. november 9., *Források*, II/4/5, 195–196., 71.

riumának végleges megoldása. Mivel akkor Szegeden még csak görögkatolikus parókia sem volt, Miklósy püspök elutasította ezt a megoldást. „[...] majd jön más idő, más emberek; jogainkat nem szabad feladnunk” – mondta az egyházmegyei szentszék ülésén.⁸³⁶ Történetek próbálkozások arra is, hogy a Keleti Kongregáció javaslatának megfelelően magyar görögkatolikus papnövendékek a római Pápai Görög Kollégiumba is felvételt nyerjenek. Végül ezek a törekvések sem vezettek sikerre.⁸³⁷

A görögkatolikus papképzés ügyének alakulása – pontosabban elhanyagolása – jó példája annak, hogy a két világháború közti időszakban a görögkatolikus egyház társadalmi és politikai súlya csekély volt, a hatékony érdekképviselet feltételei nem fejlődtek ki. Erről a szinte reménytelen helyzetről ifj. Gróh István a *Görögkatolikus Szemlé*ben így írt: „Magyar társadalmunk pedig vár, várja, hogy mikor hallgatunk el. Kormányunk, amelynek elődje kötelező ígéretet tett a hajdudorogi püspökség felállításakor, hogy megépíti, megszervezi az ehhez való kultúrintézeteket, nagy tehetetlenségében és szegénységében ugyancsak vár. Hát elhallgatunk mi is egyszer. A legmakacsabb síró is kimerül végre, abbahagyja, elhallgat, de ez a hallgatás az elmúlás.”⁸³⁸

A hatékony görögkatolikus érdekképviselet sajátos körülmény is akadályozta, ami Miklósy István püspök politikai meggyőződéséből fakadt. A hajdudorogi főpásztor közismerten meggyőződéses legitimista volt, aki nehezen tudta elfogadni, hogy az ország élén nem király, hanem egy református kormányzó áll. Ez a hozzáállása 1924-ben egy olyan kellemetlen helyzethez vezetett, mely egészen a kormányig is eljutott. A nyíregyházi honvédállomás-parancsnokság a görögkatolikus templomban szent liturgiát kívánt végeztetni Horthy Miklós kormányzóért, annak születésnapja alkalmából. Az őt felkereső tisztet Miklósy püspök ugyan nem utasította el, hanem a parókushoz irányította, de egy olyan megjegyzés kíséretében, ami felháborította Csáky Károly honvédelmi minisztert. Miklósy püspök ugyanis megjegyezte, hogy mivel a kormányzó református, „a mi könyörgésünk azt hiszem úgy sem ér sokat”. A miniszter kivizsgálást és intézkedést kért a kultuszminisztertől.⁸³⁹ Ez meg is történt, és a kivizsgálás alkalmat teremtett Miklósy püspöknek arra, hogy a katolikus egyház törvénykönyvének 2262. kánonját idézve védje meg álláspontját. Ez

836 A Hajdúdorogi Egyházmegye szentszékének 1930. július 3-án tartott ülésének jegyzőkönyve, Nyíregyháza, 1930. július 3., *Források*, II/4/5, 280–282., 112. sz. dokumentum.

837 Miklósy püspök átirata Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Nyíregyháza, 1930. február 18., *Források*, II/4/5, 251–252., 100. sz. dokumentum.

838 „Mik vagyunk igazában?” Ifj. Gróh István vezércikke a *Görögkatolikus Szemle* 1930. február 16-i számában, *Források*, II/4/5, 250–251., 99. sz. dokumentum.

839 Csáky honvédelmi miniszter átirata Klebelsberg kultuszminiszterhez, Budapest, 1924. július 18., *Források*, II/4/4, 694., 340a. sz. dokumentum.

ugyanis a katolikus egyházból kiközösítettek – mint például a református Horthy kormányzót – kizárja az egyház nyilvános könyörgéseiből. A hívek magánimádságaikban imádkozhatnak értük, de a papok privát misét is csak a megtérésükért végezhetnek.⁸⁴⁰ Ugyanakkor a magyar katolikus püspöki kar nem osztotta Miklós püspök álláspontját, és – ahogyan azt Csernoch hercegprímás a kultuszminiszternek írásban is megfogalmazta – „a szentmise megtartásának egyházi szempontból akadályja nincs s ugyanazért kívánatos, hogy a lelkészek mindenütt készségesen teljesítsék az erre vonatkozó óhajt, ha az bármely oldalról fölmerül”.⁸⁴¹ Ez az epizód csak egyike azoknak az eseteknek, mikor Miklós püspök a kormányzattal szembekerült, a püspöki karon belül pedig magára maradt. A szegedi szemináriummal kapcsolatos – fentebb idézett – megjegyzése („majd jön más idő, más emberek”) is arra utal, hogy korának politikai berendezkedésétől idegenkedett. Mindez összességében azt eredményezte, hogy a görögkatolikusok szempontjából létfontosságú, az állam támogatását igénylő ügyekben nem történt előrelépés.

A Miklós püspök személyiségéből fakadó nehézségeket a görögkatolikus világiak próbálták némileg ellensúlyozni. Ennek a magyar görögkatolikus egyházban komoly hagyományai voltak, hiszen a hajdúdorogi és a budapesti világiak évtizedeken át tartó mozgalma és áldozata nélkül valójában magyar görögkatolikus egyházzal sem beszélhetnénk. A hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság Miklós püspök felszentelése után kimondta feloszlását. Az első világháború végén a budapesti székhelyű Országos Bizottság is gyakorlatilag megszűnt. 1920 után mindenképpen szükségesnek mutatkozott egy új, országos hatáskörű szervezet létrehozása, mely lehetőséget biztosít a világi hívek bekapcsolódására is. Ennek megszervezésére négy pap – Maxim Atanáz, a máriapócsi bazilita rendház előjárója, Fedák Miklós leveleki, Kozma János nyírcsászári és Végheő Dániel nyírbaktai parókus – tette meg az első lépéseket. Az új szervezet, a Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetsége (MAGOSZ) 1921. október 1-jén alakult meg Máriapócon. A Miklós püspök elnöklése alatt lezajlott alakuló nagygyűlésen hetven egyházközség háromszázhetven képviselője, s mintegy tizenötezer hívő vett részt. A MAGOSZ védnöke a főpásztor, világi elnöke pedig Illés József egyetemi tanár és országgyűlési képviselő lett. A MAGOSZ négy szakosztályt működtetett: hitbuzgalmi, kulturális, gazdasági és sajtószakosztályt. Ez utóbbi hozta létre a MAGOSZ-sajtóvállalatot, melynek gondozásában jelent meg a *Máriapócsi Naptár* és a *Görögkatholikus Tudósító* Kozma János irányítása alatt, majd pedig 1929-től – Gróh István,

840 Miklós püspök átirata Breyer helyettes államtitkárhoz, Nyíregyháza, 1924. augusztus 14., *Források*, II/4/4, 699–700., 344. sz. dokumentum.

841 Csernoch hercegprímás átirata Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Esztergom, 1924. december 13., *Források*, II/4/4, 722., 356. sz. dokumentum.

az Iparművészeti Főiskola rektorának szerkesztésében – a *Görögkatolikus Szemle*, mely összekötő kapocsként kívánt szolgálni az országban élő görögkatolikusok között. A Szövetség kísérletet tett egy görögkatolikus jellegű pénzintézet létrehozására is, de a Felső-Tisza-vidéki Bank a gazdasági válság miatt nem tudott kibontakozni. Az 1920-as évek végétől a MAGOSZ a budapesti katolikus napok keretében minden évben nagygyűlést rendezett, melyek egyik célja a görögkatolikusok és a magyar katolikus társadalom kapcsolatainak erősítése volt.⁸⁴² A görögkatolikus ügy képviselőjét felvállaló világiak közül kiemelkedik Illés József professzor, aki az 1920-as években rendszeresen kért magánkihallgatást XV. Benedek, majd XI. Piusz pápától, akiknek részletes jelentéseket készített a görögkatolikusok helyzetéről Csehszlovákiában és Magyarországon.⁸⁴³ Jogászként támogatta Papp Antal püspök küzdelmét a csehszlovák bíróságokon az elkobzott görögkatolikus templomok és ingatlanok visszaszerzése érdekében.⁸⁴⁴

A budapesti görögkatolikus ifjúság összefogására az eredetileg 1904-ben alakult, de 1921-ben teljesen újjászervezett Vasvári Pál Kör (VPK) vállalkozott. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc görögkatolikus hőségének példáját – elkötelezettségét és fiatalos lendületét – a Kör tagjai a magyar görögkatolikus ügy szolgálatában és az egyházhűségben kívánták követni. A VPK működését Krajnyák Gábor, a Rózsák téri parókia káplánja, majd parókusa irányította. Vezetése alatt a Kör jelentős anyagi támogatást is tudott biztosítani a szegényebb sorsú egyetemistáknak. Többen közülük egyedül ennek a támogatásnak köszönhetően tudták a magas egyetemi tandíjakat megfizetni.⁸⁴⁵ 1922-ben megalakult a Magyar Görögkatholikus Tanítók Egyesülete,⁸⁴⁶ 1926-ban pedig a miskolci székhelyű Magyar Görögkatolikus Nők Országos Szövetsége.⁸⁴⁷

Az 1920-as években az egyházmegye liturgikus életének fejlesztése érdekében több fontos kiadvány látott napvilágot. A püspöki iroda kiadásában megjelent az új Liturgikon, melyről fentebb már szóltunk. Elsősorban a hívek liturgiába való bekapcsolódása miatt volt jelentős a Danilovics-féle *Énekeskönyv* újabb kiadása, amit 1920-ban a keleti szertartás kiváló kutatója, Krajnyák

842 A *Nyírvidék* tudósítása a MAGOSZ megalakulásáról, *Nyírvidék*, 1921. október 4., 2., *Források*, II/4/4, 467–468., 223. sz. dokumentum. *Források*, II/4/4, 304–306., 140. sz. dokumentum. Bővebben: Pirigy 1990, 152–161.

843 Néhány jelentése: *Források*, II/4/4, 143–146., 226., 229., 276., 359. sz. dokumentumok.

844 Illés Józsefről bővebben: Pirigy, 1998, 97–99.

845 Pirigy, 1999, 53–54.

846 „A gör. kath. kántortanítók szervezkedése”, *Nyírvidék*, 1922. december 21., 2., *Források*, II/4/4, 467–468., 223. sz. dokumentum.

847 A *Magyar Jövő* tudósítása a görögkatolikus nők kongresszusáról, *Források*, II/4/5, 97–99., 22. sz. dokumentum.

Gábor budapesti segédlelkész dolgozott át. Az évtized végén ugyanő kiadta a *Gyűjteményes nagy énekeskönyvet*, mely az egyházközségi használatban igen elterjedt, és hosszú időn át meghatározó szerepet játszott. 1925-ben került kiadásra a templomi szolgálatokra szánt új *Evangéliumskönyv*, 1927-ben pedig a *Szerkönyv (Euchologion)*.⁸⁴⁸

Az Apostoli Kormányzóság kezdeményezései közül kiemelkedik a *Keleti Egyház* című tudományos folyóirat, melyet 1934 januárjában Papp Antal érsek támogatásával Szántay-Szémán István alapított és jegyzett főszerkesztőként. A második világháború végéig havi rendszerességgel kiadott periodikum szerkesztésében rendkívül nagy munkát végzett Kozma János miskolci hittanár, „a görögkatolikus magyarság szellemi életének mindenese”.⁸⁴⁹ Igen értékes teológiai, egyháztörténeti, patrológiai, egyházjogi, egyházművészeti és egyházzenei tanulmányok jelentek meg benne. Ezek szerzői az egyházmegye és a kormányzóság legfelkészültebb görögkatolikus papjai, Papp Antal, Dudás Miklós, Rohály Ferenc, Papp György, Krajnyák Gábor, Legeza József, Bubnó Andor, Liki János, Zapotoczky Igor Konstantin, illetve Petrasovszky Emmánuel festőművész és sokan mások voltak. A folyóirat fordításban közölte a keleti kereszténységről írt, idegen nyelven megjelent tanulmányok ismertetését, beszámolt a hazai és a külföldi görögkatolikusok életének minden nevezetesebb eseményéről. A szerzők – különösen az egyházjogász és történész Papp György, valamint Szántay-Szémán István és Krajnyák Gábor – tudatosan törekedtek arra, hogy a keleti egyház magyarországi jelenlétét, a görögkatolikusok történetét és egyházjogi fejlődését más tudományos folyóiratokban és önálló publikációkban is ismertessék. A *Keleti Egyház* szerkesztőségéhez kötődik a Szent Miklós Magyarországi Uniós Szövetség (SZEMISZ) megalakulása is. A SZEMISZ tagjai 1939-ben Szántay-Szémán István elnökletével intenzív imaapostolkodásra, tudományos és ismeretterjesztő munkálkodásra vállalkoztak a keresztény egyházak egysége előmozdítása érdekében.⁸⁵⁰

A *Keleti Egyház* szerkesztősége a liturgikus kiadványok terén is maradandót alkotott. 1934-ben Miskolcon kiadta a *Dicsérvételek az Úr nevét* című ima- és énekeskönyvet. Ez tartalmazza az egyházi zsolozsma állandó részeit, az ünnepek és szentek énekeit. A *Menologion*nal együtt több mint kétezer oldalas, hatalmas kiadvány átvette a régebbi liturgikus fordításokat, illetve a hiányzó

848 Dobos, 2020b, 400–402.

849 Pirigyi, 1999, 76.

850 Pirigyi, 1990b, 161–162. A SZEMISZ célja: „A szövetség célja intenzív imaapostolkodás, lelki és anyagi téren való munkálkodás a keresztény egyházak egyesítése érdekében a római pápa fősége alatt; kiváltképpen pedig a nagy keleti egyházszakadás megszüntetésének értelmi és érzelmi, tudományos és lelki előkészítése.” A Szent Miklós Magyarországi Uniós Szövetség (SZEMISZ) Alapszabályai. Miskolc, 1940. 8. paragrafus.

részeket Kozma János és Szántay-Szémán István fordították le. A lektorálás feladatát Zapotoczky Igor Konstantin és Rohály Ferenc végezték. A következő évben *Énekeljétek a mi Istenünknek* címmel megjelent a zsolozsmáskönyv kivonata is a hívek számára.⁸⁵¹

A Szentszék 1929-ben elhatározta, hogy a keleti katolikus egyházak számára saját egyházi törvénykönyvet alkot. A mintegy hatvan esztendeig tartó folyamatban a magyar görögkatolikus kánonjogászok kezdettől fogva részt vettek. Már 1929-ben megalakult az egyházmegyei kodifikációs bizottság, melynek tagja Bányay Jenő, Sereghy László, Melles Nicefor, Bihon István és Papp György voltak. A legújabb kutatások szerint a bizottság Szentszékhez eljuttatott javaslatai jelentős hozzájárulásként értékelhetők a kodifikációs folyamat egészét tekintve.⁸⁵²

A trianoni határok kijelölésével új korszak kezdődött a bazilita rend életében is.⁸⁵³ A Hajdúdorogi Egyházmegye területén mindössze egy kolostor, a máriapócsi maradt, míg a szerzetesek nevelését végző munkácsi kolostor Csehszlovákiához került. A szintén jelentős Bikszádi kolostor pedig Románia területére esett. A határváltoztatások ellenére mindhárom kolostor a galíciai provincia része maradt egészen 1932-ig, amikor a Szentszék a három ország bazilitái számára létrehozta a Szent Miklós Provinciát magyar, román és ruszin ággal. A magyar régió vezetője a fiatal Dudás Miklós lett, aki már 1935-ben bővítette a rendi kereteket a hajdúdorogi rendház építésének megkezdésével. A görögkatolikus magyarság „tömegcentrumában” egy nagy értékű adomány, a Lengyel házaspár alapítványa tette lehetővé a nagyarányú építkezéseket.⁸⁵⁴ Az első és második bécsi döntés eredményeként a provincia kolostorai néhány évre ismét Magyarország határain belülre kerültek. A második világháború után a rend Makón (később Kispesten) hozott létre rendházat, így a három magyarországi kolostor számára 1947-ben – igaz, rövid időre – létrejöhetett a Szent István Provincia. Dudás Miklós régióvezető figyelme kiterjedt a bazilita rend női ágára is. A bazilissa nővérek 1921-ben jelentek meg először Kárpátalján, amikor Papp Antal munkácsi püspök engedélyével Ungváron rendházat nyitottak. Ugyanabban az évben néhány nővér az egyesült államokbeli Clevelandben is megtelepedett. Szűk másfél évtized alatt mindkét helyen jelentős fejlődés történt. 1937-ben az USA-ban hatvan nővér három rendházat és két árvaházat működtetett. Hasonló látványos fejlődés zajlott le a Csehszlovákiához került görögkatolikus vidékeken is. A nővérek ungvári anyaházából már mintegy ötven nővér munkáját irányították, akik a munkácsi püspök székvé-

851 Dobos, 2020, 402–403.

852 A bizottság munkájához: Szabó, 2019.

853 A bazilita rendről bővebben: Pirigyi, 1995.

854 *Keleti Egyház*, 1935, 8. sz., 253.

rosában két árvaházat és egy óvodát hoztak létre, illetve átvették a püspöki leányintézetek (tanítóképző, polgári iskola és a két leányinternátus) vezetését. A másik püspöki székvárosban, Eperjesen középiskolai internátust, Munkácson elemi iskolát, Darócon pedig árvaházat működtettek.⁸⁵⁵ Ezek az eredmények arra ösztönözték Dudás Miklóst, hogy a rend férfi ágának erőforrásait az ügy érdekében felhasználják. Miklósy püspök a bazilita régióvezetőt püspöki biztossá nevezte ki,⁸⁵⁶ és az egyházmegye papságának elrendelte, hogy a nővérek javára szervezzenek minden évben, szeptember utolsó vasárnapján templomi gyűjtést.⁸⁵⁷ Az első négy nővér 1935 őszén költözött Máriapócsra, ahol Dudás régióvezető mint a „veszprémvölgyi apácák utódait” köszöntötte őket „hosszú, közel ezeréves távollét után”. Feladatuk, ahogyan a régióvezető fogalmaz: „munkás kezeitek oltárainkra, miseruháinkra varázsolják ősi szertartásunk pazar pompáját. Istennek szentelt lelketek áhítatos költészetét. Sok ezer gyermeklélek repül felétek, hogy hóféhér kegyelempalástjakra ráhímezzétek Krisztus, a Szűzanya és a szentek képeit”.⁸⁵⁸ Három évvel később Dudás Miklós ugyanezt a gondolatot már öt magyar nővér apácaavatásán ismételhette meg a máriapócsi kegytemplomban: „A Sz. István palástját hímző aranyfonalat, mely a veszprémvölgyi bazilisszák kezéből 900 év előtt kihullott, most ismét fölvtették magyar földön a magyar nemzet leányai.”⁸⁵⁹ Ugyanabban az évben a Lengyel házaspár nagyvonalú felajánlásának köszönhetően megkezdődhetett a bazilissza nővérek hajdúdorogi megtelepedésének előkészítése is.⁸⁶⁰ A máriapócson megtelepedett nővérek a kegytemplom szolgálatát látták el, az 1940-ben elkészült monostorukban zarándokházat, majd a második világháború alatt és után árvaházat⁸⁶¹ működtettek. A hajdúdorogi megtelepedés feltételei 1945-ben teremődtek meg, amikortól a nővérek internátust indítottak a tanítóképző női hallgatóinak. Ugyanebben az évben Sátoraljaújhelyen is egy kisebb árvaházat nyitottak.⁸⁶²

A XXXIV. Eucharisztikus Kongresszus, melyet 1938. május 24–28. között Budapesten rendeztek meg, a görögkatolikusok számára is kihívást jelentett.⁸⁶³ A korszak kiemelkedő, nemzetközi viszonylatban is jelentős katolikus esemé-

855 Dudás Miklós: A bazilissza nővérek és társadalmunk, *Görögkatolikus Élet*, 1937. január, 4–5.

856 *Keleti Egyház*, 1935, 10. sz., 324.

857 A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, 1936/II., 2141/1936.

858 *Keleti Egyház*, 1935, 10. sz., 322. és *Kelet*, 1935. december 25., 2.

859 *Keleti Egyház*, 1938, 7–8., 211.

860 *Görögkatolikus Szemle*, 1938. január 23., 3.

861 *Máriapócsi Naptár*, 1947, 63.

862 Pirigy, 1990b, 151–152.

863 Bővebben: Véghseő, 2013.

nyére készülve a görögkatolikusok – elsősorban Szántay-Szémán István prelátus szervezőmunkájának köszönhetően – mindent megtettek azért, hogy „e kongresszus keretében keleti egyházunk olyan reprezentatív szerephez jusson, mely a keleti és a nyugati szertartások egyenjogúságát az egész világ színe előtt, bizonyító erővel demonstrálja”.⁸⁶⁴ Az Apostoli Kormányzóság tudós helynöke elérte, hogy a Kongresszus programjába egy görögkatolikus szent liturgia és egy görögkatolikus ünnepi ülés is bekerült. A görög nyelvű szent liturgiára május 27-én a Szent István-bazilikában került sor: a szertartást Geórgiosz Kalavasszi c. érsek, athéni püspök, Dionisziosz Varoukhász görög és Cyrill Kurtyff bolgár püspökök és Szántay-Szémán István végezték. Jelen volt a pápai legátus, Eugenio Pacelli, a későbbi XII. Piusz, aki aktívan vett részt a liturgián.

Amikor Miklósy püspök 1937. október 29-én, hajnalban elhunyt, az utód kijelölésével kapcsolatos elsődleges szempont az lett, hogy az új püspök ne csak agilis legyen, de rendelkezzen mind a politika világában való boldoguláshoz, mind pedig a latin szertartású püspökökkel való együttműködéshez szükséges kompromisszumkészséggel is. Az egyházmegyében uralkodó állapotokat jól illusztrálja az a levél, mely a budapesti nunciatúrára Bangha Béla jezsuitán keresztül jutott el.⁸⁶⁵ A levél szerzője, a debreceni görögkatolikus egyházközség egy jeles tisztségviselője már Miklósy püspök halálának napján (!) tollat ragadott, hogy konkrét példák idézésével felhívja a befolyásos jezsuita páter figyelmét az egyházmegyében kialakult szomorú helyzetre, valamint Dudás Miklós és Liki Imre János bazilita szerzetesekre, akikben a felemelkedés zálogát látta.

Miklósy püspök temetésén egyetlen latin szertartású püspök sem jelent meg. Még a budapesti nunciatúra is Bányay Jenő nagyrépostot bízta meg képviselővel.⁸⁶⁶ A Hajdúdorogi Egyházmegye vezetését káptalani helynök-ként Bányay Jenő nagyrépost vette át. Erről maga a helynök november 4-én értesítette Angelo Rotta nunciust,⁸⁶⁷ aki két héttel később megkezdte az utód kiválasztásához szükséges információk bekérését.

A budapesti nunciatúra levéltárában november 17-ei keltezéssel Szmrecsányi Lajos egri érsekhez írt levél maradt fenn,⁸⁶⁸ de az első válasz nem tőle, hanem a szóban felkért Czapik Gyulától érkezett november 20-án. A Budapesten

864 *Keleti Egyház*, 1938, 35. sz., 143.

865 AAV Archivio della Nunziatura Apostolica in Ungheria, busta 54, fasc. 2, fol. 254r–256v.

866 Kaldewey ügyvivő távirata Bányay káptalani helynöknek, Budapest, 1937. október 29., *Források*, II/4/5, 547–548., 258. sz. dokumentum.

867 Bányay nagyrépost átirata Rotta nunciának, Nyíregyháza, 1937. november 4., *Források*, II/4/5, 554., 261. sz. dokumentum.

868 Rotta nunciust átirata Szmrecsányi érseknek, Budapest, 1937. november 17., *Források*, II/4/5, 564–565., 266. sz. dokumentum.

élő kanonok válaszában⁸⁶⁹ kihangsúlyozza, hogy nem a személyes véleményét továbbítja, hanem az általa megkérdezett görögkatolikus papok információit összegzi. A jelentésében összesen nyolc nevet említ hármastagolásban, melynek kialakítása, illetve az egyes nevekhez tartozó információmennyiség egyfajta rangsorolást is sejtet. Az első rész két, sorszámmal is ellátott nevet tartalmaz. Egyes sorszámmal Szántay-Szémán István, a Miskolci Apostoli Exarchátus helynökének neve szerepel, míg a kettes sorszámot Dudás Miklós bazilita szerzetes kapta. Szántay-Szémán szerepeltetése a szóba jöhető jelöltek listáján némileg meglepő. Szinte biztos, hogy a tudós görögkatolikus pap neve a nuncius kifejezett érdeklődésére kerülhetett a listára, s annak is az elejére. A nuncius nyilvánvalóan elsősorban Szántay-Szémán tudományos munkásságára figyelt fel, s arról nem volt tudomása, hogy családos ember. Így a Czapik-féle listán az első helyen szerepel ugyan (minden bizonnyal a nuncius érdeklődésének megfelelően), de mellette az „uxoratus” jelző egyúttal arra is utal, hogy nem vehető figyelembe az új hajdúdorogi püspök kiválasztásakor.

Sokkal bősegebb információt közöl ezzel szemben a második sorszám alatt szereplő Dudás Miklós bazilita szerzetesről. Kiemeli máriapócsi és paraszti származását, aminek azért volt jelentősége, mert ezzel egyidejűleg arra is utalhatott, hogy nem kell a népes papi rokonság esetleges káros befolyásától tartani. Kihangsúlyozza alapos teológiai képzettségét, melyre Rómában, a Német–Magyar Kollégiumban tett szert. Az olasz és a német mellett szláv nyelveken is beszél. Magyar érzelmeit és hazafias lelkületét senki sem vonhatja kétségbe, aminek a politikai kapcsolatrendszer kiépítésében meghatározó szerepe volt. A bazilita rend magyarországi előljárójaként bizonyította tettekkészességét nemcsak a hajdúdorogi bazilita rendház felépítésével, hanem a bazilita nővérek máriapócsi megtelepítésével is. Szónoki képességei és előadókészsége minden szempontból megfelelőnek tűnnek. Czapik kanonok informátorai a jelölt negatív tulajdonságai között annak autokrata természetét emelték ki. Ez utóbbival kapcsolatban azonban Czapik megjegyzi: tekintve a magyar görögkatolikusok egyházi életének tespedtségét, a jelölt ezen tulajdonsága inkább vezetői erény lehet.

A Czapik-féle jelentés harmadik jelöltje, sorszám nélkül, de elkülönítve az előző s a következő csoporttól, Liki Imre János bazilita szerzetes. A Dudás Miklóstól két évvel fiatalabb jelölt szintén máriapócsi származású volt, s hasonló alapos teológiai képzettséggel rendelkezett. Dudás Miklóssal szemben az egyházmegye papsága előtt kevésbé ismert, mivel a rend megbízásából elsősorban

869 Czapik kanonok jelentése Rotta nunciusnak, Budapest, 1937. november 20., *Források*, II/4/5, 566–568., 268. sz. dokumentum. Czapik Gyula kísérőlevelére Rotta nuncius ráírta, hogy szóban Meszlényi Zoltán esztergomi segédpüspököt is felkérte véleményének megfogalmazására. Az iratokban viszont nem találjuk meg a később vértanúságot szenvedett püspök véleményét.

Csehszlovákiában tevékenykedett. Kiemelkedő intellektuális képességei nagy szerénységgel párosultak. Czapik kanonok megjegyzi, hogy valójában még nem adatott meg neki a lehetőség képességei és tettekre készsége bizonyítására.

A jelentés harmadik részében a hajdúdorogi káptalan öt tagja – Bánay Jenő, Sereghy László, Mihalovics Sándor, Bihon István és Melles Nicefor – kerül felsorolásra. Rövid jellemzésükből kitűnik, hogy egyedül özvegy, illetve cölebsz életállapotuk miatt szerepelhetnek a jelöltek között. Czapik kanonok összegzésként megjegyzi, hogy az egyházmegye papsága Dudás Miklós kinevezését várja. Néhányan Bihon István kanonok esélyeit is jónak vélik, mivel róla az terjedt el, hogy Serédi hercegprímás támogatását élvezi. Ez utóbbi ki nevezése azonban a Miklósy-éra folytatását jelentené, amit az egyházmegye megújítására törekvő „zelanti”-k nem szeretnék.

Az időrendben másodikként megérkező „opinio” Szmrecsányi Lajos egri érsektől származik.⁸⁷⁰ Az egri főpásztor nem kívánt élni azzal a lehetőséggel, hogy név szerinti jelöltekről nyilatkozzon. Levelét elsősorban a Miklósy püspöktől elszenvedett sérelmeinek szenteli. Nehezményezte, hogy a latin rítusra áttérni szándékozók a görögkatolikus püspök igyekezett visszatartani, pedig ő maga minden esetben teljesen megalapozottnak ítélte a kérelmek indokait. Azt sugallja, hogy az utód kiválasztásakor figyelmet kell szentelni annak, hogy a görögkatolikus püspök nagyobb rugalmasságot és kompromisszumkészséget mutasson a latin főpásztorokkal szemben.

Miklósy püspök halála után – a budapesti nuncius lépéseivel egyidejűleg – természetesen a magyar kormány is lépéseket tett. A szentszéki magyar követéség már november 6-án francia nyelvű jegyzéket juttatott el a vatikáni Államtitkárságra, melyben azt kéri, hogy az új hajdúdorogi püspök kiválasztása során a Szentszék ne hozzon döntést és ne tegyen ígéretet senkinek se mindaddig, míg a kérdést a magyar kormánnyal meg nem tárgyalta.⁸⁷¹ Az Államtitkárságról Giuseppe Pizzardo érsek megküldte a jegyzéket Rotta nunciushoz, mellékelte levelében pedig idézi a Keleti Kongregáció titkárnak, Eugène Tisserant bíborosnak a véleményét is.⁸⁷² Pizzardo érsek arra utasította a nunciust, hogy tudja meg: milyen különleges elvárásai lehetnek a magyar kormánynak ebben a kérdésben. Különösnek vélte a jegyzéknek azt a mondatát, mely a magyar

870 Szmrecsányi érsek átírata Rotta nunciushoz, Eger, 1937. november 30., *Források*, II/4/5, 573–574., 273. sz. dokumentum.

871 Magyarország szentszéki követének jegyzéke, Róma, 1937. november 6., *Források*, II/4/5, 575–576., 274a. sz. dokumentum. A jegyzékben Magyarország szentszéki követe Miklósy püspököt Miskolczynak nevezi, ami újabb jele az elhunyt főpásztor elszigeteltségének.

872 Pizzardo érsek utasítása Rotta nunciushoz, Vatikánváros, 1937. december 3., *Források*, II/4/5, 575., 274. sz. dokumentum.

kormány aktív részvételére utal az utód kiválasztásának folyamatában. Kérte a nunciust ennek tisztázására.

Tisserant bíboros a Hajdúdorogi Egyházmegye helyzetét rendkívül kényesnek tartotta, és kifejezte abbéli félelmét, hogy a nemkívánatos politikai természetű beavatkozások az új püspök kiválasztásának folyamatába jelentős károkat okozhatnak. A Keleti Kongregáció titkára november 22-én maga is levelet írt Rotta nunciushoz,⁸⁷³ melyben konkrét javaslatokkal is él az új hajdúdorogi püspökkel kapcsolatban. Tisserant bíboros szerint Miklósy püspök utódjaként szóba jöhet Takács Bazil püspök, az Egyesült Államokban élő rutén görögkatolikusok főpásztora is. Jelzi a nunciushoz, hogy Shvoy Lajos székesfehérvári püspök jól ismeri a jelöltet.⁸⁷⁴ Egyúttal arra is megkérte, hogy kezdjen óvatos információszerezésbe Takács Bazil személyével kapcsolatban: a magyar kormánynak lenne-e vele szemben ellenvetése amiatt, hogy a jelenlegi Cseh-szlovákia területéről származik, illetve a Hajdúdorogi Egyházmegye papsága és hívei hogyan fogadnák kinevezését. Tisserant bíboros utal arra is, hogy a szentszéki magyar követség egyházi tanácsosa, Luttor Ferenc – szigorúan a magánvéleményét tolmácsolva – felvetette Papp Antal érsek, miskolci apostoli kormányzó kinevezését is, amit azonban a bíboros azonnal el is vetett. Úgy vélte, ez a megoldás nem találna kedvező fogadtatásra, s az érsek egyébként is idős ahhoz, hogy átvegye a Hajdúdorogi Egyházmegye kormányzását.

Rotta nuncius december 6-án válaszolt Pizzardo érseknek és Tisserant bíborosnak.⁸⁷⁵ Levelében jelzi, hogy nem tudott érdemi információkat gyűjteni, mert Serédi hercegprímás három hete távol van, s a kormány szándékait is rajta keresztül kívánja megismerni. Soraival a magyar kormány szerepének tisztázását kívánja elérni. Emlékeztet arra, hogy a kialakult gyakorlat szerint Magyarországon a püspökkinevezések előtt a Szentszék két hónapot ad a magyar kormánynak arra, hogy jelezze észrevételeit és megtegye javaslatait. Az „*intesa semplice*”, vagyis „egyszerű megegyezés” nevet viselő megállapodás 1927-től volt érvényben a Szentszék és Magyarország között. A megállapodás értelmében a püspökkinevezések előtt kétoldalú egyeztetések történnek, melynek végén a kormány észrevételeket tehet a jelöltekkel kapcsolatban. A gyakorlatban ez úgy zajlott, hogy a Külügyminisztérium egy egyszerű papíron átnyújtotta a nunciushoz a kormány által elfogadható jelöltek névsorát. Mivel Miklósy püspök október 29-én halt meg, a kormánynak gyakorlatilag december végéig van még ideje. A jegyzékben szereplő kérésre tehát az a válasz adható, hogy a

873 Tisserant bíboros utasítása Rotta nunciushoz, Vatikánváros, 1937. november 22., *Források*, II/4/5, 571–572., 271. sz. dokumentum.

874 Rotta nuncius átírtja Shvoy püspökhöz, Budapest, 1937. december 13., *Források*, II/4/5, 582., 280. sz. dokumentum.

875 Rotta nuncius jelentése Pizzardo titkárnak, Budapest, 1937. december 6., *Források*, II/4/5, 577–579., 277. sz. dokumentum.

Szentszék mindig tiszteletben tartja mások jogait, és a két hónap letelte előtt nem fog intézkedést foganatosítani.

A magyar kormány december 17-én élt az „*intesa semplice*” által biztosított jogával. Erről Rotta nuncius december 23-án Pacelli államtitkárnak címzett részletes levelében számol be, melynek másolatát megküldte Tisserant bíborosnak is.⁸⁷⁶ A levélhez mellékeli a Kánya Kálmán külügyminiszter által személyesen átadott névsort,⁸⁷⁷ amely valóban nélkülözi a hivatalos dokumentum minden jellemzőjét. A francia nyelvű, mindössze ötsoros, fejlécet, dátumot és aláírást nem tartalmazó irat szövege a következő:

Évêché catholique de rite oriental de Hajdudorog.
Basile Takács, évêque catholique de rite oriental d'Amérique
Nicolas Dudás, provincial de l'Ordre des Basilites, supérieur du
Monastère Basilite à
Mária-Pócs.

A lap tetejére a nuncius ceruzával írta fel, hogy azt a külügyminiszter 1937. december 17-én adta át neki személyes találkozásuk alkalmával. A lap alján viszont már tollal szerepel – szintén Rotta nunciustól – egy egészen meglepő feljegyzés. Eszerint másnap, tehát december 18-án a külügyminiszter elküldte a nunciátúrára kabinetfőnökét, Csáky István grófot, aki közölte a nunciussal, hogy a lista összeállításakor tévedés történt, s az első helyen nem Takács püspöknek kell szerepelnie, hanem Dudás Miklós bazilitának. Ezt a közjátékot a nuncius a levelében is leírja, de hozzáteszi, hogy végeredményben Takács püspök személye továbbra is elfogadható a kormány számára. Ugyanakkor biztosra vehetjük, hogy a kormány szempontjából volt jelentősége annak, ki szerepel az első helyen. Talán a Külügyminisztériumba már ekkor befutott az az információ, amely – ahogyan látni fogjuk – a nunciátúrára csak egy hónappal később érkezett meg.

Rotta nuncius részletes levelének elején leszögezi, hogy immáron rendelkezik az összes lényegi információval az új hajdúdorogi püspök kiválasztásához. Elsőként Papp érsek személyével foglalkozik. Mivel a Keleti Kongregáció is jelezte, hogy az érsek túlságosan idős már ahhoz, hogy átvegye az egyházmegye kormányzatát, jelöltsége nem jöhet komolyan számításba. Utal arra is, hogy az érseknek nagyon sok rokona van az egyházmegyében, ami nem csekély akadályt jelentene a hatékony kormányzásban. A hajdúdorogi kanonokokat (Se-

876 Rotta nuncius jelentése Pacelli bíboros-államtitkárhoz, Budapest, 1937. december 23., *Források*, II/4/5, 583–586., 282. sz. dokumentum.

877 A magyar külügyminisztérium jegyzéke, Budapest, 1937. december 17., *Források*, II/4/5, 582–583., 281. sz. dokumentum.

reghy László, Mihalovics Sándor, Bihon István és Melles Nicefor)⁸⁷⁸ Czapik Gyula információira támaszkodva gyakorlatilag kizárja a szóba jöhető jelöltek közül. Szintén Czapik kanonok szavait idézi a két következő jelölt, Dudás Miklós és Liki Imre János jellemzésekor. Összegzésként kijelenti, hogy a magyarországi jelöltek közül valójában Dudás Miklós személyét lehet figyelembe venni, akivel szemben legfeljebb fiatal korát (mindössze harmincöt éves volt) lehetett felhozni.

Minthogy azonban a Keleti Kongregáció jelölte Takács Bazil püspök, a nuncius kikérte róla Serédi hercegprímás véleményét, s megkérte őt arra is, hogy – a Keleti Kongregáció szándékának említése nélkül – ismerje meg a magyar kormány véleményét. A hercegprímásnak nem volt ellenvetése Takács püspök kinevezésével szemben, sőt meggyőzte a kultuszminisztert arról, hogy a neve felkerüljön a kormány listájára. A nuncius beszámol a Shvoy Lajos püspökkel folytatott személyes megbeszélésről is. A székesfehérvári püspök pozitív jellemzést adott Takács püspökről: jámbor, buzgó és Rómához hű főpapként írja le. Szerinte a hajdúdorogi székre való áthelyezése megszabadítaná őt attól a súlyos keresztől, mely mostani állomáshelyén a hívek és a papok ellenkezése miatt a vállára nehezedik. Tudomása szerint Cicognani érsek washingtoni útja során már tájékoztatta is Takács püspököt a szentszéki tervekről. Shvoy szerint Dudás Miklós lehetne Takács püspök utódja az Egyesült Államokban, ahol jelenleg éppen népmissziókat tart.

Összességében a nuncius úgy véli, az új hajdúdorogi püspökkel kapcsolatban elsődleges elvárás az, hogy valóban Róma-hű és buzgó legyen, illetve meglegyen benne a szándék arra, hogy a latinokkal jó viszonyt ápoljon. A szóba jövő jelöltek körét Takács püspökre és Dudás Miklóstra szűkíti le. Rotta választ próbál adni arra a kérdésre is, hogyan fogadnák a hívek és az egyházmegye papsága a két jelölt valamelyikének kinevezését. Forrásaira hivatkozva kijelenti, hogy a papok és a hívek Dudás Miklós kinevezésére számítanak, s azt kedvezően is fogadnák. Ezzel szemben még csak nem is beszélnek Takács püspök esetleges kinevezéséről. Utóbbi nem találna kedvező fogadtatásra, és sokat kellene tennie azért, hogy személyét elfogadják. A nuncius megkérdezte Serédi hercegprímás véleményét is, aki azt a nem túlságosan hízelgő választ adta, hogy a mindig elégedetlenkedő „görögök” nem fogadnák kedvezően sem Takács Bazilt, sem Dudás Miklóst, sem bárki mást.

A nuncius jelzi azt is, hogy a szakadás veszélyét a Szentszéknek nem kell mérlegelnie. Tehát nem kell attól félni, hogy a papság vagy a hívek egy része a Szentszék által kinevezett püspököt elutasítja és áttér az ortodoxiára. Ha olyan jelölt kerül kinevezésre, akit a kormányzat szívesen lát, akkor a kormányzása előtt nem lesznek komoly akadályok.

878 Az özvegy Bányay Jenő nagyrépostot meg sem említi a lehetséges jelöltek között.

Rotta nuncius azzal a megállapítással zárja levelét, hogy a Szentszék teljesen szabadon dönthet. Mindössze annyit kér, hogy a jelölt kiválasztását időben közöljék vele, hogy a hírt továbbíthassa a kormányzat felé, s az illetékes miniszterek ne a sajtóból értesüljenek a döntésről.

Az 1937-es esztendő végén tehát gyakorlatilag minden készen állt arra, hogy gyors döntés születhessen. Ennek ellenére az új hajdúdorogi püspök kinevezésére még több mint egy évet kellett várni. A késelem oka elsősorban az volt, hogy 1938 januárjában elterjedt Takács püspök jelöltségének híre. Rotta nuncius fentebb idézett levelében utalt arra, hogy igazából vele Magyarországon senki sem számolt, és nem is beszéltek róla. Amikor azonban – Rotta szerint feltehetően a Külügyminisztériumból – kiszivárgott a hír, mely szerint a Szentszék első számú jelöltje az Egyesült Államokban élő főpásztor, a nunciatúrára olyan információk érkeztek be, amelyek először elbizonytalanították, majd pedig meggyőzték a vatikáni döntéshozókat arról, hogy inkább Dudás Miklóst válasszák. 1938 elejéről a budapesti nunciatúra anyagában fennmaradt két olyan irat, melyek önmagukban is elégségesnek tűnnek az események alakulásának magyarázatára.

Az első irat attól a Czapik Gyulától származik, aki – úgy tűnik – a nunciatúra legfontosabb információforrása volt ebben a kérdésben. 1938. január 11-ei dátumot visel az a kísérőlevél, mely Czapik magyar nyelvű jelentésének olasz fordításáról tudósít. Tehát valószínűsíthető, hogy a kanonok az év első napjaiban ragadott tollat. A nuncius már másnap tájékoztatást küldött a levél tartalmáról Pacelli államtitkárnak és Tisserant bíborosnak.⁸⁷⁹ Czapik Gyula hét pontban foglalta össze az általa személyesen nem ismert Takács püspökről szerzett információit. Rögtön az 1. pontban leszögezi: a görögkatolikus papság annyira valószínűtlennek tartja Takács Bazil hajdúdorogi és Dudás püspök egyesült államokbeli kinevezését, hogy az informátorai egyszerűen „kacsának” minősítik már magát a felvetést is, és kizártnak tartják, hogy Róma ilyet tene. A 2. pont a jelölt magyarországi megítélését vázolja: „itt közismert, hogy Takács Amerikában nem vált be”. Ezt nem az ortodoxiára áttért egyesült államokbeli papok állították róla, hanem azok a görögkatolikusnak megmaradt lelkészek, akik magyarországi rokonaikkal intenzív levelezésben álltak. Ezek a levelek kormányzásra képtelen, emberekkel bánni nem tudó, sőt „balkezes” püspökként jellemzik Takács Bazilt. Czapik kanonok egyik informátora tudni véli azt is (3. pont), hogy Takács Bazil püspöki kinevezését megelőzően, ungvári működése során a püspöki alapkezelőség igazgatójaként⁸⁸⁰ „komoly

879 Rotta nuncius jelentése Pacelli bíboros-államtitkárnak, Budapest, 1938. január 19., *Források*, II/4/5, 599–602., 289. sz. dokumentum.

880 1911-től volt a munkácsi püspöki alapkezelőség igazgatója és az Unió nyomda adminisztrátora.

kivizsgálásokat” volt kénytelen eltűnni, melyek részleteiről Papp Antal érsek adhat bővebb információkat.

A Czapik által legsúlyosabbnak tartott információkat a 4–5. pontok tartalmazzák. A magyar görögkatolikusok között az a meggyőződés uralkodott, hogy Takács Bazil püspöki kinevezése mögött a Masaryk csehszlovák elnökhöz fűződő jó viszonya állt. Ezt a magyar közvélemény szemében rendkívül hátrányos információt kiegészítette az a tény, hogy Takács püspök csehszlovák állampolgár volt. Maga Czapik kanonok is kihangsúlyozza levelének 7., utolsó pontjában, hogy a „csehszlovák kapcsolat” óriási helyzeti hátrányt és támadási felületet jelent Takács püspökkel szemben. A 6. pontban megemlíti még egy epizódot Takács püspök múltjából, ami Magyarországon nagy visszhangot kapott, és amit a kinevezését ellenzők erősen eltúloztak. Közkézen forgott egy fotó Takács püspökről, mely egy tiszteletére rendezett banketten készült, s ami a püspököt „félmeztelen görlok” társaságában ábrázolta. Azt még a rosszakarói sem állítják róla, hogy a püspök a ledér hölgyek társaságában mulatott volna, de azt felróják neki, hogy nem volt elég körültekintő ahhoz, hogy a szituációt elkerülje.

Rotta nuncius szinte szóról szóra továbbította Czapik kanonok jelentését, majd kifejtette meglátásait az egyes pontokról. Elsőként az inkriminált felvételtől nyilatkozik, és azt egyszerű „balesetnek” minősíti, ami bárkivel megeshet. Ez a jelölt erkölcsiségét semmi esetre se kérdőjelezi meg. A vezetői képességeiről nem kíván nyilatkozni, annak tisztázását a Szentszék más szerveire bízta. Takács püspök csehszlovák állampolgárságának kérdését csak akkor tartaná jelentősnek, ha azt a magyar kormány is kifogásolta volna. Mivel azonban a kormány szabad utat adott Takács püspök kinevezésének, a nuncius szerint az állampolgárság kérdése politikai szempontból jelentéktelen.

Rotta beszámol arról is, hogy alkalma nyílt Takács püspökről Serédi hercegprímással is szót váltania. A hercegprímás előrebocsátotta, hogy nem ismeri személyesen a jelöltet, ezért nem tud vezetői adottságairól vagy azok hiányáról nyilatkozni. Serédi szerint nem szabad túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani a Takács püspökkel szemben felhozott vádaknak sem. Osztotta a nuncius azon véleményét, mely szerint a „keletiek” közül sokak számára az igazság meglehetősen relatív fogalom, és a lelkiismeretüket különösebben nem zavarja, ha túloznak, rágalmatokat terjesztenek vagy egyszerűen kitalálnak dolgokat. A hercegprímás abban is egyetértett a nunciussal, hogy a magyar kormány jelezte volna, ha a jelölt csehszlovák állampolgársága akadályt jelent. Azt is elárulta a nunciusnak, hogy az azt megelőző napokban kapott néhány névtelen levelet, melyekben – feltételezése szerint – a hajdúdorogi kanonokok mint potenciális jelöltek egymás esélyeit próbálták kölcsönösen aláásni, de Takács püspök ellen egyetlen jelzés sem érkezett. A nuncius tehát levonja a gyakorlati következtetést: fiatal kora ellenére a megfelelő jelöltnek Dudás Miklós tűnik. A kormány

öt preferálja, a papság és a hívek is ismerik és elfogadják, jó szellemű, energikus és művelt. Ha a Szentszék mégis Takács püspököt választja, akkor az a nuncius számára azt jelenti, hogy alkalmas a Hajdúdorogi Egyházmegye vezetésére, mely a tisztelet és nemtörődömség hosszú időszaka után teljes lelki megújításra szorul. Takács püspökre komoly ellenállás és kevés szimpátia vár, de a skizmától nem kell félni.

Pacelli államtitkár január 21-én köszönte meg a nunciust a tájékoztatást.⁸⁸¹ Levelében utal arra, hogy a magyar kormányt élénken foglalkoztatja az utódlás kérdése. Sorait azzal a reménykedéssel zárja, hogy az előzetesen kiválasztott jelölt, tehát Takács püspök képes lesz elnyerni a Hajdúdorogi Egyházmegye papjainak és híveinek támogatását. Ez a zárómondat arra utal, hogy a felmerült aggályok ellenére ekkor a Szentszék még mindig Takács püspök áthelyezését tartotta a legjobb megoldásnak.

Néhány nappal később azonban az ügyben éles fordulat állt be. 1938. január 31-én Rotta nuncius egy ügyvédi megbízást és annak hitelességét igazoló közjegyzői okiratot küldött Tisserant bíborosnak egy rövid levél kíséretében.⁸⁸² Az ügyvédi megbízás egy Males Anna nevű asszonytól származik, aki 1931-ben azzal bízta meg Neviczky Emil Egyesült Államokban élő ügyvédet, hogy Takács Bazil püspök ellen apasági keresetet nyújtson be. Az asszony azt állította, hogy Mária nevű lánya tőle született. Bár az akkor spirituálisként működő Takács ígéretet tett neki arra, hogy támogatni fogja a gyermek felnevelésében, ígéretét nem tartotta be. Ezért döntött az apasági kereset megindítása mellett.

A nuncius rámutat arra, hogy az iratot, mely névtelen levélként érkezett hozzá, nyilvánvalóan azok szedték elő, akik meg akarják akadályozni Takács Bazil püspök hajdúdorogi kinevezését. A megbízás ugyanis még 1931-ben, a közjegyzői hitelesítés vizont 1938. január 20-án készült az ungvári kerületi bíróságon. A nunciatúrára beküldött dokumentum többet jelentett egyszerű szóbeszédnél és rágalomnál. Az ügyvédi megbízás és az asszony állítása természetesen kevés a vád igazságtartalmának megállapításához. Tény viszont, hogy Takács püspök magyarországi működését rendkívüli mértékben megnehezítette volna, ha újra és újra az apasági perrel kapcsolatos dokumentumok látnak napvilágot. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ez az okirat végül döntő szerepet játszott abban, hogy a Szentszék elvetette Takács Bazil hajdúdorogi kinevezését, és végül Dudás Miklós mellett döntött.

Ugyanakkor az is tény, hogy a Keleti Kongregáció és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja 1939. március 20-án tartott közös tanácskozásának

881 Pacelli bíboros-államtitkár utasítása Rotta nunciust, Vatikánváros, 1938. január 21., *Források*, II/4/5, 602–603., 290. sz. dokumentum.

882 Rotta nuncius jelentése Pacelli bíboros-államtitkárnak, Budapest, 1938. január 31., *Források*, II/4/5, 604–607., 292–292a. sz. dokumentum.

munkaanyagában⁸⁸³ ez a vád nem szerepelt. A döntéshozók elé beterjesztett irat arra helyezi a hangsúlyt, hogy nem lenne helyes a Szentszékhez hű Takács püspök áthelyezése, mert ezt a női papság kérdésében Rómával szemben álló helyi csoportosulások győzelemként értékelnék. Ez ugyan teljesen legitim érv, viszont nem számított újdonságnak: ezzel a lehetőséggel már abban a pillanatban is számolni lehetett, amikor Takács püspök áthelyezése egyáltalán felmerült.

A két dikasztérium bíborosai elé tehát már nem az a kérdés került, hogy Takács Bazil vagy Dudás Miklós legyen az új hajdúdorogi püspök, hanem csupán az, hogy utóbbi kinevezhető-e. A kérdés megválaszolását újabb beérkezett vélemények segítették, melyeket az ügy előadója Ermenegildo Pellegrinetti bíboros foglalt össze. Procopius Neuzil bencés apát, aki az Illinois állambeli Lisle apátságban orosz katolikus missziót vezetett, rendkívül jó véleménnyel volt Dudás Miklós 1937–1938-ban megtartott missziós körútjáról. A fiatal szerzetest rendi előjárója, Dionysius Dmytro Tkachuk archimandrita, a Szent Jozafátról nevezett bazilita rend generálisa is alkalmasnak tartotta a püspökségre. Mindössze két területen fogalmazott meg aggodalmakat. Az amerikai missziós körút alkalmából Dudás Miklós néhány megnyilvánulásából a helyiek arra következtettek, hogy támogatja a női papság intézményének fennmaradását. Ez pedig ellentétes volt a Szentszék elképzeléseivel. A másik aggodalma a jelölt „túlzott magyar nacionalizmusa” miatt fogalmazódott meg benne. Ez utóbbit osztotta a szintén megkérdezett zágrábi érsek, Alojzije Stepinac is, aki a Német–Magyar Kollégiumban papnövendéktársa volt Dudás Miklósnak. Már akkor felfigyelt a magyarságához feltűnően ragaszkodó bazilita papnövendékre, aki az érvényben lévő szentszéki tiltások ellenére a kollégiumi kápolnában is magyarul végezte a szertartásokat. Az előadó bíboros ezeket az aggodalmakat a Keleti Kongregáció segítségével oszlatta el. Tisserant bíboros jelezte, hogy a jelölttel személyesen beszélte meg a női papság kérdésében megfogalmazódott aggodalmakat, s meggyőződött arról, hogy Dudás Miklós mindössze azt tartja fontosnak, hogy a női papsággal és családjaikkal tapintatosan és méltányosan járjanak el a cölibátuskötelezettség fokozatos bevezetése során. A szentszéki döntéssel kapcsolatban nem fogalmazott meg kritikát. A zágrábi érsek (és lényegében a bazilita generális) aggodalmaival kapcsolatban a Keleti Kongregáció titkára finoman rámutat arra, hogy Stepinac kifejezései is nacionalista megközelítésre utalnak, amivel kapcsolatban mindig is megengedett egyfajta szkepticizmus. Ezzel az udvarias megfogalmazással azt kívánta kiemelni, hogy ami egy horvátnak vagy egy ukránnak túlzott magyar nacionalizmusnak számít, az a pártatlan szemlélőnek talán fel sem tűnik. Tisserant bíboros a magyar

883 A Keleti Kongregáció és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja közös tanácskozásának nyomtatott munkaanyaga, Vatikánváros, 1939. március 20., *Források*, II/4/6, 58–66., 6. sz. dokumentum.

liturgia gyakorlatát sem tartotta komoly akadálynak, mivel az a trianoni Magyarország már nem okozott botrányt.

Ezek az érvek meggyőzték a bíborosok döntő többségét, csupán a korábbról már jól ismert Francesco Marmaggi bíboros gördített még egy akadályt Dudás püspök kinevezése elé. Az egykori bukaresti és prágai nuncius kuriális bíborosként sem vetkőzte le ellenérzéseit a magyarokkal szemben. Hozzászólását azzal kezdte, hogy a magyar kormánynak nem is lett volna szabad véleményt formálnia. Luigi Maglione bíboros-államtitkár ugyan elmagyarázta neki az *intesa semplice* lényegét, de ez nem nyugtatta meg. Azt javasolta, hogy Dudás Miklós kinevezése maradjon függőben mindaddig, míg be nem érkezik az általa abszolút tekintélynek tartott, s magyarelles érzelmeiről közismert Dionizie Nyárádi kőrösi püspök véleménye. Ugyan ebben csak egy bíborostársa támogatta, március 25-én XII. Piusz pápa végül ezt a megoldást választotta. Jóváhagyta Dudás Miklós felterjesztését a hajdúdorogi püspöki székre, amennyiben Nyárádi püspök nem fogalmaz meg olyan véleményt, ami ezt ellehetetleníti.

Nyárádi püspök éppen Rómában tartózkodott, ezért Tisserant bíboros március 31-én személyesen kérte ki a véleményét.⁸⁸⁴ Némi meglepetésre a kőrösi püspök szóban a „lehető legjobb választásnak” minősítette Dudás Miklós jelölését. Ugyanakkor a még aznap írásba foglalt véleménye nem tükrözi a szóban elmondottakat.⁸⁸⁵ Nyomat sem találjuk a lelkesedésnek. Felidézi Stepinac érsek fentebb említett aggodalmait Dudás Miklós feltételezett nacionalizmusával kapcsolatban, utal egyes baziliták félelmekre, illetve kihangsúlyozza, hogy püspöki kinevezése esetén a Szentszék világos és egyértelmű direktívákat fogalmazzon meg számára a magyar nyelv liturgikus használatával kapcsolatban. Bár Nyárádi püspök nem írta le, hogy támogatja Dudás Miklós püspöki kinevezését, Tisserant bíboros megítélése szerint komoly ellenérveket sem fogalmazott meg. Ezért arra kérte Luigi Maglione bíboros-államtitkárt, hogy az Államtitkárság tegye meg az ilyenkor szükséges lépéseket, és történjen meg Dudás Miklós bazilita szerzetes kinevezése a hajdúdorogi püspöki székre.⁸⁸⁶

A hivatali gépezet elindult, s április 6-án Rotta nuncius már arról számolhatott be, hogy Dudás Miklós elfogadta a püspöki kinevezést. „Nem kívánt húsvéti ajándéknak” nevezte a kinevezés hírét, mivel tisztában volt azzal, hogy „milyen súlyos keresztet helyeztek a vállaira”.⁸⁸⁷

884 Tisserant bíboros átirata Maglione bíboros-államtitkárnak, Vatikánváros, 1939. március 31., *Források*, II/4/6, 70–71., 13. sz. dokumentum.

885 Nyárádi kőrösi püspök átirata Tisserant bíborosnak Róma, 1939. március 31., *Források*, II/4/6, 69–70., 12. sz. dokumentum.

886 *Források*, II/4/6, 70–71., 13. sz. dokumentum, 71.

887 Rotta nuncius jelentése Maglione bíboros-államtitkárnak, Budapest, 1939. április 6., *Források*, II/4/6, 71–73., 14. sz. dokumentum.

Ma már azt mondhatjuk: igazából nem is sejthette, hogy a valóságban milyen súlyos lesz a püspökséggel járó kereszt. Azok a megpróbáltatások, melyek hajdúdorogi püspökként a világháború utáni években és évtizedekben vártak rá, 1939-ben az elképzelhetetlen kategóriájába tartoztak.

Amikor elérkeztek a megpróbáltatások évei – ahogyan látni fogjuk a következő fejezetben –, döntő momentumnak bizonyult az, hogy egy fiatal és erőskezű püspök vezette a magyar görögkatolikusok közösségét. Dudás püspök 1939-ben történt kinevezése körülményeinek az a tény ad különös jelentőséget, hogy „vetélytársa”, Takács Bazil püspök 1948-ban, súlyos betegség következtében, hatvankilenc évesen meghalt az Egyesült Államokban. Vagyis akkor, amikor Magyarországon a kommunista hatalom a görögkatolikus egyház felszámolásának forgatókönyvét írta. Nem túlzás azt feltételezni, hogy a kommunista államhatalom könnyedén véghez vitte volna a magyar görögkatolikus egyház felszámolását, ha ezekben az években a hajdúdorogi püspöki szék betöltetlen.

Egy püspök – három politikai rendszer: Dudás Miklós püspök kora

Dudás püspök harminchárom évig tartó (1939–1972) püspöki szolgálata megfelelő kereteket és sorvezetőt nyújt a magyar görögkatolikus egyház történetének áttekintéséhez három politikai rendszerben: a késői Horthy-rendszerben, az átmenet évei után a Rákosi-diktatúrában, illetve az 1956 utáni Kádár-rezsimben. Egy rövid „szabad” korszak és az átmenet szintén rövid, de vészjósló időszaka után következett a hosszú, mintegy negyedszázadig tartó, megpróbáltatásokkal és megaláztatásokkal teli – hogy a görögkatolikus történetírásban oly gyakran felbukkanó kifejezéssel éljünk – „kálváriaút”, mely egyszerre volt személyes és kollektív. Személyes, mert a püspök saját kálváriaútja a nagy tervekől – a megfélemlítések, megalkuvások, lelkiismereti küzdelmek és az ezekből szükségszerűen következő fizikai-idegrendszeri megpróbáltatások útvesztőin át – a nagy tervek romjaihoz és a mellettük eltörpülő szerény eredmények valóságához. De ez a kálváriaút egyszersmind kollektív is, mivel a püspök elképzeléseitől, döntéseitől, sőt személyes sorsának alakulásától – különösen 1945, vagyis Papp Antal kormányzó halála után – az egész magyar görögkatolikusság sorsa, mindenkori jelene és jövője függött. Ennek a sajátos függési viszonynak a kialakulását elsősorban az a körülmény tette lehetővé, hogy a kommunista állampárt egyházellenessége, majd a társadalom átformálása gyakorlatilag megszüntette a magyar görögkatolikusság laikus dimenzióját, ami a kezdetektől fogva meghatározó módon volt jelen a közösség életében. 1945 után nincsenek többé Szabó Jenők, akik politikai és gazdasági kapcsolataikkal segíthették volna a magyar görögkatolikusok ügyét és püspököket. Nincsenek Illés Józsefek, akik az igazságszolgáltatás, az államigazgatás és a felsőoktatás területén szerzett tapasztalataikkal és befolyásukkal képviselhetnék volna a görögkatolikusok érdekeit. Nincsenek Prodán Jánosok vagy Gróh Istvánok, akik a felekezeti sajtó eszközével hallattatták volna a görögkatolikusok hangját a közélet fórumain. Nem voltak ilyen laikus személyiségek, mert a kommunista állampárt leuralta az ország életének fentebb felsorolt területeit. Egyedül a püspök maradt, s hogy néha mennyire egyedül, azt a saját szavaiból érthetjük majd meg.

Munkánk utolsó fejezetében tehát hangsúlyosan Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök személyén és küzdelmein keresztül tekintjük át a magyar

görögkatolikus egyház 1939–1972 közötti történetének fontosabb történéseit és folyamatait.

A kinevezésekor mindössze harminchét éves új főpásztor fiatalos lendülettel látott munkához. Jelmondata: *Tökéletes népet készíteni az Úrnak* (Lk 1,17) – trónbeszédének tágabb kontextusába helyezve: „Főpásztori küldetésem és célkitűzésem, hogy egyházmegyénkben a hitéletet elmélyítve s azt öntudatosabbá téve, tökéletes népet készítsek az Úrnak”⁸⁸⁸ – egyszerre tükrözi a magas célkitűzés megfogalmazásában megmutatkozó elhivatottságot és a problémák gyökerét jól beazonosító gyakorlatias megközelítést. Máriapócsi püspökszentelése, amit a Keleti Kongregáció utasításának megfelelően⁸⁸⁹ Papp Antal érsek végzett Kriston Endre egeri és Meszlényi Zoltán esztergomi segédpüspökök közreműködésével 1939. május 14-én, a kortársak számára egy új korszak kezdetét ígérte.⁸⁹⁰ Miklós püspök hosszúra nyúlt egyházkormányzatának utolsó harmada – összefüggésben a főpásztor előrehaladott korával is – a Hajdúdorogi Egyházmegye életében a „pangás”, az egyházkormányzati bénultság és a visszafejlődés egyértelmű jeleit produkálta. A megújulás és az új lelkipásztori és egyházkormányzati kezdeményezések iránti igény mellett azonban egyvalami nem változott. Az a „tökéletes nép”, melynek felkészítését a fiatal püspök természetesen vallási értelemben tűzte ki célul, továbbra is egy kisebbségben lévő társadalmi csoport volt. Egy olyan kisebbség, melynek sorsát és jövőjét az határozta meg, hogy a vezetői által hozott döntések, illetve a közélet színterein alkalmazott retorika mennyiben illeszkedtek a többségi társadalom elvárásaihoz, s különösen is az országot irányító politikai elit ideológiájához. A magyar görögkatolikus történetet kezdettől végig elkísérő igazodáskényszer Dudás püspök korszakát is meghatározta. A Dudás-korszak legfőbb sajátosságát ebből a szempontból az jelenti, hogy püspöki szolgálatának első szakaszában ő maga is azonosulni tudott az igazodási pontokat kijelölő politikum ideológiájával, míg az alapvetően vallás- és egyházellenes Rákosi- és Kádár-rendszerben ez a lehetőség természetesen nem volt adott. A kommunista hatalomátvétel után először sokszerűen, majd pedig rutinszerűen a megmaradás és a túlélés követelménye került az első helyre, az igazodás kényszerpályái pedig – az ideológiai szembenállás miatt – lelkiismereti konfliktusok egész sorát hozták magukkal.

Amint várható volt, a fiatal püspök szolgálata kezdetén újra és újra Miklós püspök egyházkormányzatának hiányosságaival szembesült. Ezek egyike a székhelykérdés rendezetlensége volt. Dudás püspököt – s vele együtt való-

888 A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, 1939/VI. sz.

889 Tisserant bíboros utasítása Rotta nunciushoz, Vatikánváros, 1939. április 20., *Források*, II/4/6, 76–77., 16. sz. dokumentum.

890 Ez a várakozás tükröződik a sajtóbeszámolókból is: *Nemzeti Újság*, 1939. május 16., 8., *Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap*, 1939. május 16., 3–4., *Magyar Jövő*, 1939. május 16., 8.

színűleg másokat is – meglepte az a felfedezés, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye székhelyének Nyíregyházára történő áthelyezése hivatalosan nem történt meg.⁸⁹¹ Miklósy püspök ugyan még 1915-ben hivatalosan kérte⁸⁹² az alapító bulla megváltoztatását, sőt a magyar kormány erre vonatkozólag diplomáciai úton memorandumot⁸⁹³ is eljuttatott a Szentszékhez, de ismeretlen okból Rómából nem érkezett válasz a megkeresésre.⁸⁹⁴ Mivel a kormány támogatásával jelentős infrastrukturális fejlesztésekre készült, Dudás püspök kísérletet tett a kérdés végleges megoldására. Rotta nunciust szóban tájékoztatta a tervéről, és nem hallgatta el előle azt sem, hogy számítani lehet a hajdúdorogi hívek ellenkezésére, sőt adott esetben még a skizmával való fenyegetőzésükre is. A várható nehézségek ellenére a nuncius arra biztatta, hogy adja be a felterjesztést a pápának és a Keleti Kongregációnak.⁸⁹⁵ Dudás püspök azt kérte a Szentszéktől, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye nevének megváltoztatása és a hajdúdorogi székesegyház jogainak megsértése nélkül a *Christifideles graeci* bulla módosításával az egyházmegye székhelye kerüljön át Nyíregyházára, és a város Szent Miklós püspökről nevezett temploma kapjon társszékesegyházi rangot.⁸⁹⁶ A Keleti Kongregáció alig egy hónap múlva már a pápa elé is terjesztette a hajdúdorogi püspök kérését. Tekintettel a hajdúdorogi hívek várható ellenkezésére, az a döntés született, hogy a teljesen indokolt székhelyváltoztatást fokozatosan kell végrehajtani. Első lépésben a nyíregyházi parókiális templom társszékesegyházi rangot kap. Ezzel egyidejűleg a hajdúdorogi püspököt felhatalmazzák arra, hogy a kormány támogatásával kezdje meg az egyházmegyei központ kiépítését. Ha elkészül az új püspöki székház, felépül a papnevelő intézet, és átadják a kanonoki lakásokat, akkor a hajdúdorogi hívek is be fogják látni az

891 Dudás püspök átirata Rotta nunciushoz, Nyíregyháza, 1941. március 20., *Források*, II/4/6, 228–229., 68. sz. dokumentum.

892 Miklósy püspök felterjesztése XV. Benedek pápához, Nyíregyháza, 1915. szeptember 21., *Források*, II/4/3, 759–761., 433a. sz. dokumentum és II/4/6, 224–226., 67b. sz. dokumentum.

893 *Források*, II/4/3, 755–757., 430a. sz. dokumentum.

894 Az ügy aktái mellett csupán Scapinelli nuncius feljegyzése található, melyben utal a háborús helyzetre és az orosz betörés veszélyeire mint hátráltató tényezőkre. De végeredményben azt állapítja meg, hogy a székhely hivatalos áthelyezésének nincs akadálya. Lehetséges, hogy Scapinelli nuncius néhány héttel később bekövetkező távozása Bécsből (1915. december 5.) és utódjának késői hivatalba lépése (1916. szeptember 14.) miatt merült feledésbe az ügy. *Források*, II/4/3, 761., 433b. sz. dokumentum.

895 Rotta nuncius jelentése Tisserant bíborosnak, Budapest, 1941. március 15., *Források*, II/4/6, 221–222., 67. sz. dokumentum.

896 Dudás püspök felterjesztése XII. Piusz pápához, Nyíregyháza, 1941. március 14., *Források*, II/4/6, 226–228., 67c. sz. dokumentum.

áthelyezés jogosságát, amit a Szentszék hivatalosan is érvénybe fog léptetni.⁸⁹⁷ Pontosan azon a napon – 1941. május 1-jén –, amikor Tisserant bíboros értesítette Rotta nunciust a Szentszék döntéséről, elindult Rómába a hajdúdorogi hívek kérvénye is. A 6787 aláírással ellátott felterjesztésben sérelmezték, hogy az új főpásztor nem a székesegyházában szenteltette magát püspökké, sőt első hajdúdorogi látogatása során kijelentette, hogy az egyházmegye székhelyét továbbra is Nyíregyházán kívánja tartani. Az idős és nagy tekintélynek örvendő Miklósy püspök iránti tiszteletből a hajdúdorogiak már nem tartották napirenden a székhelykérdést, de biztosak voltak abban, hogy az egyházmegye élén bekövetkező váltás során végre teljesülnek jogos igényeik. Kategorikusan visszautasítják azokat a vádakot, melyek szerint a településük nem elég fejlett, és kérik a Szentatyát, hogy utasítsa az új püspököt az alapító bulla rendelkezésének betartására.⁸⁹⁸

A hajdúdorogiai felterjesztésének tanulmányozását követően a Keleti Kongregáció 1941 júniusában Rotta nunciuson keresztül kért információt Dudás püspöktől.⁸⁹⁹ Az éppen Rómába készülő főpásztor megnyugtatta a nunciust, hogy megvan a megoldás, s ezt személyesen fogja Tisserant bíboros elé tárni.⁹⁰⁰ Ezen a ponton azonban a források elhallgatnak, és csak egy évvel később, 1942 júliusában olvashatunk ismét az ügyről, amikor a Keleti Kongregáció a nunciushoz az iránt érdeklődik, hogy sikerült-e Dudás püspöknek lecsendesítenie a tiltakozókat.⁹⁰¹ Ebből az következik, hogy Dudás püspök mégsem tudott megnyugtató hírekkel Rómába utazni, ahol – ahogyan látni fogjuk – egyébként is más, súlyosabb ügyben kellett tárgyalnia. Így a székhelykérdés továbbra sem nyert hivatalos rendezést, és a Hajdúdorogi Egyházmegye székhelye *de iure* Hajdúdorog maradt, míg *de facto* a püspök Nyíregyházáról kormányozta az egyházmegyét.

Az új hajdúdorogi püspök előtt álló legfontosabb feladat – huszonhét évvel az egyházmegye alapítása után – még mindig a legalapvetőbb intézmények felállítása volt. Dudás püspök már 1939 őszén tárgyalásokat kezdett a ma-

897 A Keleti Kongregáció betérjesztése a pápai audienciára a Hajdúdorogi Egyházmegye székhelyének tárgyában, Vatikánváros, 1941. április 26., *Források*, II/4/6, 232–234., 70. sz. dokumentum és Tisserant bíboros utasítása Rotta nunciushoz, Vatikánváros, 1941. május 1., *Források*, II/4/6, 234–235., 71. sz. dokumentum.

898 A hajdúdorogi hívek felterjesztése XII. Piusz pápához a Hajdúdorogi Egyházmegye székhelyének tárgyában, Hajdúdorog, 1941. május 1., *Források*, II/4/6, 235–241., 72. sz. dokumentum.

899 Tisserant bíboros utasítása Rotta nunciushoz, Vatikánváros, 1941. június 24., *Források*, II/4/6, 244–245., 75. sz. dokumentum.

900 Rotta nuncius jelentése Tisserant bíborosnak, Budapest, 1941. július 11., *Források*, II/4/6, 245–246., 76. sz. dokumentum.

901 Antonino Arata, a Keleti Kongregáció asszessorjának levele Rotta nunciushoz, Vatikánváros, 1942. július 29., *Források*, II/4/6, 337–338., 108. sz. dokumentum.

gyar kormányval az intézményfejlesztés ügyében. Az volt az elképzelése, hogy a püspöki székházban létesítene papnevelő intézetet, s a város egy más pontján építené fel a püspöki palotát. Ezt az elgondolást a minisztérium elfogadta, Szohor Pál nyíregyházi polgármester pedig jelezte, hogy kész teljesíteni a város korábbi, a püspöki székház építésére vonatkozó felajánlását.⁹⁰² A nagyszabású tervek kivitelezését a második világháború kitörése hiúsította meg. A nyíregyházi építkezések közül mindössze a püspöki székház felépítése indult meg a Sóstói úton. Az épület hatalmas áldozatok árán a háború végére készült el, de a politikai változások miatt a püspök már nem vehette használatba.

A tárgyalások során az egyházmegye és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetői között konszenzus alakult ki azzal kapcsolatban, hogy a klérus képzése mellett szükséges a görögkatolikus kántorok és tanítók képzését biztosító intézmény is. Bár a Hajdúdorogi Egyházmegye nyíregyházi székhelye mellett szóló érvek között szerepelt az is, hogy a városban 1914 szeptemberében működését megkezdő állami tanítóképző görögkatolikus felekezeti intézményi lehet, ezek a remények hamar szertefoszlottak.⁹⁰³ Az állami intézmény mellett egy görögkatolikus tanítóképző felállítása a városban nem lett volna szerencsés, ezért Dudás püspök 1942-ben Hajdúdorogon alapította meg – a nagyközség elvi hozzájárulásával – a Hajdúdorogi Magyar Görögkatolikus Fiúlíceumot és Kántortanító Intézetet. Az alapítást megelőző tárgyalások során Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett levelében ezekkel a sorokkal kéri meg az állami engedélyt és támogatást:

Közismert dolog, hogy a görögkatolikusoknak hazánkban – különösen a mai időkben – fontos szerepe és hivatása van. Ahhoz, hogy ezt a nemzet érdekeinek megfelelően teljesíteni tudja, szükséges, hogy tanítói saját szellemünkben nevelődjének egyházi, kulturális és nemzeti hivatásukra. Nyilvánvaló tehát, hogy a hajdúdorogi egyházmegye és az ország többi területén élő görög katolikus tanítók kötelessége gyermekek nevelése és a görög katolikus magyarság lelki és szellemi vezetése megkívánja, sőt mulaszthatatlanul szükségessé teszi a görög katolikus tanítóképzés mielőbbi megoldását görög katolikus tanítóképző intézet felállításával.⁹⁰⁴

A „nemzeti érdek” és a „nemzeti hivatás” olyan hívószavak Dudás püspök levelében, melyek célkitűzéseit sikeresen kapcsolták össze a kormányzati elképzelésekkel, ezért a kért államsegély nem is maradhatott el. Hajdúdorog nagyközség anyagiakkal is hozzájárult az iskola működtetéséhez: vállalta a fűtés és

902 Pirigyi, 2001, 96–97.

903 B. Papp, 1988, 122.

904 Idézi B. Papp, 1988, 123.

a világítás költségeit, a tanárok nyugdíjárulékait, valamint iskolai gyakorlói területként 15 katasztrális hold földet adott. Első – és egyetlen – igazgatója Estók Bertalan lett, aki az ungvári tanítóképzőből érkezett Hajdúdorogra. Az intézmény célkitűzéseit Dudás Miklós püspök az intézmény megnyitásakor mondott beszédében így fogalmazta meg:

[a püspök – szerző megjegyzése] kifejezést adott annak, hogy sajnós, a háromszázezernyi magyar görögkatolikusságot a magyarság mindig idegennek tekintette, pedig ezek elődei époly magyarok voltak, mint minden ősmagyar. Sőt, ők voltak azok, akik először vették fel a keleti szertartású kereszténységet s ezzel megkezdték a magyarság krisztiánizálását, ami fajunk megmaradásának egyik nagy biztosítéka volt. Tehát nemcsak magyarok voltunk és vagyunk, hanem nagy magyar hivatást teljesítettünk és teljesítünk ma is.⁹⁰⁵

Az alapító püspök tehát azt várta az új intézménytől, hogy az onnan kikerülő tanítók mint értelmiségiek sikerrel veszik fel a küzdelmet a magyar görögkatolikusokat évszázadok óta sújtó társadalmi kirekesztéssel szemben, sőt öntudatunkban megerősödve egyfajta „magyar görögkatolikus hivatás” képviselőivé is válnak. A püspök fontos célkitűzése volt az is, hogy az intézmény a magyar görögkatolikus zenei élet központjává váljon. Ennek megvalósulását hangszerek vásárlására fordítandó személyes pénzadománnyal is támogatta.

A görögkatolikus népiskola épületében szerény körülmények között induló intézmény első tanári kara is kis létszámú volt. Estók Bertalan igazgató történelem–földrajz szakos tanár volt, de magyar nyelvet és irodalmat is tanított. Rajta kívül Damjanovics Pál lelkész és tanítóképző intézeti tanár kapott kinevezést, aki német nyelvet, mennyiségtant, testnevelést, történelmet, természetrajzot és kézimunkát oktatott. Ő volt az oktatáson kívüli diákelet szervezője is. Simon Sándor hajdúdorogi segédlelkész óraadó hittantanári, Pávay József elemi iskolai tanító óraadó ének- és zenetanári, Kalapos György nyugalmazott görögkatolikus kántortanító óraadó egyházi ének és szertartástani tanári kinevezést kapott. Nagy Árpád plébános a római katolikus, Derzsi Endre lelkész pedig a református hittant tanította.⁹⁰⁶

Az első évet ötven diák kezdte meg, s negyvennégy fejezte be. Az oktatás mellett élénk sportélet és intenzív lelki élet (Mária Kongregáció, rendszeres templomba járás) jellemezte az intézményt. A háborús idők igényeinek megfelelően a Vöröskereszt-egyesületet és a takarékosagra nevelő Diákkaptár-kört is

905 *A Hajdúdorogi Magyar Gör. Kat. Fiúliceum és Kántortanítóképző-Intézet Évkönyve az 1942–43. iskolai évről*, szerk. Estók Bertalan, Hajdúnánás, 1943, 4.

906 *A Hajdúdorogi Magyar Gör. Kat. Fiúliceum és Kántortanítóképző-Intézet Évkönyve az 1942–43. iskolai évről*, szerk. Estók Bertalan, Hajdúnánás, 1943, 10.

megalapították. Az intézményi portfólióból természetesen nem hiányozhatott a cserkészlet sem. A 996. Sz. Görög Demeter Cserkészcsapat parancsnoka, Simon Sándor segédlelkész még a tanév vége előtt bevonult katonai szolgálatra, ezért helyét Kovács Gyula lelkész vette át, aki az ifúság nevelésében később Nyíregyházán is nagyon szép eredményeket ért el.⁹⁰⁷

Az 1944–1945-ös tanévtől kezdődően leányosztály is indult, az 1948–1949-es tanévtől pedig koedukált osztályokat szerveztek. 1946-ban az első képesítő vizsgán harmincöten feleltek meg.⁹⁰⁸ Az 1947–1948-as tanévre épült ki a teljes öt évfolyam. Ekkor érte el az intézmény a legnagyobb diáklétszámot is: száztizenhat lány és százötvenhárom fiú, vagyis összesen kétszázhatvankilenc fiatal készült a tanítói pályára.⁹⁰⁹ Az 1948-as esztendő egyúttal le is zárta az intézmény görögkatolikus korszakát. Az államosítás után a görögkatolikus paptanárok és az egyházukhoz ragaszkodó pedagógusok távozni kényszerültek. A kiépülő kommunista diktatúra néhány hónap alatt romba döntötte Dudás Miklós püspök nagy álmát, a görögkatolikus értelmiség képzésének hajdúdorogi intézményét.

A kántorképző és líceum mellett Dudás Miklós püspök nevéhez fűződik egy másik hajdúdorogi kezdeményezés is. 1941 őszén az egyházközség képviselő-testületének egyetértésével Hajdúdorogon népfőiskola szervezése kezdődött. A döntés előzménye a katolikus legényegylet-mozgalom (KALOT) hajdúdorogi meghonosítása volt, ami Galamb György segédlelkész szervezőmunkájának gyümölcse. Tőle utódja, Vattamány Imre segédlelkész vette át a szervezést 1941-ben. Segítője a népfőiskolai mozgalom elkötelezett híve, a helybeli Papp Béla volt, aki a népfőiskola első igazgatója lett. Az első népfőiskolai tanfolyam harminchat résztvevővel 1942. december 1-jén indult. A megnyitón jelen volt P. Kerkai Jenő, a KALOT és a népfőiskolai mozgalom szervezője. A jezsuita atya e szavakkal fogalmazta meg a népfőiskola célját:

A népfőiskola célja az, hogy ne legyen magyar ember, akinek üres a szíve, a feje és a zsebe. Szíve teli legyen Krisztus szeretetével, ha ilyen lesz, örömmel fog állni a falujában az ekeszarva mellett s nem fogja hajtani szíve üressége a városba, a nyomortanyákra. Feje legyen tele a magyar műveltség kincseivel: magyar dallal, az ősi magyar lábra szabott táncsal s a magyar játékokkal. S ne legyen

907 *A Hajdúdorogi Magyar Gör. Kat. Fiúliceum és Kántortanítóképző-Intézet Évkönyve az 1942–43. iskolai évről*, szerk. Estók Bertalan, Hajdúnánás, 1943, 11–12. Kezdeményezésére Nyíregyházán 1943-ban bérelt helyiségekben – szintén szerény körülmények között és kis létszámmal – kezdte meg működését a Szent Jozafát Diákokthon.

908 *A Hajdúdorogi Magyar Gör. Kat. Fiúliceum és Kántortanítóképző-Intézet Évkönyve az 1946–47. iskolai évről*, szerk. Estók Bertalan, Debrecen, 1947, 3.

909 B. Papp, 1988, 134.

üres a zsebel! Gondoskodnunk kell, hogy mindenki, ne csak keresse, hanem meg is találja a megélhetést. Megtanítják a népfőiskolában gazdálkodni, kertgazdaságot művelni. A legmagasabb fokú népfőiskola, a telepes-képző már olyan legényeket nevel, akik mintafalvakat alapítanak [...]”⁹¹⁰

A KALOT-népfőiskolák általános célkitűzései mellett Dudás Miklós püspök ez alkalommal is megfogalmazta a sajátos görögkatolikus küldetést, melyet az induló népfőiskolának is követnie kellett. A főpásztor ünnepi beszédében így fogalmazott:

Sokszor hangoztattam már, de még mindig nem eleget, hogy amikor hazát szerzett a magyar nép, mi nem hiányoztunk. Mi hajoltunk Szent István bölcsője fölé Gyula vezér leányában, Sarolta nagyasszonyban. Nem hiányoztunk akkor sem, amikor az ezeresztendő nehéz magyar sors rakta a keresztek az elárvult magyarság vállára. Masem hiányzunk, amikor a magyarság helyének és életének biztosításáért az új Európában kell küzdenünk. De nem kérünk babért, csak megismerést. Megismerését annak, hogy nem idegen fajta vagyunk, hanem tiszta magyarok Árpád véreből, az ezeréves magyar sorsba belegyökerezve. Mi görögkatolikusok görcsösen ragaszkodunk hagyományainkhoz s ezért ma is szívesen, szívvel-lélekkel küzdünk a magyar jövőért és dolgozunk az új magyar életért. A most megnyíló népfőiskolának is szerepe lesz ebben a munkában. Rá kell döbbszennie bennünket arra, hogy mi is vagyunk valakik, van nekünk is tömegünk, magyar tömegünk.”⁹¹¹

Látható, hogy Dudás püspök hívószavai („magyar sors”, „magyar jövő”, „magyar élet”) rímelenek a nagy tekintélyű Kerkai páter kulcsszavaira („magyar műveltség”, „magyar dal”, „magyar láb”, „magyar játék”), bár a megnyitóról tudósító cikk szerint először a püspök szólalt fel. Nem is volt szükség arra, hogy a püspök meghallgassa a jezsuita páter gondolatait, mivel enélkül is tudta, hogy milyen kontextusba kell beleillesztenie a maga elképzeléseit a sajátosan görögkatolikus népnevelés eszmei alapjairól. A magyar görögkatolikus öntudat megerősítését fontosnak tartó püspök beszédében most se maradhatott ki annak kihangsúlyozása, hogy az általa képviselt közösség a magyar nemzet része, mégpedig annak kezdetei óta („mi hajoltunk Szent István bölcsője fölé”). Ez a tény pedig olyan felfedezetlen erőforrás, aminek a kiaknázása a magyar görögkatolikus öntudat megerősítése érdekében még a jövő feladata („Rá kell döbbszennie bennünket arra, hogy mi is vagyunk valakik”).

910 „Megnyílt a gör. kat. népfőiskola Hajdúdorogon”, *Görögkatolikus Szemle*, 1942. december 22., 7.

911 Uo.

Dudás püspöknek a népfoiskolához fűzött reményei – hasonlóan a tanítóképzőhöz – néhány éven belül megsemmisültek, mivel a népfoiskolai mozgalmat és az azt szervező KALOT-ot a hatalomra törő egyházellenes erők már 1946-ban betiltották.

Dudás Miklós püspök rövid ideig tartó „szabad” korszakának egyik legtöbb energiát felemésztő, mégis eleve reménytelen küzdelme a második bécsi döntés után Magyarországhoz visszatért Észak-Erdély egykor hajdúdorogi egyházmegye parókiáinak visszaszerzésére irányult. Az alapkérdés úgy hangzott, hogy az államhatárok megváltozását követően az 1919-ben átmenetileg, majd pedig 1930-ban véglegesen az eredeti román görögkatolikus egyházmegyékbe visszasorolt parókiákat vissza kell-e, illetve vissza szabad-e sorolni a Hajdúdorogi Egyházmegyébe, ahogyan arról a *Christifideles graeci* bulla a maga idejében rendelkezett. Az élesen szemben álló véleményeknek megfelelően magyar oldalon következetesen a Hajdúdorogi Egyházmegye „reintegrációjáról”⁹¹² beszéltek, míg román oldalon többnyire a „második Hajdúdorog”⁹¹³ kifejezéssel írták le azt a lehetséges kimenetelt, amire végzetes katasztrófaaként tekintettek.

Elméletileg viszonylag egyszerűnek tűnt a kérdés. Amint láttuk, 1919 májusában és júniusában a Szentszék a bécsi nunciuson keresztül mindössze néhány hét alatt döntött az érintett parókiák sorsáról, mivel a román katonai megszállás miatt Miklósy István hajdúdorogi püspök nem tudott fölöttük joghatóságot gyakorolni. Ez elegendő indok volt ahhoz, hogy a Szamosújvári és a Nagyváradi Egyházmegyéből, valamint a Gyulafehérvár-Fogarasi Főegyházmegyéből 1912-ben a Hajdúdorogi Egyházmegyébe átsorolt parókiák apostoli kormányzója a nagyváradi, illetve a balázsfalvi ordinárius legyen. Az 1920-ban meghúzott új államhatár az érintett parókiák többségét, összesen hetvenötöt⁹¹⁴ Romániába sorolta, s innentől kezdve már csak idő kérdése volt az egyházigazgatási visszasorolás véglegesítése. Részben a román konkordátumhoz vezető tárgyalások elhúzódása miatt viszonylag későn, 1930-ban történt meg a hivatalos visszasorolás,⁹¹⁵ minek alapját természetesen az államhatárok adták. A második bécsi döntés 1940 augusztusában ezt az alapot változtatta meg. Jogilag tehát világos volt a helyzet: a Magyarországhoz visszacsatolt területeken

912 Például Kozma János püspöki tanácsos jelentése Saverio Ritter érsek, apostoli vizitátornak, Miskolc, 1942. augusztus 10., *Források*, II/4/6, 341–347., 110. sz. dokumentum.

913 Mariu Theodorian-Carada román szenátor levele Tisserant bíborshoz, Bukarest, 1942. szeptember 5., *Források*, II/4/6, 353–355., 115a. sz. dokumentum.

914 A hetvenötötől hatvannyolc a három román egyházmegyéből, hét pedig a Munkácsi Egyházmegyéből került besorolásra a Hajdúdorogi Egyházmegyébe.

915 *Solemnis conventione* konstitúció, 1930. jún. 5. AAS 22 (1930) n. 9, 381–386.

azoknak a parókiáknak (szám szerint hetven),⁹¹⁶ melyek 1912-ben a Hajdúdorogi Egyházmegyébe kerültek, vissza kellett volna térniük a magyarországi görögkatolikus egyházszerkezet keretei közé, vagyis a hajdúdorogi ordinárius joghatósága alá.

A gyors megoldást sürgette az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás tragikus görögkatolikus-ellenes fellépése is. A magyar állam képviselői ugyanis nem voltak tekintettel a helyi viszonyokra, és a magyar identitású, de továbbra is román liturgikus nyelvű görögkatolikus közösségekben előírták a magyar nyelvre való átállást, vagy nyíltan felekezeti- vagy rítusváltásra ösztönöztek.⁹¹⁷ Bár ehhez semmi joguk nem volt, a katonai közigazgatás eszköztárában az ország területéről való erőszakos kitoloncolással fenyegetőzés hatékony fegyvernek bizonyult. Így állhatott elő az a tragikus helyzet, hogy a román impérium alatt a magyar identitáshoz való ragaszkodás miatt hátrányos megkülönböztetést elszenvedő székelyföldi görögkatolikus papokat a magyar állam képviselői a Romániába való kitoloncolással fenyegették, amennyiben nem állnak át azonnal a magyar liturgiára. Ezt az abszurd eljárást Gergely Viktor gyimesbükki parókus konkrét esetében római katolikus kollégája, György István plébános így írja le:

[...] 1 1/2 évig megvonták tőle [ti. Gergely Viktortól] az államsegélyét, még a papságától is meg akarták fosztani a bukaresti vezetők az érsek tiltakozása ellenére. Budapestre igazgatták, ki akarták tenni. Gyermeküket előhaladásukban akadályozták, a legkisebb leányát a képesítőn a románból 2-szer buktatták meg. A legnagyobb leánya, noha – pedig folyékonyan beszélt, irt románul – végig kitüntetéssel végezte egy közép iskoláit, mint az egyetemet 7 v. 8 éven keresztül nem adtak állást neki.

S ezen hősi magatartás után bejöttek a honvédek. Örömmel fogadtuk mindnyájan. Az ünneplések letelte után a helybeli

916 A második bécsi döntés után mindössze öt parókia – Alsóboldogfalva, Böződujfalu, Oláhzsákod, Illyefalva és Lisznyó – maradt Románia területén.

917 „Saját fülemmel hallottam egy értekezleten, hogy a vármegyei katonai parancsnok ur felszólította a jelenlevő római kath. papságot (csak egyedül én voltam gör. kath.) hogy ne respektáljanak semmi egyházi tiltó rendelkezést és az összes gör. kath-okat vegyék át a latin rítusra, hogy majd amikor helyreáll a normális és törvényes állapot, befejezett tények elé legyen állítva a gör. kath. egyház. Mint gör. kath-ok megbizhatatlanok, de ha rítusukat elhagyják és törvény ellenesen kath-ok lesznek, mindjárt államhü, megbizható, karakteres emberekké válnak. Roppant furcsa eljárás!” – írja Gergely Viktor gyimesbükki parókus a Csík vármegyei helyzetről. Gergely Viktor gyimesbükki parókus jelentése Papp György hajdúdorogi püspöki titkárnak a székelyföldi görögkatolikusok helyzetéről, Gyimesbük, 1940. november 5., *Források*, II/4/6, 140–144., 46. sz. dokumentum, 143.

csendőrmester – sajnos magyar és nem oláh – felszólította, hogy azonnal misézzék magyarul és prédikáljon magyarul.

Hát Romániában vagyunk a felszabadulás után is? A csendőrök írják elő a papnak a szertartást stb?! Kérdem én, sült székely római katolikus, tán magyarnak mondható pap.

Hiába mondta Gergely Viktor: Uram, nem én csináltam a szertartást stb, nem én semmisíthetem meg. De aztán a hajdúdorogi magyar gör. kat. püspök is megengedte a román nyelvet átmenetileg, most is meg kell tartani, az okosság azt írja elő, mert az elhirtelenkedett eljárással nemcsak a vallásnak, hanem a magyar nemzeti eszmének is többet ártunk. Mind hiába! [...] Istenem! a románok Budapestre akarták tenni, a magyarok Bukarestbe!⁹¹⁸

Maga az érintett, Gergely Viktor ezt a valóban tragikus helyzetet ezekkel a szavakkal írta le:

A Székelyföldön, Szépvízen papi családból születtem s alig hogy kikerültem az utca porába „oláh”-nak tekintettek. B.e. apám elvitt Balázsfalvára az elemi iskola III–IV. osztályába, hogy sajátítsam el a liturgia nyelvet, és ott „székely”-nek tituláltak; és visszatérve a csiksomlyói római kath. főgimnáziumba újra „oláh” lettem. Beiratkozva a balázsfalvi teológiára ismét „székely”-lyé vedlettem, hogy pappá szentelésem után a székelyek előtt „oláh” legyek, és a románok „székely”-nek tartsanak. A dorogi püspökséghez való csatlakozásom után, az otthoniak inkább „oláh”-nak tartottak, míg régi egyházmegyém papjai „székely”-nek tekintettek. Balázsfalvához való visszacsatoltatásom után a románság „székely”-nek tartott, míg a magyarság román papnak titulált és most Erdélynek hazatérése után ismét csak „oláh” lettem.⁹¹⁹

Hátrányos megkülönböztetés azonban nem csak a román liturgikus nyelvet használó székelyföldi görögkatolikusokat érte. Hasonló bánásmódról és jogtalanságokról számolt be Szatmárnémeti magyar görögkatolikus parókusa is a Hóman Bálint kultuszminiszterhez írt levelében.⁹²⁰ A saját és a környékbeli tíz magyar görögkatolikus egyházközség nevében felszólaló Ulicsák Béla konkrét példákkal igazolja, hogy a Magyarországhoz való visszatérésük után ugyanolyan hátrányokat kellett elviselniük, mint a román impérium alatt. Akkor

918 György István gyimesbükki római katolikus plébános levele Papp György hajdúdorogi püspöki titkárnak a székelyföldi görögkatolikusok helyzetéről, Gyimesbükk, 1940. október 23., *Források*, II/4/6, 107–109., 38. sz. dokumentum.

919 *Források*, II/4/6, 140–144., 46. sz. dokumentum, 140.

920 Ulicsák Béla szatmárnémeti parókus felterjesztése Hóman kultuszminiszterhez, Szatmárnémeti, 1940. november 2., *Források*, II/4/6, 137–140., 45. sz. dokumentum.

azért, mert bizánci rítusuk mellett a magyar identitásukhoz is ragaszkodtak, az impériumváltás után pedig azért, mert a magyar identitásuk mellett a bizánci rítust is önazonosságuk részének tartották. A románok „lemagyarozták”, a bevonuló magyarok „leromániozták” őket. De míg a „lemagyarozást” büszkén viselték, a magyar hatóságok részéről érkező „leromániozást” érthetetlennek és elviselhetetlennek tartották:

[...] magyar nemzetiségi mivoltunkban és önérzetünkben leki-csinyelnek és megbántanak, továbbá úgy a hatóságok, mint magánosok részéről is – magyar voltunkat tagadásba veszik, minek következtében bennünket sem az általunk betöltött eddigi állásainkban meghagyni, sem pedig az újonnan jelentkezőket kinevezni, alkalmazni nem hajlandók és mint görög katolikusok a fizetés tekintetében is rövidséget szenvedünk. – Kevesebbet utálnak ki részünkre, mint a más vallású ugyanazon állást betöltő honfitársaink részére.⁹²¹

Nem kétséges, hogy az ilyen jellegű hátrányos megkülönböztetés csak tömeges vallás- vagy rítusváltoztatáshoz vezethetett, ami a helyzetet előidéző hatóságok nem titkolt célja volt:

[...] ezek [ti. a hívek] ma igen sokan máról holnapra az anyakönyvvezető hivatalok előtt görög katolikus vallásukból átiratkoznak, átmennek reformátusnak, római katolikusnak, egyszerűen csak azért, mert ezen vallásváltoztatás után a hatóság, amely még tegnap nem ismerte el ezeket a vallásukat megváltoztatott egyéneket magyarokul, ma ugyanaz a hatóság minden további nélkül hűséges magyarokul tekinti őket, állást ad nekik; állásukban meghagyja őket és egyenlő fizetést ad nekik a többiekkel [...]⁹²²

A magyar görögkatolikus közösségek felmorzsolódása miatt – aminek a kivitelezése egyébként mind magyar közjogi, mind pedig kánonjogi szempontból törvényellenes volt – tehát nyilvánvalóan sürgető lelkipásztori helyzet állt elő. A Szentszék – ellentétben az 1919-ben mutatott gyorsasággal – mégsem sietett megoldani a kérdést. A hivatalos álláspont szerint a folyamatban lévő háború miatt a második bécsi döntésben – amiből a tengelyhatalmak a Szentszékét kihagyták – meghúzott határok bizonytalanok, és a konfliktus lezárásáig nincs értelme egyházi közigazgatási döntéseket hozni.⁹²³ A Hajdúdorogi

921 *Források*, II/4/6, 137.

922 *Források*, II/4/6, 138.

923 Ahogyan azt a nagy tekintélyű Cyrill Korolevszkij megfogalmazta: „az orvos se végez műtétet addig, míg a betegnek láza van”. Cyrill Korolevszkij állásfoglalása a második

Egyházmegye ügyét egyébként is együtt tárgyalták a római katolikus egyházmegyék kérdésével, az 1930-ban felállított Máramarosi Egyházmegye ügyével és más, egyházi személyeket érintő kérdésekkel.⁹²⁴ A Szentszék arra törekedett, hogy úgy őrizze meg a jó kapcsolatokat a magyar kormánnyal, hogy közben ne veszítse el azokat az eredményeket, melyeket hosszú tárgyalások után a román konkordátummal elért.

Rotta nuncius már szeptember 14-én⁹²⁵ továbbította az Államtitkárságnak Serédi hercegprímás rendezési javaslatát⁹²⁶ az észak-erdélyi egyházi közigazgatás átalakításával kapcsolatban. A Hajdúdorogi Egyházmegye vonatkozásában a hercegprímás csak a máramarosi püspökség esetében javasolja a parókiák visszaadását. A székelyföldi parókiák esetében – a római katolikus egyházmegyék analógiájára – azt javasolta, hogy a gyulafehérvár-fogarasi érsek helynök segítségével kormányozhassa azokat, ahogyan a Gyulafehérváron rezideáló Márton Áron püspök is teszi a Magyarországhoz került mintegy száz plébánia vonatkozásában. A román görögkatolikus püspökök az Andrea Cassulo bukaresti nunciussal folytatott tanácskozáson⁹²⁷ szintén azt az álláspontot képviselték, hogy az államhatárok változása nem jelenti automatikusan az egyházmegyei határok megváltoztatását, vagyis a gyulafehérvár-fogarasi érseknek biztosítani kell, hogy helynök útján kormányozhassa a Magyarországhoz került parókiákat. Ezen a tanácskozáson a püspökök védelmet is kértek a Szentszéktől a hajdúdorogi püspök megbízottjaival szemben, akik már a helyszínen vannak és zavart keltenek a hívek körében.

Október közepén eljutottak Rotta nunciushoz azok a hírek, melyek a székelyföldi magyar görögkatolikusok tömeges felekezetváltásáról szóltak. A nuncius tisztában volt a felekezetváltások okaival is, ezért Serédi hercegprímást arra kérte, hogy magánál Teleki Pál miniszterelnöknél kezdeményezze a magyar hatóságok túlkapasainak megszüntetését. Az Államtitkárságnak jelezte, hogy véleménye szerint a joghatósági kérdéseket mielőbb rendezni szükséges.⁹²⁸

bécsi döntés következtében szükségessé vált egyházi közigazgatási átszervezésekről, 1941. február, *Források*, II/4/6, 212–214., 64a. sz. dokumentum, 213.

924 A bonyolult kérdéskör legújabb áttekintése: Sárándi, 2022a; Sárándi, 2022b és Sárándi, 2023.

925 Rotta budapesti nuncius jelentése Maglione államtitkárnak, Budapest, 1940. szeptember 14., *Források*, II/4/6, 95–97., 34. sz. dokumentum.

926 Serédi hercegprímás pro memoriája az erdélyi egyházi közigazgatás rendezéséről, Budapest, 1940. szeptember 7., *Források*, II/4/6, 97–100., 34a. sz. dokumentum.

927 Cassulo bukaresti nuncius és a román görögkatolikus püspökök bukaresti értekezletének jegyzőkönyve, Bukarest, 1940. október 2., *Források*, II/4/6, 101–102., 35a. sz. dokumentum.

928 Rotta budapesti nuncius jelentése Maglione államtitkárnak, Budapest, 1940. október 19., *Források*, II/4/6, 104–105., 37. sz. dokumentum.

Egyidejűleg Sándor Imre római katolikus általános helynöknek is írt, és arra kérte, hogy az általa nem ismert gyulafehérvár-fogarasi helynökkel együtt lépjenek fel erélyesen a görögkatolikus hívek megmentése érdekében.⁹²⁹

Október végén Rotta nuncius továbbította⁹³⁰ az Államtitkárságnak és a Keleti Kongregációnak Dudás püspök terjedelmes felterjesztését XII. Piusz pápához,⁹³¹ melyben statisztikai adatokkal alátámasztva kérte az összes – vagyis 1920 után a Gyulafehérvár-Fogarasi Főegyházmegyébe, illetve a Nagyváradi és a Máramarosi Egyházmegyékbe besorolt – egykor hajdúdorogi egyházmegyés parókia visszaadását. A terjedelmes felterjesztésre Alexandru Nicolescu metropolita egy még részletesebb emlékirattal replikált, amiben természetesen a hajdúdorogi egyházmegyés parókiák visszaadása ellen érvelt.⁹³² Mivel Nicolescu metropolita 1918-ban a román püspökök római ágenseként a Szentszéklet megpróbálta rávenni a Hajdúdorogi Egyházmegye felszámolására („most kell megadni neki a kegyelemdőfést”), számára Dudás püspök joghatósági igényeinek teljesítése óriási presztízsveszteség lett volna. A metropolita nem is rejtette véka alá azt a véleményét, hogy az érintett parókiák visszaadása egy ugyanolyan súlyos merénylet lett volna a románok ellen, mint amilyen magának a Hajdúdorogi Egyházmegyének a felállítása volt 1912-ben.

Dudás püspök és Nicolescu metropolita jelképes „csörtéjével” elindult a Hajdúdorogi Egyházmegye „reintegrációjáról” szóló vita. Működésbe lépett a magyar és a román diplomácia gépezete is.⁹³³ A román kormány legalább a döntés elhalasztását kívánta elérni, és azzal érvelt, hogy amennyiben a kérdés megoldását ugyanaz a kapkodás fogja jellemezni, mint ami 1912-ben a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását is jellemezte, akkor a végeredmény is olyan tragikus lesz, mint három évtizeddel korábban.⁹³⁴ A román diplomácia

929 Rotta nuncius leirata Sándor Imre általános helynöknek, Budapest, 1940. október 19., *Források*, II/4/6, 105–106., 37a. sz. dokumentum.

930 Rotta budapesti nuncius jelentése Maglione államtitkárnak, Budapest, 1940. október 26., *Források*, II/4/6, 109–110., 39. sz. dokumentum.

931 Dudás püspök kérvénye XII. Piusz pápához, Nyíregyháza, 1940. október 14., *Források*, II/4/6, 110–117., 39a. sz. dokumentum.

932 Nicolescu gyulafehérvár-fogarasi metropolita emlékirata XII. Piusz pápához, H. n., é. n., *Források*, II/4/6, 121–129., 40. sz. dokumentum.

933 Román részről különösen a követség egyházi tanácsosa, Aloisie Ludovic Tăutu kanonok volt aktív: Aloisie Ludovicu Tăutu kanonok állásfoglalásai az erdélyi görögkatolikus egyházszervezet rendezése tárgyában, Róma, 1940. november 15. és december 23., *Források*, II/4/6, 153–159. és 172–192., 50. és 57. sz. dokumentumok.

934 A szentszéki román követség emlékeztetője, Róma, 1941. január 3., *Források*, II/4/6, 192–195., 58. sz. dokumentum. A román diplomácia „segítségére” sietett az 1912. évi nagy Hajdúdorog-ellenes küzdelmeinek veteránja, Mariu Theodorian-Carada román szenátor is, aki egy érdekes jogi felvetéssel azt javasolta a Szentszéknek, hogy a Rota Romana bírósága egyszerűen nyilvánítsa jogilag érvénytelennek a *Christifideles*

pozícióit nagyban javította, hogy a magyar katonai közigazgatás egy idő után nemcsak a felekezet- és rítusváltások erőltetésével és görögkatolikus papok kitoloncolásával tűnt ki, hanem azzal is, hogy több településen román görögkatolikus templomokat romboltak le. Ez utóbbiakról a románok a történéseket „gondosan” dokumentálva számoltak be a Szentszéknek.⁹³⁵ Fontos részletekről azonban hallgattak, például arról, hogy a ditrói lerombolt templomot a román állam politikai megfontolásból és a helyi katolikus közösség költségén építtette, és nem azért, mert a lelkipásztori igények azt indokolták volna.⁹³⁶

Ezzel szemben a budapesti kabinet gyors, s a térség mindkét rítusú katolikus egyházának átfogó rendezését kívánta elérni, mégpedig lényegében az 1918 előtti állapotok visszaállításával. Ez római katolikus vonatkozásban az 1930-ban egyesített Nagyvárad és Szatmárnémeti Egyházmegyék szétválasztását jelentette, míg görögkatolikus oldalon a Hajdúdorogi Egyházmegye parókiáinak visszasorolását, a Székelyföldi Külhelynökség visszaállítását, az 1930-ban alapított Máramarosi Egyházmegye felszámolását, illetve a kormány bizalmát nem bíró püspökök eltávolítását.⁹³⁷

Ahogy teltek a hónapok, egyre aggasztóbb hírek érkeztek az észak-erdélyi görögkatolikusok felekezetváltásáról (görögkatolikusból reformátussá), illetve rítusváltásáról (görögkatolikusból római katolikussá).⁹³⁸ A Szentszék 1942 nyarán Saverio Ritter érsek, egykori prágai nuncius személyében apostoli vizitátort küldött a Magyarországhoz visszatért területekre.⁹³⁹ Mind a magyar, mind pedig a román fél alaposan felkészült a vizitációra, és háttéranyagok tömkelegével látta el Ritter érseket.⁹⁴⁰ Az érsek részletes jelentést⁹⁴¹ készített, amit Rómában

graeci bullát, és ezzel szabadítsák meg örökre Rómát „a magyar intrikáktól”. Mariu Theodorian-Carada szenátor levele Tisserant bíboroshoz, Bukarest, 1942. szeptember 5., *Források*, II/4/6, 353–354., 115a. sz. dokumentum. Bővebben: Végheő, 2022a.

935 *Források*, II/4/6, 246–257., 77–77h. sz. dokumentumok.

936 Ditró község előjáróinak nyilatkozata, Ditró, 1941. november 28. és Lőrincz József ditrói plébános jelentése, Ditró, 1941. november 25., *Források*, II/4/6, 280–282., 85b–c. sz. dokumentumok.

937 Sárándi, 2019, 115–116.

938 A riasztó helyzetről – a Ritter-féle vizitáció apropóján – Papp György számolt be 1942-ben: Papp, 1942a.

939 A Keleti Egyház Kongregációjának instrukciója Saverio Ritter érsek, apostoli vizitátornak, Róma, 1942. június 19., *Források*, II/4/6, 325–332., 103. sz. dokumentum.

940 Ezek között voltak nyomtatásban is megjelent anyagok, mint például Papp, 1942a, illetve Georgescu, 1940. Utóbbi két kiadvány viszonyát megvilágítja Dudás püspök levele Kállay miniszterelnökhöz, Nyíregyháza, 1942. szeptember 19., *Források*, II/4/6, 351–352., 114. sz. dokumentum.

941 Ritter érsek jelentése, Róma, 1942. december 19., *Források*, II/4/6, 355–374., 116. sz. dokumentum.

az illetékesek alaposan meg is tárgyaltak.⁹⁴² 1943-ban még közvetlen tárgyalások is zajlottak Dudás püspök és az érintett román főpásztorok között.⁹⁴³

Úgy tűnik azonban, hogy Ritter érsek küldetése és gyakorlatilag minden, ami 1941 januárja után történt az időhúzást, és nem a probléma megoldását szolgálta. Alexandru Nicolescu metropolita, gyulafehérvár-fogarasi érsek ugyanis 1941 februárjában, vagyis majd másfél évvel a Ritter-féle vizitáció előtt hálás szívvel köszönte meg Luigi Maglione bíboros-államtitkár január végi üzenetét,⁹⁴⁴ amit Andrea Cassulo bukaresti nuncius közvetített neki,⁹⁴⁵ és ami arról szólt, hogy legyen nyugodt: a Szentszék egyrészt nem fogja elsietni a döntést, másrészt pedig a döntéshozók maximálisan figyelembe fogják venni a metropolita korábban kifejtett érveit.⁹⁴⁶ Az akkor már nagybeteg Nicolescu tehát azzal a tudattal készülhetett a néhány hónappal később bekövetkezett halálra, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye nem fog több kárt okozni szeretett egyházának. Azt természetesen nem sejtette, hogy mindössze néhány év múlva saját honfitársai fogják nemcsak veszélyeztetni, de ténylegesen is felszámolni a román görögkatolikus egyházat.

A Hajdúdorogi Egyházmegye „reintegrációjára” tehát nem került sor. Az elhúzódo tárgyalások viszont akadályozták a zűrzavaros joghatósági és lelkipásztori állapotok rendezését.⁹⁴⁷ Ennek eredményeként – a gyulafehérvár-fogarasi érsek helynökének adatai szerint – csak az első év alatt (1941. augusztus 31. és 1942. augusztus 25. között) az egykori Székelyföldi Külhelynökség területén tizenhatezer-háromszáz görögkatolikus váltott felekezetet vagy rítust. Háromezer-háromszázan reformátussá, míg tizenháromezren latin rítusúak lettek.⁹⁴⁸ Az ugyanebben az időszakban a kolozsvári római katolikus helynökiség terüle-

942 A Rendkívüli Egyházi Ügyek, a Keleti Egyház és a Konzisztoriális Kongregáció közös tanácskozása Saverio Ritter érsek, apostoli vizitátor jelentése tárgyában, Vatikánváros, 1942. december 19., *Források*, II/4/6, 355–447., 116–117m. sz. dokumentum.

943 Dudás püspök tárgyalásairól bővebben: Sárándi, 2019, 120–125.

944 Giulio Barbetta, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának munkatársa utasítása Cassulo bukaresti nunciushoz, Vatikánváros, 1941. január 19., *Források*, II/4/6, 207., 61. sz. dokumentum.

945 Cassulo bukaresti nuncius jelentése Maglione államtitkárnak, Bukarest, 1941. február 25., *Források*, II/4/6, 219–220., 66. sz. dokumentum.

946 Nicolescu metropolita átírtata Cassulo nunciushoz, Balázsfalva, 1941. február 18., *Források*, II/4/6, 220–221., 66a. sz. dokumentum.

947 1940 novemberéig a Szentszék még azt se tudta, hogy a gyulafehérvár-fogarasi érsek kinevezett-e egyáltalán helynököt a Magyarországhoz került parókiák kormányzására: Rotta budapesti nuncius jelentése Maglione államtitkárnak, Budapest, 1940. november 2., *Források*, II/4/6, 133–135., 44. sz. dokumentum.

948 Josif Pop marosvásárhelyi helynök és főesperes állásfoglalása a székelyföldi görögkatolikus parókiákról, Marosvásárhely, 1942. augusztus 25., *Források*, II/4/6, 396–409., 117e. sz. dokumentum.

téről jelentő Sándor Imre helynök nem közöl konkrét adatokat, de sejteti, hogy a felekezetet vagy rítust váltó görögkatolikusok száma jelentős, és egyre csak nő.⁹⁴⁹ Az erdélyi helyzetet jól ismerő jezsuita provinciális, Napholz Pál szerint egy év alatt a kolozsvári helynökség területén húszezer magyar görögkatolikus lépett át a református egyházba.⁹⁵⁰ Ezen tragikus folyamatok eredményeként a Székelyföldön gyakorlatilag megszűnt, Erdély más területein pedig jelentősen visszaszorult a magyar görögkatolikus jelenlét.

Mielőtt továbblépniénk, érdemes egy pillantást vetnünk a „reintegráció” ügyében keletkezett számos irat egyikére. Ez az irat Cyrill Korolevszkij fentebb már röviden hivatkozott szakvéleménye.⁹⁵¹ Szláv hangzású neve ellenére Korolevszkij francia származású és eredetileg római katolikus volt,⁹⁵² aki 1902-ben pápai engedéllyel lépett át a bizánci rítusra, s lett előbb a melkita, majd pedig az ukrán görögkatolikus egyház papja. A Vatikáni Apostoli Könyvtár munkatársaként és a keleti rítusok elismert szakértőjeként került szoros kapcsolatba Tisserant bíborossal, aki mellett tanácsadói szerepet töltött be. Korolevszkij felkérése a Hajdúdorogi Egyházmegye ügyében szinte magától értetődő volt. Állásfoglalásában van egy javaslat, amely az egész magyar görögkatolikus történet lényegét jelentő „magyar liturgia” kérdését érinti, és amit Korolevszkij olyan állításokkal támaszt alá, melyekhez hasonlót a Szentszék környékén csak Nikolaus Nillestől hallhattunk a 19–20. század fordulóján.

A tudós tanácsadó arra hívta fel a figyelmet, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye „reintegrációját” a magyar kormány nyilvánvalóan presztízskérdésnek és nemzeti ügynek tekinti. Ha a Szentszék azt akarja, hogy a magyar kormány elálljon ettől a követelésétől – márpedig az Államtitkárság és a Keleti Kongregáció mindenképpen a román püspökök kérését akarta teljesíteni –, akkor cserébe valami nagyon értékes, a magyar nemzeti büszkeséget kielégítő engedményt kell tennie. Ez lehetne – véli Korolevszkij – a magyar nyelv liturgikus használatának hivatalos szentszéki engedélyezése, amit a Szentszéknek természetesen úgy kell a magyar kormány felé kommunikálnia, mintha az – tekin-

949 Sándor Imre, a Gyulafehérvári Egyházmegye általános helynökének állásfoglalása az erdélyi rítusváltoztatásokról, Kolozsvár, 1942. augusztus 12., *Források*, II/4/6, 428–434., 117j. sz. dokumentum.

950 Napholz Pál jezsuita provinciális állásfoglalása az erdélyi rítusváltoztatásokról, Budapest, 1942. szeptember 12., *Források*, II/4/6, 415–419., 117h. sz. dokumentum. A Keleti Kongregáció ezt a becslést komolyan vette, és Ritter érseket utasította ennek tisztázásra: *Források*, II/4/6, 325–332., 103. sz. dokumentum, 328.

951 Cyrill Korolevszkij állásfoglalása a második bécsi döntés következtében szükségessé vált egyházi közigazgatási átszervezésekről, 1941. február, *Források*, II/4/6, 212–214., 64a. sz. dokumentum.

952 Caenben született, eredeti neve Jean François Joseph Charon volt.

tettel a korábbi, számításai szerint hét alkalommal történt elutasításra – példa nélküli engedmény lenne.

Korolevszkij javaslatát azzal indokolja, hogy kánonjogi akadály a magyar nyelv engedélyezésének igazából nincsen. Azokon a területeken, ahol a hívek által egyetlen értett nyelv a magyar (és ez a Hajdúdorogi Egyházmegye aktuális területére érvényes megállapítás), ott a lelkek üdvössége is megkívánja az engedély megadását. Úgy véli továbbá, hogy az osztó igazságosság is megköveteli, hogy ami engedélyezett a románoknak, azzal élhessenek a magyarok is. Megjegyzi továbbá, hogy ugyan a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítása mögött nagyobb részben politikai okok álltak, de a lelkipásztori indokok mégsem hiányoztak teljes mértékben. A román püspökök állításával ellentétben ugyanis az egykor ruszin és román görögkatolikusok asszimilációja évszázados természetes folyamatként zajlott le, és nem a magyar kormányzat erőszakos magyarosító törekvéseinek eredményeként. Tehát a magyar nyelv liturgikus használata iránti igény alapja valóban lelkipásztori volt. Úgy véli, hogy a magyar nyelvet alapvetően a Hajdúdorogi Egyházmegye területén kell engedélyezni, de lehetővé kell tenni a román egyházmegyeekben is, mégpedig azokon a parókiákon, melyek hívei csak magyarul tudnak. Ezt a román püspököknek magyarul is tudó papok dispoziójával kell megoldaniuk, s így nem sérül a számukra kőbe vésett „egy terület – egy joghatóság” alapelve sem.

Felidézve a magyar liturgia engedélyeztetéséért folytatott küzdelmet és azt a hajthatatlanságot, amivel a Szentszék újra és újra határozott nemet mondott a magyar nyelvre, Korolevszkij szavai szinte mellbevágóak. Míg a Hajdúdorogi Egyházmegye alapító bullájába még az is belekerült, hogy a magyar nyelv nem liturgikus nyelv, és ezért mint olyan „nunquam”, vagyis sohasem lesz megengedett a liturgiában, három évtizeddel később egy egyházkormányzati rendezés folyamatában akár már alku tárgya is lehet, amit a Szentszék egy nagy tekintélyű szakértője hivatalosan is javasolni mer a döntéshozóknak. Ez utóbbiak – a Konzisztoriális, a Keleti és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációinak bíborosai – nem háborodnak fel a javaslaton, hanem úgy vélik, hogy ezt a lehetőséget csak akkor kell megvizsgálni, ha a magyar kormányt más módon nem lehet eltéríteni szándékától.⁹⁵³ Nehéz lenne azt is összeszámolni, hogy a magyar görögkatolikusok hányszor hivatkoztak az osztó igazságosság elvére, és kérték maguk számára azt, amit a Szentszék a románoknak megadott. Korolevszkij felvetése némileg hasonlít ahhoz a félmondatos megjegyzéshez, melyet Girolamo Roller, a Propaganda Fide Keleti Szekciójának titkára tett, amikor a görög nyelvű liturgikus könyvek Magyarországra küldésével kapcsolatban megjegyezte, hogy azokat a könyveket a melkitáknak is megküldték, bár ők a

953 *Források*, II/4/6, 214.

liturgiában már átálltak az arab nyelvre.⁹⁵⁴ Magyar görögkatolikus szemszögből mind Rolleri, mind pedig Korolevszkij szavai azt bizonyítják, hogy a magyar liturgia engedélyezése vagy tiltása – a sűrű hivatkozások ellenére – nem elvi kérdés volt.

Míg az egykori hajdúdorogi egyházmegyes parókiák feletti joghatóságot nem sikerült Erdélyben visszaszereznie, Dudás püspöknek 1943 végén váratlanul mégis megnövekedtek, mégpedig jelentősen, az egyházkormányzati feladatai. 1943. május 31-én Sztojka Sándor munkácsi püspök mindössze ötvenhárom évesen váratlanul meghalt. Utódjának megtalálása nehéz feladat elé állította mind a Szentszék, mind pedig a magyar kormányt. Ez utóbbi ebből az ügyből is megpróbált presztízskérdést csinálni, és felvetette Papp Antal érsek visszahelyezését a munkácsi püspöki székhelybe. Mivel az érsek ekkor már idős volt, a javaslat egy utódlási joggal felruházott segédpüspök kinevezésére is kiterjedt. A javaslatot Rómába továbbító Serédi hercegprímás egyetértett a kormánnyal abban, hogy Papp Antal kinevezésével a Szentszék jóvátehetné azt az igazságtalanságot, mely a püspököt a Csehszlovák kormány részéről érte. Érdekes módon Serédi úgy emlékezett, hogy a Szentszék minden diplomácia eszközzel élt annak érdekében, hogy Papp Antal a helyén maradjon. Nehéz eldönteni, hogy a hercegprímás valóban másképpen emlékezett az eseményekre, vagy csak arról van szó, hogy a Szentszék „nemes gesztusát” nem a saját maga, hanem kizárólag a csehszlovák kormány által elkövetett igazságtalanság helyrehozásaként kívánta láttatni.⁹⁵⁵ A Keleti Kongregáció nem volt teljesen képből Papp Antal elmozdításával kapcsolatban, ezért Tisserant bíboros csak egy alaposabb vizsgálat után tudta megfogalmazni ellenvetéseit.⁹⁵⁶ Elsősorban azt tartotta problematikusnak, hogy Papp érsek elmozdításának csak egyik oka volt a csehszlovák kormány ez irányú törekvése. Tisserant – Tacci bíboros 1923-ban írt sorait idézve – felhívja a figyelmet arra, hogy Papp Antalt elutasította híveinek többsége is, mivel nem beszélt a nyelvüket. Azt javasolta, hogy a nuncius szerezzen információkat Papp érsek nyelvismeretéről, és ennek függvényében döntsenek a kinevezéséről. Ahogyan arra korábban utaltunk, Rotta nuncius valóban felkereste az agg érseket, aki maga is elismerte, hogy a népnyelv terén komoly hiányosságai vannak. Ugyanakkor Rotta nuncius in-

954 Rolleri titkár átirata Pacelli helyettes államtitkárnak, Róma, 1912. augusztus 6., *Források*, II/4/3, 117., 45. sz. dokumentum.

955 Serédi hercegprímás átirata Maglione államtitkárhoz, Esztergom, 1943. augusztus 10., *Források*, II/4/6, 469., 130. sz. dokumentum.

956 Tisserant bíboros átirata Maglione államtitkárhoz, Róma, 1943. október 16., *Források*, II/4/6, 476–477., 137. sz. dokumentum.

kább az érsek egészségi állapota miatt zárta ki annak a lehetőségét, hogy az érsek visszatérhessen.⁹⁵⁷

A Szentszék végül az ideiglenes megoldás mellett döntött, és 1943 decemberében Dudás püspököt nevezte ki munkácsi apostoli kormányzóvá.⁹⁵⁸ Dudás püspök annak tudatában vállalta a feladatot, hogy a közelgő Vörös Hadsereg Kárpátalja megszállása után új társadalmi rend kiépítésére fog törekedni, amiben az egyházakra nehéz sors vár.⁹⁵⁹ Megkezdte az egyházmegye felkészítését a várható nehézségekre. A téli időjárás ellenére számos parókiát felkeresett, hogy a papokat és a híveket bátorítsa. Még januárban meglátogatta Rahó és Nagybocksó, februárban pedig Ökörmező, Volóc, Alsóverecke és Szolyva parókiákat.⁹⁶⁰ A tavasz folyamán több parókián tartott kánoni vizitációt, és a nyári hónapokra is tervezett hasonló püspöki látogatásokat több parókiára. Augusztus elején már kétségtelen volt, hogy Kárpátalja megszállása hamarosan megtörténik, ezért a hónap folyamán végzett látogatásai, melyekre katonai és közigazgatási vezetők is elkísérték, már a hívek közvetlen felkészítését szolgálták.⁹⁶¹ Az ezekben a hetekben Husztra összehívott máramarosi és ugoctsi papoknak a Szentszék megbízásából már egészen konkrét utasításokat adott arra vonatkozóan, hogyan kell a szovjet megszállás alatt lelkipásztori feladataikat ellátniuk.⁹⁶² A helyzetet jól jellemzi, hogy Dudás püspök személyes biztonsága garantálása érdekében – tekintettel az egyre fokozódó partizántevékenységre – fegyverviselési engedélyt kért a hatóságoktól.⁹⁶³ Mivel várható volt, hogy a közelgő front a Nyíregyháza és Ungvár között ingázó Dudás püspök szabad mozgását is akadályozni fogja, augusztus elején Rotta nunciuson keresztül elindította egy helyi pap püspökké szentelésének előkészítését. A két legfelkészültebb jelölt, Chira Sándor kanonok és Romzsa Tódor szemináriumi lelki vezető közül Dudás püspök az utóbbit javasolta. Döntését azzal indokolta, hogy római tanulmányai alatt Romzsa Tódor a Russicumban kifejezetten arra kapott kiképzést, hogyan lehet a Szovjetunió sajátos körülményei között lelki-

957 Bár Papp érsek szellemileg teljesen friss volt, egy baleset miatt nehezen tudott mozogni. Rotta nuncius jelentése Maglione államtitkárnak, Budapest, 1943. november 20., *Források*, II/4/6, 479–480., 140. sz. dokumentum.

958 Maglione államtitkár távirata Rotta nunciusnak, Vatikánváros, 1943. december 20., *Források*, II/4/6, 482., 142. sz. dokumentum.

959 Egy 1944. április 24-én Kállay miniszterelnöknek írt levelében Dudás püspök utal arra, hogy a kinevezés elfogadásában Horthy Miklós kormányzó kifejezett óhaja is szerepet játszott. MNL OL K 28 62. doboz, 107. tétel 1944-D-20983.

960 Ekkor alakult ki tüdőbetegsége, mely később oly sok megpróbáltatást hozott számára.

961 „A kárpátaljai határvidék ruszin lakossága nyugodt bizakodással viseli a háborús megpróbáltatásokat”, *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1944. augusztus 17.

962 Marosi, 2020, 50.

963 DAZO 151. fond, 24. opisz, 995.

pásztori tevékenységet végezni.⁹⁶⁴ A Szentszék elfogadta Dudás püspök érveit, és engedélyezte Romzsa Tódor püspökké szentelését – a körülményekre való tekintettel – akár rendkívüli formában is.⁹⁶⁵ Dudás püspök 1944. szeptember 24-én szentelte püspökké a Munkácsi Egyházmegye későbbi vértanú püspökét a szintén vértanúságot szenvedett Scheffler János szatmári és Madarász István kassai püspökök közreműködésével. A szentelési szertartás után Dudás püspök átadta a Munkácsi Egyházmegye kormányzását Romzsa Tódor püspököknek.

Ugyanakkor Papp Antal érsek, apostoli kormányzó 1945 karácsonyán bekövetkezett halála miatt újabb kormányzói feladat várt rá. Mivel az érsek halálhíre csak hónapokkal később jutott el Rómába,⁹⁶⁶ a Szentszék 1946 októberében gondoskodott az utódlásról és nevezte ki Dudás püspököt miskolci apostoli kormányzónak.⁹⁶⁷ Bár a megbízást hangsúlyozottan ideiglenesnek, a Szentszék további rendelkezéséig érvényes intézkedésnek szánták, valójában ezzel egy hatvanöt évig tartó gyakorlat vette kezdetét, mely szerint a hajdúdorogi püspökök egyben az apostoli kormányzóságot is vezették. Ezzel a kinevezéssel a görögkatolikus hívek vezetésének a felelőssége Magyarországon Dudás püspök vállára került.⁹⁶⁸

Amint az várható volt, a Vörös Hadsereg nem állt meg Kárpátalján, hanem haladt tovább az ország belseje felé. Rendkívül heves és a polgári lakosságot is kirívóan sújtó harcok után október 21-én már Nyíregyháza, Dudás püspök székhelye is a szovjetek fennhatósága alá került. Néhány nap múlva a németek ellentámadást indítottak, és október 26-án visszafoglalták a várost. Ugyan csak október 31-ig tudták tartani, s utána ismét a szovjetekhez került, a rendelkezésükre álló néhány napban dokumentálták a szovjet városostrom alatt elkövetett kegyetlenkedéseket, a német és magyar hadifoglyok megkínzását és

964 Rotta budapesti nuncius számjeltávirata az Államtitkárságnak, Budapest, 1944. szeptember 4., *Források*, II/4/6, 494., 149. sz. dokumentum.

965 Ez azt jelentette, hogy nem kellett megvárni a kinevező bulla megérkezését, és a szenteléshez elegendő volt egy püspök, s az akár latin rítusú is lehetett. Tardini érsek, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárának távirata Rotta nunciusnak, Vatikánváros, 1944. szeptember 8., *Források*, II/4/6, 496., 151. sz. dokumentum.

966 A köztes időszakban Szántay-Szémán István a konzultorok által megválasztott káptalani helynökként vezette az apostoli kormányzóságot. Ezt a választást Grósz József kalocsai érsek a Szentszék rendkívüli felhatalmazása alapján jóváhagyta, a Szentszék pedig tudomásul vette: Mindszenty hercegprímás levele XII. Piusz pápához, Esztergom, 1946. április 26. *Források*, II/4/6, 524., 167a. sz. dokumentum és Montini érsek átíráta Mindszenty hercegprímásnak, Vatikánváros, 1946. augusztus 24., *Források*, II/4/6, 526–527., 168b. sz. dokumentum.

967 Tisserant bíboros levele Mindszenty József hercegprímáshoz, Vatikánváros, 1946. október 16., *Források*, II/4/6, 521–522., 165a. sz. dokumentum.

968 Általános helynökévé Dudás püspök is Szántay-Szémán Istvánt nevezte ki. Janka, 2013, 28.

meggyilkolását, valamint a polgári lakosság ellen elkövetett atrocitásokat.⁹⁶⁹ A Vörös Hadsereg visszatérésevel a polgári lakossággal szembeni kegyetlen bánásmód is visszatért, ami már november 2-án kétezer-háromszáz nyíregyházi lakos Szovjetunióba történő deportálásában is megmutatkozott.⁹⁷⁰

A Hajdúdorogi Egyházmegye területén élő görögkatolikus lakosság elsőként ismerte meg a „felszabadítással” járó szenvedéseket. A front átvonulása után Dudás Miklós megyéspüspök lovas szekéren körútra indult, hogy felmérje a károkat és sokat szenvedett híveinek vigasztalást nyújtson.⁹⁷¹ Tapasztalatairól 1945 őszén Mindszenty József hercegprímás kérésére⁹⁷² írásban is beszámolt, hasonlóan a többi katolikus főpásztorhoz, köztük Papp Antal érsekhez. A hercegprímás a háborús károk mellett a zsidók üldözésekor és a nyilas korszakban tanúsított magatartásra és – ahogyan ő maga fogalmaz – az „új világban” üldözést szenvedett papokra is rákérdezett. Így mind Dudás püspök,⁹⁷³ mind pedig Papp Antal érsek⁹⁷⁴ beszámolója arról ad tájékoztatást, hogy ismereteik szerint hogyan élték meg a görögkatolikus papok és hívek a vidéki zsidóság elhurcolását, a nyilas hatalomátvételt, a front átvonulását és az új politikai berendezkedés első hónapjait.

A zsidók üldözésével és elhurcolásával kapcsolatban Papp Antal érsek feljegyi, hogy megbízásából Szántay-Szémán helynök járt el.⁹⁷⁵ Felkereste a hadtestparancsnokságot, hogy a gettóba zárt zsidók érdekében fellépjen, de csak fenyegetéseket kapott. A főispán-kormánybiztost más miskolci lelkészek kíséretében kereste fel, hogy legalább a kikeresztelkedett zsidók gettóbeli ellátását kieszközöljék. Szántay-Szémán helynök később a nyilas és a német városparancsnokságnál is fellépett Miskolc megóvása és a kiűritési parancs visszavonása érdekében. Dudás püspök arról számolt be, hogy a zsidók gettóba zárásakor először az ungvári polgári és katonai vezetőkkel kezdeményezett tárgyalásokat

969 Vö. Számvéber, 2002, [online].

970 Simon, 2014, 89–92. A várost nagy vérvesztés árán elfoglaló szovjet parancsnokok feletteseiknek a védők nagy létszámára hivatkoztak. Ez azonban nem tükröződött a hadifoglyok számában. Ezért a „hiányzó” hadifogolylétszámot polgári személyek elhurcolásával pótolták. Az egyenruhához hasonló munkaruhát viselő vasutasokat és postásokat különösen is nagy arányban deportálták. A „malenkij robotra” elhurcoltak közül mindössze százhuszan maradtak életben és tértek vissza Nyíregyházára.

971 Török, 2005a, 10.

972 Mindszenty hercegprímás átírata Dudás püspöknek, Esztergom, 1945. november 3., *Források*, II/4/6, 509–510., 157. sz. dokumentum.

973 Dudás püspök jelentése Mindszenty hercegprímásnak, Nyíregyháza, 1945. november 25., *Források*, II/4/6, 512–514., 159. sz. dokumentum.

974 Papp Antal érsek jelentése Mindszenty hercegprímásnak, Miskolc, 1945. november 15., *Források*, II/4/6, 510–512., 158. sz. dokumentum.

975 Mint fentebb jeleztük, 1943-tól Papp érsek egy baleset miatt nehezen mozgott.

az elhurcoltak körülményeinek javítása érdekében. Később, a nyíregyházi gettó felállításakor Bernstein Béla főrabbival egyeztetett, majd ezt követően Török Dezső apát-plébánossal és Turóczy Zoltán evangélikus szuperintendenssel közösen kért emberséges bánásmódot az üldözöttek részére. Nemcsak a helyi hatóságokat keresték fel, hanem Korompay Károly kórházigazgató, kijelölt szabolcsi főispán révén a belügyminiszternél is tiltakoztak a nyíregyházi gettó embertelen körülményei és zsúfoltsága miatt. A tiltakozás eredménye mindössze az lett, hogy a kijelölt főispán helyett végül más lépett hivatalba. A püspöknek személyes közbenjárására sikerült egy zsidó származású mérnököt a gettóból kiszabadítania, aki Budapestre menekülve végül túlélte a vézskorszakot. Engedélyével az egyházmegye intézményeiben hét zsidó család talált menedékre. Információi szerint az általa kormányzott két egyházmegyében papjai a keresztség szentségének kiszolgáltatásával mintegy ezer zsidónak nyújtottak „lelki megerősödést és földi támogatást”. Beszámol arról is, hogy a nyilas korszakban Kriskó Elek kállósejéni parókus ellen folyt eljárás zsidók rejtegetése miatt.

A főpásztorok beszámolóiból kitűnik, hogy a háborús események inkább a Hajdúdorogi Egyházmegye parókiáit sújtották. A kormányzóság területén is sérültek meg templomok és egyházi épületek, de az egyházmegyében nagyobb károk keletkeztek. Négy templom és egy parókia teljesen megsemmisült, további nyolc templom, hat parókiaépület és öt iskolaépület nagyon súlyosan megrongálódott. Hat templomot kifosztottak, köztük a máriapócsi bazilikát is. A harcok alatt a papok a helyükön maradtak, illetve csak akkor távoztak a lakossággal együtt, ha a katonai hatóságok kiürítést rendeltek el.

Az „új világ papi foglyaira” irányuló kérdésre csak Dudás püspök tudott konkrét neveket felsorolni. Jelentése megírásának napjáig három papja ellen indult eljárás, s került előzetes letartóztatásba vagy internálásra.⁹⁷⁶

Az 1944 őszen Magyarországra zúduló Vörös Hadsereggel együtt megérkezett az ország új, kommunista politikai elitje is. Az 1919-es Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba menekült – és a sztálini tisztogatásokat túlélő – keményvonalas kommunistákat világos és egyértelmű utasításokkal látták el: a Vörös Hadsereg fegyvereinek segítségével megteremteni Magyarországon a szovjet típusú politikai berendezkedést. Az események ennek megfelelően alakultak. Ugyan az 1945 őszen megtartott első nemzetgyűlési választásokon a Rákosi Mátyás vezette kommunista párt csúfos vereséget szenvedett, a szovjet katonai vezetés nagykoalíciós kormány megalakítására kényszerítette az 57 százalékos eredményt elérő kisczardákat.

976 Mivel már nem az ország területén tartózkodott, és ezért nem volt számonkérhető, a püspök nem említi Ladomérszky István szegedi lelkészt, aki a nyilas mozgalomban súlyosan kompromittálta magát, és ezért külföldre távozott. Ladomérszky Istvánról bővebben: Véghseő, 2021.

A már 1944 őszén elkezdett deportálások – a munkaképes lakosság Szovjetunióba, „málenkij robotra” való elhurcolása – ehhez kellőképpen nyomasztó és megfélemlítő háttérrel teremtettek. Apor Vilmos győri püspök meggyilkolása, majd Angelo Rotta nuncius kiutasítása 1945 áprilisában az egyházak számára fogalmazott meg fenyegető üzeneteket. A Szenszék képviselőjének kiutasításával kapcsolatban Grösz József kalocsai érsek találóan jegyezte fel naplójában: „Az igazi ok: Moszkva nem akar tanúkat arra, ami itt történik.”⁹⁷⁷

Az 1945 őszén megalakult koalíciós kormány kommunista belügyminisztere, Rajk László a sajtóban egyházellenes, a klerikális reakció megtörését követelő hecckampányt indított. 1946 tavaszán és nyarán a belügyminiszter fasisztának minősítette és feloszlatta a vallásos egyesületeket – köztük számos vidéki görögkatolikus szerveződést⁹⁷⁸ – és a vidéki ifjúságra nagy hatást gyakorló KALOT-ot. Ugyanebben az évben létrejött az Államvédelmi Osztály, melynek kiemelt feladata volt a „klerikális reakció” elleni küzdelem és az egyházi személyek megfélemlítése.⁹⁷⁹ Áprilisban „szovjetellenes szervezkedés” vádjával letartóztatták Kiss Szaléz ferences atyát, akit decemberben halálra ítélték és kivégeztek.⁹⁸⁰ Az egyházi személyekkel, különösen pedig a szerzetesekkel szembeni hatósági fellépés a görögkatolikus bazilitákat is elérte. 1946 áprilisában Regős Dénes Nagylétán tartott népmissziót, ami után a rendőrség letartóztatta és fél évig bírósági tárgyalás nélkül internálta.⁹⁸¹ A népbíróság előtt a prédikációiban elhangzott állítólagos demokráciaellenes kijelentései miatt kellett felelnie.⁹⁸²

„A megpróbáltatások nehéz napjaiban” – ahogyan maga Dudás püspök fogalmaz, hirdette meg a főpásztor a magyar görögkatolikus kettős jubileumának ünnepségeit: az ungvári unió (1646) háromszázadik és az első máriapócsi könnyezés (1696) kétszázötvenedik évfordulóját.⁹⁸³ A központi ünnepségek szeptember 7-én és 8-án Máriapócon, a Kisasszony-napi búcsún zajlottak. A katolikus egyház és iskolái, illetve a hitoktatás elleni egyre erősödő támadások miatt az ünnepségek nemcsak a halás emlékeztést szolgálták, hanem a tanúságtétel, az egyházhűség és az összetartozás megnyilvánulásává is váltak.

977 Balogh, 2012, 369.

978 A legjelentősebb görögkatolikus ifjúsági egyesület, a Magyar Görögkatolikus Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Vasvári Pál Körének feloszlására viszont hivatalosan csak 1949-ben került sor: 552.871/1949. IV/3. B. M. rendelet, *Magyar Közlöny*, 1949. szeptember 1., 1.

979 Bővebben: Müller, 2013, 1–27.

980 Kálmán, 2018, 51–54.

981 Szabadlábba helyezését Dudás püspök is hiába kérte: Dudás püspök átirata Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Nyíregyháza, 1946. június 17., *Források*, II/4/6, 517–518., 162. sz. dokumentum.

982 Török, 2005b, 125–152.

983 A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, III (1946), 1701/1946, NYEL, I–1–b.

Az évfordulóra a bazilita atyák éveken át tartó felújítással készültek, így a hatalmas, majd negyedmilliószarandoksereget a kegykép már az új kegyoltárra elhelyezve fogadta. A búcsú ünnepi szónoka Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek volt, aki az év májusában pásztorlevélben volt kénytelen védelmébe venni a katolikus iskolákat és a hitoktatást. A hercegprímás meghívásával Dudás püspök jelezte, hogy támogatja Mindszenty irányvonalát. A bíboros ünnepi beszédében felidézte a könnyezés eseményeit, és kiemelte a kegyképhez való ragaszkodás értékét. A hatalmas tömeg előtt megjegyezte: sokkal többen lennének az ünneplők a kétszázötven éves jubileumon, ha külső hatalmak nem kényszerítenék őket távolmaradásra. Megemlékezett a határokon kívülre került magyarokról, és kijelentette: a „párizsi bírák” ítéletével szemben a katolikusok az Istenszülő Szent Szűzhöz fellebbeznek. A szorongatások közepette rámutatott a reménység jeleire: a templomokra, a katolikus iskolákra, a keresztény családokra és a szülőföldre való ragaszkodás jelképeivé váló temetőkre. Későbbi személyes életsorsát illetően is szinte próféciaként hatottak intelmei: „Magyar ne juttasson magyart lakat alá! Magyar ne árulkodjék magyarra!”⁹⁸⁴

Az 1947-es „kékcédulás” választásokon csalással hatalomra jutott kommunistaák jövőbeni elképzeléseivel kapcsolatban – a Rajk-féle belügyminisztérium intézkedéseiből kiindulva – az egyházaknak nem lehettek kétségeik. A magyar görögkatolikusokat különös aggodalommal töltötték el azok a megrázó hírek, amelyek a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljáról, a Munkácsi Egyházmegyéből érkeztek. Romzsa Tódor munkácsi püspök brutális meggyilkolása (1947. november 1.)⁹⁸⁵ és azt követően a görögkatolikus egyház működésének betiltása⁹⁸⁶ azt vetítette előre, hogy Sztálin magyarországi követői is hasonló lépésekre készülnek.

Az egyházellenes intézkedések sorában kiemelkedett a felekezeti iskolák államosítása. A Magyar Kommunista Párt Központi Bizottsága 1948. május 7-én hozta meg az ezzel kapcsolatos elvi döntést, amit – az egyházak tiltakozását figyelmen kívül hagyva – az országgyűlésnek kellett törvényként elfogadnia.⁹⁸⁷ A tervzet miatt országsszerte tiltakozásokra került sor. Június 3-án a Szabolcs megyei Pócspeyriben a tiltakozó nagygyűlésen kialakult tumultusban egy véletlenül elsült fegyvertől az egyik rendőr halálos sebet kapott. Az incidenst a kommunista párt arra kívánta felhasználni, hogy a helyi plébános meggyanúsításával és elítélésével megfélemlítse a katolikus egyházat: püspökeit, papjait és

984 *Máriapócsi Naptár*, 1947, 37–44.

985 A Szentszékhez beérkezett beszámolók Romzsa püspök vértanúságáról: Ritter, prágai nuncius jelentése Tisserant bíborosnak, Prága, 1948. február 7., *Források*, II/4/6, 539–544., 173–173b. sz. dokumentumok. Romzsa Tódor püspök életrajza: Puskás, 1998.

986 Bővebben: Bendász, 2014.

987 Balogh–Gergely, 1993, 272.

híveit egyaránt. Ugyanazon a napon Nyíradonyban is botrányba fulladt a helyi kommunista titkár azon fáradozása, hogy meggyőzze az embereket az egyházi iskolák államosításának előnyeiről. Két nappal később a görögkatolikus hívek – elsősorban az asszonyok – kezdeményezésére spontán tiltakozó gyűlés szerveződött a templom előtt. Mivel a helyi erők nem tudták feloszlatni az egyházi iskolákat védő híveket, Debrecenből és Nyíregyházáról államvédelmi karhatalmistákat vezényeltek a községbe. Ezek brutális eszközökkel verték szét a tüntetést, és súlyosan bántalmazták Legeza Ödön helyi parókuszt, akit – teljesen alaptalanul – azzal vádoltak, hogy ő a tiltakozások szervezője. Letartóztatással és börtönnel fenyegették, amennyiben nem nyugtatja meg a tiltakozó híveket.⁹⁸⁸

Amikor a minisztertanács következő ülésén az egyházi iskolák államosítása elleni tiltakozásokat tárgyalta és a megtorlás és a Pócspetri-per forgatókönyvét összeállította, Rákosi Mátyás pártfőtitkár jelképesen a Mindszenty hercegprímás irányvonalát támogató Dudás püspökre is célkeresztet rajzolt: „A demokrácia egyik fő ellensége Dudás görögkatolikus püspök is” – jelentette ki.⁹⁸⁹

1948 végén, Mindszenty püspök december 26-i letartóztatásakor, valóra váltak Rákosi fenyegető szavai. Ugyanaznap este, amikor Magyarország hercegprímását a köztársaság megdöntésére irányuló bűncselekmény, kémkedés és valutaüzerkedés vádjával Esztergomban letartóztatták és az Andrassy út 60. szám alatti központba szállították, Nyíregyházán is megjelentek az Államvédelmi Osztály emberei, és hírhedt, elsötétített ablakú autójukkal Dudás püspököt kihallgatásra vitték Budapestre, egyenesen Kádár János belügyminiszter hivatalába. Kádár egy hatalmas iratcsomót mutatott neki. Állítása szerint ez olyan bizonyítékokat tartalmazott, amelyek alapján a püspököt könnyedén elítélhetik. Azt is megjegyezte, hogy Mindszenty bíboros terhelő vallomást tett rá. Felszólította, hogy mondjon le, és akkor ejtik a vádat. Ezt követően visszavitték Nyíregyházára.⁹⁹⁰

A kihallgatás célja egyértelműen a megfélemlítés volt, s a püspököt a január 4-én kezdődő püspökkari konferenciára akarták „felkészíteni”. A püspökök tanácskozásáról készült jegyzőkönyvből és egy beépített ügynök jelentéséből⁹⁹¹ világosan kirajzolódik, hogy a megfélemlítés taktikája valóban működött. A meggyötört püspök végig hallgatag volt. Czapik Gyula egri érseknek az volt a véleménye, hogy Dudás püspök a vádlottak közé Varjú János ortodox pap kezdeményezésére került. Varjú a magyar ortodox egyházközségek Moszk-

988 Legeza Ödön nyíradonyi parókus jelentése Dudás püspöknek, Nyíradony, 1948. június 9., *Források*, II/4/6, 546–547., 176. sz. dokumentum.

989 MNL OL, XIX–A–83–a–239/5, 10. Vö. Lénárd–Tímár–Soós, 2008, 88.

990 Török, 2005a, 42–43.

991 A püspökkari ülés jegyzőkönyve és az ügynök jelentése: Balogh, 2008, I, 37–48.

va alá rendelését készítette elő, aminek része volt – ahogyan látni fogjuk – a görögkatolikus egyház esetleges felszámolása is. Dudás püspök a tanácskozás szünetében félelmeit egy, a püspöki karhoz közel álló világi személlyel osztotta meg. Nem tudta, hogy az illető ekkor már beszervezett ügynökként ténykedett a püspökök körül, és azonnal jelentést is tett a bizalmas beszélgetésről. A püspök elmondta neki, hogy a Kádárral való találkozás óta nem bír aludni. Tudta, hogy görögkatolikusként keményebb bánásmódra számíthat a kommunisták részéről, hiszen közismert volt a szovjetek brutalitása, amellyel az ukrainai és a kárpátaljai egyházat üldözték. Attól is félt, hogy a magyar kommunisták átadják őt az oroszoknak. Az ügynök azt tanácsolta neki, hogy „ne exponálja magát túlságosan a prímási vonal mellett, és akkor bizonyára nem lesz semmi baja”. Dudás püspök örült, hogy valakivel megoszthatta a félelmeit, s némileg megnyugtatta a beszélgetés. Ez a megkönnyebbülés azonban csak néhány óráig tartott. A püspökök még aznap este találkoztak Rákosival és Kádárral, akik rendkívül agresszívan léptek fel. Kádár célpontja ismét Dudás püspök volt: egy levelet lobogtatott, mely a belügyminiszter értelmezése szerint a görögkatolikus püspök bűnösségét bizonyította. A másnapi püspökkari tanácskozásról jelentő ügynök így fogalmazott: „Dudás, aki tegnap aránylag megnyugodott, az esti leleplezés után, amelyet Kádár belügyminisztertől kapott, ismét teljesen megremült.”⁹⁹²

A püspökkari ülés jegyzőkönyvéből és az ügynöki jelentésből nem derül ki, hogy mi volt az a levél, amellyel Kádár belügyminiszter Dudás püspököt fenyegette. Ennek tartalmára egy évvel később, a szentszéki Államtitkárság által 1957. július 10-én készített feljegyzésből következtethetünk. Ebben a feljegyzésében az áll, hogy Dudás püspöknek a kommunista hatóságokkal szembeni küzdelemben nehezebb volt a helyzete, mint a többi püspöknek. Egyrészt azért, mert bizánci rítusú volt, másrészt pedig azért is, mert a hatóságok egy valutaügylet miatt zsarolták.⁹⁹³ Mivel a Mindszenty hercegprímással szemben megfogalmazott vádak között is szerepelt a valutaüzerkedés, és Ordass Lajos evangélikus püspököt szintén emiatt ítélték el 1948-ban, joggal feltételezhetjük, hogy Dudás püspököt is a szigorú devizatörvények megsértésével vádolhatták.⁹⁹⁴

992 Balogh, 2008, I, 55.

993 A Vatikáni Államtitkárság feljegyzése a Dudás Miklós hajdúdorogi püspök által írt jelentésről, Vatikánváros, 1957. július 10., *Források*, II/4/6, 619–620., 222. sz. dokumentum.

994 A Budapesti Államügyészségen belül egy külön ügyészségi osztály, a Fizetési Eszközökkel Elkövetett Bűncselekmények Osztálya, a „valutaügyészség” foglalkozott azokkal az ügyekkel, amelyek a 7160/1945. M. E. sz. rendelet, továbbá a később megjelent a 8400/1946. M. E. sz. rendelet értelmében bűncselekménynek minősültek.

A szentszéki feljegyzésben az az utalás, hogy Dudás püspök görögkatolikus volta miatt különösen is nehéz helyzetben volt, nyilvánvalóan arra vonatkozott, hogy a szovjetek által meghódított területeken ekkor már megkezdődött a görögkatolikus egyházak felszámolása. Az 1948 végi és 1949 eleji állapotok szerint Ukrajnában és a megszállt Kárpátalján, valamint Romániában már be is fejeződött, míg Csehszlovákiában megkezdődött a folyamat. Ekkor teljesen valószínű lehetőségnek mutatkozott az, hogy a felszámolást a magyar görögkatolikus egyház sem kerülheti el. Tehát a római katolikus püspökökkel ellentétben Dudás püspöknek nem csupán a személyi szabadsága vagy püspöki működésének korlátozása miatt kellett aggódnia, hanem attól is megalapozottan tartott, hogy a kommunista hatalom adminisztratív úton megsemmisíti az egyházat.

Ezt a bizonytalanságot olvashatjuk ki a püspök szintén bazilita szerzetes testvére, Dudás Bertalan 1948. július 15-én a Szentszéknek írt részletes jelentéséből.⁹⁹⁵ A bazilita rend magyarországi vezetője június végén utazott Rómába. Ahogyan fogalmaz, elutazásakor mindenütt a megfélemlítés léghőre uralkodott. Válaszként az egyházi iskolák államosítása miatti tiltakozásokra – melyeken mind a városok, mind pedig a falvak népe nagy létszámban jelent meg – az államhatalom a papokra hárított minden felelősséget. Ezzel azt akarták elérni, hogy a megfélemlített papok maguk gondoskodjanak a hívek megnyugtatósáról. A megfélemlítés jegyében a helyi hatóságok mindenütt tiltani kezdték a templomon kívüli egyházi szertartásokat (például a körmeneteket, zarándoklatokat) és a lelkigyakorlatokat. A máriapócsi bazilitákat a helyi hatóságok felszólították, hogy tájékoztassák a parókiákat az az évi búcsúk elmaradásáról. Mivel ezek az utasítások szóban érkeztek – hiszen hivatalos formában közölve a vallásszabadság megsértésének egyértelmű bizonyítékai lettek volna – a baziliták visszautasították a felszólítást. Az egyre erősödő elnyomás ellenére Dudás Bertalan szerint a görögkatolikus papság – mintegy százötven klerikus – kettő kivételével hűségesen támogatja főpásztorát. Ez az államhatalom előtt sem maradt észrevétlen. Felidézi Darvas József kommunista miniszternek az egy hónappal korábban Máriapócsra, a jelenlétében tett megjegyzését, mely szerint a hatalomnak a görögkatolikusokkal voltak a legnagyobb nehézségei. A görögkatolikus egyház kilátásaival kapcsolatban jelzi, hogy a „szakadárak is mozgolódnak”.⁹⁹⁶ Ismeretei szerint a moszkvai pátriárka püspökké szentelte Varjú János ortodox papot, aki egykor római katolikus hitoktató volt, és akit mindenki kalandornak tartott. Tudomása volt arról is, hogy Nesztor munkácsi

A valutaszabályozásról szóló rendeletek értelmében a lakosság birtokában legálisan nem lehetett külföldi fizetőeszköz. Vö. Cserényi-Zsitnyányi, 2016, 19. és 22.

995 Dudás Bertalan bazilita provinciális jelentése a Szentszéknek, Róma, 1948. július 15., *Források*, II/4/6, 550–556., 178. sz. dokumentum.

996 *Források*, II/4/6, 555.

püspök néhány héttel korábban Budapesten járt, és a pátriárka megbízásából tárgyalt a kormánnyal a magyar ortodox egyház megerősítéséről. A tartományfőnök szerint Varjú legfőbb problémája az volt, hogy igazából nem voltak hívei. Az állampártnak köszönhetően a rádió többször is közvetítette az általa végzett liturgiákat, melyek során Varjú a görögkatolikus Liturgikont használta. Beszámolóját azzal zárja, hogy egyelőre nincsenek hírek arról, hogy az ortodoxok a görögkatolikus híveket megkörnyékezték volna, de féltő, hogy Varjú és társai hamarosan akcióba lépnek. Nem tudni, milyen eszközökkel: pénzzel, megtévesztéssel vagy erőszakkal.

Dudás Bertalan információi ugyan nem voltak teljesen pontosak, mivel Varjú püspökké szentelésére végül nem került sor, de lényegében hűen tükrözik a helyzetet. Darvas miniszter idézett szavai is azt erősítik meg, hogy a kommunista párt és a kormány foglalkozott a „görögkatolikus-kérdéssel” és kereste a maga számára kedvező megoldást. Az 1948 nyarán legkedvezőbbnek tűnő megoldást egy külügyminisztériumi feljegyzés foglalta össze:

A vatikáni hatás politikai síkon nemcsak a római katolikus, hanem természetesen a görögkatolikus egyházon keresztül is megnyilatkozik. Amennyiben Magyarországon egy életképes magyar görögkeleti egyház létesülne, ez a faltörő kos szerepét töltheti be a görögkatolikus egyházzal szemben, és lehetővé tenné annak felvetését, hogy a gör. kat. egyház visszatérjen az óhitű (keleti) egyház kebelébe, vagyis az Unió a róm. kat. egyházzal felbontassék. Precedenst képez erre az 1946 március 8.–10.-ig megtartott lemergi gör. kat. egyházzsinat, amely elhatározta, hogy a gör. kat. egyházat elszakítja a róm. kat. egyháztól és egyesíti az orosz görögkeleti egyházzal. Hasonló célú egyházi kampány folyik Lengyelországban és a jelenleg Szovjetunió részét képező Kárpátukrajnán. Ilyen távolabbi célok rejlenek a legutóbbi idők romániai egyházpolitikai lépések mögött (lásd 518/pol-res aktát). A kormánynak feltétlenül támogatnia kell a külföldi (ellenséges) irányítás alatt álló egyházakkal szemben azokat az egyházakat, amelyeknek egyházi főhatóságai az országon belül, illetve a baráti Szovjetunióban vannak.⁹⁹⁷

A görögkatolikus egyház felszámolása tehát elsősorban az ideológiai fölélségnek tartott Vatikán hívekre gyakorolt hatásának a mérséklését szolgálta. A „baráti Szovjetunióban” működő és szovjet részről totális ellenőrzés alatt

997 A magyar külügyminisztérium feljegyzése a görögkatolikus egyház felszámolásáról és a felállítandó magyar ortodox egyházba olvasztásáról, Budapest, 1948. augusztus 27., *Források*, II/4/6, 556–557., 179. sz. dokumentum. Egy némileg eltérő szövegvariánssal idézi: Balogh, 1999, 237.

tartott moszkvai pátriárkátusba való besorolás ezért fogalmazódott meg célként. Ennek előfeltétele azonban az lett volna, hogy létrejöjjön egy Moszkva alá rendelhető magyar ortodox egyház, amelybe a görögkatolikus egyházat is be lehetett volna kényszeríteni. Mivel Magyarországon több – szerb, román, bolgár – ortodox joghatóság működött, az egyikhez se tartozó görög és magyar eredetű ortodox egyházközségek Moszkva alá rendelése, amit Varjú János már 1946-ban kezdeményezett Tildy Zoltán köztársasági elnöknél,⁹⁹⁸ nem ígért egyszerűnek. A magyar kormány még 1941-ben kísérletet tett egy magyar ortodox egyházszervezet létrehozására „az ezidőszerint egyházi főhatóság nélkül lévő magyarországi görög keleti egyházközségek igazgatásának és hovatartozásának ideiglenes rendezése érdekében”,⁹⁹⁹ de az akkor Horthy Miklós kormányzó által kinevezett Popoff Mihály érseki helynököt a többi ortodox egyház nem ismerte el, így 1947-ben a kezdeményezés elhalt.¹⁰⁰⁰

A fentebb idézett külügyminisztériumi irat utal is a legnagyobb nehézségre. Bár Alekszij moszkvai pátriárka szívesen fogadta volna joghatósága alá a magyar ortodoxokat, nyílt konfrontációra a szerbekkel nem szívesen vállalkozott.¹⁰⁰¹ Márpedig Varjú János előkészítő tevékenységének legfőbb tanulsága az volt, hogy a Zubkovics György püspök vezette szerbek ragaszkodtak ahhoz a megállapodáshoz, mely a moszkvai, a szerb és a román pátriárka között 1948-ban létrejött. Eszerint a magyar eredetű ortodox egyházközségek kánoni besorolásával kapcsolatban bármilyen döntéshez a három pátriárka egyetértése szükséges.¹⁰⁰² Zubkovics püspök ugyanakkor szívesen fogadta volna joghatósága alá a görög eredetű ortodox egyházközségeket,¹⁰⁰³ s erről a második világháború után éveken át tárgyalások is folytak.¹⁰⁰⁴ Varjú János fellépésében a szerb püspök ezen tárgyalások megzavarását látta. A külügyminisztériumi iratból az is kiderül, hogy Varjú János püspökké szentelése, amit Dudás Bertalan

998 A. P. Vlaszov, a szovjet külügyminisztérium munkatársának feljegyzése G. G. Karpovnak a magyarországi ortodox egyházak helyzetéről, 1947. március 6., Volokitina, 2009, I, 425–426., 425.

999 *Budapesti Közlöny*, 1941. április 13., 84. sz., 1.

1000 Berki, 2007, 62.

1001 Külügyminisztériumi pro domo, 1948. november 17., MNL OL XIX-J-1-j-Szu 170. tétel, (0710)-1948, 14.

1002 Kopolovics adminisztrátor jelentése Alekszij pátriárkának, Budapest, 1950. január 25., Volokitina, 2009, II, 353–362., 355.

1003 A görög eredetű ortodox parókiák számára 1940-től kezdve a Konstantinápolyi Egyetemes Pátriárkátus próbált egyházszervezetet létrehozni és püspököt adni, de az erre irányuló tárgyalások a magyar liturgikus nyelv miatt kudarcot vallottak. Az Egyetemes Pátriárkátus ugyanis nem akarta elismerni a görög alapítású ortodox egyházközségek igényét a magyar liturgikus nyelv használata iránt. Berki, 2007, 62.

1004 Berki, 2007, 63–64.

tényként kezelt, végeredményben a Zubkovics püspökkel kialakult konfliktus miatt maradt el.¹⁰⁰⁵

Míg a moszkvai pátriárkátus igyekezett kerülni a joghatósági vitát a szerb ortodoxiával, a budapesti kommunista kormány nem tartott a Jugoszláviával való konfrontációtól.¹⁰⁰⁶ Rákosi továbbra is kitarzott az eredeti elképzelés mellett, de Varjú személyét már nem tartotta alkalmasnak a feladatra.¹⁰⁰⁷ Molnár Erik moszkvai magyar nagyköveten keresztül azt kérte Alekszij pátriárkától, hogy küldjön Magyarországra egy magyarul is beszélő kárpátaljai származású papot, aki átveszi a magyar ortodox egyházközségek vezetését, és létrehoz egy erős ortodox egyházat. A pátriárka egyetértett a javaslattal, és kijelentette, hogy készen áll a tíz, a szerb egyház joghatósága alá nem tartozó ortodox egyházközség ideiglenes befogadására és Varjú János helyett egy adminisztrátort Magyarországra küldeni.¹⁰⁰⁸ A Molnár nagykövet és Alekszij pátriárka közötti megbeszéléstről Kliment J. Vorosilov miniszterelnök-helyettesnek beszámoló Georgij G. Karpov, a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsának elnöke szerint ennek a létrehozandó és Moszkva alá rendelt egyházszervezetnek Rákosi azt a szerepet szánta, hogy segítsen a Szentszék befolyásának visszaszorításában Magyarországon, mégpedig oly módon, hogy létével valós fenyegetésnek láttatja a magyar görögkatolikus egyház felszámolásával való megfélemlítést.¹⁰⁰⁹

1005 „...Zubkovics püspök közbelépése nélkül a magyar egyházmegye és Varjú dr. püspöksége már megvalósult volna...” *Források*, II/4/6, 557.

1006 „A jelenleg Jugoszláviával fennálló viszony lehetővé teszi számunkra, hogy onnan jövő ellenvetéseket ne vegyünk figyelembe.” *Források*, II/4/6, 557.

1007 Egy 1953 novemberében Rákosi számára készült bizalmas feljegyzés megerősíti azt az információt, amit Dudás Bertalan jelentésében is olvashatunk Varjú Jánosról. A feljegyzés a Budapest VIII. kerületi pártbizottságból érkezett Rákosi pártfőtitkárhoz, és Varjú Jánosnak a Magyar Dolgozók Pártjából (!) való kizárását kezdeményezte. A kezdeményezők szerint Varjú 1945-től volt párttag és kapott agitációs feladatokat. „Nem sok eredménnyel dolgozott, mert többhelyütt szélhálmosnak tartották” – állapítják meg párttársai. 1949-től a Petőfi téri templom parókusa volt, ami mellett a Fővárosi Könyvtár központjában is volt munkahelye. A pártból magatartása, gondolkozásmódja és megnyilvánulásai miatt akarták kizárni. MNL OL M-KS-276-65/366, 2. Varjúról elterjedt az az információ is, hogy mellőzése miatt Dudás püspöknek is felajánlotta szolgálatait. Volokitina, 2009, II, 358.

1008 Molnár Erik nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak, Moszkva, 1949. február 13. és a Külügyminisztérium átírata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, Budapest, 1949. március 19., MNL OL XIX-J-1-j-Szu 170. tétel, (0710)-1948, 151–152.

1009 Georgij G. Karpov, a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsának elnökének jelentése Kliment J. Vorosilov miniszterelnök-helyettesnek, Moszkva, 1949. április 9., Volokitina, 2009, II, 98–102., 99.

A pátriárka által ígért adminisztrátor Ivan Mihajlovics Kopolovics protoierej személyében 1949. november 28-án érkezett Budapestre. Kopolovics 1940-től tagja volt a Popoff Mihály adminisztrátor vezette egyházkormányzatnak is mint a görögkeleti rutén egyházrész munkácsi konzisztóriumának tagja. A grémium tagja volt az a Kabalyuk Sándor Elek is, aki az 1914. évi máramarosi „skizmaper” elsőrendű vádlottja volt. Mellette a vádlottak padján ott ült Kopolovics Mihály, az új magyarországi ortodox adminisztrátor apja is.

Kopolovics első, 1950. január 25-én írt jelentésében¹⁰¹⁰ beszámol arról, hogy Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter rendkívül szívélyesen fogadta, és számára minden segítséget – beleértve a magyar állampolgárság megadását is – felajánlott. Ortutay négy szemközt nagyon bizalmasan vázolta Kopolovicsnak a magyar kormány terveit a magyarországi ortodoxiával kapcsolatban, de ezeket az adminisztrátor inkább szóban, és nem írásban kívánta megosztani feletteseivel. Néhány nappal később felkereste Zubkovics püspököt, aki ingerülten és tartózkodóan fogadta. Kopolovics igyekezett megnyugtatni a szerb főpásport, és biztosította arról, hogy csak azokat az egyházközségeket fogja – hangsúlyozottan ideiglenesen – a moszkvai pátriárkátus joghatósága alá fogadni, amelyek nem állnak az ő joghatósága alatt. December közepén a magyar kormány hivatalosan is tudomásul vette Kopolovics esperes-adminisztrátori kinevezését, s ezzel megkezdhetette nyilvános működését is. December 18-án magyar nyelvű szent liturgiát végzett a Petőfi-téri templomban, melynek során a koncelebráló Varjú János bejelentette, hogy a moszkvai pátriárkátus a joghatósága alá vette a magyar ortodox egyházközségeket, és Kopolovicsot kinevezte esperes-adminisztrátorrá. Az első két hónap összegzéseként Kopolovics megállapítja, hogy kemény munka vár rá, mivel az őt fogadó valóság – mind az egyházközségek helyzete és belső élete, mind pedig a hívek száma tekintetében – jelentősen eltért attól a képtől, mely Varjú információi alapján a magyar ortodox egyházközségekről Moszkvában kialakult.

Kopolovics protoierej tehát elsősorban a valóban kis létszámú magyar ortodox egyházközségek helyzetének rendezésére fókuszált. Ugyanakkor egy 1950 októberében a budapesti szovjet nagykövetségen készített összefoglalásból¹⁰¹¹ egyértelműen kiderül, hogy távlatokban Kopolovicsnak nagyobb feladatokat is szántak. A beszédes *Az ortodox egyház helyzete Magyarországon és fejlődésének lehetőségei* címet viselő dokumentum részletesen foglalkozik a magyar görögkatolikus egyházzal is. A dokumentum szerzője „az uniátusprobléma” tárgyalását

1010 Kopolovics adminisztrátor jelentése Alekszij pátriárkának, Budapest, 1950. január 25., Volokitina, 2009, II, 353–362.

1011 Az összefoglalást V. Valkov, a moszkvai külügyminisztérium balkáni osztályának vezetője továbbította Georgij G. Karpov, a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsa elnökének, Moszkva, 1950. október 28. Volokitina, 2009, II, 573–579., a görögkatolikusokról szóló rész: 576–579.

azzal a megállapítással kezdi, hogy a Magyarországon élő kétszáznegyvennyolcezer görögkatolikuson keresztül az ortodox egyház jelentősen növelheti a befolyását. Rövid történeti áttekintés és statisztikai adatok ismertetése után a szerző úgy jellemzi a magyar görögkatolikus egyház helyzetét, hogy a görögkatolikusokat ugyan nem kezelik egyenrangú félként a katolikus egyházon belül, és ezt azok sérelmezik is, mégis közelebb érzik magukhoz a katolikus egyházat, mint az ortodoxiát. Ezt azzal magyarázza, hogy a görögkatolikusokat a régmúltban gyökerező erős kötelékek fűzik a Szentszékhez és a katolikus egyházhoz, melyben támogatásra találnak. Ezért nagyon körültekintően kell eljárni akkor, amikor a kárpátaljai görögkatolikus egyházhoz hasonlóan a magyar görögkatolikusokat is újraegyesítik az ortodox egyházzal.¹⁰¹² Biztosítani kell számukra azt, hogy továbbra is magyarul és az általuk megszokott rend szerint végezhessek a szertartásokat, használhassák a Gergely-naptárt, és a papok megmaradjanak szolgálati helyükön. Ezt a Magyar Dolgozók Pártjának vezetői már jó ideje támogatják, mert így a Szentszék befolyása Magyarországon a görögkatolikus egyház megszüntetése révén tovább gyengülne. A magyarországi ortodox egyház fejlődése és a katolikusok befolyásának gyengítése érdekében az alábbi lépések szükségesek:

- A Magyarország területén működő összes ortodox egyházközséget a moszkvai pátriárkátus alá kell rendelni. Először a románokat, aztán a szerbeket is.
- Meg kell kezdeni a görögkatolikusok leválasztását a katolikus egyháztól és egyesítésüket az ortodox egyházzal.
- A moszkvai pátriárkátus magyarországi képviselőjét legalább püspöki rangra kell emelni.

Az összefoglalást olvasó és azt jegyzetekkel ellátó Georgij G. Karpov, a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsának elnöke azt a támogató megjegyzést fűzte a görögkatolikus egyház felszámolásához, hogy „helyes lenne, ha a magyar kormány végrehajtaná”.¹⁰¹³

A magyar kommunisták elképzelései, melyeket Ortutay bizalmasan közölt Kopolovicssal, ebből a nagykövetségi összefoglalóból világosan kitűnnek. Bár Karpov elsősorban a magyar kormány feladatának tartotta a kivitelezést, egy

1012 Egészen sajátos gondolkozásról tanúbizonyságot téve a szerző azért is javasolja a körültekintő eljárást, mert Magyarországon a katolikus egyház propagandája már azt terjeszti, hogy a Szovjetunióban állítólag üldözik a görögkatolikusokat, s ez aggodalommal tölti el a magyar unitusokat.

1013 Volokitina, 2009, II, 579.

rövid feljegyzéséből¹⁰¹⁴ az olvasható ki, hogy figyelemmel kísérte a kérdést, és konkrét elképzelései is voltak a végrehajtást illetően. 1951 januárjában Darvas József kultuszminiszter a magyar írók egy csoportjával a szovjet írószövetség meghívására Moszkvába látogatott. Karpov ezt az alkalmat kihasználva az írószövetség elnöke, Mihail Apletin segítségével a Metropol Hotelben tartott fogadás során négy szemközti beszélgetést szervezett a miniszterrel. Karpov ugyan egész kérdéssorral érkezett, és számos ügyben szeretne volna megismerni az egyházi ügyekért felelős magyar miniszter álláspontját, de kellemetlen meglepetés érte. Darvas miniszternek láthatóan semmit sem mondott Karpov neve, és a beosztásával, az általa vezetett hivatal jelentőségével sem volt tisztában. Igyekezett rövidre zárni a beszélgetést, s rendre kitérő válaszokat adott, hogy tájékozatlanságát leplezze. Érdemi válaszokat tehát Karpov nem kapott a kérdéseire, de a feljegyzése mégis értékes, mivel mellékelte a kérdések listáját is. A kérdéseiből pedig következtetéseket tudunk levonni az elképzeléseivel kapcsolatban. Karpov szeretne volna megtudni, hogy Dudás püspök és a klérus milyen álláspontot képviseltek, amikor a magyar kormány 1941-ben létrehozta a magyar ortodox egyházszervezetet. Érdekelte az is, hogy ha a Magyar Népköztársaság kormánya létrehozna egy autokefál ortodox egyházat, hogy azon keresztül elszakítsa a görögkatolikusokat Rómától, Dudás püspöknek fel lehet-e ajánlani, hogy ő legyen ezen egyház feje. Ezek a kérdések arra utalnak, hogy a legfontosabb kérdés a görögkatolikus püspök és papjainak a reakciója volt: van-e egyáltalán nyitottság bennük egy ilyen megoldásra.

Ez utóbbi kérdés, úgy tűnik, az egész ügy szempontjából az egyik legfontosabb volt. Kopolovics protoierej 1952 szeptemberében foglalta össze¹⁰¹⁵ tapasztalatait a görögkatolikusokról és arról, hogy megvalósítható-e a görögkatolikus egyház felszámolása és beolvasztása az ortodoxiába. Úgy látta, hogy a görögkatolikusok nem érdeklődnek az ortodoxia iránt. Nehéz lenne olyat találni közöttük, aki emlékezne arra, hogy az ősei ortodoxok voltak. Feltételezi, hogy lehetnek olyan görögkatolikus papok, akikben felmerülhet az ortodoxiára való áttérés gondolata, de ezek nem fedik fel magukat. Ennek okát a görögkatolikus egyházon belüli vasfegyelemben és a Dudás püspöktől való félelemben látja. Úgy véli, hogy sem Ukrajnában, sem Csehszlovákiában, de még Romániában sem alakult ki olyan szoros kapcsolat a görögkatolikusok és a római katolikusok között, mint Magyarországon. Ennek az az oka, hogy

1014 Georgij G. Karpov, a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsának elnökének feljegyzése a Darvas József miniszterrel folytatott beszélgetésről, Moszkva, 1951. január 31., Volokitina, 2009, II, 649–651.

1015 Kopolovics protoierej jelentése az Orosz Ortodox Egyházat felügyelő Kormánytanácsnak a magyarországi görögkatolikus egyházzal és az ortodox egyházzal való egyesítésének feltételeiről, Munkács, 1952. szeptember 25., Volokitina, 2009, II, 984–986. Magyar fordítása: *Források*, II/4/6, 575–577.

mind a római katolikusok, mind pedig a görögkatolikusok magyar nyelvűek és identitásúak, közösek a nemzeti és a politikai érdekeik. Az érdeklődés hiánya és a katolikusokhoz való erős kötődés miatt a görögkatolikusok átkényszerítése az ortodox egyházba „nagyon kemény diónak” tűnt Kopolovics számára. A dió feltöréséhez elengedhetetlennek tartja egy ortodox püspök kinevezését, a magyar kormány egyértelmű állásfoglalását az ortodoxia mellett és kötelezettségvállalását az „újraegyesítés” támogatására, valamint egy szigorúan titkos munkaterv kidolgozását. Hasznosnak véli továbbá a román pátriárkátussal egy megegyezés kidolgozását a román egyházközségekkel kapcsolatban. Fontosnak tartja azonban arra is felhívni a figyelmet, hogy a leggondosabb eljárás mellett sem zárható ki annak a lehetősége, hogy a görögkatolikusok jelentős része az ortodoxia helyett a római katolicizmust választja, sőt az is valószínű, hogy a protestáns felekezetek is hasznot húznának a görögkatolikus egyház felszámolásából.

A Kopolovics jelentésére értékelésként 1952. december 22-én felvezetett megjegyzés már előrevetítette a magyarországi görögkatolikusok sorsát:

[...] Kopolovics feljegyzése kimerítően világosítja meg az unitusok helyzetét Magyarországon. Az elkövetkező években semmiféle perspektívája nem létezik az ortodoxiába való áttérésüknek. [...] A magyarországi unitusok, olyan „alagút”, amelyen keresztül a Vatikán működhet a szomszédos országokban (Csehszlovákiában, Romániában és Szovjetunióban). Területük közel van a mi, Csehszlovákia és Románia határaihoz. Ebben van a veszélyességük. Magyarországon, természetesen, senki nem fog hozzájuk nyúlni, ez veszélyes lenne, mivel az ország katolikus. Következésképpen, ezért nem erről az oldalról kell megfogni őket, hanem a békeharcba való bevonás útján [...] ¹⁰¹⁶

Moszkvában tehát eldőlt a magyar görögkatolikusok sorsa, s ez hamarosan a magyar kormány álláspontjában is tükröződött. Erre utal ugyanis az a levél,¹⁰¹⁷ amelyet M. V. Zimjanin, a Szovjetunió Külügyminisztériumának 4. Európai Osztályának vezetője írt Georgij G. Karpovnak, a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsa elnökének 1953. augusztus 5-én a magyarországi ortodox egyházközségek egyesítéséről. Ebben jelzi, hogy a magyar kormány már nem tartja olyan fontosnak a magyar ortodox egyházszervezet létrehozását, mint néhány évvel korábban. A görögkatolikusok Rómától való

1016 Volokitina, 2009, II, 986. és *Források*, II/4/6, 577.

1017 M. V. Zimjanin, a Szovjetunió Külügyminisztériumának 4. Európai Osztályának vezetője jelentése Georgij G. Karpov, a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsa elnökének, Moszkva, 1953. augusztus 5. Volokitina, 2009, II, 1110–1113., 1112.

elszakításával kapcsolatban a budapesti kormánynak ekkor már az volt az álláspontja, hogy egy erre irányuló kísérletből igazából a „katolikus klerikális reakció” profitálna, ezért az lekerült a napirendről.

A magyar görögkatolikus egyház felszámolásával kapcsolatos kijelentések közül fontosnak tartunk kiemelni hármat.

Az első Georgij G. Karpovnak egy 1949-ben tett megállapítása. Rákosi Mátyás szavait idézve utal arra, hogy a magyar pártfőtitkár a Szentszék befolyását egy magyar ortodox egyház létrehozásával kívánja visszaszorítani. Ez az egyház a pusztá létével azt üzenné a Szentszéknek, hogy a görögkatolikus egyház bekényszerítése az ortodox egyházba mindig reális fenyegetés. Rákosi felismerte, hogy a görögkatolikus egyház tényleges felszámolásánál a betiltással való fenyegetése talán még hatásosabb fegyver. A felozlatás egyszeri csapás, amelynek a végeredménye rendkívül kétséges, sőt – az államhatalom szempontjából – legrosszabb esetben még azzal a következménnyel is járhat, hogy létrejön egy földalatti egyház, melynek ellenőrzése és üldözése jelentős állambiztonsági erőforrásokat igényel majd. Ezzel szemben a görögkatolikus egyház betiltásának a lebegtetése befolyásolta mind a Szentszék, mind pedig a magyar katolikus egyház – benne a görögkatolikusok – döntéseit.

A második kijelentés az 1952. évi Kopolovics-jelentéshez fűzött hivatali megjegyzés, mely a magyar görögkatolikusokat „alagútnak” nevezi Kárpátalja, Románia és Csehszlovákia felé. Ezen az „alagúton” keresztül a Szentszéknek lehetősége van kommunikálni a betiltott, de katakomba-egyházként mégis működő görögkatolikus egyházakkal. A dokumentum ezt veszélyként értékeli, de valójában egyúttal lehetőség is volt, amennyiben a KGB ellenőrizni tudta ezt a kommunikációs csatornát. Ez meg is történt, s még az 1960-as évek végén is felbukkant egy Potocsina fedőnevű KGB-ügynök Dudás Miklós püspök környezetében. Az ügynöknő rokonlátogatás ürügyén rendszeresen utazott Kárpátaljáról Nyíregyházára, és miután elnyerte Dudás püspök bizalmát, rendszeresen jelentett a Szentszék és a szovjetunióbeli földalatti görögkatolikus egyház kapcsolatáról.¹⁰¹⁸ Ilyen értelemben a szovjet birodalom szemszögéből jelentéktelen méretű magyar görögkatolicizmus legális működése sokkal több „hasznot” hajtott, mint a felszámolása.

A harmadik figyelemre méltó kijelentés szintén a második Kopolovics-jelentéshez fűzött megjegyzésben olvasható. A tényleges betiltás helyett a görögkatolikusokat egy másik oldalról, mégpedig a „békeharc oldaláról kell megfogni” – állapítja meg a dokumentum. Ez valóban így is történt. Ahogyan látni fogjuk, Dudás püspök 1972-ig tartó egyházkormányzatát leginkább talán a békepapi mozgalom akadályozta. Ez – az államhatalom egyéb eszközeivel (ügynökök telepítése, működési engedély és/vagy kongrua megvonása, nyílt és

1018 Andrew–Mitrohin, 2000, 511.

titkosszolgálati megfigyelés stb.) együtt – sikeresen bénította meg az egyház-kormányzat rendes működését és jelentős mértékben korlátozta a görögkatolikus egyház lelkipásztori tevékenységének hatását.

Mielőtt részleteiben megvizsgálánk a betiltást elkerülő és a római katolikusok sorsában osztozó görögkatolikus egyház történetét, vissza kell térnünk a magyar kommunista állampárt egyházellenes intézkedéseire. Az egyházi iskolák államosítása után a hatalom 1949 szeptemberében eltörölte a közoktatásban a kötelező hitoktatást, majd megkezdte a katolikus szerzetesrendekkel való leszámolást. 1950 nyarán, éjszakai akciók keretében több ezer szerzetest és apácát hurcoltak el kijelölt kényszerlakhelyekre. A szeptember 7-én megjelent 1950/34-es törvényerejű rendelettel az állam megvonta a szerzetesrendek működési engedélyét, s két-két gimnázium működtetése érdekében csupán a bencések, a piaristák, a ferencesek és a szegény iskolanővérek folytathatták tevékenységüket. A rendelet értelmében a szerzeteseknek és szerzetesnőknek december 5-ig el kellett hagyniuk a rendházakat. A deportálások és a törvényerejű rendelet kiadása között az állam és a katolikus egyház között tárgyalások folytak, melyek végén az állampárt egy megállapodás elfogadására kényszerítette a püspököket.

A magyarországi szerzetességgel való leszámolás súlyosan érintette a bazilita rend férfi és női ágát. Harmincnégy bazilita szerzetesnek (köztük tizenhat felszentelt papnak, tizennégy növendéknek és négy testvérnek), valamint huszonnyolc nővérnek (köztük négy novíciának) kellett elhagynia rendházát. Monostoraikat, illetve az általuk fenntartott intézményeket államosították. A bazilita atyák a máriapócsi monostor mellett kénytelenek voltak elhagyni a hajdúdorogi házukat és az 1948-ban létesített kispesti otthonukat is. A nővéreknek Máriapócs és Hajdúdorog mellett Sátoraljaújhelytől is búcsúzniuk kellett.

A bazilita rend sorsát különösen is szívéen viselő Dudás püspök ekkor úgy döntött, hogy a rend megmentésének kérdését összeköti a görögkatolikus egyház régi vágyának teljesítésével, a papnevelő intézet létesítésével. Ez a megoldás – ahogyan azt ő maga írja¹⁰¹⁹ 1957-ben XII. Piusz pápának – testvérétől, Dudás Bertalan bazilita tartományfőnöktől származott. Míg ugyanis a bazilita szerzeteseket a püspök át tudta venni a Hajdúdorogi Egyházmegyébe, a növendékek, kiknek száma a rendtagokéhoz képest igen magas volt (tizenhat, illetve tizennégy), megmentésére ez az egy megoldás kínálkozott. Mivel a papnevelő intézet anyagi alapjai és infrastrukturális feltételei ugyanúgy hiányoztak, mint az azt megelőző évtizedekben, Dudás Miklós püspök Nyíregyházán a püspöki székház egy részében – rendkívül szerény körülmények között – hozta létre az

1019 Dudás püspök jelentése XII. Piusz pápának, Arosa, 1957. május 6., *Források*, II/4/6, 600–606., 213. sz. dokumentum, 602.

új intézményt. Az alapítást 1950. szeptember 6-án kelt levelében¹⁰²⁰ egyszerűen bejelentette a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, amit a minisztérium egy rövid válaszlevéllel¹⁰²¹ tudomásul vett.

Az állampárt uralta oktatási kormányzat megengedő hozzáállása elsősre meglepőnek tűnik, de valójában nem volt indokolatlan. Amint fentebb láthatuk, ebben az időszakban még érvényben volt az az 1948-ban megfogalmazott direktíva, mely szerint a magyarországi görögkatolikus egyházat is el kell szakítani a katolikus egyháztól, és a Moszkva által kontrollált ortodox egyházba kell beolvasztani. Ebben a szöveggörnyezetben a nyíregyházi intézményalapítás tudomásul vétele kifejezetten logikus lépésnek tűnik. Addig ugyanis a görögkatolikus papnövendékek képzése a budapesti Központi Szemináriumban, illetve a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán zajlott. Vagyis a lendő görögkatolikus klérus együtt nevelkedett a római katolikus papnövendékekkel, szintén római katolikus nevelők és oktatók irányítása alatt. Ennek a ténynek pedig fontos szerepe volt a görögkatolikus egyházat a római katolikus egyházzal összekapcsoló szoros kötelékek kialakulásában és erősítésében, amit Kopolovics is a görögkatolikus egyház beolvasztása egyik nagy akadályként azonosított. Amennyiben a görögkatolikus papnövendékek kikerülnek ebből a környezetből, és egy olyan intézménybe kerülnek, melynek működését az állampárti apparátus a legelső pillanattól kezdve szorososan ellenőrizheti és befolyásolhatja, az mindenképpen előnyös fejlemény a cél, vagyis a görögkatolikus egyház Rómától való elszakítása szempontjából. Bár néhány évvel később – amint láthattuk – ez a direktíva érvényét veszítette, a nyíregyházi intézmény működése az ellenőrzés, a befolyásolás és a zsarolás (ti. Dudás püspök zsarolása a szeminárium betiltásával) tekintetében továbbra is előnyös volt az államhatalom számára.

Másrészt a görögkatolikus egyház totális ellenőrzését is megkönnyítette, hogy a papnövendékeket egy helyen, ráadásul a püspöki hivattal egy épületben helyezték el. Nyilvánvaló volt, hogy az intézmény csak az államhatalomnak való teljes kiszolgáltatottságban működhet, ami lehetőséget biztosított ügynöki feladatokat vállaló tanárok beépítésére is. A fennmaradt és eddig napvilágra került ügynöki jelentések azt bizonyítják, hogy az államhatalom az ellenőrzésnek ezt a formáját is meg tudta valósítani.¹⁰²²

A papnevelő intézet 1950 szeptemberének utolsó napjaiban öt elsőéves és tíz másodéves papnövendékkal, rendkívül szerény körülmények között, több-

1020 Dudás püspök átirata Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Nyíregyháza, 1950. szeptember 6., *Források*, II/4/6, 566–567., 187. sz. dokumentum.

1021 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átirata Dudás püspöknek, Budapest, 1950. szeptember 21., *Források*, II/4/6, 568–569., 189. sz. dokumentum.

1022 Kahler, 2005.

nyire a felszámolt nyíregyházi középiskolai kollégium eszközeivel kezdte meg a működését. Első rektora a bazilita Liki János Imre lett, aki 1958-ig tölthette be hivatalát.¹⁰²³ A vicerrektori feladatokat Rojkovich István helynök végezte. A prefektusi tisztséget 1951-től Hollós János kánonjogász töltötte be. Az első évekre jellemző volt állami nyomásra a tanárok és az előjárók váltogatása is. A spirituális szintén egy bazilita, Orosz Ágoston volt, akit az államhatalom mindössze tizenegy hónapig tűrt meg. Az őt követő Kovács Gyula is csupán egy évig vezethette a papnövendékeket. Eltávolítása után Palatitz Jenő, majd a nagy műveltségű liturgikus, Rohály Ferenc már hosszabb ideig tölthették be ezt a fontos szemináriumi hivatalt. 1952-ben az egykori bazilitanövendékeknek is el kellett hagyniuk a szemináriumot. Az intézmény működtetése lehetőségét biztosított a rendházaikból kiűzött bazilita nővérek egy részének arra, hogy egyházi környezetben maradjanak, és bizonyos mértékben megőrizték a rendi kereteket.¹⁰²⁴

Dudás püspök szeptember közepén ezekkel a gondolatokkal értesítette az egyházmegye papságát és híveit az új intézmény megalapításáról:

[...] most, amikor az egyházmegye központjában szerény keretek között – az I. és a II. évfolyammal megnyitjuk saját szemináriumunkat, alázattal imádkozom az Úrhoz, s ehhez kérem a ti buzgó imáitokat is: intézetünk megnyitása valóban legyen fáklagyújtás egyházmegyénk számára. Legyen ez a papnevelő intézet magyar földön a görög szertartásnak tűzhelye. És legyen kohó, mely még bensőségesebben egybeolvasztja a püspök atyának és papjainak, kispapjainak és híveinek lelkét a hitben, a szeretetben és az egyházhűségben.¹⁰²⁵

A püspök és a papság (ideértve a papnövendékeket is) egységének gondolata különösen is aktuális volt. 1950 nyara ugyanis nemcsak a szerzetesrendek feloszlásáról, illetve az állam és a katolikus egyház közötti kikényszerített megegyezésről szólt, hanem a „békeharc” ideológiájának egyházi implementációjáról is. A Magyarországon 1950. augusztus 1-jén, a Pázmány Péter Tudományegyetem aulájában megtartott első békegyűléssel útjának induló „békepapi mozgalom” egyértelmű célja a papság és a püspökök közötti egység megbontása, illetve az utóbbiak ellenállásának megtörése és a kormányzat egyházpolitikájának támogatása volt. Az államhatalom létrehozta a Katolikus Papok Országos Békebizottságát, melynek vezetésére püspökeikkel is szembe-

1023 Liki János Imréről bővebben: Török, 2008.

1024 Janka, 2001, 229–230.

1025 A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, 1950/VIII, 2784/1950.

fordulni kész papokat nyertek meg.¹⁰²⁶ A mozgalom fedőtevékenysége a béke előmozdítása volt, valójában az egyházon belüli párhuzamos hatalmi tényezőként működött. Az államhatalom – az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatalon (ÁEH) keresztül – biztosította, hogy a mozgalomhoz csatlakozó és abban vezető szerepet vállaló papok különböző előnyökben részesüljenek.

Ahogy azt a „szovjet elvtársak” javasolták („a békeharc útján kell őket megfogni”), az ÁEH a görögkatolikus papság körében is kiépítette a békepapi mozgalmat. A toborzás a rendszerre jellemző módon zajlott. Először többnyire magas társadalmi presztízsű, de a kommunista párt mellett nyilvánvalóan elkötelezett személyek felkeresték az idősebb, a papság körében tekintélynek örvendő papokat, és szívélyes beszélgetés keretében – különböző előnyök felvázolásával – buzdították a békemozgalomhoz való csatlakozásra. Ha ez nem működött, akkor jött a hatósági és rendőrségi vegzálás és megfélemlítés. Amennyiben ezzel sem érték el a céljukat, akkor következett a retorzió, ami a püspöknél kikényszerített áthelyezés (nagyobb parókiáról kisebbre), előmenetel akadályozása, tisztségtől való megfosztás lehetett. A békemozgalomban való részvételtől elzárkózó papok hiába hivatkoztak XII. Piusz pápa 1949. július 1-jén kiadott dekrétumára, melyben mindenkit kiközösítéssel sújtott, aki belépett a kommunista pártba, vagy azt bármilyen módon támogatta, kommunista könyveket és sajtótermékeket terjesztett, írt vagy olvasott, illetve megtiltotta a kiközösítetteknek a szentségek kiszolgáltatását.¹⁰²⁷ Ennek megfelelően a papi békemozgalom alakuló ülésével kapcsolatban Dudás püspök álláspontja egyértelmű volt, megtiltotta papjainak a részvételt. Ezt az utasítást szóban, megbízható emberein keresztül juttatta el a papsághoz. A kor viszonyaira jellemző, hogy erről már másnap, „Egy kispap” aláírással névtelen levél landolt Rákosi Mátyás pártfőtitkár asztalán.¹⁰²⁸ A papságot ez rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe hozta: akár elmentek, akár nem, valamilyen retorzióval számolniuk kellett.¹⁰²⁹

Mindazok, akik a békemozgalomban való aktív szerepvállalás mellett döntöttek, az ÁEH nyomására már a következő évtől megkapták a jutalmukat: köreikből Dudás püspök 1951-ben új általános helynököt és irodaigazgatót,¹⁰³⁰

1026 Orbán, 2001.

1027 *Acta Apostolicae Sedis*, 2 Iulii 1949 (Ser. II, v. XVI) N. 8, 334.

1028 „Egy kispap” aláírással névtelen levél Rákosi Mátyás pártfőtitkárnak a Katolikus Papok Országos Békebizottságának alakuló gyűlésén való részvétel tárgyában, Nyíregyháza, 1950. július 30., *Források*, II/4/6, 564., 184. sz. dokumentum.

1029 A papság kiszolgáltatott helyzetéhez 1950 nyarán: Bába Miklós nyíradonyi és Végheő Dániel hajdúböszörményi parókus visszaemlékezései: *Források*, II/4/6, 565–566. és 570–571., 185–186. és 192. sz. dokumentumok.

1030 Vattamány Imre helynöki és Nagy Béla irodaigazgatói kinevezése, Nyíregyháza, 1951. augusztus 30., *Források*, II/4/6, 571., 193. sz. dokumentum.

illetve főespereseket és espereseket volt kénytelen kinevezni. Hamarosan a jelentősebb parókiákra is békepapok kerültek. A békemozgalomtól távol maradókra pedig áthelyezés és mellőzés várt.¹⁰³¹

A megfélemlítés eszköze volt egy-egy pap nyilvános megszegyenítése vagy elhurcolása is, amihez esetenként az ötvenes évek elejére jellemző terményszolgáltatási kötelezettség szolgáltatta az ürügyet. Míg Békés Géza vértesi lelkészt 1950-ben még a „klasszikusnak” nevezhető izgatás vádjával ítélték négyhavi börtönre,¹⁰³² addig 1951–1952-ben már a terményrejtegetés került a vádpontok közé. Bubnó Andor esperes-parókus és Bubnó László parókus az Állami Egyházi Hivatal követelésére 1951 őszén még csak püspöki dorgálásban részesült, illetve Bubnó Andor esperest a püspök leváltotta.¹⁰³³ A következő év tavaszán viszont a hívektől kapott termények bejelentésének elmulasztása ürügyn Végheő Miklós Sándor hajdúböszörményi segédlelkészt elhurcolták és négy hónapig bírói ítélet nélkül fogva tartották az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) nyíregyházi székhelyének pincéjében.¹⁰³⁴ Fogva tartása során többször súlyosan bántalmazták és megkínózták.¹⁰³⁵

A hatalom 1951-ben egy újabb szervezettel bővítette az egyházellenes harc eszköztárát. Az 1951/I. törvénnyel¹⁰³⁶ létrehozták az Állami Egyházügyi Hivatalt, melynek apparátusa a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból került ki. Az új hivatal közvetlenül a Minisztertanácsnak alárendelve működött, s ezzel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jogköre az egyházi ügyekben megszűnt. Létrehozását a Magyar Dolgozó Pártja Titkárságának 1951. április 5-én és május 4-én tartott ülése azzal indokolta, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kar megszegte az 1950 augusztusában – egyébként rákényszerített – megegyezést, melyben elismerte a Magyar Népköztársaság társadalmi rendjét, kiállt a béke megőrzése mellett, és vállalta, hogy a híveket aktív részvétellel buzdítja a kormány által meghirdetett társadalmi és gazdasági programokban, valamint fellép azon egyházi személyek ellen, akik ezt gátolják.¹⁰³⁷ Mindössze

1031 A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, 1951/XIII–XIV. és XIX. sz.

1032 Békés, 2019, 132–136.

1033 *Források*, II/4/6, 571–572., 194–195. sz. dokumentumok.

1034 Az ÁVH nyíregyházi vizsgálati osztálya abban a Sóstói úti épületben volt, melyet Dudás püspök a háború alatt püspöki székház céljára épített.

1035 *Források*, II/4/6, 571., 193. sz. dokumentum.

1036 A törvény és végrehajtási rendelete (110/1951 [V.19.] M. T.): *Magyar Közlöny*, 1951, 77. sz., 436–437.

1037 A kormány vállalta, hogy biztosítja a vallásszabadságot és az egyház tevékenységének szabadságát, visszaadott nyolc, korábban államosított középiskolát, melyek működtetéséhez négy szerzetesrend is visszakapta működési engedélyét. A kormány ígéretet tett arra is, hogy még tizenhét éven át – folyamatosan csökkenő mértékben – biztosítja a katolikus egyház állami támogatását.

hét-nyolc hónappal az egyezmény aláírása után az állampárt megállapította, hogy a katolikus egyház elszabotálta vállalásainak teljesítését, ezért szükség van egy olyan állami szervre, mely az „egyházi reakció” elleni harcot hatékonyan és eredményesen koordinálja.¹⁰³⁸ Az új állami szerv feladata a törvény szerint az állam és az egyházak közötti ügyek intézése, a megkötött egyezmények és megállapodások végrehajtása és az egyházak állami támogatásának folyósítása volt. A gyakorlatban azonban ezek mellett az ÁEH az egyházakat a lehető legszorosabb mértékben felügyelte és ellenőrizte, működésüket az állampárt érdekeinek megfelelően korlátozta és befolyásolta. A budapesti központ a megyeszékhelyeken működő megyei tanácsokhoz, illetve a fővárosi tanácshoz egyházügyi előadót rendelt, illetve minden egyes püspöki aulába egyházügyi megbízottat¹⁰³⁹ küldött. Ez utóbbiak a püspöki hivatalban dolgoztak külön irodahelyiségben, és teljeskörűen felügyelték a hivatal munkáját. Ők bontották a postát, ellenőrizték a kimenő leveleket és a püspökség pecsétjének használatát, cenzúrázták a püspöki körleveleket, kádereztek a papságot, s jelentéseket készítettek róluk. Jóváhagyásuk és tudtuk nélkül a püspöki aulában gyakorlatilag semmi sem történhetett. Széles jogkörük miatt hamarosan a „bajszos püspök” gúnynevet kapták.

Az ÁEH adminisztratív úton nagyon hatékonyan blokkolta az egyházkezelés működését és a lelkipásztorkodás megszervezését. Legerősebb eszköze a személyi döntésekben biztosított „elvi hozzájárulás” megadása vagy megtagadása volt. A püspököknek minden kinevezéshez, áthelyezéshez, de még a nyugdíjazáshoz is a hivatal hozzájárulását kellett kérniük. A helyi ÁEH-megbízottaknak különös gondjuk volt arra, hogy a papi békemozgalom elvárt működését biztosítsák. Ez utóbbi működési elvéhez hasonlóan az ÁEH politikai feladata is az volt, hogy a püspök és a papság közötti egységet megbontsa, és utóbbiakat – legalábbis az arra hajlamosakat (ez lett volna „a katolikus papság becsületese, népéhez hű része”¹⁰⁴⁰) – közelebb vigye az állampárthoz.

Az ÁEH egy rövid, az 1956-os forradalom és szabadságharchoz kötődő szünet kivételével egészen 1989-ig ellátta a feladatát.

Mint püspöki székhely, 1951-ben Nyíregyháza is megkapta a maga egyházügyi megbízottját, illetve 1957-től miniszteri biztosát. Dudás püspöknek a vele, illetve a mögötte álló apparátussal való napi küzdelmei közül kiemelkedett egy 1959 áprilisában kibontakozott konfliktus, amely Beresztóczy Miklósnak, az Országos Papi Békemozgalom elnökének tervezett látogatásához kapcsos-

1038 Köbel, 2000, 504. Ugyanekkor született döntés arról is, hogy újabb bírósági pereket kell indítani katolikus főpapok ellen.

1039 1957 és 1964 között az elnevezésük „miniszteri biztos” volt.

1040 Az MDP Központi Vezetőség 1951. május 22-én tartott ülésének jegyzőkönyve, idézi Köbel, 2000, 505.

lódott. Dudás püspök nem engedélyezte, hogy Beresztóczy a szemináriumba látogasson és a papnövédeknek előadást tartson. Ennek oka az volt, hogy a Szentszék 1957. január 21-én kiadott dekrétumával elmozdította hivatalukból az 1951-től kezdve egyházjog-ellenesen, állami nyomásra kinevezett helynököket és irodaigazgatókat, és őket a magasabb egyházi vezetői beosztásokra alkalmatlannak nyilvánította.¹⁰⁴¹ A név szerint felsorolt papok között szerepelt Beresztóczy Miklós esztergomi általános helynök, illetve a Hajdúdorogi Egyházmegye esetében Vattamány Imre helynök és Nagy Béla irodaigazgató. Még ugyanabban az évben a Szentszék kiközösítés terhe alatt megtiltotta, hogy papok országgyűlési képviselői tisztséget töltsenek be Magyarországon.¹⁰⁴² Mivel képviselői mandátumáról a dekrétumban előírt egy hónapon belül nem mondott le, a Szentszék 1958. február 2-án Beresztóczyt kiközösítéssel sújtotta.¹⁰⁴³ Dudás püspök erre hivatkozva nem adta hozzájárulását, hiszen az azt jelentette volna, hogy a nagy nyilvánosság előtt kijelenti: számára a Szentszék tiltása semmis. Ahogyan fogalmaz: „Ha én a pápának felmondom az engedelmisséget, már nem is vagyok többé katolikus. Már pedig én feltétlenül a katolikus szent hitben és a katolikus Anyaszentegyházban akarok élni és vágyok meghalni.”¹⁰⁴⁴

Jellemző a feszült helyzetre, hogy az idézett mondatokat Dudás püspök egy olyan dokumentumban rögzítette, mely a drámai *Végakaratom* címet viselte. Ezt a szöveget a püspök a szeminárium kápolnájában az előjárók és a papnövédek jelenlétében olvasta fel 1959. április 17-én. Tudatában volt annak, hogy szembehelyezkedése az ÁEH-val nagyon súlyos következményekkel járhat, melyek között a papnevelő intézet felszámolása is szerepelt. Ennek azért is volt nagy valószínűsége, mert alig egy hónappal korábban a budapesti Központi Szeminárium számos papnövédekét és előjáróját az ÁEH éppen azért távolította el az intézményből, mert ellenségesen viselkedtek a pápi békemozgalommal szemben. Végül a konfliktus úgy oldódott meg, hogy Beresztóczy helyett egy kiközösítéssel nem sújtott békepap tartott előadást.¹⁰⁴⁵ A következmények viszont nem maradhattak el, bár nem voltak olyan súlyosak, mint amitől tartani lehetett. A püspök egy ideig nem hagyhatta el Nyíregyháza területét a miniszteri biztos engedélye nélkül, attól kezdve a miniszteri biztos a magánleveleit is felbontotta, illetve öccsétől, Dudás Bertalan anarcsi lelkésztől megvonták a működési engedélyt. Dudás püspök hiába tiltakozott a legalapvetőbb emberi

1041 A Zsinati Kongregáció dekrétuma, Vatikánváros, 1957. január 21., *Források*, II/4/6, 607–608., 214a. sz. dokumentum.

1042 A Zsinati Kongregáció dekrétuma, 1957. július 16., *Acta Apostolicae Sedis*, 1957, Ser. II, v. XXIV. N. 1. 637.

1043 A Zsinati Kongregáció dekrétuma, 1957. július 16., *Acta Apostolicae Sedis*, 1958, Ser. II, v. XXV. N. 1 116.

1044 Török, 2005a, 50–51. és *Források*, II/4/6, 673–674., 269. sz. dokumentum.

1045 Janka, 2001, 230.

jogainak korlátozása ellen.¹⁰⁴⁶ Szintén a retorziók közé tartozott az a váratlan döntés is, mellyel az ÁEH tíz, többnyire családos paptól megvonta a kongruát. A döntés indoklásában Csáti József egyházügyi főelőadó nem hagyott kétséget: „A 10 kongrua elvonása Dudás püspök magatartása következményeként jött létre abból a célból, hogy a püspököt a családos papok szemrehányó véleménye alapján esetleg jobb belátásra bírjuk.”¹⁰⁴⁷

Az ÁEH működésének az az alapelve, hogy a püspökök és a papság egységét megbontsa, ebben a konkrét ügyben is érvényre jutott.

Dudás püspök mindössze néhány héttel a Beresztóczy-ügy után ünnepelte püspökké szentelésének huszadik évfordulóját. Az előzmények miatt az ünnepség nagyon visszafogott volt, a szeminárium és a püspöki székház falain belül zajlott. A főpásztor ünnepi beszédében, visszatekintve a múltra, értékelve jelenét és előretekintve, így fogalmazott:

Ma húsz év után nagy akarások, szent tervek romjain mondogatom Jóbbal: „Az Úr adta, az Úr elvette, legyen áldott az Úr neve.” Azért talán mégis maradt meg valami húsz év után letarolt lelkemben. Először is a hitem, legalábbis Istenben – de nem! Hiszek én az egyházmegyémben is. A sok megalkuvás és ingadozás közepette látok azért olyan jeleket is, amelyek arra vallanak, hogy vannak és az Isten kegyelméből lesznek is olyanok, akiknek a katolikus hit és Anyaszentegyház drágább mindennél. Valamikor körülöttem is tömegek álltak. Sokszor tíz- és tízezrek vettek körül engem is, mikor Isten országát hirdettem Máriapócon, Budapesten, Hajdúdorogon és sok más helyen. S most, amikor a kálvária lejtőjére értem, úgy látszik, mintha magam maradtam volna. Van, amikor egészen rám szakad az elhagyatottság, mintha egyedül kapaszkodnék fölfelé az oromra, a befejezéshez. Pedig mégsem így van. Tudom, hogy ez a látszat csal. Biztos vagyok abban, hogy a görögkatolikus magyarságnak ezen szakadatlan kálváriaútján jó szándékú papjaink és híveink nem tántorodnak meg a lejtőn. Hiszen mi már tudjuk, hogy csak fenn az ormon vár a megváltás, az üdvösség. Hiszen ott áll a kereszt, s csak abban van üdvösségünk. In cruce salus.¹⁰⁴⁸

1046 Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök átirata Csala László főelőadóhoz (Állami Egyházügyi Hivatal), Nyíregyháza, 1959. május 22., *Források*, II/4/6, 674–675., 270. sz. dokumentum.

1047 Csáti József egyházügyi főelőadó javaslata az Állami Egyházügyi Hivatalnak egyes görögkatolikus papok kongruájának elvonására, Nyíregyháza, 1959. július 30., *Források*, II/4/6, 675–678., 271. sz. dokumentum.

1048 Török, 2005a, 67–71.

A „letarolt lelkű” főpásztor szavaiból kitűnik, hogy időnként maga is úgy érezte, az állampárt a maga eszközeivel elérte célját, s papjaitól is elhagyatva, egyedül kell küzdenie. Különösen akkor láthatta hatalmas ellenfelét győzelmi pozícióban, amikor olyan leveleket kellett olvasnia, mint amilyeneket „borsodi békepapok” aláírással juttattak el hozzá vele szembeszegülő papjai.¹⁰⁴⁹ Ezekben a levelekben a békepapok olyan stílusban fogalmaznak, ami arról tanúskodik, hogy a békegyűléseken sulykolt ideológiai átnevelés nem maradt eredménytelen: „Vagy talán a püspök úr nem ért egyet azzal, hogy egy harmadik, mindent elpusztító világháború elkerüléséhez a magunk módján hozzájárulunk? Fáj talán a püspök atyának, hogy a felszabadult magyar nép egy szebb, boldogabb jövő felépítésén fáradozik?”¹⁰⁵⁰ Eredményesnek tűnik a püspök és papjai ezen csoportja közötti egység megbontása is: „Ha a püspök atya mártír sorsra akar jutni, ám legyen, ebben nem kívánjuk visszatartani. Mi azonban ebből nem kérünk.” Sőt, a levelekben nemcsak a főpásztorral, hanem a katolikus egyházzal való szakítás lehetősége is megjelenik: „Talán a Skízmától fél? Megnyugtatjuk, pillanatnyilag nem célunk a Vatikántól való elszakadás.” Az is látható, hogy Csáti főelőadó jól kalkulált a kongruaelvonások hatását illetően: „Bennünket mélységesen aggaszt az a magatartás, amelyet Püspök Atyánk ilyen kérdésekben tanúsít, mert sajnos tapasztalatból tudjuk, hogy végső fokon mindezeknek mi, egyszerű papok valljuk kárát. Nem egy példa volt már arra, hogy állami megtorló intézkedések éppen a Püspök Atya magatartása miatt egyszerű becsületes papokat érintettek.”¹⁰⁵¹ Feltűnő, hogy a békepapok öndefiníciója is („egyszerű becsületes papok”) szinte szó szerint megegyezik a MDP Központi Vezetőség fentebb idézett szóhasználatával. Kialakult tehát egy olyan csoportosulás a görögkatolikus papság körében is, melynek tagjai meggyőződésből és/vagy egyéni érdekből azonosulni tudtak a pártállam céljaival. Ugyanakkor ez a csoport a görögkatolikus papság egy töredékét jelentette. Ahogyan Dudás püspök is megjegyzi a fentebb idézett beszédében, a klérus teljes átformálása és átállítása nem zajlott le, s a még oly megviselt és borulató püspök is lát maga körül hozzá és az egyházhoz hű papokat. Ezek nem feltétlenül csak azok, akik a hatalom célkeresztjébe kerültek és üldözést, valamint hátrányokat szenvedtek. Amint az együttműködők, ők is kisebbséget alkottak. A nagy többség a szűkre szabott lelkipásztori keretek között elvégezte a rá bízott lelkipásztori feladatokat, és igyekezett hivatásához méltó életet élni.¹⁰⁵²

1049 A levelek: Török, 2005a, 43–46.

1050 Török, 2005a, 43. *Források*, II/4/6, 683.

1051 Török, 2005a, 44. és *Források*, II/4/6, 683.

1052 Találónak és a görögkatolikus egyházra vonatkozóan is érvényesnek érezzük Gyarmati Györgynek azt a gondolatát, hogy a közvélemény és a történészek gyakran túlságosan is a két végletre, az együttműködőkre és az üldözöttekre fókuszál, miközben az állampárti időszak teljes korszakát tekintve az előbbieket a klerikusok 7–10 százalékát, míg az

A pártállam nemcsak az ÁEH és a békepapi mozgalom révén, hanem ügynökhálózat kiépítésével is ellenőrizte a görögkatolikus egyházat. Az állambiztonsági szolgálatok beszerzési kísérletei a görögkatolikus papság körében több esetben is sikerrel jártak. Az ügynöki feladatok elvállalása és teljesítése (információszerzés és jelentéskészítés) mögött esetenként eltérő motivációk húzódtak. Némelyeket megfélemlítéssel vagy zsarolással vettek rá az együttműködésre, de voltak, akik egyéni ambícióik teljesülését és karrierjük előmozdítását várták a feladatok végrehajtásától. Olyan pap is akadt, aki azzal a meggyőződéssel végzett ügynöki munkát, hogy ezzel egyháza fennmaradását szolgálja. Bár az ügynöki munkát végzők számát a közvélemény mind a rendszerváltoztatás előtt, mind pedig közvetlenül utána magasnak vélte, a fennmaradt ügynökakták alapján a beszerzett görögkatolikus papok száma a Hajdúdorogi Egyházmegyében az államszocializmus évtizedeiben tizennégy körül lehetett. Évtizedes bontásban ez azt jelenti, hogy az állambiztonság az ötvenes és a hatvanas években öt-öt, a hetvenes és a nyolcvanas években még két-két papot szervezett be. Ezek az arányok körülbelül megfeleltek a katolikus egyházat jellemző arányoknak. Konkrét összehasonlítási alapot egy 1958-ból fennmaradt állambiztonsági jelentés ad, mely szerint abban az évben a katolikus papok 3,67 százaléka végzett ügynöki munkát.¹⁰⁵³ A Hajdúdorogi Egyházmegyében ugyanabban az évben összesen százhatvanöt görögkatolikus pap szolgált.¹⁰⁵⁴ Tehát az ügynökök aránya 3,03 százalék.

A megfélemlítéssel és zsarolással történő beszerzésre és évtizedeken át hálózatban tartásra jó példa „Szakál János” fedőnevű ügynök esete.¹⁰⁵⁵ „Szakál János” ügynököt 1956-ban egy államellenes „szervezkedéssel és hírszerzéssel gyanúsított” személy ügyében terhelő adatok alapján szervezték be Miskolcon.¹⁰⁵⁶ Tehát valamilyen módon kapcsolatba tudták hozni a gyanúsítottal, ami alapján bírósági tárgyalás és ítélet várt rá. Ez azt jelentette volna, hogy az a régi vágya, hogy görögkatolikus pap legyen, nem teljesülhet. Ekkor menekülőként felkínálták neki az állambiztonsági szervekkel való együttműködést. „Szakál János” ezt elfogadta, és attól kezdve legalább huszonöt éven át ügynöki tevékenységet végzett aktuális szolgálati helyein, Borsod-Abauj-Zemplén, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyékben.¹⁰⁵⁷ Mint minden más ügynök,

utóbbiak a 10–12 százalékát tették ki. Gyarmati, 2007, 25–26. és Gyarmati, 2008, 469.

1053 Máté-Tóth, kézirat, 9.

1054 *Annuario Pontificio*, 1958, 257.

1055 Aktái: ÁBTL 3.1.2. M–37051/1–3 és ÁBTL 3.1.2. M–38935, „Szakál János”.

1056 ÁBTL 3.1.2. M–37051/1., 169.

1057 Az utolsó dossziéját 1981-ben zárták le, de ez nem jelenti azt, hogy be is fejezte az ügynöki tevékenységet.

„Szakál János” feladatait is foglalkoztatási tervekben rögzítették. Amikor az 1960-as évek elején Nyíregyháza közelében kapott dispozióit, legfontosabb feladata Dudás Miklós püspök bizalmának elnyerése lett. Foglalkoztatási terve előírta, hogy keresse a lehetőséget a püspökkel való személyes beszélgetésre. Tartóztatja arra utasította, hogy „tanulmányozza a püspök érdeklődési körét, jegyezze meg, hogy hogyan reagál egy-egy tájékoztatásra, mi a véleménye, milyen megbízásokat kap tőle”.¹⁰⁵⁸ Konkrét eligazítást kapott arra vonatkozóan is, hogyan viselkedjen, milyen magatartást tanúsítson a püspök jelenlétében a feladat eredményes elvégzése érdekében:

Úgy kell viselkednie, hogy abban a püspök semmi gyanúsat ne észleljen. Legyen vele szemben előzékeny és tisztelettudó. Anyagi és erkölcsi támogatást csak akkor kérjen tőle, amikor jó hangulatban van, mert más esetben elveszítheti a bizalmát. Vitába ne szálljon vele. Utasításait maradéktalanul hajtsa végre. Éreztesse vele, hogy nem a besúgó szerepét akarja betölteni, hanem a püspöke iránti tiszteletből és az egyháza érdekében tájékoztatja bizonyos dolgokról.¹⁰⁵⁹

A püspök megfigyelése mellett feladatává tették egyes, úgynevezett „figyelő dossziés” papok ellenőrzését is, akiket az állambiztonság ellenséges vagy veszélyes személynek tartott:

[...] mélyítse kapcsolatát dr. Békés Géza, Kovács Gyula és Soltész Mihály gk. papokkal. Tanulmányozza, hogy ezek a személyek hogyan viselkednek a rendszerünkkel szemben. Milyen politikai és egyéb változások tapasztalhatók nála. Ezeknek a változásoknak mik az okai. A velük való kapcsolatát használja fel arra is, hogy tőlük szerezzen adatokat más reakciós papokra.¹⁰⁶⁰

A név szerint említett három pap megfigyelése és a róluk való rendszeres jelentés mintegy egy évtizedig volt az ügynök feladata. Veszélyes és ellenséges személyekként voltak nyilvántartva, mert aktív lelkipásztori munkát végeztek, s különösen a hitoktatás területén szép eredményeket értek el.¹⁰⁶¹ Az állambiztonság az ügynöktől elsősorban kompromittáló adatokat várt, ami alapján hatósági eljárást indíthattak a célszemélyek ellen. De nemcsak papok megfigyelése volt a feladata, hanem figyelnie kellett környezetének és híveinek egy

1058 ÁBTL 3.1.2. M-37051/1., 195.

1059 ÁBTL 3.1.2. M-37051/1., 196.

1060 Uo. Később feladata lett Hollós János, Mohai Gábor, Legeza László, Legeza István és Oláh Miklós megfigyelése is.

1061 Amint láthattuk, Kovács Gyula az 1940-es évek elejétől aktív és eredményes volt az ifjúság körében végzett lelkipásztori munkában.

bizonyos csoportját is. Bárhová került, a tartótisztjei mindig kijelölték neki azokat a személyeket, akik az adott településen ellenséges vagy veszélyes személyként voltak számontartva: egykori csendőrök, katonatisztek, nagygazdák, a 1956-os forradalomban szerepet vállalók.

A konkrét személyek megfigyelése mellett az ügynöktől tartótisztjei általános hangulatjelentéseket is vártak. Érdekelte őket a papság hangulata, ismerni akarták azokat a kérdéseket, melyek a papokat foglalkoztatták, vagy az egyes eseményekhez – akár egyházi, akár bel- vagy külpolitikai – fűzött kommentárjaikat. Ezeket az információkat aztán sikeresen használták fel különböző bomlasztó, megosztó akcióikban. Megkülönböztetett figyelemmel kellett kísérnie az „ellenséges nyugatra” utazó papokat, kapcsolataikat, illetve az onnan Magyarországra érkező személyeket. Amikor ő maga is nyugatra utazott, útjaira tartótisztjei felkészítették és konkrét feladatokkal látták el. Az állambiztonság elsősorban a politikailag veszélyes könyvek és sajtótermékek behozatalát kívánta megelőzni.

Egészen sajátos, kelet-magyarországi feladatként tartótisztjei az ügynöknek szerepet szántak a római katolikus és a görögkatolikus papság kapcsolatrendszerének roncsolásában is. Az egyház által végzett lelkipásztori munka társadalomra gyakorolt hatását az állambiztonságiak azzal kívánták mérsékelni, hogy a pasztorációban időről időre elkerülhetetlenül megjelenő rítusközi problémákat (keresztelések, temetések, közös templomhasználat stb.) kiélezték és mesterségesen szították. „Szakál János” tartótisztje egészen konkrét – személyekre és helységekre is kiterjedő – utasításokat adott az ügynöknek arra vonatkozóan, hogy mérgesítsen el egy-egy konfliktust.¹⁰⁶² A római katolikus és görögkatolikus papok közötti vitákat a hívek is figyelemmel kísérték, és ennek negatív hatása megjelent az egyház hitelességéről alkotott véleményükben. „Nekünk az a jó, ha nincs köztük egység!” – írta diadalittasan „Szakál János” tartótisztje egy jelentése végére, melyben beszámolt a környékbeli papok éppen aktuális konfliktusairól.¹⁰⁶³

Ahogy a püspök megfigyelésével kapcsolatban tették, úgy az egyéb feladatok vonatkozásában is konkrét utasításokkal látták el. Meghatározták, hogyan viselkedjen, milyen kijelentéseket tegyen, mitől tartózkodjon, hogyan nyerje el a célszemélyek bizalmát.

A foglalkoztatási tervekből az is kiderül, hogy az ügynököt más ügynökön keresztül, illetve a postájának ellenőrzésével szorososan ellenőrizték. Nem volt lehetséges arra, hogy kikerülje a feladatokat. Kéthetente meg kellett jelenie egy adott helyen. Ez kezdetben nem egy erre kijelölt lakás volt, hanem be-kötőút (amikor hittanórára ment, ahhoz igazították) vagy akár villamosmegál-

1062 Például: ÁBTL 3.1.2. M–37051/2., 81.

1063 ÁBTL 3.1.2. M–38935., 156.

ló. A találkozókön a tartótiszt nagyon konkrét utasításokat adott: megmondta, kihez kell elmennie, miről kell beszélniük, milyen információkat kell kiszednie belőle. És addig nem hagyta békén, amíg ezeket a feladatokat végre nem hajtotta. Ha általánosságokat próbált mondani, a tartótiszt leállította. Amikor a jelentés alapján a tartótiszt arra a következtetésre jutott, hogy az ügynök túlságosan tolakodó a Dudás püspökkel kialakított kapcsolatában, felszólította, hogy legyen visszafogottabb, nehogy a püspök gyanakodni kezdjen.¹⁰⁶⁴ Ha valami miatt nem jelent meg a megbeszélte időpontban, előre jeleznie vagy utólag igazolnia kellett a távollétét.¹⁰⁶⁵

Az ügynök által készített jelentések valóban azt tükrözik, amit a jellemzésekor a tartótiszt megállapít: megbízhatóan és az ügynöki munkában jártasságot és leleményességet tanúsítva többnyire begyűjti és átadja azokat az információkat, melyekre a tartótisztnek szüksége van.

„Szakál János” rendkívül hosszú ideig működött együtt az állambiztonsági szervekkel. Beszervezésekor a súlyos börtönbüntetés vagy – ahogyan az akkorigiban elterjedt: – a Szibériába való elhurcolás lehetősége emberileg érthetővé teszi döntését. Ugyanakkor nincs nyoma annak, hogy idővel szabadulni próbált volna a feladattól, pedig erre legkésőbb a hetvenes években már lett volna reális esélye. Sőt, az 1958-ban szintén zsarolással szervezett „Kárpáti József” fedőnevű ügynök már 1960-ban megtagadta az együttműködést.¹⁰⁶⁶ Az egyik, a hetvenes évek végén keletkezett jelentésben találunk egy epizódot, amely talán részben választ ad arra a kérdésre, hogy „Szakál János” miért maradt ügynök a rendszerben. Amint láttuk, szervezésének alapja az volt, hogy kapcsolatot tartott egy hírszerzéssel és államellenes izgatással gyanúsított személlyel. Erről a személyről „Szakál János” többé semmit sem hallott. Joggal hihette, hogy halálra ítélték vagy valahol Szibériában raboskodik kényszermunkatáborban. „Szakál János” legnagyobb döbbenetére ez a személy váratlanul életjelt adott magáról, s homályos értelmű üzeneteket kezdett küldözgetni neki, amelyekben a régen elkezdett tevékenységük esetleges folytatására utalt, s személyes találkozót is kért tőle. Az ügynök erről beszámolt jelentésében, s érződött rajta, hogy félelemmel tekint a találkozásra. Maga a találkozás is lezajlott, de végül semmilyen konkrétum nem hangzott el, a rejtélyes alak, ahogyan felbukkant, úgy el is tűnt. De az egyértelmű volt, hogy az egykori vezető feltűnően jó körülmények között élhet. Semmi jelét nem mutatta, hogy a rendszer által üldözött, börtönviselt és nehéz sorsú ember lenne. Elképzelhető, hogy ez az epizód is az állambiztonság által megrendezett jelenet volt, amivel az ügynö-

1064 ÁBTL 3.1.2. M–37051/1., 207.

1065 Az akták között nem egy távirat van előre megbeszélte, kódolt üzenetekkel: „Csütörtök délben temetjük Markovics bácsit.” ÁBTL 3.1.2. M–37051/2., 108.

1066 Janka, 2021, 203–204.

köt nem tesztelni, hanem megfélemlíteni akarták. Azt a lehetőséget is nyitva tartották előtte, hogy felismerje, vagy megfogalmazódjon benne a kétség: talán a beszervezését megalapozó tevékenység is az állambiztonság műve volt, s aki miatt annak idején letartóztatták és súlyos választás elé állították, talán maga is feladatot teljesített. Ez a fajta bizonytalanságban tartás része volt az ügynökök pszichikai megtörésének. Évtizedeken át élt kettős életet a szerettei körében is, annak elképzelhetetlen erkölcsi-lelkiismereti súlyával. Nem kell csodálkoznunk azon, hogy az ügynök személyisége is átalakul. Bár zsarolással kerül be a rendszerbe, egy idő után elfogadja az anyagi juttatásokat (esetenként jelentős összegeket), bizonyos költségeinek megtérítését maga is kifejezetten kéri. Viszont ha megpróbál támogatást kérni tartótisztjeitől egy-egy jobb dispoziáció érdekében, durva elutasításra talál. Akik mozgatják, jobban tudják nála, mi a jó neki. Így beletörődve veszi tudomásul, amit megváltoztathatatlannak lát. Lezajlik benne egy pszichés változás, ami leginkább abban nyilvánul meg, hogy a váratlan találkozás után jelentéseiben stílust vált, és egyes szám harmadik személyben kezd beszélni, saját magáról „barátomként” írni. Ez a váltás talán már egyfajta belső meghasonlás jele. Próbál eltávolodni attól, amit tesz, de megtart egy bizonyos érzelmi kötődést a szerencsétlen sorsú „baráttal”.

Az ÁEH-val, a papi békemozgalommal és az állambiztonsági ügynökökkel folytatott évtizedes küzdelem tekintetében Dudás püspök osztozott számos római katolikus püspöktársa sorsában. Más katolikus püspöki székhelyeken is ugyanolyan forгатókönyvek szerint épültek fel a konfliktusok, születtek az „ügyek”. Dudás püspök életében viszont volt egy olyan sajátos esemény, ami a korszakban ritkaságszámba ment.

Amint korábban már utaltunk rá, Dudás püspök munkácsi apostoli kormányzóként a kinevezése után azonnal – a téli viszonyok között emberpróbáló – lelkipásztori körutakra indult. Ezek során alakult ki az a tüdőbetegsége, mely az 1950-es évek közepére egyre nagyobb gondot okozott. 1956 nyarán a Szentszék is értesült betegségéről, mégpedig Papp György kanonok, kanadai magyar lelkészről, aki korábban Dudás püspök titkára volt.¹⁰⁶⁷ Többhetes debreceni kórházi kezelés után augusztus közepén térhetett vissza székhelyére, ahol a Keleti Kongregáció által küldött gyógyszerek segítségével folytatódott a kezelése.¹⁰⁶⁸ Szeptemberben Dudás püspök maga is beszámolt betegségéről a Keleti Kongregációnak, jelezve, hogy négyhavi folyamatos kezelés ellenére

1067 Papp György jelentései Acacio Coussának, a Keleti Kongregáció asszessorának, Hamilton, 1956. június 21. és augusztus 16., *Források*, II/4/6, 579–581., 200a. és 201. sz. dokumentumok.

1068 Tisserant bíboros átirata Papp György kanonoknak, Vatikánváros, 1956. augusztus 23., *Források*, II/4/6, 581., 202. sz. dokumentum.

állapotában nincs javulás.¹⁰⁶⁹ Október 2-án ismét Papp György kanonok jelentkezett¹⁰⁷⁰ a Keleti Kongregációnál azzal a hírrel, miszerint Dudás püspök újra kórházban fekszik, ezúttal Budapesten. Tisserant bíboros október 24-én – miközben Budapesten már kitört a forradalom – vigasztaló sorokat írt¹⁰⁷¹ Dudás püspöknek, s egyúttal feltette a kérdést, hogy szeretne-e maga mellé egy segédpüspököt vagy akár utódlási joggal felruházott (koadjutor) püspököt. A forradalom eseményei miatt Dudás püspök csak 1957. február 20-án válaszolt,¹⁰⁷² és jelezte, hogy a Rómából kapott gyógyszereknek köszönhetően állapotában kismértékű javulás következett be, és – ha az orvosok nem hallgatják el előle az igazságot – nincs közvetlen életveszélyben. Helyzetét nehezíti, hogy ekkor már megérkezett a Zsinati Kongregáció fentebb említett dekrétuma, mely az 1951-ben állami nyomásra kinevezett Vattamány Imre helynököt és Nagy Béla irodaigazgatót elmozdította, és eltiltotta őket magasabb egyházi beosztások (helynök, irodaigazgató, székesegyházi vagy nagyvárosi parókus) betöltésétől. Az államhatalom mindenképpen meg akarta tartani az embereit, amiből hónapokon át tartó konfliktus keletkezett.

Ezt a küzdelmet azonban Dudás püspök már nem Nyíregyházáról, hanem a kor viszonyait figyelembe véve egészen meglepő helyről, a svájci Alpokból vívta. Kezelőorvosa, Hajnal Imre professzor ugyanis azt javasolta neki, hogy próbáljon meg hosszabb időt, legalább hat hónapot a svájci vagy az olasz Alpokban eltölteni, mivel azok klímája jótékony hatást gyakorolna tüdőbetegségére. A püspök a Keleti Kongregáció segítségét kérte,¹⁰⁷³ amit meg is kapott. A Keleti Kongregáció a Szent Keresztről nevezett nővéreknek a svájci Arosában található szanatóriumában biztosított helyet a beteg főpásztornak,¹⁰⁷⁴ aki – miután Rojkovich István kanonokot általános helynökké kinevezte¹⁰⁷⁵ – április közepén kiutazott Svájcba.

1069 Dudás püspök átirata Tisserant bíborosnak, Nyíregyháza, 1956. szeptember 21., *Források*, II/4/6, 590., 204. sz. dokumentum.

1070 Papp György jelentése Tisserant bíborosnak, Hamilton, 1956. október 2., *Források*, II/4/6, 591., 207. sz. dokumentum.

1071 Tisserant bíboros átirata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1956. október 24., *Források*, II/4/6, 591–592., 206. sz. dokumentum.

1072 Dudás püspök átirata Acacio Coussa asszesszorhoz, Nyíregyháza, 1957. február 20., *Források*, II/4/6, 592., 207. sz. dokumentum.

1073 Dudás püspök átirata Acacio Coussa asszesszorhoz, Nyíregyháza, 1957. március 14., *Források*, II/4/6, 598–599., 209. sz. dokumentum.

1074 A Keleti Kongregáció feljegyzése Dudás Miklós hajdúdorogi püspök gyógykezelése tárgyában, Vatikánváros, 1957. március 16., *Források*, II/4/6, 599., 210. sz. dokumentum.

1075 A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, 1957/II. 818/1957. sz.

Természetesen felvetődik a kérdés, hogy az államhatalom miért engedélyezte Dudás püspök svájci gyógykezelését. Ráadásul a püspök a Keleti Kongregációnak írt levelében jelzi, hogy „a hivatalos tájékoztatás szerint ma különösebb nehézség nélkül és viszonylag gyorsan kaphatnék útlevelet Olaszországba vagy Svájcba, és a kezelés végeztével vissza Magyarországra”.¹⁰⁷⁶ Tehát előzetesen a tudomására hozták, hogy nem a korra jellemző hosszas huzavona, többfordulós tárgyalások után kaphat engedélyt. Ez az előzékenység mutatkozik meg a Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala részéről abban a felterjesztésben is, amelyet a hivatal Kállai Gyula miniszternek küldött.¹⁰⁷⁷ Horváth János elnök csupán a püspök egészségi állapotára hivatkozva kéri az útlevél és a kiutazási engedély megadását Olaszországba és Svájcba. Nem vet fel aggályokat azzal kapcsolatban, hogy egy magyar katolikus püspök hosszabb időre az „ellenséges nyugatra” utazik, ahol lehetősége van kapcsolatba lépni akár a Szentszékkel is. Nem fogalmaz meg feltételeket sem, amit az államnak a kiutazási engedélyért cserébe kérnie kellene. Úgy tűnik, mintha valóban csupán humanitárius akcióról lenne szó. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy alig két héttel Dudás püspök első, a svájci vagy olaszországi gyógykezelés lehetőségét megemlítő levele előtt, az állam és a katolikus püspöki kar képviselőinek február 19-i tárgyalásán állami részről felvetődik egy érdekes igény. Az állampárt azon az állásponton van, hogy a Szentszék nem kellően tájékozott a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. Ezért azt az igényt fogalmazza meg, hogy a püspöki kar testületileg adjon a Szentszéknek reális tájékoztatást a magyarországi helyzetről. A püspökök képviselői ezt elvetik, és azt javasolják, hogy az állam engedélyezze, hogy a Szentszék egy apostoli vizitátort küldhessen Magyarországra, aki begyűjti a Szentszék számára fontos és szükséges információkat.¹⁰⁷⁸ Mivel apostoli vizitátort az állam már 1948-ban sem engedett be az országba, ennek alternatívájaként elhangzik az a javaslat is, hogy két püspök utazzon Rómába.¹⁰⁷⁹ Miután ezt is elvetették, a püspöki kar április 9-én készült pro memóriája felveti azt a megoldást, hogy „a kormány kérje meg a püspöki kar egyik tagját, akinek tárgyilagosságában és készségében megbízik, hogy élőszóval adja meg az Apostoli Széknek a Kormány által kívánt reális és részletes beszámolót”.¹⁰⁸⁰ A püspöki kar ülésén viszont Grósz érsek már arról beszélt, hogy az állam képviselőinek egyetértésével a Szentszék tájékoztatásának kérdé-

1076 *Források*, II/4/6, 598–599.

1077 Horváth János elnök felterjesztése Kállai Gyula miniszternek, Budapest, 1957. március 4., MNL OL XIX-A-21-a, N 99/1957/eln.

1078 Balogh, 2008, II, 831.

1079 Balogh, 2008, II, 840.

1080 Balogh, 2008, II, 852.

sét leveszik a napirendről, és tárgyalását későbbre halasztják.¹⁰⁸¹ Tehát a korábban az állam részéről sürgetett tájékoztatás hirtelen aktualitását veszítette. Két nappal később Dudás püspök megkapta az útlevelet és a kiutazási engedélyt, és útnak indult Svájcba. Nem került elő olyan forrás, mely azt bizonyítaná, hogy az állam által megfogalmazott tájékoztatási igény és Dudás püspök utazásának gyors engedélyezése között összefüggés lenne. Ugyanakkor az államhatalom képviselői is tudatában voltak annak, hogy Dudás püspök külföldön egészen biztosan kapcsolatba fog lépni a Szentszékkal és tájékoztatást fog adni a magyarországi helyzetről. Tehát azt bizonyossággal állíthatjuk, hogy az államnak legalábbis nem volt kifogása az ellen, hogy a Szentszék Dudás püspöktől kapjon információkat. De tekintettel arra az előzékenységre, amivel ügyét kezelték, inkább azt valószínűsíthetjük, hogy az állam kifejezetten Dudás püspököt vélte alkalmasnak a tájékoztatásra.

Bár eredetileg kezelőorvosa javaslata szerint mindössze hat hónapot tervezett a szanatóriumban tölteni, állapota nem javult a remélt mértékben,¹⁰⁸² ezért 1958 márciusáig maradt Svájcban. Az a majd egy esztendő, amit egyházmegyéjétől távol, a szabad világban töltött, egészen sajátos helyzetet teremtett. Azon túlmenően, hogy az orvosi kezelés egészségi állapotának helyreállítását szolgálta, a püspöknek lehetősége nyílt arra, hogy a Szentszékkal az ÁEH és az állambiztonság ügynökeinek kiiktatásával, szabadon kommunikáljon. Erre gyakorlatilag 1945 áprilisa, Rotta nuncius kiutasítása óta nem volt lehetősége. Ezért azok a levelek, melyeket a Szentszékkal váltott ebben az időszakban, a kor sajátos és értékes forráscsoportját alkotják. Dudás püspök „természetesen” semmit sem hozott haza ezekből a dokumentumokból, ezért azok hiányoznak a Hajdúdorogi Főegyházmegye levéltárából. Viszont a Keleti Kongregáció levéltára megőrizte az iratokat, melyek ma már kutathatóak.

Az első és talán legfontosabb dokumentum, amit érdemes részleteiben megismernünk, az a jelentés, melyet Dudás püspök megérkezése után a Keleti Kongregáción¹⁰⁸³ keresztül XII. Piusz pápának¹⁰⁸⁴ küldött a görögkatolikusok helyzetéről, a magyar katolikus egyházzal, illetve a kárpátaljai görögkatolikusok sorsáról. A püspöknek az volt az elképzelése, hogy a jelentés csak egy előzetes tájékoztatás a részéről, amelyet tervezett római útja során szóban kiegészít. Határozott szándéka volt ugyanis, hogy Arosából Rómába is elutazzon.¹⁰⁸⁵

1081 Balogh, 2008, II, 869.

1082 Török, 2005a, 48.

1083 Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. május 6., *Források*, II/4/6, 600–601., 213. sz. dokumentum.

1084 Dudás püspök jelentése XII. Piusz pápának, Arosa, 1957. május 6., *Források*, II/4/6, 601–606., 213a. sz. dokumentum.

1085 *Források*, II/4/6, 601.

Dudás püspöknek ez a terve teljes összhangban volt azokkal a javaslatokkal, melyek a Szentszék tájékoztatására vonatkozóan a püspöki kar és az állam tanácskozásain elhangzottak.

A jelentés első részében hét pontba foglalva osztja meg a pápával a legfontosabbnak vélt információkat a Hajdúdorogi Egyházmegyéről és a Miskolci Apostoli Kormányzóságról. Elsőként azt emeli ki, hogy huszonöt új parókiát és szervezőlelkiséget állított fel – bár pontosan nem jelzi, de értelemszerűen – püspöki szolgálatának megkezdésétől számítva. A régi parókiák közül mindet sikerült megőriznie. A régi és az új parókiák és szervezőlelkiségek mindegyikén helyben élő papok végeznek lelkipásztori tevékenységet. A második pontban a papságról ír. A papjai – egy kivételével, aki feleségét is elhagyta – hűségesek maradtak hivatásukhoz.¹⁰⁸⁶ Megemlíti azokat a papokat, akik félelemtől vezérelve vagy a remélt előnyök miatt nevüket adták a békepapi mozgalomhoz kisebb jelentőségű ügyekben. Kis számban voltak olyan papok is, akiket megfertőzött a kommunista ideológia, és engedték, hogy az állampárt eszközként használja őket. Úgy véli azonban, hogy még ezek sem igazi meggyőződésből cselekedtek, hanem azért, mert olyan nyomás alá helyezték őket, melyet nem tudtak kezelni. Ezek többnyire nyilvánosan is egyértelművé tették, miért kényyszerültek engedni a nyomásnak. Igen alacsony azon papok száma, akik megfeledeztek mennyei küldetésükről, és a kommunisták szolgálatába álltak. Végzetes károk azonban ők sem tudtak okozni, mivel a papok nagy többsége hű maradt a hithez és az egyházhoz, illetve követte a kánoni előírásokat és törvényeket.

A harmadik pontban a papság anyagi helyzetéről számol be. Emlékeztet arra, hogy az állam elvette az egyházi földbirtokokat, ezért a papság a szerény államszegélyből és a hívek adományaiból kénytelen megélni. A papok szegényen élnek, de nem nyomorognak. A hívek szinte mindenütt készek a papok támogatására.

A negyedik pont a papnevelésről szól. Amint már korábban jeleztük, a püspök ebben a jelentésében fogalmazza meg, hogy a szeminárium megalapításának ötlete testvérétől, a bazilita rend tartományfőnökétől származik, aki így kívánt gondoskodni arról, hogy a bazilita növendékek folytathassák teológiai tanulmányaikat. Korábban a görögkatolikus papnövendékek budapesti Központi Papnevelő Intézetben készültek hivatásukra. A püspöki székházban létesített szeminárium biztosította a püspöknek, hogy közlőrlől kísérhesse figyelemmel a papnövendékek fejlődését. Ez a megoldás azzal az előnnyel is járt, hogy a papnövendékek alaposabban megismerhették a bizánci rítust. A jelen-

1086 Ebben a püspököt megcsalta az emlékezete, mert az említett pap mellett volt még egy, aki az 1951-es tisztogatások során inkább a civil életet választotta. Emellett volt olyan papja is, aki – mint említettük – a felelősségre vonás elől külföldre menekült, s új élethelyzetében nem papként szolgált.

tés írásakor a szemináriumnak huszonnégy növendéke volt, s az intézmény az első hét évben tizenöt papot adott az egyházmegyének.

A görögkatolikus hívekről Dudás püspök azt jelentette, hogy rendíthetetlenül ragaszkodnak a hithez, buzgón látogatják a templomokat, és megkövetelik gyermekeik számára a hitoktatást. A hithez és a templomhoz való ragaszkodásukat jól illusztrálta az a tény, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegyében a megelőző három évben több templomot újíttak fel, mint az 1939–1954 közötti időszakban. Sajnos voltak olyanok is, akik megélhetésüket féltve nem jártak templomba, de a lakóhelyüktől távolabb eső templomokat látogatták.

A bazilita atyákat a szétszórás után felvette az egyházmegyébe. Csupán két fiatalabb szerzetespapot nem tudott, mert az állam által meghatározott keretszámot túllépték. Megítélése szerint a szerzetesek és a szerzetesnővérek példás életet éltek.

Végezetül a püspök megjegyzi, hogy egyetlen görögkatolikus pap sem volt börtönben jelentése készítésének pillanatában.

A jelentés második részében a magyar katolicizmus általános helyzetéről számol be. Felsorolja a „magyar nép csodálatos felkelése” idején történeteket: Mindszenty bíboros, Pétery püspök, Endrédy apát és más papok kiszabadulását, az ÁEH megszüntetését és az egyházügyi előadók visszahívását, a hitoktatás szabadságának visszaadását, valamint az állami kényszerrel kinevezett helynökök és irodaigazgatók elmozdítását. A forradalom véres leverése után azonban Kádár János kormányával megkezdődött a visszarendeződés. Az ÁEH azonnal ott folytatta a működését, ahol a forradalom előtt abbahagyta. A forradalom alatt kiszabadult püspököket és papokat ismét lefogták, sőt még másokat is börtönbe zártak. Az egyházmegyék szabad kormányzása megszűnt. Visszatértek – immáron miniszteri biztosí minőségben – az állam emberei, akik mindenre kiterjedően ellenőrizték a püspöki hivatalok működését. Felügyelték a bejövő és a kimenő leveleket, jóváhagyásuk nélkül még a legkisebb jelentőségű ügy sem volt intézhető. A Zsinati Kongregáció rendelkezésének megfelelően minden püspök eltávolította az abban megnevezett helynököket és irodaigazgatókat. Az állam ezt nem akarta elfogadni, ezért egyenként próbálta meggyőzni a püspöki kar tagjait. Ez a kísérlet nem járt eredménnyel, a szentszéki rendelkezést végrehajtották. A hitoktatás szabadsága, amit a forradalmi kormány garantált, a gyakorlatban nem is tudott megvalósulni. Az iskolai hitoktatás ismét a régi korlátok és akadályok között zajlik. Az állam mindenképpen tárgyalásokra akarta kényszeríteni a püspöki kart,¹⁰⁸⁷ de azon belül egy csoport arra az álláspontra helyezkedett, hogy tárgyalni az állammal csak a Szentszéknek van joga. Grósz József kalocsai érsek, akinek voltak információi a kormány szándékairól, azonban azt javasolta, hogy üljenek tárgyalóasztalhoz,

1087 Ezek a fentebb említett, 1957. február 19-én megkezdett tárgyalások.

de csak az egyházat ért sérelmekről tárgyaljanak. A püspöki kar engedett, és Grósz érsek, Rogács pécsi és Papp győri püspök tárgyalt az állam képviselőivel. Ez utóbbiak rögtön az első tárgyalási fordulón azt akarták elérni, hogy a püspöki kar testületileg kérje a Szentszéktől a Zsinati Kongregáció dekrétumának visszavonását. Ezt a püspökök egyszerűen megtagadták. A második tárgyalási napon a kormány már csak nyolc személy esetében kérte, hogy maradjanak a helyükön, s ehhez a püspökök kérik meg a szentszéki engedélyt. A püspökök ezt is elutasították. Ekkor a kormány már csak azt kérte, hogy az elmozdított papok új dispozióját a püspökök az ÁEH-val egyeztessék. A nagyobb baj elkerülése érdekében a püspökök ezt elfogadták, ahogyan azt is, hogy kiadnak egy – a kormány által megszövegezett – nyilatkozatot.

Ezen a ponton Dudás püspök megjegyzi, hogy ez az április 10-én érvényes tényállás.¹⁰⁸⁸

A jelentés harmadik része a kárpátaljai görögkatolikusok helyzetéről szól. De mielőtt a püspök megosztaná az ezzel kapcsolatos információit, beilleszt jelentésébe egy nagyon érdekes helyzetértékelést.

[...] úgy tűnik számomra, hogy semmiképpen sem alaptalan népünk azon reménye, hogy a forradalom eredményeinek egy része biztosan megmarad. Egyrészt már a kommunista kormány számára is világos, hogy a katolikus hit, az Anyaszentegyházhoz való hűség és a vallásosság erénye olyan mélyen gyökerezik a magyar nép lelkében, hogy azt semmiféle gyalázatos mesterkedéssel, erőszakos elnyomással vagy kegyetlen üldöztetéssel nem lehet gyökerestül kitépni. Másrészt azonban papságunk és népünk is egyértelműen felismerte az eddig félelmetesnek tűnő kommunisták gyengeségét, valamint a kormánnyal való együttműködés hiábavalóságát, és látta azon papok és laikusok szomorú végét, akik akarva-akaratlanul segítettek együttműködésükkel ezt az erkölcstelen kormányt. Ezért a jók, lélekben nem kicsit megerősödve, még erősebbek és rettenthetetlenebbek lettek, az ingadozók és a kommunisták által megtévesztettek pedig – látva a nemzet hősiességét és erőfeszítéseit – észrevették a nyomorult elnyomók gyengeségét és gyávaságát, és megítélésem szerint a jövőben még ők sem lesznek hajlandóak arra, hogy ismét igába hajtsák a fejüket.¹⁰⁸⁹

A kárpátaljai görögkatolikusok helyzetéről beszámolva a püspök megjegyzi, hogy csak azt a kevés információt továbbítja, amiről egészen biztosan tudja,

1088 A püspöki kar jegyzőkönyveiből valóban kiderül, hogy ezen az ülésen a Svájcba induló Dudás püspök még részt vett, akinek püspöktársai mielőbbi gyógyulást kívántak. Balogh, 2008, II, 867.

1089 *Források*, II/4/6, 604–605.

hogy hiteles. Hiteles forrásokból arról értesült, hogy 1956 során több görögkatolikus pap is hazatérhetett a szibériai kényszermunkatáborokból. A hazatérők között volt Chira Sándor prelátus, székesegyházi kanonok és Murányi Miklós korábban püspöki titkár. Ez utóbbi 1956 végén egy ismeretlen személyen keresztül üzenetet juttatott el Dudás püspökhöz. Tanácsot kért tőle azzal kapcsolatban, hogy mi a szabályos kánoni eljárás azon papok esetében, akik elhagyták a katolikus egyházat, csatlakoztak az ortodoxiához, de szeretnének visszatérni. Ezt az üzenetét Murányi Miklós káptalani helynökként írta alá. Dudás püspöknek nem volt lehetősége válaszolni, mert a forradalom és szabadságharc eltiprása miatt teljesen lezárták a határt a Szovjetunió felé. 1957 elején viszont néhány bazilita nővér rokonlátogatás címén eljutott Ungvárra és Munkácsra. Nagyon szomorú híreket hoztak az ottani helyzetről. Egyetlen görögkatolikus pap sem működhet szabadon, minden templom az ortodoxok kezén van. Ezért mind az évek óta bujkáló, mind pedig a Szibériából hazatért papok csak magánháznakál, titokban és éjszaka végeznek szent liturgiát, gyóntatnak, keresztelnek és esketnek. Ha az ilyen lelkipásztori tevékenységre lehetőség nyílik, azzal azonnal élnek. Chira Sándor és Murányi Miklós is így tett, de beárulták őket, ezért a rendőrség visszavitette őket Oroszországba. A nővérek megfigyelése szerint a görögkatolikus hívek a legnagyobb szegénységben élnek. Ortodox templomokba nem járnak. Inkább megvárják, míg egy titokban működő görögkatolikus paphoz eljuthatnak, vagy a római katolikus templomokban járulnak szentségekhez.

Dudás püspök jelentésében figyelemre méltó, hogy a magyarországi helyzettel kapcsolatban alapvetően optimista. Természetesen olyan kifejezéseket használ, melyeket egy Nyíregyházáról küldött levélben biztosan nem mert volna megtenni, illetve beszámol a forradalom utáni visszarendeződésről, de helyzetértékelése összességében pozitív kicsengésű. Sőt, egyházmegyéje vonatkozásában kifejezetten fejlődésről számolhat be: huszonöt új parókia, új papnevelő intézet, a papok helytállása, a hívek ragaszkodása az egyházhoz és áldozatkészsége a papok támogatása és templomok felújítása terén. Megalapozottan tartja azt a reményt, hogy a forradalom során elért eredmények egy része megtartható lesz, és úgy véli, hogy a „jók” megerősödtek a maguk igazában, ez pedig az ingadozókat is meggyőzte.

Úgy tűnik, Dudás püspök jelentésének ez a nem várt optimista hangneme a Szentszékét is meglephette. A jelentésre adandó választ előkészítő iratok között fennmaradt az Államtitkárságnak egy feljegyzése, mely egyrészt összefoglalja a jelentés fontosabb megállapításait, illetve meghatározza a pápa nevében adan-

dó válasz kereteit.¹⁰⁹⁰ Ez utóbbi részben a szerzője – valószínűleg a választ is jegyző Tardini államtitkár – az alábbi megjegyzést tette:

Az elmúlt években Mons. Dudás némileg túlságosan is gyengének tűnt a kormánnyal szemben, még ha nem is kompromittálta magát oly mértékben, mint a néhai Czapik érsek. Ő [ti. Dudás püspök] egyébként különösen is nehéz helyzetben volt egyrészt a keleti rítus miatt, másrészt pedig azért, mert a kormány zsarolta egy valutaügylettel, ami miatt bíróság elé kerülhetett volna (ez nem történt meg). Mindent összevetve úgy gondolom, hogy a Mons. Dudásnak adandó válaszunk hangneme jóindulatú lehet.¹⁰⁹¹

A válasz¹⁰⁹² valóban nagyon szívélyes, és jókívánságokkal teli, és nem utal a püspöknek a kormánnyal szembeni gyengeségére. Ugyanakkor figyelemre méltó az is, hogy a püspöknek azt a kívánságát, hogy Rómába utazhasson,¹⁰⁹³ és személyesen jelentést tehesen, a Szentszék kategorikusan elutasította. 1957 augusztusában Tisserant bíboros a püspök egészségi állapotára és az esetleges politikai bonyodalmakra és gyanúsítgatásokra hivatkozva először szóbeli üzenet formájában,¹⁰⁹⁴ majd írásban¹⁰⁹⁵ is azt „javasolta” Dudás püspöknek, hogy ne mozduljon Svájcból, és a meglévő csatornákat használja a Szentszékkel való kommunikációhoz. Mivel a magyar hatóságok Dudás püspöknek Olaszországra is érvényes kiutazási engedélyt adtak, nem világos, hogy a bíboros pontosan milyen politikai bonyodalmakra és gyanúsítgatásokra gondolt. Ez utóbbiakat valószínűleg Dudás püspök is fel tudta mérni, nem beszélve arról, hogy az esetleges negatív következmények elszenvédője is ő lett volna. Nehéz azt feltételezni, hogy a püspök akkor is kezdeményezte volna a római látogatást, ha annak valós kockázatai lettek volna. Ezt világossá tette az 1957 decemberében tett második kísérlete során, amikor jelezte a Kongregációnak, hogy arosai orvosok azt javasolták neki, hogy a kezelés második részét az olasz Alpokban, Meranóban vagy Bressanonében folytassa. Mivel a Kongregáció határozott javaslata

1090 A Vatikáni Államtitkárság feljegyzése a Dudás Miklós hajdúdorogi püspök által írt jelentésről, Vatikánváros, 1957. július 10., *Források*, II/4/6, 619–620., 222. sz. dokumentum.

1091 *Források*, II/4/6, 620.

1092 Tardini államtitkár átírata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1957. július 20., *Források*, II/4/6, 623., 225a. sz. dokumentum.

1093 A Florentinum szanatórium vezetőjének távirata a Keleti Kongregációnak, Arosa, 1957. július 26., *Források*, II/4/6, 627., 229. sz. dokumentum.

1094 A Kongregáció Pavlo Myskiw bazilita rendfőnökön keresztül üzent, aki meglátogatta Dudás püspököt Arosában. A Keleti Kongregáció feljegyzése, Vatikánváros, 1957. augusztus 1., *Források*, II/4/6, 631–632., 233. sz. dokumentum.

1095 Tisserant bíboros átírata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1957. augusztus 8., *Források*, II/4/6, 638., 239. sz. dokumentum.

az volt, hogy ne mozduljon el Svájcból, Dudás püspök ehhez az utazáshoz is engedélyt kért. Amint írja, nem hiszi, hogy ez az utazás kiváltaná a kormány rosszallását vagy bosszúját. Ha szándékukban áll ilyesmi, akkor azt az olaszországi utazás nélkül is meg fogják tenni, hiszen gyanítják, hogy kapcsolatba lépett a Szentszékkal.¹⁰⁹⁶ Tisserant bíboros válaszában¹⁰⁹⁷ továbbra sem ajánlotta az olaszországi utazást, viszont hozzátette, hogy amennyiben a püspök saját belátása szerint ezt nem tartja veszélyesnek, akkor utazzon, de szigorúan a saját felelősségére. Dudás püspök értette az üzenetet, és január 15-i válaszában¹⁰⁹⁸ jelezte, hogy lemond az utazásról. A püspök és a Kongregáció levélváltásával párhuzamosan az Államtitkárság is érdeklődött Tisserant bíborosnál Dudás püspök tervével kapcsolatban. Január 16-án, amikor Dudás püspök válasza még nem érkezett meg Rómába, Tisserant bíboros azt írta¹⁰⁹⁹ Angelo Dell'Acquának, az Államtitkárság szubsztitútusának, amit Dudás püspöknek is. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy Dudás püspök esetleges olaszországi útja semmiképpen sem keltheti azt a látszatot, hogy annak célja a Keleti Kongregációval való tárgyalás.

Tehát a Szentszék – miközben levelezés és személyes küldöttek útján kommunikált a püspökkel – mindenképpen el akarta kerülni, hogy Dudás püspök személyesen megjelenjen Rómában. Elképzelhető, hogy a Szentszék tudott a magyar kormány azon szándékáról, hogy a püspöki kar tájékoztassa Rómát a magyarországi helyzetről, de nem akart partner lenni ebben. Ekkor már működésbe lépett a kádári propagandagépezet, mely a nemzetközi térben próbálta a maga narratíváját terjeszteni és levenni a „magyarügyet” az ENSZ napirendjéről. Ha a nyilvánosságra kerül, hogy a magyar kormány egy beteg magyar püspököt a svájci Alpokban enged kezelni, ráadásul ez a püspök bizánci rítusú, s a szovjet érdeklődésében egyedülként „szabadon” működhet és vezetheti egyházát, sőt még Rómába is eljuthat, és a Szentszékkal tárgyalásokat folytathat, akkor ez a kádári propagandának igen értékes győzelmet jelentett volna.

Dudás püspök tehát nem jutott el Rómába, és azt a két fontos ügyet, amit ez alatt a szűk egy év alatt a Szentszékkal tisztáznia kellett, írásban és személyes küldöttek közreműködésével volt kénytelen letárgyalni.

Az első ügy Vattamány Imre és Nagy Béla ügye volt, akiket 1951-ben Dudás püspök állami nyomásra kényszerült helynöknek, illetve irodaigazgatónak

1096 Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Locarno–Muralto, 1957. december 20., *Források*, II/4/6, 656–657., 254. sz. dokumentum.

1097 Tisserant bíboros átirata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1958. január 2., *Források*, II/4/6, 657., 255. sz. dokumentum.

1098 Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1958. január 15., *Források*, II/4/6, 658–659., 257. sz. dokumentum.

1099 Tisserant bíboros átirata Angelo Dell'Acquához, az Államtitkárság szubsztitútusához, Vatikánváros, 1958. január 16., *Források*, II/4/6, 659–660., 258. sz. dokumentum.

kinevezni. Vattamány egyúttal hajdúdorogi parókus is volt, míg Nagy Béla, szolgálataiért jutalomként, megkapta a budapesti Rózsák téri parókiát. A Zsenedi Kongregáció dekrétuma mindkettőjüket elmozdította hivatalából, és inhabilisnak, vagyis nem kinevezhetőnek nyilvánította helynöki, irodaigazgatói, külhelynöki, kanonoki, káptalani és püspöki kúriabeli hivatalokra, szemináriumi tisztségekre, illetve budapesti és más püspöki székhelyen lévő városi parókiákra. Vattamány és Nagy tudomásul vették elmozdításukat, és kinyilvánították engedelmességüket. Ugyanakkor mindketten ragaszkodtak parókiájukhoz, ezt az igényt mind Rojkovich helynök,¹¹⁰⁰ mind pedig Gröss érsek¹¹⁰¹ továbbította Rómába. Vattamány Imre mindent megmozgatott¹¹⁰² annak érdekében, hogy Hajdúdorogon maradjon. Rávette Liki Imre Jánost, a szeminárium rektorát, hogy írjon¹¹⁰³ az érdekében a bazilita rendfőnököknek, és kérje közbenjárását arra hivatkozva, hogy a szerzetesrendek feloszlása idején Vattamány parókus segítőkész volt a baziliták irányában. Ekkor már Rómában volt a hajdúdorogi hívek kérvénye¹¹⁰⁴ XII. Piusz pápához, melyben kiálltak parókusuk mellett, sőt felvetették azt is, hogy mivel Hajdúdorog ténylegesen nem püspöki székhely, a dekrétum talán nem is vonatkozik parókusukra. Azzal is érveltek, hogy Vattamány Imre már régen a parókusuk volt, amikor helynöki kinevezést kapott, így a két tisztség nem függ össze. Úgy vélik, hogy a helynöki kinevezésnek helynökük ugyanúgy áldozata volt, mint a püspök... Dudás püspök július 29-én jelezte a Szentszéknek, hogy az állam fokozta a nyomást a dekrétummal sújtott papok megmentése érdekében: visszavonták a Rojkovich István helynöki kinevezéséhez adott hozzájárulást, és három paptól, Hollós János püspöki titkártól, Bodnár Sándor máriapócsi parókustól és a Hajdúdorogot ideiglenesen ellátó Legeza Istvántól megvonták a működési engedélyt.¹¹⁰⁵

1100 Rojkovich István hajdúdorogi általános helynök kérelme XII. Piusz pápához, Nyíregyháza, 1957. április 30., *Források*, II/4/6, 608–610., 214b. sz. dokumentum.

1101 Gröss érsek kérelme XII. Piusz pápához, Kalocsa, 1957. május 11., *Források*, II/4/6, 610–611., 214c. sz. dokumentum.

1102 Vattamány Imrének az Állami Egyházügyi Hivatal elnökéhez írt levele Dudás püspök ellen: MNL OL XIX-A-21-a 20/1957, 1–3.

1103 Liki Imre János, a nyíregyházi Papnevelő Intézet rektorának levele Pavlo Myskiw protoarchimandritához, a bazilita rend generálisához, Nyíregyháza, 1957. július 12., *Források*, II/4/6, 625–626., 227a. sz. dokumentum.

1104 Hajdúdorogi hívek kérelme XII. Piusz pápához, Hajdúdorog, 1957. március 10., *Források*, II/4/6, 593–598., 208. sz. dokumentum. A hajdúdorogiak felkeresték az Egyházügyi Hivatalt is (MNL OL XIX-A-21-a N. 228/1957/el., 1–4.) és Rojkovich helynöknel is tiltakoztak parókusuk eltávolítása ellen.

1105 Dudás püspök átirata Acacio Coussa asszesszornak, Arosa, 1957. július 29., *Források*, II/4/6, 630–631., 232. sz. dokumentum. Azon a napon, amikor Dudás püspök a levelét írta, az állam Palatitz Jenő szemináriumi spirituális működési engedélyt is visszavonta,

A közbenjárások és az állami nyomásgyakorlás ellenére XII. Piusz pápa nem látott okot a dekrétum ezen részének visszavonására.¹¹⁰⁶ Néhány nappal később maga Vattamány Imre is kérvénnyel¹¹⁰⁷ jelentkezett a Keleti Kongregációnál, és kérte, hogy ügyét egy pártatlan bizottság vizsgálja ki. A Keleti Kongregáció belső feljegyzése¹¹⁰⁸ szerint a Vattamány Imre kérvényét közvetítő és azt olaszra fordító Ladomérszky Miklós professzornak azt a választ adták, hogy a hajdúdorogi parókus nem fog választ kapni a kérvényére, nincs más dolga, mint engedelmeskedni.

Az egyre nagyobb feszültségeket keltő ügyet végül Rojkovich helynök a hajdúdorogi káptalan segítségével 1957 augusztusában úgy oldotta meg, hogy Vattamány és Nagy adminisztrátori kinevezést kaptak korábbi parókusi helyükre.¹¹⁰⁹ Így maradhattak a helyükön, de a szentszéki dekrétum rendelkezését is sikerült betartani, mivel nem parókusként, hanem csak adminisztrátorként vezették parókiájukat.

Míg a Vattamány–Nagy-ügy részletei többnyire ismertek voltak a történetírás előtt, a másik jelentős ügy, melynek tárgyalása Dudás püspök svájci tartózkodásának idejére esett, eddig szinte teljesen ismeretlen volt. Amint fentebb már utaltunk rá, Dudás püspök betegségének hírére a Keleti Kongregáció 1956. október 24-én felvetette¹¹¹⁰ a főpásztornak egy segédpüspök vagy koadjutor püspök kinevezésének lehetőségét. Azokban a napokban, amikor az Államtitkárság Dudás püspöknek a pápához írt jelentését tanulmányozta, Tardini államtitkár átiratot¹¹¹¹ intézett Tisserant bíboroshoz. Ebben megfogalmazta azt az elképzelését, hogy tekintettel Dudás püspök aggasztó egészségi állapotára, érdemes lenne megfontolni egy segédpüspök vagy koadjutor püspök kinevezését a Hajdúdorogi Egyházmegyébe. A kormány egészen biztosan nehézségeket fog támasztani, de nem reménytelen a kinevezés keresztülvitele.

illetve Antalóczy Kornél és Karosi Ferenc kanonoktól megvonta a kongruát. MNL OL XIX-A-21-a N. 258/1957/el., 1.

1106 Tisserant bíboros átirata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1957. augusztus 8., 241 *Források*, II/4/6, 639–640., 241. sz. dokumentum.

1107 Vattamány parókus kérvénye Tisserant bíboroshoz, Hajdúdorog, 1957. augusztus 12., *Források*, II/4/6, 641–647., 244. sz. dokumentum.

1108 A Keleti Kongregáció feljegyzései Vattamány Imre hajdúdorogi parókus ügyében, Vatikánváros, 1957. szeptember 4. és 9., *Források*, II/4/6, 647–648., 245–246. sz. dokumentumok. Érdekes azonban, hogy Tisserant bíboros az alábbi személyes megjegyzést írta a dokumentumra: „A megoldás egyszerű, de vajon igazságos is?”

1109 MNL OL XIX-A-21-a N. 228-2-3/1957/el., 9–10.

1110 *Források*, II/4/6, 591–592.

1111 Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja vezetőjének átirata Tisserant bíborosnak, Vatikánváros, 1957. május 18., *Források*, II/4/6, 611–612., 215. sz. dokumentum.

Mivel Dudás püspök Svájcban tartózkodik, nem lenne nehéz tőle kikérni az ilyenkor szükséges információkat. Tardini javaslata illeszkedett a Szentszéknek abba a tervébe, mely segédpüspökök és koadjutor püspökök magyarországi kinevezésére irányult, s amiről az Államtitkárság 1957. március 10-én értesítette Grösz érseket.¹¹¹² Tisserant egyetértett Tardini javaslatával,¹¹¹³ és május 24-én átirattal¹¹¹⁴ fordult Dudás püspökhöz. Ebben arra kérte őt, hogy nevezze meg azokat a papokat, akiket a püspöki szolgálatra méltónak vél, és adja meg róluk a szükséges információkat. Emlékeztette a püspököt arra is, hogy az előző év októberében már érdeklődött ebben az ügyben, de akkor nem kapott választ.¹¹¹⁵ Az átirat levéltárban őrzött fogalmazványában van egy figyelemre méltó módosítás és megjegyzés Tisserant bíboros tollából. Az első szövegtervezetben az átirat azzal kezdődött, hogy Domenico Tardini, a Szentatya államtitkárától jelzés érkezett, hogy a dolgok állása szerint célszerű lenne megfontolni egy segédpüspök vagy koadjutor püspök kinevezését. Tisserant kihúzta az államtitkár nevét, és általános alanyra változtatta a szöveget („jelzés érkezett Kongregációnkhoz”). Megjegyzésben így indokolta a változtatást: „Egyelőre jobb, ha nem áruljuk el a forrást: lássuk, mit válaszol.”¹¹¹⁶ Ez a „taktikai lépés” arra utal, hogy a Kongregáció tisztában volt azzal, hogy nagyon kényes kérdést vetett fel, amiről egy egyébként is betegségtől meggyötört püspök esetleg nem is szívesen tárgyal, sőt talán kifejezetten tapintatlanságnak tart. Ahogyan a római látogatással kapcsolatban is láthattuk, Dudás püspök a legnagyobb fegyelmezettséggel fogadta a bíboros megkeresését, és június közepén megküldte a kért választ.¹¹¹⁷ Ebben köszönetet mond a Szentszék gondoskodó figyelméért, mellyel nehéz helyzetében segíteni kívánja. Úgy véli, hogy a bazilita szerzetesek között több episzkopális pap is van. Ugyanakkor nem tartja szerencsésnek, hogy az egyházmegye megyéspüspöke és segédpüspöke is szerzetes legyen. Ha a Szentszék ezt nem így ítéli meg, akkor a bazilita rend generálisa, aki jól ismeri a magyar bazilitákat, részletes tájékoztatást tud nyújtani. A világi papok közül két munkatársát meri ajánlani. Az első Rojkovich István általános helynök, aki

1112 Kálmán, 2014, 121.

1113 Tisserant bíboros átirata Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja vezetőjéhez, Vatikánváros, 1957. május 24., *Források*, II/4/6, 612., 216. sz. dokumentum.

1114 Tisserant bíboros átirata Dudás püspökhöz, Vatikánváros, 1957. május 24., *Források*, II/4/6, 613., 217. sz. dokumentum.

1115 Hollós János emlékezete és szóbeli közlése szerint egy alkalommal, amikor a Szentszék püspökjelöltekről kért Dudás püspöktől információt, a püspök mérgében szétépte a levelet. Idézi: Kálmán, 2015, 54.

1116 *Források*, II/4/6, 613.

1117 Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. június 13., *Források*, II/4/6, 614–617., 218., 218a. sz. dokumentumok.

Rómában is végzett tanulmányokat, teológiai tanár, s tizenhárom évig püspöki titkár volt. Jó kedélyű, kiegyensúlyozott embernek írja le, akivel szemben megalapozott panasz sohasem érkezett. Igaz, hogy kapcsolatba került a békepapokkal, de ő maga hűséges maradt az egyházhoz és hivatásához. Nagyobb probléma vele kapcsolatban az, hogy kiterjedt rokonsága van a Hajdúdorogi Egyházmegyében, ami nagy tehertétel lehet számára. Ezért talán alkalmasabb lenne a Miskolci Apostoli Kormányzóság helynökének. A másik jelöltje jelenlegi titkára, Hollós János, aki fiatal ugyan, de már egészen bizonyosan elérte a püspökszenteléshez előírt kánoni életkort. A szemináriumban a kánonjog professzora. Kiváló jellemű ember, aki kitűnik papi életének tisztaságával, imádságos lelkületével. Az egyházkormányzati kérdésekben nagyon járatos. Vele kapcsolatban akadályként merülhet fel az, hogy vegyes házasságból származik. Édesanyja református volt, s csak a fia papszentelése alkalmából tért vissza a katolikus egyházba. Ma példás katolikus életet él. Ezt a körülményt az egyházmegyében nagyon kevesen ismerik.

A Keleti Kongregáció megköszönte a püspök információit, s azt kérte, hogy a bazilita atyákról is nyilatkozzon, kiket tart alkalmasnak a püspöki szolgálatra.¹¹¹⁸ Erre a felhívásra válaszolva Dudás püspök egy rövid levélben megnevezte Liki Imre Jánost, a papnevelő intézet rektorát és Jöcsák Mihály Máté alsóregmeci parókust.¹¹¹⁹ Róluk a Keleti Kongregáció azonnal bővebb tájékoztatást kért¹¹²⁰ a bazilita rend generálisától, aki Dudás püspökhöz hasonlóan rövid levélben¹¹²¹ válaszolt. Mind Liki Imréről, mind pedig Jöcsák Mátéről azt írta, hogy velük szemben a rendi levéltárban semmilyen vád vagy elmarasztaló irat nem lelhető fel. Likiről megjegyzi, hogy nagy tudású dogmatanár, akit szerénysége miatt rendtársai kedvelnek. Ugyanakkor idegileg nem teljesen kiegyensúlyozott. Jöcsákról azt az információt adta, hogy szerény képességei miatt római tanulmányait diploma nélkül fejezte be. Hazájában többnyire házfőnök, egy alkalommal tartományfőnök volt. Rendtársai bölcs és megfontolt embernek tartják. A generális kifejezte azt a véleményét is, hogy egyetért Dudás püspökkel abban, hogy ne bazilita legyen a segédpüspöke, hanem inkább egy egyházmegyes pap. Legutóbbi svájci személyes találkozásuk során Dudás püspök Hollós János kinevezését támogatta.

1118 Tisserant bíboros átirata Dudás püspökhöz, Vatikánváros, 1957. július 4., *Források*, II/4/6, 617–618., 220. sz. dokumentum.

1119 Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. július 9., *Források*, II/4/6, 618–619., 221. sz. dokumentum.

1120 Tisserant bíboros átirata Pavlo Myskiw protoarchimandritához, a bazilita rend generálisához, Vatikánváros, 1957. július 18., *Források*, II/4/6, 620–621., 223. sz. dokumentum.

1121 Pavlo Myskiw protoarchimandrita, a bazilita rend generálisának átirata Tisserant bíborosnak, Róma, 1957. július 25., *Források*, II/4/6, 626–627., 228. sz. dokumentum.

Némileg meglepő módon a Keleti Kongregáció ekkor Nicholas T. Elko görögkatolikus püspökhöz, pittsburghi apostoli kormányzóhoz fordult, és tőle kért személyi javaslatokat az Egyesült Államokban szolgáló magyar görögkatolikus papok köréből. Elko püspök Bobák Sándort, Marina Gyulát és Orosz Bálintot tartotta episzkopális papnak, s róluk részletes információt küldött.¹¹²² Nem világos, hogy a magyarországi püspökkinevezések egyébként is nehéz kérdését miért gondolta Tisserant bíboros még bonyolultabbá tenni azzal, hogy USA-állampolgár(oka)t vesz fel a püspökjelöltek listájára. Mindenesetre az Elko püspökkel folytatott levelezést a kongregáció november 15-én készült összefoglalója¹¹²³ már nem is említi. Ugyanezen dokumentum szűkíti a jelöltek körét Rojkovich Istvánra, Hollós Jánosra és Liki Imre Jánosra. Hollós Jánossal kapcsolatban a dokumentumon eszközölt utólagos módosításokból látszik, hogy valaki igyekezett eltávolítani vagy finomítani azokat a megjegyzéseket, amelyek hátrányosak voltak a jelölt szempontjából mind református édesanyja, mind fiatal kora tekintetében. Sőt, a dokumentum végén kézírással valaki azt is felvezette, hogy Charles-Joseph-Eugène Ruch strasbourggi megyéspüspök édesapja is evangélikus volt, s harminchárom évesen lett általános helynöke, harminckilenc évesen pedig megyéspüspöke az egyházmegyéjének, mely a legnagyobb főpásztorai között tartja számon. Hollós János mellett nyilatkozott Kada Lajos, az Államtitkárság magyar munkatársa, aki évfolyamtársa volt a görögkatolikus kánonjogásznak, s róla a lehető legjobb véleményt fogalmazta meg. Liki rektorral kapcsolatban az a döntés született, hogy az egészségi állapotával kapcsolatban Dudás püspöktől bővebb információt kérnek.¹¹²⁴ Ez meg is történt, s Dudás püspök válaszából¹¹²⁵ úgy tűnik, hogy Liki rektor egyfajta pánikbetegségben szenvedett. Ennek ellenére emberi kvalitásai és papi-szerzetesi élete alapján főpásztora méltónak találta őt a püspöki szolgálatra. Ugyanakkor alkalmassága tekintetében megjegyezte, hogy két kifogás mégis felmerülhet vele szemben: 1. Liki jó barátságot ápolt Vattamány Imrével, még ha nem is osztotta nézeteit, 2. szeretne mindenkinek megfelelni, ezért nem tud nemet mondani. Ezért mindent összevetve nem tudja azt mondani, hogy Liki atya alkalmas lenne az egyházmegye kormányzására.

1122 Nicholas T. Elko pittsburghi apostoli exarcha átirata Tisserant bíborosnak, Pittsburgh, 1957. augusztus 1., *Források*, II/4/6, 633–636., 236. sz. dokumentum.

1123 A Keleti Kongregáció feljegyzése, Vatikánváros, 1957. november 15., *Források*, II/4/6, 650–652., 249. sz. dokumentum.

1124 Tisserant bíboros átirata Dudás püspökhöz, Vatikánváros, 1957. november 20., *Források*, II/4/6, 653–654., 250. sz. dokumentum.

1125 Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. november 29., *Források*, II/4/6, 654–655., 251. sz. dokumentum.

Egy nappal a levele postára adása után, 1957. november 30-án Dudás püspök újabb levéllel¹¹²⁶ kereste meg Tisserant bíborost. Úgy érezte, hogy a segédpüspök vagy koadjutor püspök kiválasztásának folyamatát megkönnyítené, ha személyesen beszélhetne a Szentszék valamelyik képviselőjével. Erre a levélre nem kapott választ, ezért december 10-én ismét jelentkezett,¹¹²⁷ s már konkrétan Milánót javasolta a megbeszélés lehetséges helyszínének. Választ azonban erre sem kapott. Ekkor ismét tollat ragadott, s ezúttal a megtárgyalandó konkrét ügyet nem említve tett indítványt¹¹²⁸ az olaszországi látogatására, amit fentebb tárgyaltunk, és amit a Szentszék elutasított.

A Keleti Kongregáció csak január második felében vette elő ismét a segédpüspök/koadjutor püspök kérdését. Ekkor már egy kicsit sietősen, mivel Dudás püspök gyógykezelése a végéhez közeledett, és az ügyet még a püspök hazautazása előtt a pápa elé akarták vinni. Az ügy hivatali összefoglalójából¹¹²⁹ viszont az derül ki, hogy a kongregáció meglehetősen tanácstalan volt. Hollós János túl fiatal és az édesanyja eredetileg református volt, Rojkovich István jó kapcsolatokat ápolt a békepapokkal, bár helynökként már határozottan ellenállt az állami nyomásnak. Liki Imre János jelöltsége betegsége miatt kétséges, Jöcsákról pedig szinte semmit sem tudni. Az is nyitott kérdés volt még, hogy világi pap legyen a bazilita püspök segítője, ahogyan maga Dudás püspök és a bazilita rend generálisa is javasolja, vagy legyen inkább bazilita. Ezen a ponton a Kongregáció is belátta, hogy Dudás püspöknek igaza volt abban, hogy ezt a kérdést személyes tárgyalásokon lenne célszerű megvitatni. De Tisserant bíboros attól továbbra is elzárkózott, hogy Dudás püspök utazzon Olaszországba, ezért felkérte Pietro Villa ostiai segédpüspököt, hogy látogassa meg Svájcban Dudás püspököt, és beszéljen vele.

Villa püspök január 23-án találkozott Dudás püspökkel, öt nappal később már le is adta a jelentését¹¹³⁰ Tisserant bíborosnak. A személyes találkozó valóban érdemi fordulatot hozott az ügyben. Villa püspök mindenekelőtt jelenti, hogy 1. Dudás püspök egészségi állapota jelentősen javult; 2. hamarosan visszatér hazájába; 3. és egyáltalán nem tartja sürgető feladatnak a koadjutor

1126 Dudás püspök átíratja Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. november 30., *Források*, II/4/6, 655., 252. sz. dokumentum.

1127 Dudás püspök átíratja Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. december 10., *Források*, II/4/6, 655–656., 253. sz. dokumentum.

1128 Dudás püspök átíratja Tisserant bíboroshoz, Locarno–Muralto, 1957. december 20., *Források*, II/4/6, 656–657., 254. sz. dokumentum.

1129 A Keleti Kongregáció feljegyzése, Vatikánváros, 1958. január 21., *Források*, II/4/6, 660–662., 259. sz. dokumentum.

1130 Összefoglaló Pietro Villa ostiai segédpüspök látogatásáról Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspöknél, Vatikánváros, 1958. január 28., *Források*, II/4/6, 663–664., 260. sz. dokumentum.

kinevezését a hazautazása előtt, sőt jobbnak látja ezt a hazautazása utánra használni. A jelöltekkel kapcsolatban Dudás püspök többnyire megerősítette a korábbi értesítéseket, viszont újabb és lényeges információkat is közölt. Hollós Jánossal kapcsolatban elmondta, hogy az állambiztonság azért távolította el a papnevelő intézetből, mert nem volt hajlandó együttműködni és kompromittáló anyagokat szállítani. Ezért Dudás püspöknek az a benyomása, hogy kinevezése esetén az állam nem adná meg a működéséhez szükséges jóváhagyást. Rojkovich István esetében a főpásztor nem tulajdonít annak különösebb jelentőséget, hogy a békepapokkal szemben engedékenységet mutatott. A népes rokonság viszont valós akadály. Meglepetésre Dudás püspök megváltoztatta az álláspontját Liki Imre Jánossal kapcsolatban, s immáron őt javasolta a legelső helyen. A Vattamányhoz fűződő baráti kapcsolatának ápolását a püspök azzal mentegeti, hogy az állambiztonság reakciója nem maradna el, ha Liki ignorálná Vattamányt. Jöcsákot Dudás püspök kizárta a jelöltek közül.

Az ügy összegzéseként Tisserant bíboros a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja vezetőjének, Domenico Tardini államtitkárnak 1958. február 7-én Hollós János kinevezését javasolta,¹¹³¹ amennyiben a magyar kormány ezt nem ellenzi. Utóbbi esetben Liki Imre János a Keleti Kongregáció jelöltje.

Dudás püspök március 9-i dátummal ismét megkereste¹¹³² a Keleti Kongregációt. Amint írja, nehezen viseli annak terhét, hogy csupán a tőle származó információk alapján Liki és Rojkovich jelöltségét elvetették. Jelzi bizonytalanságát Hollós János esetében, mivel nincsenek információi arról, hogy a püspök távozása utáni időben milyen volt a magatartása az állammal szemben. Nem tudja, hogy azok a retorziók, melyek az utóbbi időkben érték, nem törték-e meg. Fiatal kora miatt elképzelhető, hogy az idősebb Rojkovich és a kánonok nem állnak be mögé. Azt kéri, hogy a döntést halasszák el, és térjenek vissza rá a hazatérése után. A nyilvánvaló kommunikációs nehézségek kiküszöbölésére a következőt javasolja. Hazatérése után ír egy köszönőlevelet Tisserant bíborosnak, amit a következőképpen fog zárni: „mélységes tiszteletem fejezem ki munkatársaim ... nevében is”. A pontok helyére azon püspökjelöltek nevét fogja írni, akiknek helyes magatartásáról meggyőződött, és akiket információi szerint az állam is el fog fogadni. Ha nem így fejezi be a levelét, vagyis nem lesznek nevek, akkor az azt fogja jelenteni, hogy az állam egyik jelöltet sem fogadja el. A püspök arra vonatkozóan is utasítást kér, hogy egyáltalán tárgyalhat-e erről a kérdésről az állam képviselőivel.

1131 Tisserant bíboros átírata Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja vezetőjéhez, Vatikánváros, 1958. február 17., *Források*, II/4/6, 665–666., 262. sz. dokumentum.

1132 Dudás püspök átírata Tisserant bíboroshoz, Lugano–Sorengo, 1958. március 9., *Források*, II/4/6, 667–669., 264. sz. dokumentum.

Ezen a ponton a rendelkezésünkre álló források nem elégségesek az ügy további menetének pontos rekonstrukciójához. Azt biztosan tudjuk, hogy március 9-én Dudás püspök még nem kapott meg egy fontos levelet, amit az Államtitkárság március 5-én Gustavo Testa berni nunciussal küldött meg, hogy személyesen adja át a püspöknek. A nuncius március 11-én közli¹¹³³ a Keleti Kongregációval, hogy átadta a levelet, és mellékeli Dudás püspök két levelét. Az elsőt Dudás püspök szintén március 9-én írta, de már a Testa nunciussal történt találkozó után, miután a fent idézett levelet már elküldte. Ebben a második, március 9-i rövid levélben Dudás püspök jelzi, hogy a nunciustól megkapta az Államtitkárság levelét, azt megértette és teljes engedelmességgel elfogadja. Közli továbbá, hogy hazatérése után a megfelelő módon megpróbálja kideríteni, hogy a kormány elfogadja-e vagy sem „az ő kinevezését” („*eius nominatio*”). Sajnos nem ír nevet, így nem állapítható meg, hogy az Államtitkárság választása kire esett, és kivel kapcsolatban kell a püspöknek az állami hatóságoknál tudakozódnia. Mivel a Keleti Kongregáció nem kapta meg az Államtitkárság ezen levelét, a levéltárban nincsen nyoma. Az Államtitkárság levéltárának feldolgozottsága jelenleg még nem érte el az 1950-es évek magyarországi aktáit.

Március 10-én Dudás püspök újabb levelet írt Tisserant bíborosnak. Ebben elnézést kér azért, hogy az előző napi levelében elfelejtett új jelölteket javasolni, ahogyan azt az Államtitkárság kérte tőle. Tehát azt valószínűsíthetjük, hogy Tardini államtitkár arra kérte, hogy egy konkrét személy esetében ismerje meg a kormány álláspontját, illetve javasoljon újabb jelölteket. Dudás püspök ismét arra hivatkozik, hogy nem tudja, papjai magatartásában történtek-e változások. Jelzi azt is, hogy a bazilita tartományfőnök, vagyis az öccse, Dudás Bertalan nagyon aggasztó üzenetet küldött neki: „Idehaza nagy dolgokat próbálnak meg nagy gyorsasággal véghez vinni. Talán sikerül is nekik. Annál jobb neked, mert kevesebb ügyben kell majd döntened, vagy inkább annál rosszabb neked, mert sok gond és szomorúság vár rád. Ki tudja?” Aznap újabb üzenet érkezett: „Ne foglalkozz azzal, hogy mit hozz nekünk, csak gyere haza minél előbb!”¹¹³⁴ Ezekből az üzenetekből arra következtetett, hogy komoly zavarok vannak az egyházmegyében.

Mindenesetre két nőtlen papot, Korpos László vencesellői parókust és Karosi Ferenc kanonokot jelölte meg mint lehetséges episzkopábilis személyeket, de jelezte, hogy a kormány egyiküket sem támogatná.

Dudás püspök tehát úgy tért vissza Magyarországra, hogy a segédpüspök vagy koadjutor püspök kérdése megoldatlan maradt. Úgy tűnik, hogy a püs-

1133 Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Lugano–Sorengo, 1958. március 10., *Források*, II/4/6, 670–671., 265b. sz. dokumentum.

1134 *Források*, II/4/6, 670.

pök ezt nem tekintette nagy veszteségnek. Amint láhattuk, nem a püspök volt a kezdeményező, hanem a Szentszék. A püspök természetesen erre a megfelelő módon reagált, és együttműködött a Keleti Kongregációval, de válaszaiból kiderült, hogy ő maga is tele volt bizonytalansággal, és nem szívesen tért volna haza egyházmegyéjébe egy új püspök társaságában, akiről mindenki tudhatta, hogy valójában az ő utódja. Ez nagyban megnehezítette volna a dolgát, és azt, hogy továbbra is erős kézzel vezesse az egyházmegyét. Saját egészségi állapotát úgy ítélhette meg, hogy az utódlásának a kérdése nem a közeljövő feladata.¹¹³⁵ Az idő végeredményben őt igazolta, s még egy jó évtizedig el tudta látni feladatait. Amikor pedig betegsége miatt ereje megfogyatkozott, akkor ő maga kérte a pápát, hogy mentse fel, és bízva másra az egyházmegye kormányzásának nehéz feladatát.

A svájci „kitérő” után 1958 márciusában hazaérkező Dudás püspök fokozatosan s teljesen csak a következő év január végén vette vissza az egyházmegye és a kormányzóság irányítását.¹¹³⁶ E döntése egyrészt valószínűleg összefüggésben állt azzal, hogy néhány nappal korábban XXIII. János pápa meghirdette a II. Vatikáni Zsinatot, ami azt jelentette, hogy a katolikus egyház püspökeinek – köztük a magyar főpásztoroknak is – hamarosan Rómába kellett utazniuk. Másrészt 1959. február 8-án Domenico Tardini államtitkár a pápa nevében az egész magyar püspöki kart *ad limina* látogatásra hívta.¹¹³⁷ Bár ez a lehetőség valóban azt a reményt keltette, hogy Dudás püspök végre eljuthat Rómába, és személyesen is tárgyalhat a Szentszékkal, erre még hat évet várnia kellett.

Amint fentebb már tárgyaltuk, az egyházkormányzatot ismét átvevő püspököt egy újabb nehéz konfliktus, a kiközösítéssel sújtott békepap, Beresztóczy Miklós nyíregyházi látogatása körüli feszültség várta. Ezt követte a Szántay-Széman István helynök 1960-ban bekövetkezett halála után kialakult válsághelyzet, mely nemcsak a Dudás püspök és a kormányzóság papjai közti ellentétek mélységét világította meg, hanem azt is bizonyította, hogy a Szentszéktől való elszakadás gondolata és veszélye még az 1960-as évek elején is napirendre kerülhetett.

A Miskolci Apostoli Kormányzóság általános helynöke nagy tekintélynek örvendő pap volt nemcsak a görögkatolikus egyházban, hanem azon kívül is. Amint láttuk, döntő – túlzás nélkül állíthatjuk: történelmi – szerepe volt abban, hogy 1920 után az eperjesi és a munkácsi egyházmegyes parókiákat a

1135 Timkó Imre kanonok már említett 1962-ben készített beszámolójában azt írja, hogy Dudás püspök a közvetlen környezetének azt mondta, hogy a Szentszék által felajánlott segédpüspököt ő nem fogadta el. *Források*, II/4/6, 710.

1136 Dudás püspök bejelentése az ÁEH felé. Nyíregyháza, 1959. január 28., MNL OL XIX-A-21a-N 22-1/1959/eln., 3.

1137 Dudás püspök ezt a meghívást azonnal továbbította is az ÁEH-nak. 1959. február 28., MNL OL XIX-A-21a-N 22-3/a/1959/eln., 1.

Szentszék nem csatolta a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez, hanem önálló kormányzóságba szervezte. Papp Antal érsek általános helynökeként mind az egyházkormányzatban, mind pedig az egyházi tudományok területén kiemelkedőt alkotott. Nevéhez fűződik a *Keleti Egyház* folyóirat létrejötte és a görögkatolikus egyház sikeres megjelenítése az 1938-as budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszuson. Kiterjedt kapcsolati hálója révén a magyar görögkatolikus egyház megjelent a keleti katolikus egyházak nemzetközi együttműködésében. Az 1950-es években először a Hazafias Népfrontban vállalt nyilvános szereplést, majd 1957-től – hetvenhét évesen – az újonnan létrehozott Opus Pacisban, a püspöki kar által felügyelt katolikus békemozgalomban működött. Tekintélyének köszönhetően a Miskolci Apostoli Kormányzóságban a békepapi mozgalomhoz számos pap csatlakozott. Szántay-Szémán helynök aláírásával jelent meg 1958. január 14-én az a határozat, mellyel a kormányzóság „minden lelkésze teljes mértékben magáévá teszi az Opus Pacis célkitűzéseit”.¹¹³⁸ 1960 szeptemberében Szántay-Szémán felszólalt a papi békemozgalom tizedik évfordulóján az Országházban rendezett nagygyűlésen is, amelyen a pártállam vezetői a legmagasabb szinten képviseltették magukat. A nagy sajtónyilvánosságot kapott rendezvényen a helynök – mint a békegyűlés nesztora – beszéde nagy feltűnést keltett.¹¹³⁹ Felhívta a hallgatóság figyelmét arra, hogy az atomfegyverek korában eltűntek a frontok, a szenvedés és a halál az otthon maradtakat is sújtja. Úgy vélte, hogy a kapitalizmusnak lételeme a háború, míg a szocializmus nem létezhet béke nélkül. Biztosította a hallgatóságot arról is, hogy ő orosznyelv-tudásának köszönhetően eredetiben olvasta Lenin és más nagy orosz írók műveit. Ezért meggyőződött arról, hogy azok mély humanizmusa ugyan az övétől eltérő világnézettel párosul, de úgy tud velük azonosulni, hogy a saját hitét nem kell megtagadnia. Elsősorban mint idős (ekkor nyolcvanéves!) és sokat tapasztalt – az első világháború frontjait megjárt – pap szólt a nála többnyire jóval fiatalabb hallgatósághoz. „[...] legyenek a papi munkában nagyon buzgók és a hazafias kötelességteljesítésben szintén fáradhatatlanok. Ez át fogja segíteni őket is a felmerülő nehézségeken [...]” Ez utóbbin azokat a konfliktusokat kell érteni, melyek abból fakadnak, hogy „a szocializmus építésének [...] vezetői körében nagyobb számban vannak azok, akik nem a mi világnézetünket vallják és akiknek a világnézetét mi nem tehetjük és nem

1138 Bejelentik továbbá csatlakozásukat a moszkvai békekiáltványhoz, tiltakoznak az atom- és hidrogénfegyverek gyártása ellen, kiállnak a hívők és nem hívők közötti békés együttélés, a hatóságokkal való együttműködés és a társadalmi tulajdon védelme mellett. A Miskolci Apostoli Kormányzóság papi békegyűlésének határozata, Miskolc, 1958. január 14., *Források*, II/4/6, 658., 256. sz. dokumentum.

1139 *A Magyar Nemzet* néhány nappal később külön cikkben is foglalkozott vele: „Bugaci naplemente és napfelkelte”, *Magyar Nemzet*, 1960. szeptember 22., 5.

is tesszük magunkévá”.¹¹⁴⁰ Ugyanezen alkalommal Szántay-Szémán helynök – többek között Bacsóka Béla, a nyíregyházi szeminárium rektorának társaságában – megkapta a Magyar Népköztársaság Zászlórendje III. fokozatát.¹¹⁴¹ Dudás püspök ellenezte miskolci helynökének békemozgalmi tevékenységét, és rosszallását fejezte ki mind a beszéd, mind pedig a kitüntetés miatt.¹¹⁴² Ennek híre elterjedt a Miskolci Apostoli Kormányzóságban is, s kiváltó oka lett annak az első névtelen levélnek, amelyről fentebb már említést tettünk.¹¹⁴³ A már ebben a levélben is érezhető indulatok tovább fokozódtak, amikor Szántay-Szémán helynök 1960. december 22-én elhunyt. A „borsodi gk. békepapok” második, 1961 nyarán Dudás püspöknek címzett levelükben a főpásztort már a helynök haláláért is felelőssé teszik, s egészen abszurd hasonlattal Dominika elűzött diktátorához, Trujillóhoz hasonlítják, ugyanazt a sorsot jósolva neki. A püspök magatartásából azt a következtetést vonták le, hogy a szakadástól fél. A levélírók „megnyugtatják”: egyelőre nem céljuk a Vatikántól való elszakadás...¹¹⁴⁴ A püspöknek címzett leveleken kívül a kormányzóság papjai körében is cirkuláltak „bizalmasan kezelendő” levelek,¹¹⁴⁵ melyek a papság Dudás püspökkel szembeni elégedetlenségét tükrözik. Elsősorban azt kifogásolják, hogy nem találja meg az államhatalommal azt a *modus vivendit*, mely biztosíthatná a papság számára a nyugodt életkörülményeket és a korlátozott lehetőségek közötti lelkipásztori munkát. Úgy vélik, a püspök meggondolatlanul provokál konfliktusokat az államhatalommal, melyek következményei aztán a papságot sújtják.

Az egyházon belüli megosztottságot mindig szívesen látó és támogató ÁEH elnöke a konfliktusról beszámoló Madai András főosztályvezető jelentésére cinikusan azt a megjegyzést írta: „Úgy látszik, hogy nélkülünk is mozog a föld...”.¹¹⁴⁶ Ugyanakkor a konfliktus életben tartása és táplálása mellett¹¹⁴⁷ az

1140 A beszéd teljes terjedelmében: *Katolikus Szó*, 1960. szeptember 18., 7.

1141 *Katolikus Szó*, 1960. szeptember 18., 6.

1142 Máté, 2018, 48.

1143 Török, 2005a, 43–45. A levelet a helynök fia juttatta el az Állami Egyházi Hivatalnak 1961. január 11-én, MNL OL XIX-A-21-a-N-22-1/1961/el., 1–2.

1144 Török, 2005a, 46. *Források*, II/4/6, 689–690., 281b. sz. dokumentum és Kálmán, 2015, 55.

1145 *Források*, II/4/6, 688–689., 281a. sz. dokumentum.

1146 Madai András, az Állami Egyházügyi Hivatal csoportvezetőjének feljegyzése Dudás Miklós püspök és a Miskolci Apostoli Kormányzóság papjai közti konfliktusról, Budapest, 1961. szeptember 4., *Források*, II/4/6, 687–688., 281. sz. dokumentum.

1147 „A Görögkatolikus Püspökségen belül fokozni kell a Püspökség és a Miskolci Adminisztratura közötti különbségeket, mely ma bizonyos szertartási különbségekben jelentkezik (ószláv liturgia). A különbségeket fokozni lehetne és ezzel a keletkező ellentéteket jól fel lehet használni a Püspökség tekintélyének aláásására.” Madai

ÁEH egy témát már nem szívesen látott a vitában. Dudás püspök a konfliktus enyhítése érdekében 1961 februárjában – eredeti szándékát megváltoztatva¹¹⁴⁸ – Juhász Dénes ózdi parókust nevezte ki a kormányzóság helynökévé.¹¹⁴⁹ Ez elnyerte mind az állam, mind pedig a kormányzóság papjainak tetszését. Egy hónappal később az új helynök az őt meglátogató Madai főosztályvezetőnek nyíltan feltette a kérdést: „[...] igaz-e az, hogy az Állami Egyházügyi Hivatalnak az a célja, hogy a Miskolci Adminisztratúrát hozzácsatolja a Szovjet Pravoszláv Egyházhoz. Hozzáfűzte, hogy ezt azért kérdezi meg, mert úgy a görögkatolikus papok, mint a latin szertartásúak között ez beszédtema. Kijelentette, hogy ők ezt nem tudnák vállalni (Rómától való elszakadást).” Madai azonnal megnyugtatta a helynököt, hogy az államnak nincs ilyen szándéka, s a jelentést értékelő Olt Károly ÁEH-elnök is ebben az értelemben adta ki a direktívát: „Az alaptalan kijelentéseket az adminisztratúra jövőjét illetően mindenütt vissza kell verni.”¹¹⁵⁰ A „skizmaveszély” ekkor már nem az állam részéről érkezett,¹¹⁵¹ hanem a szemben álló felek félelmeinek sajátos kivetítődéseként a nagy feszültséggel járó konfliktusban. Maga Dudás püspök is gerjesztette ezeket a félelmeket azon meggyőződésének hangoztatásával, hogy a békepapok célja végső soron a görögkatolikus egyház elszakítása Rómától.¹¹⁵² A szakadás lehetőségével való riogatás viszont nem állt távol a kormányzóság papságától sem.¹¹⁵³ A „skizmaveszély” – mint oly sokszor a görögkatolikus egyház történetében –, úgy tűnik, ez alkalommal is inkább az a fajta „vörös pánikgomb” volt,

csoportvezető jelentése, Budapest, 1961. augusztus 7., MNL OL XIX-A-21-d-0048-1/1961., 5.

- 1148 Kezdetben a kormányzóság közvetlen irányítását saját magának akarta fenntartani. Madai csoportvezető feljegyzése, Budapest, 1961. január 30., *Források*, II/4/6, 683–684., 278. sz. dokumentum.
- 1149 Dudás püspök átirata Olt Károlyhoz, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökéhez, Nyíregyháza, 1961. február 4., *Források*, II/4/6, 685., 279. sz. dokumentum.
- 1150 Madai csoportvezető jelentése, Budapest, 1961. március 15., *Források*, II/4/6, 685–686., 280. sz. dokumentum és Kálmán, 2015, 56.
- 1151 Olt Károly egy munkaértekezleten azt mondta: „Félreértések elkerülése végett megmondom, hogy semmiféle olyan tervünk vagy elképzelésünk nem lehet és nincs is, hogy akár a görögkatolikus egyház megszüntetéséről vagy a Vatikántól való elszakításáról beszéljünk. Ezt azért hangsúlyozom, mert amikor neszt vették valahonnan, hogy a görögkatolikus témával foglalkozunk, dobra verték az egyházban, hogy baj van, mert el akarjuk őket szakítani a Vatikántól. Bármilyen óriási eredmény lenne, ha mi egy önálló görögkatolikus egyházat tudnánk létrehozni, ez még nem megy. Ellenben erősen fokozni kell a belső differenciáltságot.” MNL OL XIX-A-21- d-11-9/1961. és Kálmán, 2015, 57.
- 1152 MNL OL XIX-A-21-a-N-22-3/1961. 4–5. idézi: Kálmán, 2015, 56.
- 1153 Amennyiben a kormányzóságot a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez csatolnák. Madai csoportvezető feljegyzése Olt Károly elnöknek, Budapest, 1961. január 30., *Források*, II/4/6, 683–684., 278. sz. dokumentum.

melynek aktiválása nem a valós veszélyt, hanem az éppen aktuális konfliktus miatti kollektív elkeseredettséget és rémületet volt hivatott jelezni. A „skizma-veszély” valóra válása a Rákosi- és a Kádár-rendszer Magyarországon ugyanis nyilvánvalóan egyet jelentett a környező országok görögkatolikusai sorsának megtapasztalásával. Ez pedig a szó szoros értelmében „egy világ” összeomlását jelentette volna azon papcsaládok számára – és a döntő többséget ők képezték –, akik számára az ortodox egyházhoz való csatlakozás semmilyen szempontból sem volt elfogadható, mivel az ortodoxia „világa” számukra egy teljesen idegen „világ” volt, mind vallási-lelki, mind pedig kulturális-világnézeti értelemben. Az a veszély, hogy eljöhessen az a pillanat, amikor egzisztenciális szempontokat is mérlegelve választaniuk kell a két „világ” között, a papok és papcsaládok legnagyobb félelmei közé tartozott. Kiterjedt és a határokon átnyúló rokon kapcsolataikon keresztül közvetlen ismereteik voltak arról, hogyan zajlik le, amikor dönteni kell, és a döntésnek milyen következményei lehetnek.¹¹⁵⁴ Ezért a „skizma-veszély” leginkább ezeknek a kollektív félelmeknek volt egy sajátos kifejeződése.¹¹⁵⁵

A Dudás püspök és a Miskolci Apostoli Kormányzóság papsága közötti ellentétek a Szántay-Szémán helynök halála és az új helynök kinevezése körüli konfliktus után is, a főpásztor haláláig fennmaradtak. A Hajdúdorogi Egyházmegyéhez való csatlakozás lehetősége, vagy inkább fenyegető veszélye arra ösztönözte a Kormányzóság vezető papjait, hogy a jövőjük biztosítása érdekében új megoldásokat keressenek. Ezen törekvések egyike volt annak elérése, hogy a görögkatolikus szórvány 1964-től ismét napirendre kerülő kérdésének megoldása egyben a Kormányzóság jövőjét is biztosítsa. Római kapcsolataik révén megpróbálták elérni, hogy az ország azon része, mely akkor még nem tartozott a hajdúdorogi püspök joghatósága alá, a kánonjogi rendezés során ne a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez, hanem a Miskolci Apostoli Kormányzósághoz kerüljön. A Rómába utazó magyar zsinati küldöttségen keresztül próbálták a Szentszékkal is kapcsolatba lépni. Ezt az elképzelést az ÁEH funkcionáriusai is irreálisnak tartották, de nem avatkoztak közbe. Mivel a tervek „mozgásba hozták a Dudás ellenes lelkészeket az Adminisztratura területén”, az volt az

1154 Például míg a szatmári Porcsalmán élő papné férjével és öt gyermekével a kor sajátos viszonyai között ugyan, de mégis rendezett családi életet élhetett, addig a határ túloldalán, az alig 25 kilométerre lévő Szatmárnémetiben élő nővére a görögkatolikus egyházhoz ragaszkodó, hitvalló férjével, Ulicsák Sándorral együtt 1948-tól kezdve a legnagyobb szegénységben, társadalmi kitaszítottságban és a Securitate állandó zaklatásainak kitéve volt kénytelen élni és négy gyermeket nevelni.

1155 Timkó Imre kanonok az 1962-ben készített jelentésében szintén arról ír, hogy a „skizma-veszély”, illetve az azzal való riogatózás mögött nem lehetett konkrét törekvéseket vagy történéseket beazonosítani. Timkó Imre kanonok jelentése a Keleti Kongregációnak, Róma, 1962. november 8., *Források*, II/4/6, 692–712., 284. sz. dokumentum, 703–704.

álláspontjuk, hogy egy bizonyos pontig hasznukra lehet a szervezkedés, hiszen mélyíti az ellentéteket.¹¹⁵⁶

Az ÁEH a Dudás püspökkel szembeni ellenérzésekre nemcsak a Kormányzóságban, hanem a Hajdúdorogi Egyházmegyében is építeni kívánt. Mindkét egyházkormányzati egységre jellemző volt, hogy a klérus nem csupán az államhoz és a papi békemozgalomhoz való viszonyulás mentén polarizálódott. A kiterjedt papi dinasztiák valósága és szüntelen érdekharca is egyfajta töredezettséget okozott a klérus szövetében. Az ÁEH információi szerint mind az Egyházmegyében, mind pedig a Kormányzóságban a meghatározó papi dinasztiák püspökellenesek voltak. Ennek oka a püspök ellenvéleményt nem tűrő vezetési stílusa, gyakori ingerültsége és bántó viselkedése volt. Madai András csoportvezető a papi dinasztiákban lehetőséget látott, ezért javasolta a felhasználásukat, vagyis az érdekharcok manipulálását a püspöki tekintély további erodálása érdekében. A Kormányzóságban a Bubnó és a Gulovics családokat emeli ki, míg az Egyházmegyében a Végheő családot. Ez utóbbiról tudni véli, hogy Dudás püspök svájci tartózkodása idején – közelebről nem részletezett – „akciót indítottak azért, hogy a püspök ne térjen vissza”.¹¹⁵⁷

Az állam részéről az együttesen talán leginkább bomlasztási kísérleteknek nevezhető akciók elsődleges célja a görögkatolikus egyház energiáinak elvonása volt olyan tevékenységektől, melyek a pártállam ideológiája szerint káros hatást gyakoroltak a társadalomra. Ezek a bomlasztási kísérletek a legszigorúbb ellenőrzés mechanizmusai mellett végigkísérték az 1960-as éveket is, s Dudás püspök haláláig változatlan intenzitással működtek. Ugyanakkor XXIII. János pápasága 1958-tól kezdve jelentős változásokat hozott, melyek pozitív következményei nemcsak a világegyházban, hanem a magyar görögkatolikus egyház életében is megjelentek.

A XII. Piusz pápát követő XXIII. János pápa egyházkormányzatának legnagyobb újdonsága a II. Vatikáni Zsinat meghirdetése volt. A katolikus egyház megújítása, napra készvé tétele (*aggiornamento*) programjában fontos szerepet kapott a modern világgal való párbeszéd, beleértve a nem hívőkkel, sőt az egyházzal kifejezetten ellenséges kormányokkal is. Ebből a törekvésből nőtt ki a Szentszék új keleti politikája, a közismert *Ostpolitik*, melynek német elnevezése a nyugatnémet szociáldemokrata pártban bekövetkezett hasonló irányváltás hatását tükrözi. XXIII. János pápa a Szovjetunió irányában fontos gesztusokat tett. Tárgyalásokat kezdeményezett a szovjet vezetéssel, és tanítóhivatalának fontos témájává tette a szovjetek számára is kedves nemzetközi béke kérdését.

1156 Madai András és Lóránt Vilmos kiszállási jelentése, Budapest, 1964. május 23., MNL OL XIX-A-21-a-H-31/h/1964, 10.

1157 Madai András jelentése a görögkatolikus egyházzal, Budapest, 1961. augusztus 7., MNL OL XIX-A-21-d-0048-1/1961.

Ez az irányváltás fontos eredményeket hozott, például az ukrán görögkatolikus egyház fejének, Szipij érsek szabadon bocsátását és Rómába engedését, ám ez nyilvánvalóan csupán egy hosszú folyamat kezdete volt. További eredményeket azért hozhatott, mert XXIII. János 1963-ban bekövetkezett halála után utódja, VI. Pál folytatta az új keleti politikát, igaz, elődjéétől eltérő hangsúlyokkal.¹¹⁵⁸ Az *Ostpolitik* hatással volt a II. Vatikáni Zsinatra is. A zsinat egyrészt alkalmat adott a kapcsolatfelvételre, nemcsak a keleti blokkból érkező püspökökkel, hanem a kiutazásukat engedélyező vagy megtiltó kommunista kormányokkal is. Másrészt maguk a zsinati határozatok is előmozdították az *Ostpolitik* célkitűzéseit mind a bennük megjelenő állásfoglalásokkal, mind pedig azzal, ami nem került be a szövegekbe, mint például a kommunizmus hivatalos elítélése a *Gaudium et spes* konstitúcióba.

A magyar katolikus egyházat a zsinati ülészakokon¹¹⁵⁹ gondosan kiválasztott béke- és/vagy ügynökök képviselték az államhatalom elvárásainak megfelelően. Ezekben a zsinati küldöttségekben a görögkatolikus egyházat Timkó Imre kanonok, a budapesti Római Katolikus Hittudományi Akadémia professzora képviselte, aki 1955-től kezdődően maga is ügynöki munkát végzett az állambiztonság megbízásából. A zsinat első három ülészakára Dudás püspök hiába kért kiutazási engedélyt.¹¹⁶⁰ Amint Timkó kanonok maga is megjegyzi,¹¹⁶¹ kitartó próbálkozásai ellenére nem tudta elnyerni Dudás püspök bizalmát, aki kifejezetten megtiltotta neki, hogy Rómában a görögkatolikus egyház nevében nyilatkozzon.

Bár a Szentszék tisztában volt azzal, hogy a magyar delegáció nem a teljes magyar katolikus egyházat képviselte, 1962 decemberében mégis annak tagja-in keresztül juttatott el a magyar kormányhoz egy diplomáciai jegyzéket (*Note verbale*), mellyel tárgyalásokat kezdeményezett.¹¹⁶² A Szentszék és a magyar állam között végül 1964-ben született részleges megállapodás (*agreement*), az egyház szempontjából szerény eredményekkel. A legfontosabb kérdésben, a püspökök kinevezésében ugyan történt előrelépés, de a Szentszék kénytelen volt elfogadni, hogy a jelöltek kiválasztásának folyamatát az állam befolyásolhatja.¹¹⁶³

1158 Gárdonyi, 2012, 348.

1159 A II. Vatikáni Zsinat négy ülészaka: I. 1962. október 11. – december 8.; II. 1963. szeptember 29. – december 4.; III. 1964. szeptember 14. – november 21.; IV. 1965. szeptember 14. – december 8.

1160 Dudás püspök átirata Madai András főosztályvezetőhöz, Nyíregyháza, 1962. július 7., *Források*, II/4/6, 691., 283. sz. dokumentum.

1161 *Források*, II/4/6, 693.

1162 Fejérdy, 2011, 100–101.

1163 Gárdonyi, 2012, 353–354.

Görögkatolikus szempontból a magyar állam és a Szentszék közötti megegyésnek több fontos következménye volt. Az első nagy eredmény az volt, hogy az ÁEH – hivatkozva az állam és az egyház közötti kapcsolatok javulására – visszahívta a püspöki aulába rendelt miniszteri biztost.¹¹⁶⁴ Jelentős következménynek nevezhetjük azt is, hogy a Szentszék új keleti politikája és az állammal való megegyezés keresése ellentétes volt Dudás püspök addig többnyire konzekvensen képviselt – az állam szemszögéből „reakciós” – álláspontjával. A Rómához mindig hű püspök ezt az irányváltást a tőle megismert engedelmességgel fogadta, sőt ő maga is változtatott, és korábban nem látott gesztusokat tett az államnak.¹¹⁶⁵ Ugyanakkor annak elfogadása, hogy az állammal való kiegyezést már korábban szorgalmazó papság most magától a Szentszék-től kapott megerősítést, emberileg nehéz kihívás elé állította a főpásztort, s ez megadta püspöki szolgálata utolsó szakaszának alaphangját.

Az 1964-es megegyezés görögkatolikus szempontból talán legfontosabb eredménye az volt, hogy Dudás püspök három elutasítás után végre kiutazási engedélyt kapott¹¹⁶⁶ a zsinat negyedik és egyben befejező ülészakára, mely 1965. szeptember 14. és december 8. között zajlott le. Kiutazásának volt egy egészen sajátos feltétele is, amit az állam Hamvas Endre kalocsai érsek közvetítésével juttatott el Dudás püspökhöz. Az érsek erről 1965. augusztus 23-án ezekkel a szavakkal értesítette Dudás püspököt:

Miként értesítettem Excellenciádat, az Állami Egyházügyi Hivatal biztosítja Rómába, a Zsinatra való kiutazását. Az előzmények alapján azonban tudjuk, hogy annak ellenében bizonyos teljesítményeket vár, első sorban egy magyar nyelvű keleti szertartásu misét a Zsinat egyik napján. (Én november 19-ikét javasolnám.)¹¹⁶⁷

Bár a zsinatról hazatérő Dudás püspök a püspöki kar december 22-én tartott ülésén megjegyzi, hogy Hamvas érsek már az előző évben is szorgalmazta a magyar görögkatolikus liturgiát,¹¹⁶⁸ az érsek fenti soraiból kitűnik, hogy az va-

1164 Prantner József, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének átírata Dudás püspökhöz, Budapest, 1964. március 19., *Források*, II/4/6, 714., 286. sz. dokumentum.

1165 „Tapasztalataink szerint Dudás püspök továbbra is igyekszik bizonyos mértékig közeledni felénk. Ezt újabb intézkedései is bizonyítják” – írja Lóránt Vilmos főelőadó 1964. augusztus 1-jén kelt kiszállási beszámolójában. *Források*, II/4/6, 724–725., 292. sz. dokumentum.

1166 Hamvas Endre kalocsai érsek átírata Dudás püspöknek, Kalocsa, 1965. augusztus 23., *Források*, II/4/6, 730–731., 297. sz. dokumentum.

1167 Hamvas Endre kalocsai érsek átírata Dudás püspöknek, Kalocsa, 1965. augusztus 23., *Források*, II/4/6, 731–732., 298. sz. dokumentum.

1168 Balogh, 2008, II, 1267.

lamilyen formában az állampárt feltétele is volt Dudás püspök kiutazási engedélyéért cserébe. A zsinatról és a magyar liturgiáról jelentő egyik ügynök, „dr. Mátyási Miklós” tartótisztjének egyik megjegyzése arra utal, hogy a pártvezetés szerint „Dudás püspök római mise celebrálása komoly politikai haszonnal jár”.¹¹⁶⁹ Ezen információk alapján a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a Dudás püspök kiutazása mellett az ÁEH vezetőségénél lobbizó Hamvas érsek – tudva, hogy az engedélyért cserébe valamit fel kell ajánlania – hívta fel a figyelmet arra, hogy egy magyar nyelvű görögkatolikus liturgiának komoly hírértéke lenne. Az ÁEH ezt el- és felismerve adta meg a kiutazási engedélyt Dudás püspöknek. Az kevésbé látszik valószínűnek, hogy az ÁEH saját apparátusán belül valamelyik funkcionárius ismerte volna fel a magyar liturgia jelentőségét a II. Vatikáni Zsinat új, a népnyelv liturgikus használata előtti akadályokat felszámoló rendelkezéseinek kontextusában. Ezzel szemben Hamvas érsek tisztában volt azzal, hogy a magyar görögkatolikusok évszázados küzdelmét tekintve egy magyar nyelvű görögkatolikus szent liturgia a Szent Péter-bazilikában óriási elégtétel lenne.

Megérkezése után Dudás püspök szeptember 17-én kérvényt nyújtott be a zsinati titkárságon, hogy a Szent Péter-bazilikában a zsinati atyák jelenlétében szent liturgiát mutathasson be. Kérése nem volt rendkívüli, hiszen minden ülésnap egy zsinati atya által bemutatott szentmisével kezdődött. A zsinati titkárság november 19-ét, Árpád-házi Szent Erzsébet napját jelölte ki a magyar görögkatolikus püspök liturgiájára,¹¹⁷⁰ ahogyan az előző években is ezen a napon egy-egy magyar püspök végzett szentmisét. A magyar görögkatolikus liturgia megszervezését Dudás püspök Rojkovich Istvánra és Keresztes Szilárdra bízta.¹¹⁷¹ Különösen az utóbbi vívott ki nagy elismerést az éneklés betanítása és általában a kifogástalan lebonyolítás miatt.¹¹⁷²

Az események véletlen egybeesése miatt a november 19-i magyar liturgiának sajátos szövegkörnyezete lett. A zsinat utolsó ülészakán a zárószavazások előtt nagy viták folytak az egyes kérdésekről. Vita zajlott a *Gaudium et spes* konstitúció ateizmusról szóló pontjai fölött is. A dokumentum tervezetéről már a korábbi ülészakokon is tárgyaltak. Több zsinati atya már akkor is szorgalmazta, hogy a zsinat foglaljon határozottan állást a harcoss ateizmussal és a kommunizmussal szemben. Ez az elvárás nem állt összhangban VI. Pál 1964-ben kiadott *Ecclesiam suam* kezdetű enciklikájával, melyben az ateista kommu-

1169 Kincses György rendőrhadnagy megjegyzése „Dr. Mátyási Miklós” fn. ügynök jelentésén. Kincses hadnagy azt is feltételezi, hogy esetleg még operatív – vagyis hírszerzési – értéke is lehet a magyar liturgiának. Idézi: Janka, 2014b, 160.

1170 A püspök öccsének, Dudás Bertalannak az időpont lefoglalásáról írt levelét közli: Török, 2005a, 76–78.

1171 Janka, 2014b, 161.

1172 *Források*, II/4/6, 734.

nizmussal való párbeszédre hívott fel. Ennek a párbeszédnek az előmozdítására állította fel a pápa 1965-ben a nem hívőkkel foglalkozó titkárságot. Amikor 1965 szeptemberében megnyílt a negyedik ülészak, és a zsinati atyák kézhez kapták a *Gaudium et spes* újabb tervezetét, sokan csalódottan vették tudomásul, hogy az meg sem említi a kommunizmust. Ez arra késztetett huszonöt püspököt, hogy levélben kérjék a kommunizmus határozott elítélését. Később ilyen tartalmú módosító javaslat is készült, melyet már négyszázötven zsinati atya látott el a kézjegyével. A dokumentum egy újabb tervezete november 13-án, szombaton került kiosztásra. A módosító javaslat aláírói csalódottan tapasztalták, hogy javaslatuk nem került be a szövegbe, és a tervezetért felelős vegyes bizottság hivatalos jelentése hallgat magáról a módosító javaslatról is. Mivel a szavazás november 15-ére, hétfőre már ki is lett tűzve, a kezdeményezők egy fenntartás aláírására kérték a zsinatot, melyben indítványozzák, hogy a zsinat ünnepélyesen erősítse meg az egyház régóta meglévő tanítását erről a kérdésről. Ezzel párhuzamosan vizsgálat indult annak kiderítése érdekében, hogy mi lett a sorsa a négyszázötven zsinati atya által aláírt módosító javaslatnak. November 15-én a vegyes bizottság egyik szakértője, a jezsuita Roberto Tucci azt állította az újságíróknak, hogy a módosító javaslat nem jutott el a bizottság tagjaihoz. Talányosan így fogalmazott: talán útközben pirosat (vöröset!) kapott. Az eseményeket rekonstruáló Ralph Wiltgen verbita szerzetes, aki a zsinat alatt független hírszolgálatot működtetett, kiderítette, hogy az előzetes sejtetésekkel szemben a módosító javaslat időben megérkezett a bizottsághoz, de azt a bizottság titkára, Achille Glorieux érsek egészen egyszerűen visszatartotta. Az ügy nagy sajtónyilvánosságot kapott: a november 17–18-i lapok nagy terjedelemben foglalkoztak a kommunizmus elítélésre tett módosító javaslat különös sorsával.¹¹⁷³ Másnap, november 19-én mutatta be Dudás püspök a magyar nyelvű szent liturgiát. Az egybeesés véletlenszerű, hiszen az időpont már szeptemberben kitűzésre került, mégis elgondolkodtató, hogy éppen akkor állt a zsinati atyák elé egy olyan püspök, aki maga is szenvedő alanya a harcok ateista kommunista rendszernek, amikor magasabb érdekek miatt a kommunizmus elítélése kimaradt a nagy jelentőségű zsinati dokumentumból.

A Szent Péter-bazilikában bemutatott magyar nyelvű görögkatolikus liturgia igazi jelentőségének a résztvevők kis hányada volt csak tudatában. A liturgia előtti rövid tájékoztatóban Patacsi Gábor, Rómában élő jezsuita szerzetes tolmácsolásában ugyan elhangzottak a lényegi információk a magyar görögkatolikusokról, de a világ minden tájáról összesereglett mintegy kétezer-háromszáz zsinati atya számára a magyar liturgia inkább kuriózum, az egyház sokszínűségének egy újabb bizonyítéka volt. Nem volt számukra szokatlan az sem, hogy keleti rítusú liturgiával indul a zsinati munkanap. Egy héttel ko-

1173 Wiltgen, 1999, 274–279.

rábban, Szent Jozafát ünnepén ószláv nyelvű görögkatolikus liturgia volt, sőt rögtön másnap, Aranyszájú Szent János ünnepén is keleti rítusú liturgián vettek részt – ahogyan arra maga Dudás püspök is utalt.¹¹⁷⁴ Mivel a keleti egyházak gyakorlata népnyelv használata terén ismert volt a nyugati egyházban is, a magyar nyelvű liturgia a zsinati atyák nagy többségének önmagában nem volt „szenzáció”. Volt azonban a jelen lévő főpapok között egy nyolcvanegy éves bíboros, aki pontosan tudta, milyen jelentős esemény résztvevője. Ez az agg bíboros Eugène Tisserant, a Keleti Kongregáció korábbi vezetője volt, kinek nevét sokszor említettük kötetünkben. Patacsi Gábor beszámolója szerint a magyar görögkatolikus liturgia kezdetén a bíboros azt mondta a mellette álló Michael Lacko szlovák jezsuita történésznek: „Íme a magyar mise, ami ellen annyit küzdöttünk.”¹¹⁷⁵

A magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezéséért folytatott hosszú küzdelmet, amiből nem mellékesen egy részegyház fejlődött ki a keleti katolikus egyházak között, ez a mondat zárta le. A magyar liturgiáért folytatott harc számtalan csalódása, az ismétlődő szentszéki tiltások okozta keserűség és a hallgatólagos túrés felemás állapota a Szent Péter-bazilikában bemutatott liturgiával vált végérvényesen a múlt részévé. Ehhez az is kellett, hogy a katolikus egyház a Sacrosanctum Concilium zsinati konstitúcióval a latin nyelv liturgikus használatának vonatkozásában kimondja: „Mivel azonban mind a szentmisében, mind a szentségek kiszolgáltatásában, mind a liturgia más területein gyakran nagyon hasznos lehet a nép számára anyanyelvének használata, nagyobb teret kell számára biztosítani.”¹¹⁷⁶ Mivel a magyar görögkatolikus egyház nyelvhasználati igényeit elsősorban a magyarországi római katolikus egyház fellelmei korlátozták, a zsinati konstitúció ezen mondata döntötte el hivatalosan is a magyar liturgia kérdését a magyar görögkatolikusok javára. Ezért is fontos még egyszer kiemelniünk Hamvas Endre kalocsai érsek szerepét, aki a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnökeként a magyar liturgia történetének teljes ismeretében munkálkodott azon, hogy a katolikus egyházban a liturgikus nyelv területén bekövetkezett jelentős változás a magyar görögkatolikusok életében és történetében is mérföldkövé, egyfajta „emlékezethellyé” (Erinnerungsort) váljon. Ő maga is tudatában volt ennek, hiszen azt írta Dudás püspöknek: „Hiszem, hogy a magyar mise a Szent Péter kupolája alatt a Zsinatot számunkra különösen emlékezetessé fogja tenni.”¹¹⁷⁷

Hazaérkezése után Dudás püspök ezekkel a szavakkal fejezte ki örömét:

1174 Török, 2005a, 76.

1175 „Kárpáti Lajos” fedőnevű ügynök jelentése a vatikáni magyar liturgiáról, Budapest, 1965. december 10., *Források*, II/4/6, 733–737., 300. sz. dokumentum, 735.

1176 *Sacrosanctum Concilium*, 63. § 2.

1177 *Források*, II/4/6, 732.

Számunkra pedig külön is felbecsülhetetlen eredményt hozott a szent Zsinatnak ez a záró ülészsaka. Ezen ért véget a magyar liturgiáért századokon át folytatott munkánk és küzdelmünk kálvária-utja. Most teljesült az, amire őseink századok óta vágyakoztak, most érlelődött be az ő és a mi reményeink legszebb gyümölcse. November 19.-én a Szent Péter bazilikában, az Apostolfejedelem sírja előtt, a világ minden részéből összesereglett több mint 2300 zsinati atya jelenlétében édes magyar anyanyelvünkön mutathattam be a Legszentebb Áldozatot. Szent liturgiánk népünk ajkán élő dallamai a maguk egyszerű szépségében és méltóságában még a távoli földrészek püspökeinek lelkét is megragadták.¹¹⁷⁸

A „zsinati magyar liturgia” – ahogyan az a magyar görögkatolikus emlékezetben rögzült – mellett az 1960-as évek egy másik fontos eredménye az úgynevezett szórvány egyházi, következőképpen lelkipásztori helyzetének rendezése volt. Mivel az ötvenes és hatvanas években az ország keleti és északkeleti régióiból tömeges migráció indult meg a főváros és a dunántúli ipari központok felé, a görögkatolikus hívek lelkipásztori ellátásának már korábban jelzett problémája még súlyosabbá vált. A latin egyházmegyéek joghatósága alá került görögkatolikus hívek sajátos asszimilációja a római katolikus egyházba riasztó méreteket öltött. A belső migráció a hagyományosan görögkatolikusok által lakott területeken egyúttal szükségszerűen a hívek számának csökkenését jelentette, ami az ott évszázadok alatt kiépült parókihálózat fenntartását is veszélyeztette. A probléma súlyosságát a papság is érzékelte, és Dudás püspököt egyre inkább cselekvésre ösztönözte.¹¹⁷⁹

A Szentszék figyelmét 1962-ben Timkó Imre kanonok irányította a szórvány rendezetlen helyzetére. Mivel Budapesten ő maga is végzett lelkipásztori munkát, saját tapasztalataira hivatkozva és konkrét példákat felsorolva tudott beszámolni a gyakorlati nehézségekről.¹¹⁸⁰ A megoldás régóta ismert és kézenfekvő volt: a „*Christifideles graeci*” bulla területelvisége fölött eljárt az idő, a hajdúdorogi püspök joghatóságát ki kell terjeszteni az egész ország területére. A megoldás útját ez esetben is a II. Vatikáni Zsinat egyik határozata, a keleti egyházakról szóló dekrétum (*Orientalium Ecclesiarum*) készítette elő. Az *Orientalium Ecclesiarum* 5. és 6. pontja kijelenti, hogy a keleti rítusok az egyház örökségének részét képezik, és a keleti rítusú katolikusoknak joguk van ha-

1178 A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei VII/1965., Nyíregyháza, 1965. december 15., *Források*, II/4/6, 737–738., 301. sz. dokumentum, 738.

1179 A püspökkel szembeni vádak között is szerepelt az, hogy késlekedik megoldani a problémát. Madai András és Lóránt Vilmos főelőadók jelentése a Debrecenben végzett kiszállásról, Budapest, 1964. november 16. *Források*, II/4/6, 729–730., 296. sz. dokumentum.

1180 *Források*, II/4/6, 696–700.

gyományaik szerint élni, sőt kötelességük ezeket a hagyományokat megőrizni és szükség esetén azokat a külső hatásoktól megtisztítani. A szórványban élő görögkatolikusokat ebben joghatósági korlátok akadályozták. Ezek elhárítása érdekében Dudás Miklós püspök 1968-ban kérvényezte joghatóságának kiterjesztését a Magyarországon élő valamennyi görögkatolikus hívőre. VI. Pál pápa ezt először – kísérleti jelleggel – három évre rendelte el,¹¹⁸¹ majd annak lejártakor újabb három évvel meghosszabbította.¹¹⁸²

A joghatóság kiterjesztését követően a főpásztor Timkó Imre kanonokot a görögkatolikus szórványok területére püspöki helynökké nevezte ki.¹¹⁸³ A Magyar Katolikus Püspöki Kar külön körlevelet adott ki, mely mind a latin, mind pedig a görög szertartású papság számára gyakorlati útmutatást tartalmazott.¹¹⁸⁴

A szórványhelynökség felállítása Dudás Miklós püspöki szolgálatának utolsó jelentős eseménye volt. Az egyre súlyosabb betegségekkel küzdő főpásztornak 1970–1971-ben két szívinfarktusa volt. A Dudás-korszak lezárásának kezdetét Rojkovich István helynök öngyilkossága jelzi 1970 nyarán. Rojkovich helynök tizenhárom évig titkárként, újabb tizenhárom évig helynökként szolgált a főpásztor mellett. A megyéspüspök gyógykezelései idején gyakran hosszú hónapokon át egyedül viselte az egyházkormányzat minden terhét. Helytál-lásáért azonban nem kapta meg Dudás püspök részéről a neki kijáró megbecsülést. Ez az ő egészségét és idegrendszerét is kikezdtte. A tragikus haláláról beszámoló Dudás püspök szerint súlyos zöldhályogbetegsége a látása elvesztésének komoly kockázatával járt, és a vakságtól való félelem váltotta ki azt az idegösszeomlást, ami öngyilkosságához vezetett.¹¹⁸⁵

A tragikus esemény után a következő megrázkódtatás 1971 karácsonyán érte Dudás püspököt.¹¹⁸⁶ Ekkor a papnevelés zsinati szellemű megújítását igénylő papnövendékek közös levélben¹¹⁸⁷ fordultak a főpásztorhoz. Ebben a

1181 Maximilien von Fürstenberg bíboros, a Keleti Kongregáció prefektusának átirata Dudás püspökhöz, Róma, 1968. augusztus 6., *Források*, II/4/6, 744–745., 304. sz. dokumentum.

1182 Maximilien von Fürstenberg bíboros átirata Dudás püspöknek, Róma, 1972. március 20., *Források*, II/4/6, 791–792., 331. sz. dokumentum.

1183 Dudás püspök átirata Timkó Imre kanonoknak, Nyíregyháza, 1969. február 20., *Források*, II/4/6, 759–760., 313–313a. sz. dokumentum.

1184 A Magyar Katolikus Püspöki Kar körleve a hajdúdorogi püspök joghatóságának kiterjesztéséről, Budapest, 1968. december 4., *Források*, II/4/6, 752–757., 309–309a. sz. dokumentum.

1185 Dudás püspök átirata Maximilien von Fürstenberg bíborosnak, Nyíregyháza, 1970. augusztus 19., *Források*, II/4/6, 773., 323. sz. dokumentum.

1186 Bővebben: Janka, 2019b, 237–247.

1187 A nyíregyházi papnevelő intézet papnövendékeinek levele Dudás püspökhöz, Nyíregyháza, 1971. december 23., *Források*, II/4/6, 785–787., 327. sz. dokumentum.

rendkívül tiszteletteljes hangvétellő levélben a papnövendékek előjáróik szemléletére, elavult pedagógia módszereire és a papnevelő intézet házirendjének indokolatlan szigorúságára panaszkodtak. Mivel a papnevelő intézet a püspöki székházban működött, és a püspök napi kapcsolatban állt a papnövendékekkel és előjáróikkal, a „kispapok lázadása” nagyon meglepte és érzékenyen érintette a betegeskedő főpásztort.¹¹⁸⁸ Olyannyira, hogy néhány héttel később, 1972 januárjában benyújtotta lemondását a Szentszéknek, és erről az ÁEH elnökét is tájékoztatta.¹¹⁸⁹ Bár kizárólag egészségi állapotát jelölte meg lemondása okául, az ÁEH képviselőivel folytatott beszélgetésekben elismerte, hogy a papnövendékek levele fájdalmasan érintette és hetekkel később is foglalkoztatta.¹¹⁹⁰ Az ÁEH funkcionáriusa jelentésében a betegség és a kispaplázas mellett Dudás püspök lemondásának okai közé sorolta a Mindszenty-ügy lezárását is, vagyis a bíboros távozását az Egyesült Államok budapesti nagykövetségének épületéből. Amint Buhalla tanácsos fogalmaz: „A Mindszenty ügy lezárása és a dekretum feloldása megérlelte benne azt a csödtudatot, ami az ő korábbi politikai magatartásának teljes veresége.”¹¹⁹¹ Bár egy pártállami funkcionárius értékelése nem feltétlenül tekinthető mérvadónak, kétségtelen, hogy Dudás püspök számára emberileg nagy kihívás volt elfogadni a Szentszék irányváltását. Mivel görögkatolikus papi-szerzetesi-püspöki identitásának alapját a Szentszékhez való feltétlen hűség adta, az *Ostpolitik*kal való szembehelyezkedés vagy annak bírálata esetében elképzelhetetlen volt. Bár az irányváltás nem egyik pillanatról a másikra következett be, a betegségetől meggyötört és kritikussai szerint tévedéseit nehezen belátó, tekintélyét mindenáron óvó püspök ezt már nem tudta feldolgozni.

VI. Pál pápa nem fogadta el Dudás püspök lemondását, hanem kitartásra buzdította. Ismételten kílátásba helyezte egy segédpüspök kinevezését számára, és nagyrabecsülése jeleként a súlyos beteg püspököt kinevezte a Keleti Kánonjog Kódexének Pápai Revíziós Bizottsága tagjává. A főpásztor 1972. június 21-én kiadott utolsó körlevelében erről még tájékoztatta papjait és a híveket, de egyúttal a szent liturgia és Szent Pál szavaival búcsúzott is tőlük: „A mi Urunk, Jézus Krisztus kegyelme, az Atyaisten szeretete és a Szentlélek közössége legyen mindnyájatokkal.”¹¹⁹² Július 15-én a harmadik szívroham oltotta ki életét.

1188 „Kerkai” fn. ügynök jelentése, ÁBTL – 3.2.3 – Mt-988/1, 314.

1189 Dudás püspök átírata Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökéhez, Nyíregyháza, 1972. január 26., *Források*, II/4/6, 787., 328. sz. dokumentum.

1190 Buhalla István, az Állami Egyházügyi Hivatal tanácsosának feljegyzése, Nyíregyháza, 1972. február 4., *Források*, II/4/6, 787–790., 329. sz. dokumentum, 789.

1191 *Források*, II/4/6, 790.

1192 2Kor 13,13. Török, 2005a, 83–86.

Dudás püspök temetését július 21-én a nyíregyházi templomban Timkó Imre kanonok végezte, akit mind az egyházmegyei káptalan,¹¹⁹³ mind pedig az exarchátus konzultori testülete¹¹⁹⁴ kormányzó helynökké választott. A temetésen a püspöki kar szinte teljes létszámban búcsúztatta az utolsó 1945 előtt kinevezett és felszentelt magyar katolikus megyéspüspököt.

1193 A hajdúdorogi székeskáptalan bejelentése az Állami Egyházügyi Hivatal felé, Nyíregyháza, 1972. július 18., *Források*, II/4/6, 795., 334. sz. dokumentum.

1194 A Miskolci Apostoli Adminisztratúra konzultori testületének bejelentése az Állami Egyházügyi Hivatal felé, Ózd, 1972. július 18., *Források*, II/4/6, 796., 335. sz. dokumentum.

Összegzésként hét gondolat

Tizenhárom fejezetben kísérletet tettünk arra, hogy bemutassuk a magyar görögkatolikusok történetének fontosabb eseményeit, út- és identitáskeresésük mérföldköveit, valamint azokat a társadalmi és politikai folyamatokat, melyek meghatározták ennek a többszörösen kisebbségi helyzetben lévő vallási közösségnek a sorsát. Munkánk során bő teret engedtünk a forrásoknak, akár azok idézésével, akár részletes elemzésük révén. Most vizsgálódásunk legfontosabb eredményeit is néhány idézet köré csoportosítva összegezzük.

1. „[...] görög katolikus magyarjaink immár négy idegen nemzetiségű egyházmegyének szaporitják lelki hiveit, melyek mindegyikében, mint jelentéktelen kisebbség, azon egyházmegye nyelvéhez képest, melybe beosztva vannak, majd ószláv, majd román nyelven dicsőítik a mindenség alkotóját.”¹¹⁹⁵ A magyar görögkatolikusok többszörös kisebbségi létének első rétegét a keleti rítusú katolikus egyházaknak a katolikus világegyházon belüli helyzete adja. A különböző keleti rítusokat követő katolikusok létszamaránya mindig is elenyésző volt a katolikus egyházon belül. De a görögkatolikusok kisebbségben voltak a történelmi Magyarországon belül is a latin rítusú katolikusokhoz és a protestánsokhoz viszonyítva. A magyar identitású görögkatolikusok továbbá kisebbségben voltak a szláv és a román nyelvű görögkatolikusokhoz képest is. Míg azonban 1920 előtt a görögkatolikus vallású népesség viszonylag jelentős kisebbséget alkotott a magyar társadalomban, addig a trianoni Magyarországon a bizánci rítusú katolikusok mindössze 2-2,5 százaléknyi kisebbséggé zsugorodtak. Ráadásul ezek a kedvezőtlen arányok nemcsak a „nagy” országos adatokat tekintve érvényesültek, hanem azokban a megyékben is (Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar), melyekben a görögkatolikusok koncentráltabban éltek. A görögkatolikus kisebbségi létnek egy egészen sajátos megnyilvánulása az utódállamokhoz került magyar görögkatolikusok sorsa. A határon túli magyar kisebbségek kisebbségeként 1945–1950 között a görögkatolikus egyházak felszámolása őket is súlyosan érintette.

1195 A Hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság felterjesztése a Képviselőházhoz egy magyar görögkatolikus püspökség felállítására érdekében, Hajdúdorog, 1881. január 23., *Források*, II/4/1, 140.

A többszörös kisebbségi létből – mint a magyar görögkatolikusok életét meghatározó adottságból – szükségszerűen az következett, hogy ennek a vallási közösségnek a története és identitáskeresése valójában egy összefüggő igazodásikényszer-történet.

2. „[...] ezen földtül idegenyek vagyunk; de valamint Jakob patriarka a Mesopotamiai idegeny pusztában bátorkodott jelül követ az Istennek fel emelni; ugy éppen ezen idegenységből ki vett bennünket ama Isten hajlékát szerető; ama nagy kegyelmű, nagy érdemű Tekintetes Nemes Vitéz Kállay Kállay Ferencz Úr [...]”¹¹⁹⁶ Szákovics Bazil esperes magyar nyelven elmondott prédikációjában a templomnak telket adományozó földesúrról szólva utal arra a folyamatra, mely a beilleszkedés útját kereső napkori közösségben lezajlott. A templom mint a rendezett közösségi élet nélkülözhetetlen épülete egyúttal az új környezetbe való beilleszkedést és az állandóságot is jelképezte. Hasonlóképpen a többi, magyar többségű területre betelepülő és asszimilálódó ruszin és román közösség is a többségi magyar nemzethez való igazodás követelményének engedve lépett az elmagyarosodás útjára mind Kelet-Magyarországon, mind pedig a székelyek között. Ez az igazodási kényszer áll a magyar identitású görögkatolikus közösségek kialakulásának kezdetén. A lokális közösségek szintjén megjelenő sajátos jelenségként etnikai magyar református és római katolikus hívek is csatlakoztak a helyi görögkatolikus egyházközséghez. Őket a saját közegükben érzékelt, többnyire valamilyen konfliktusból kiinduló igazodási kényszer ösztönözte erre az egészen különleges felekezeti asszimilációra, ami egyúttal a befogadó közösség saját, folyamatban lévő igazodását, asszimilációját is elősegítette.

3. „Szent vallásunk nemzeti nyelvünk számüzője nem lehet [...] szégyellenénk, ha valaki bennünket azon méltó szemrehányással illetve, hogy mi a nemzetisedés szántsándékos gátlói vagyunk [...]” – olvashatjuk a hajdúdorogi előljáráóság megállapítását 1834-ből,¹¹⁹⁷ ami lényegében egy sokáig feloldhatatlannak tűnő konfliktushelyzet summázata. Az igazodásnak és az asszimilációnak fontos színterévé vált a templom. Idővel azonban éppen a templomban használt liturgikus nyelv vált a teljes asszimiláció akadályává. Bár a „magyar görögkatolikuság” mint közösség egy lelkipásztori igény, vagyis az értett nyelven/anyanyelven való imádkozás igénye mentén kezdett szerveződni a 18. század utolsó negyedétől kezdve, az ószláv és a román liturgikus nyelv okozta társadalmi stigmáktól („oros”, „oláh”) való szabadulás vágya hamar megmutatkozott, sőt a szerveződés motorjává vált.

1196 Szákovics Bazil nagykállói esperes magyar nyelvű prédikációja az épülő napkori templom helyének megáldásakor, Napkor, 1794. április 20., *Források*, II/4/1, 53.

1197 *Források*, II/4/1, 55–56.

4. „Mi hajoltunk Szent István bölcsője fölé Gyula vezér leányában, Sarolta nagyasszonyban.”¹¹⁹⁸ A magyar görögkatolikusok mozgalmának szimbolikus zászlói – a „magyar liturgia” és a „magyar egyházmegye” – azokat az egyéneket és közösségeket szólította meg és gyűjtötte egy táborba, akik és amelyek a többségi magyar társadalom elvárásaihoz sajátos módon kívántak igazodni és a „magyar nemzettest” teljes jogú tagjaivá válni. Ez a sajátos mód a bizánci rítus megtartását jelentette. A többségi társadalom ugyanis – a magyar középkorba visszanyúló sémákat követve – a „magyar nemzettestbe” vezető út elengedhetetlen állomásának tekintette a latin rítusra való átlépést vagy – a reformációt követően – a református felekezethez való csatlakozást. Aki teljes értékű magyar akart lenni, annak el kellett hagynia a szláv népek és a románok vallását jellemző bizánci rítust. A magyar görögkatolikusok nagy harcának – az elhíresült kálváriáútnak – egyik legnehezebb színtere ennek a mélyen gyökerező meggyőződésnek a leküzdése volt. A magyarság és a bizánci rítus kompatibilitásának bizonyítása ezért a magyar görögkatolikus identitásdiskurzus központi elemévé vált. A katolikusok által sokáig vitatott, majd nagyon nehezen elfogadott történelmi tény, mely szerint a magyar kereszténység kezdeteinél és az első évszázadokban a bizánci egyház jelentős szerepet játszott, sajátos „felszabadító üzenet” lett az elfogadásért küzdő magyar görögkatolikusok számára. Az Árpád-kori magyarság gyakorlata által bizonyítottá vált, hogy a magyar identitás és a bizánci rítus nem egymást kizáró fogalmak, vagyis a görögkatolikus magyar is lehet „jó magyar”. Ezt a „felszabadító üzenetet” a magyar görögkatolikusok közösségén belül kétféleképpen élték meg. Voltak, akik megelégedtek azzal, ha a többségi társadalom belátta, hogy ami élő valóság és gyakorlat volt a 10–11. században, annak kell hogy létjogosultsága legyen a 19–20. században is. Ők szellemi és lelki örökösökként tekintettek magukra, akik egy csaknem ezer éve kialakult, majd elenyészett hagyomány újjáélesztői akartak lenni. Voltak azonban olyanok is, akik – engedve a nacionalista gondolkodás sajátos logikájának és a „tősgyökeresség” bűvöletének – etnikai kontinuitást kerestek – és természetesen találtak is – a kora középkori és a modern kori bizánci rítusú magyarok között. Akár felfedezett örökségként, akár a „tősgyökeresség” bizonyítékaként értelmezték a „felszabadító üzenetet”, a magyar görögkatolikus identitás megszilárdulásában óriási jelentősége volt annak, amit Dudás Miklós püspök 1942-ben a fentebb idézett gondolattal fogalmazott meg.

5. „A görögkatolikusokat nem mindig ismerik el egyenrangúnak a katolikus egyházon belül, amit azok sérelmezni is szoktak, de ennek ellenére közelebb állnak a katolikus egyházhoz, mint az ortodoxhoz, és támogatást találnak

1198 Dudás Miklós püspök beszéde a hajdúdorogi népfőiskola megnyitása alkalmából. Megnyílt a gör. kat. népfőiskola Hajdúdorog, *Görögkatolikus Szemle*, 1942. december 22., 7.

maguknak a katolikus egyházban [...]”¹¹⁹⁹ Az előző pontban idézett állításnak az igazodási kényszer megjelenésének egy másik területén, a római katolikus egyházhoz való igazodás folyamataiban is volt jelentősége. A magyar görögkatolikusok – osztozva a más nemzetiségű keleti katolikus közösségek sorsában – a katolikus egyházon belül hosszú évszázadokon át másodrendű katolikusoknak számítottak. A latin rítus felsőbbrendűségét és elsőbbségét hirdető – általánosan elterjedt – felfogással csak a II. Vatikáni Zsinat szakított. Az ebből az alárendelt helyzetből szükségszerűen fakadó konfliktusokból rendszerint nem a görögkatolikusok kerültek ki győztesen. Ezért az a „felszabadító üzenet”, mely szerint a magyar kereszténység kezdetei a bizánci rítushoz is kötődnek, apró győzelmet jelentett a hétköznapi konfliktusokban rendre alulmaradó görögkatolikusok számára. De ez valóban csupán egy apró, elsősorban érzelmi jelentőséggel bíró elégtétel volt. Döntő tényezőnek az bizonyult, hogy az alárendeltség ellenére a magyar görögkatolikusok számára valójában nem létezett más alternatíva a katolikus egyházon kívül. Ebben széles körű konszenzus uralkodott a közösségen belül. A nagy többség számára elfogadhatatlan volt az ortodoxia „világa”, nem csupán dogmatikai szempontból, hanem kulturálisan is, mivel a katolikus egyházzal való egység egyúttal a nyugati kultúrához való tartozást is jelentette. A magyar görögkatolicizmus nem egy unióban született meg, hanem egy már többé-kevésbé megszilárdult magyarországi görögkatolikus egyházon belül. Ennek következtében az ortodoxiához való „visszatérés” a nagy többség számára igazából értelmezhetetlen volt.

6. „Mozgalmunknak célja kettős: egyházi és politikai s ha az első lehetetlenek, az egyház dogmáival, egyházunk szervezetével ellenkezőnek tartanánk, a másodikat, pedig hazánkra, melynek felvirágzását, nagygyá emelését, akarat, és nyelvben való egységét mindenek felett óhajtjuk, üdvösnek nem látnánk, úgy azt, sem mint az egyház igaz oda-adó hivei, sem mint igaz hazafiak meg nem indítottuk volna [...]”¹²⁰⁰ A magyar görögkatolikusok igazodási kényszeirei közül talán a legnagyobb erővel a magyar államérdekhez és a nemzetpolitikához való igazodás kényszere bírt. A politikum támogatása nélkül a „magyar liturgia” és a „magyar egyházmegye” zászlóinak magasba emelése és lengetése csupán meddő tornagyakorlatnak bizonyult. Ugyanakkor a politika világának megvoltak a maga törvényei és sajátos módszerei, melyek legalább akkora veszélyt is jelentettek, mint amekkora előnnyel jártak. A magyar görögkatolikusok mozgalmában ezért mindvégig tetten érhető az egyensúlyra törekvés. Felelős vezetői azon munkálkodtak, hogy ügyüket a maga természetes, „egyházi

1199 A budapesti szovjet nagykövetség helyzetértékelése 1950-ben. Volokitina, 2009, 576.

1200 Az Állandó Végrehajtó Bizottság felirata Wlassics Gyula vallás- és közoktatási miniszterhez a magyar görögkatolikus püspökség felállítása és a magyar nyelv liturgikus használatá érdekében, Hajdúdorog, 1896. június 10., *Források*, II/4/1, 202.

medrében” tartásuk, de egyidejűleg a politikai elit támogatását is elnyerjék. Ez a törekvés éppen a döntő pillanatban, a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításakor szenvedett látványos kudarcot. A politikum ekkor teljes mértékben „rátelepedett” a magyar görögkatolikus ügyre, és azt a nemzetpolitika céljainak rendelte alá. Ezzel az oly régóta várt magyar görögkatolikus egyházszervezet első intézménye a nemzetközi térben megkapta a „politikai egyházmegye” bélyeget, amelyet hosszú évtizedeken át kellett viselnie. A Trianon utáni Magyarországon Miklósy püspök ugyan egyetértett a nemzeti diskurzus alapelveivel, a maga sajátos nézetei miatt mégis távol tartotta magát a politika világától. Utódja, Dudás Miklós püspök fiatalos lendülete nemcsak az egyházmegye intézményrendszerének kiépítésében mutatkozott meg, hanem a görögkatolikus magyarság feladatának merész megfogalmazásában is: „nemcsak magyarok voltunk és vagyunk, hanem nagy magyar hivatást teljesítettünk és teljesítünk ma is”.¹²⁰¹ Sok ideje és lehetősége nem maradt annak bizonyítására, hogy a görögkatolikusok „nagy magyar hivatást” teljesítenek, mivel püspöki szolgálatának 1945 utáni, nagyobb részét a megmaradásért, a túlélésért vívott és az ideológiai szempontból ellenséges államhatalommal való küzdelem töltötte ki. Ez utóbbi se nagy, se magyar hivatást nem szánt a görögkatolikus egyháznak, sem a többi egyháznak és felekezetnek. Inkább igyekezett a görögkatolikus egyházat is a társadalom peremére szorítani, lelkipásztori tevékenységének hatását csökkenteni és belső kohézióját bomlasztás útján gyengíteni.

7. „Quod uni justum, alteri aequum” – idézik a magyar görögkatolikusok számos alkalommal a régi latin mondást. Amikor a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezését és egy magyar egyházmegye felállítását kérték, nem igényeltek többet annál, ami a ruszin és a román görögkatolikusoknak már korábban megadatott. Nem törekedtek arra sem, hogy ruszin és román hittestvéreik szerzett jogait csorbítsák. Csupán azt igényelték volna, hogy a sorsukat meghatározó egyházi és világi elitek is próbáljanak meg időnként... igazodni. Igazodjanak az igazságosság és a méltányosság alapelveihez a magyar görögkatolikusok történelmének döntő pillanataiban, és engedjenek érvényesülni egy másik régi igazságot: „cuique suum tribuere”, vagyis megadni mindenkinek – a magyar görögkatolikusoknak is – azt, ami jár.

1201 *A Hajdúdorogi Magyar Gör. Kat. Fiúliceum és Kántortanítóképző-Intézet Évkönyve az 1942–43. iskolai évről*, szerk. Estók Bertalan, Hajdúnánás, 1943, 4.

Források és felhasznált irodalom

I. Levéltári források

A kötetünkben feldolgozott levéltári források nagy részét korábban publikáltuk a *Források a magyarországi görögkatolikusok történetéhez* című forráskiadvány hat kötetében. Ezért lábjegyzetekben ezekre a kötetekre hivatkozunk kötet-, oldal- és dokumentumszámmal. A részletes levéltári jelzetek a forráskiadványokban az egyes forrásoknál olvashatók. A hat kötet könyvészeti adatai:

- Források, II/4/1 = Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1. kötet: 1778–1905* (Collectanea Athanasiana, II/4/1), Nyíregyháza, 2014.
- Források, II/4/2 = Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 2. kötet: 1906–1912* (Collectanea Athanasiana, II/4/2), Nyíregyháza, 2019.
- Források, II/4/3 = Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 3. kötet: 1912–1916* (Collectanea Athanasiana, II/4/3), Nyíregyháza, 2019.
- Források, II/4/4 = Véghseő Tamás: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 4. kötet: 1917–1925* (Collectanea Athanasiana, II/4/4), Nyíregyháza, 2020.
- Források, II/4/5 = Véghseő Tamás: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 5. kötet: 1926–1938* (Collectanea Athanasiana, II/4/5), Nyíregyháza, 2022.
- Források, II/4/6 = Véghseő Tamás: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 6. kötet: 1939–1972* (Collectanea Athanasiana, II/4/6), Nyíregyháza, 2022.

A forráskiadványok nyílt hozzáféréssel elérhetőek a *Collectanea Athanasiana* sorozat honlapján: <https://collectanea.hu>

Amennyiben olyan levéltári forrásokra hivatkozunk, melyek nem kerültek be a forráskiadványokba, a lábjegyzetben megadjuk a teljes levéltári jelzetet.

A felhasznált levéltári források az alábbi levéltárakból és fondokból származnak:

Archivio Apostolico Vaticano (AAV)
Vatikáni Apostoli Levéltár
Città del Vaticano/*Vatikánváros*

AAV Arch. Nunz. Vienna 766 fasc. 5.
767 fasc. 1.
fasc. 2.
fasc. 3.
fasc. 4.
fasc. 6.
fasc. 7.
fasc. 8.
fasc. 9.
797 fasc. 9.

AAV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 5. fasc. 7.
Busta 8. fasc. 15.
Busta 11. fasc. 6.
Busta 14. fasc. 5.
Busta 16. fasc. 2.
Busta 19. fasc. 1.
Busta 22. fasc. 2.
Busta 27. fasc. 1.
Busta 31. fasc. 3.
Busta 45. fasc. 2.
Busta 48. fasc. 1.
Busta 54. fasc. 1.
fasc. 2.
Busta 57. fasc. 2.
fasc. 3.

AAV Arch. Nunz. Cecoslovacchia 29 fasc. 131.
fasc. 133.

AAV Arch. Segr. Stato, anno 1913. rubr. 247 fasc. 1.
fasc. 2.
fasc. 3.
fasc. 4.
fasc. 5.
fasc. 6.
fasc. 11.

Archivio della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato (ASRS)
Az Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciójának Történeti Levéltára
S. Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinarii (AA.EE.SS.)
A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja
Città del Vaticano/Vatikánváros

S.RR.SS. AA.EE.SS.

Austria–Ungheria, Anno 1896–1899. pos. 800 P.O., fasc. 346.
fasc. 348.
fasc. 349.
fasc. 350.
fasc. 394.
pos. 882 P.O., fasc. 394.
Anno 1911, pos. 1031–1035 P.O., fasc. 441.
Anno 1919–1921, pos. 1397–1398 P.O., fasc. 555.
Anno 1920–1922, pos. 1494–1496 P.O., fasc. 619.

Ungheria, Anno 1924–1941, pos. 30 P.O., fasc. 32.
Anno 1924–1957, pos. 30–32 P.O., fasc. 33
Anno 1939–1948, pos. 81 P.O.
pos. 92A P.O.
pos. 92B P.O.
pos. 109 P.O.
pos. 119 P.O.
pos. 123 P.O.
pos. 133 P.O.
pos. 139 P.O.
Anno 1937–1959, pos. 76 P.O., fasc. 56.

Cecoslovacchia, Anno 1922–1926, pos. 24 P.O., fasc. 31.
fasc. 32.
fasc. 33.
fasc. 34.
fasc. 35.
Anno 1939–1948, pos. 204 P.O.

Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali (ACO)
A Keleti Egyházak Kongregációjának Levéltára
Città del Vaticano/Vatikánváros

ACO Rutheni – Miskolc 452/46
ACO Bizantini – Hajdudorog 545/37
ACO Rutheni – Hajdudorog 394/35
Hajdudorog 167/41
Hajdudorog 720/48

Hajdudorog 192/57
Hajdudorog 289/57
Hajdudorog 1342/65
Hajdudorog 316/57

Esztergomi Prímási Levéltár (EPL)
Esztergom

EPL Scitovszky Cat. D.
EPL Simor Cat. D.
EPL Vaszary Cat. D/c.
EPL Csernoch Cat. D/c.
EPL Serédi Cat. D/c.

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL)
Kalocsa

KFL.I.1.c. Haynald Lajos – Politika

Görögkatolikus Püspöki Levéltár (GKPL)
Debrecen

Hajdúdorogi Egyházmegye

GKPL I–1–a egyházigazgatási iratok
GKPL I–1–e szentszéki jegyzőkönyvek
GKPL I–1–l görögkatolikus szórvány
GKPL I–3. egyházmegyei ügyészség iratai

A Hajdúdorogi Egyházmegye egyes parókiáinak iratai

GKPL III–I–17.
GKPL III–1–38.
GKPL III–2–5.
GKPL III–2–13.
GKPL III–3–38.

Hajdúdorogi Főesperesi Levéltár iratai

GKPL IV–a. egyházigazgatási iratok

Hajdúdorogi Esperesi Levéltár iratai

GKPL IV–2–a. egyházigazgatási iratok

Hajdúdorogi Külhelynökség iratai

GKPL IV–3

Hagyatékok, személyi fondok

GKPL VI–1. Miklósy-hagyaték

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Budapest

K Polgári kori kormányhatósági levéltárak

Miniszterelnökség (1867–1944)

MNL OL K 26

MNL OL K 27

MNL OL K 28

Külügyminisztérium (1918–1948)

MNL OL K 63

MNL OL K 105 Vatikáni követség

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (1867–1951)

MNL OL K 721

M Az 1945 utáni munkáspártok és szakszervezetek iratai

MNL OL M–KS–276–65 Rákosi Mátyás titkári iratai (1948–1956)

XIX–A–21 az Állami Egyházügyi Hivatal iratai (1951–1989)

MNL OL XIX–A–21–a Elnöki iratok (1951–1989)

MNL OL XIX–A–21–c Adattár (1951–1989)

MNL OL XIX–A–21–d Vizsgálható TŰK iratok (1957–1989)

XIX–A–83 Minisztertanács (Testület) (1944–1990)

MNL OL, XIX–A–83–a Jegyzőkönyvek és mellékleteik (1944–1990)

XIX–J Külügy (1862–1995)

MNL OL XIX–J–1–j TŰK iratok (1945–1995)

Mikrofilmek – Az Osztrák–Magyar Monarchia Közös Külügyminisztériumának iratai

MNL OL W868 X 869 (1893–1911) = ÖStA HHSStA MdÄ PA XL Interna
214–3 Liasse XXXVII

MNL OL W875 X 869 (1907–1911) = ÖStA HHSStA MdÄ PA XL Interna
243–3 Liasse LVIII.

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)
Budapest

ÁBTL 3.1.2. M–37051/1–3

3.1.2. M–38935

3.1.2. M–39514

3.2.3. Mt–988/1

3.1.5. O–14497

Derzsavnij Arhiv Zakarpatszkoji Oblaszti (DAZO)
Kárpátaljai Területi Állami Levéltár
Beregove/Beregszász

A Munkácsi Egyházmegye levéltára

DAZO fond 151. opisz 1. nr. 2715.
opisz 4. nr. 58.
opisz 5. nr. 883.
opisz 12. nr. 1754.
opisz 17. nr. 669.
opisz 22. nr. 678.
opisz 24. nr. 995.
opisz 25. nr. 2095.
opisz 25. nr. 2150.

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Alba (SJAN–Alba)
Román Nemzeti Levéltár Fehér Megyei Kirendeltség
Alba Iulia/Gyulafehérvár

A Román Görögkatolikus Metropólia Levéltára

SJAN–Alba, Fond Nr. 48, Inv.
Nr. 96, Mitropolia Română Unită Blaj, Cabinetul Mitropolitului,
Dos. 8/1912 (1639/1912)
Nr. 325, Mitropolia Română Unită Blaj, Arhiva generală.
Documente neînregistrate,
Dos. 4/1912
Dos. 9/1914

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Mureș (SJAN–Mureș)
Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Kirendeltség
Tîrgu–Mureș/Marosvásárhely

A Marosvásárhelyi Görögkatolikus Főesperesség Levéltára

SJAN–Mureș, Fond Nr. 112, Protopopiatul greco-catolic Tîrgu-Mureș,
Dos. 1122/1915

Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (AMAE)
România Külügyminisztériumának Levéltára
București/Bukarest

AMAE Fond 71/Transilvania, vol. 206.

II. Szakirodalom

- Andrew–Mitrohin, 2000 = Andrew, Christopher – Mitrohin, Vaszilij: *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és külföldön*, Budapest, 2000.
- B. Papp, 1988 = B. Papp János: *Hajdúdorog iskolatörténete (1638–1948)*, Hajdúdorog, 1988.
- Baán, 2008 = Baán István: De Camillis szebasztei püspökké és apostoli helynökké való kinevezése és felszentelése, in: Véghseő, 2008, 139–148.
- Baán, 2010 = Baán István: A munkácsi püspöki szék betöltése 1650 és 1690 között, in: Véghseő, 2010a, 161–166.
- Baán, 2017 = Baán István: *Giovanni Giuseppe De Camillis görög misszionárius és munkácsi püspök (1689–1706) levelei – Letters of Giovanni Giuseppe De Camillis Greek Missionary and Bishop of Munkács (1689–1706)* (Collectanea Athanasiana, II/13), Nyíregyháza, 2017.
- Balogh, 1999 = Balogh Margit: Elvetélt fordulatok az egyházpolitikában: Kísérletek a nemzeti katolikus egyház megteremtésére, in: Standeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete évkönyve*, 7 (1999), Budapest, 227–241.
- Balogh, 2008 = Balogh Margit: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között: Dokumentumok, I–II*, Budapest, 2008.
- Balogh, 2012 = Balogh Margit: Szentszéki magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben, in: Tusor Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék – Források és távlatok: Tanulmányok Erdő biboros tiszteletére*, Budapest–Róma, 2012, 367–426.
- Balogh–Gergely, 1993 = Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Kronológia*, Budapest, 1993.
- Bánffy, 1903 = Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*, Budapest, 1903.
- Barta, 1955 = Barta István (szerk.): *Kossuth Lajos összes munkái. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 15. kötet*, Budapest, 1955.
- Basilovits, 1799 = Basilovits Joannicius: *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits*, Kassa, 1799.
- Békés, 2019 = Békés Géza: *Jobb jövőnkért! Emlékirataim*, Nagykáta, 2019.
- Bendász, 1997 = Bendász István: *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye*, Ungvár, 1997.
- Bendász, 2014 = Bendász István: *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*, Budapest, 2014.
- Bendász–Koi, 1994 = Bendász István – Koi István: *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa*, Nyíregyháza, 1994.

- Bene–Takács, 1989 = Bene János – Takács Péter: *Források Vasvári Pál életéhez*, Tiszavasvári, 1989.
- Berki, 1984 = Berki Feriz: *Az orthodox kereszténység*, Budapest, 1984.
- Bona, 2008 = Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, Budapest, 2008. Online: Arcanum Kézíkönyvtár
- Bonkáló, 1996 = Bonkáló Sándor: *A rutének*, Basel–Budapest, 1996.
- Câmpeanu, 2014 = Câmpeanu, Remus: Inochentie Micu-Klein, nobile e vescovo, in: Remus Câmpeanu – Vasile Rus – Varga Attila – Florin Jula (editori): *La Scuola Transilvana*, Nyíregyháza–Oradea, 2014, 338–364.
- Cserényi-Zsitnyányi, 2016 = Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *A Rákosi-korszak bányamérnök-perei, különös tekintettel Vargha Béla és társai ügyére*, PhD-értekezés, Budapest, 2016.
- Csorba, 1974 = Csorba Csaba: *Mészáros Károly önéletrajza* (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 22), Debrecen, 1974.
- Dávid, 1971 = Dávid Zoltán: Hajdúdorog népesedéstörténete, in: Komoróczy György (szerk.): *Hajdúdorog története*, Hajdúdorog, 1971, 41–78.
- Dmitriev, 2007 = Dmitriev, Mihail: Historische Voraussetzungen und die Genese der Union von Brest. Fakten und Deutungen, *Ostkirchliche Studien*, 56 (2007), 322–343.
- Dobos, 2020a = Dobos András: „Egy szájjal és egy szívvel...” – A közösségi éneklés eredete a történeti Munkácsi Egyházmegyében, *Athanasiana*, 50 (2020), 41–54.
- Dobos, 2020b = Dobos András: A magyar nyelvű liturgia emlékei, in: Terdik Szilveszter: *Orcád világsága. Görögkatolikusok Magyarországon*, Debrecen, 2020, 386–403.
- Dobos, 2022 = Dobos András: *Prassi e teologia circa l'eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo. Dall'unione di Užhorod (1646) fino alla metà del XX secolo*, Münster, 2022.
- Ember, 1947 = Ember Győző: A munkácsi görög katolikus püspökség lelkeségeinek 1747. évi összeírása, *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*, VI, 1944–1946, Budapest, 1947, 95–116.
- Emlékkönyv, 1901 = *Emlékkönyv a görög szert. katolikus magyarok római zarándoklatáról*, [Budapest], 1901.
- Eőry, 2018 = Eőry Áron: „A pestújhelyi pogromhős”, majd „detronizált apostol”. Budaváry László képviselője Rákospalota, Pestújhely és környéke országközi küldötteként 1920–21, *Helyem, Hazám, Palotám*, 4 (2018/1.), 20–27.
- Farkas, 1894 = Farkas Lajos: *Egy nemzeti küzdelem története*, Budapest, 1896.
- Fejérdy, 2011 = Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat, 1959–1965*, Budapest, 2011.
- Forgó, 2013 = Forgó András: Batthyány József esztergomi érsek szerepe a görögkatolikus egyháziak országgyűlési részvételében, *Athanasiana*, 36 (2013), 69–81.

- Források, II/4/1 = Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1. kötet: 1778–1905* (Collectanea Athanasiana, II/4/1), Nyíregyháza, 2014.
- Források, II/4/2 = Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 2. kötet: 1906–1912* (Collectanea Athanasiana, II/4/2), Nyíregyháza, 2019.
- Források, II/4/3 = Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 3. kötet: 1912–1916* (Collectanea Athanasiana, II/4/3), Nyíregyháza, 2019.
- Források, II/4/4 = Véghseő Tamás: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 4. kötet: 1917–1925* (Collectanea Athanasiana, II/4/4), Nyíregyháza, 2020.
- Források, II/4/5 = Véghseő Tamás: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 5. kötet: 1926–1938* (Collectanea Athanasiana, II/4/5), Nyíregyháza, 2022.
- Források, II/4/6 = Véghseő Tamás: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 6. kötet: 1939–1972* (Collectanea Athanasiana, II/4/6), Nyíregyháza, 2022.
- Fyrigos, 2008 = Fyrigos, Antonis: A khioszi De Camillis János munkácsi püspök tanulmányai és lelkipásztori tevékenysége, in: Véghseő, 2008, 57–114.
- Gárdonyi, 2012 = Gárdonyi Máté: *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*, Budapest, 2012.
- Gaspari, 2021 = Gaspari, Oscar: Il Giubileo del 1900 nelle montagne italiane: spiritualità, politica e alpinismo, *Storia e Futuro. Rivista online di storia e storiografia*, 53 (2021). <https://storiaefuturo.eu/il-giubileo-del-1900-nelle-montagne-italiane-spiritualita-politica-e-alpinismo/> [letöltés: 2023. 07. 22.]
- Georgescu, 1940 = Georgescu, Giovanni: *Il vescovado magiaro di Hajdu-dorogh*, Blaj, 1940.
- Ghitta, 2007 = Ghitta, Ovidiu: Bishop Manuel Olsavszky and the unrest in the romanian uniate church of Transylvania. (The fifth decade of the 18th century), *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 11/II, 2007, 181–194.
- Gottsmann, 2010 = Andreas Gottsmann: *Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie*, Wien, 2010.
- Gönczi, 2007 = Gönczi Andrea: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*, Ungvár–Beregszász, 2007.
- Grigássy, 1913 = Grigássy Gyula: *A magyar görög katolikusok legújabb története*, Ungvár, 1913.
- Gudziak, 2001 = Gudziak, Borys: *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge (Massachusetts), 2001.
- Gyarmati, 2007 = Gyarmati György: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő a 20. századi magyar egyháztörténet szempontjából, *Mérleg*, 2007/1., 8–27.

- Gyarmati, 2008 = Gyarmati György: Hitvallók és ügynökök. Petényi Katalin és Kabay Barna filmje, *Mérleg*, 2008/4., 466–470.
- Hermann–Kovács, 1999 = Hermann Gusztáv Mihály – Kovács Piroska: Udvarhelyszéki románok: a betelepедéstől a beolvadásig, in: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Csíkszereda, 1999, 157–211.
- Hodinka, Okmánytár = Hodinka Antal: *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*, Ungvár, 1911.
- Hodinka, 1909 = Hodinka Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest, 1909.
- Honca, 2021 = Honca, Ciprian-Emanuel: *Árkád Pásztor: egumen la Bixad și moșier în Tur*, Cluj, 2021.
- Horváth Endre, 1939 = Horváth Endre: Magyarországi újgörög könyvek és könyvtárak, *Magyar Könyvszemle*, 1939/2., 136–141.
- Horváth Jenő, 1939 = Horváth Jenő: *A millenniumtól Trianonig. Huszonöt év Magyarország történetéből, 1896–1920*, Budapest, 1939.
- Ivancsó, 1999a = Ivancsó István: *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége* (Athanasiana füzetek, 1), Nyíregyháza, 1999.
- Ivancsó, 1999b = Ivancsó István: *Régi liturgikus kézirat Hittudományi Főiskolánk Könyvtárában* (Athanasiana füzetek, 2), Nyíregyháza, 1999.
- Ivancsó, 2003a = Ivancsó István (szerk.): *Lithurgia az az Isteni Sz. Szolgálat vagy Mise, mely Arany Szájú Sz. János munkáiból magyar nyelvre által tetetett és e könyvetskébe Ftdő Lupess István Timári Parochus Urtól le irattatott*, Nyíregyháza, 2003.
- Ivancsó, 2003b = Ivancsó István: *Danilovics János Általános egyházi énekkönyve* (Athanasiana füzetek, 7), Nyíregyháza, 2003.
- Ivancsó, 2006 = Ivancsó István: *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja. I. Nyomtatásban megjelent művek*, Nyíregyháza, 2006.
- Ivancsó, 2008 = Ivancsó István: *A „Hajdúdorogi névtelen” liturgiafordítás Papp Antal 1854-es kéziratában* (Athanasiana füzetek, 14), Nyíregyháza, 2008.
- Ivancsó, 2017 = Ivancsó István: Görögkatolikus egyházunk négy legfontosabb imádságos- és énekeskönyve, in: Uő: *A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga, 2017. szeptember 29–30.* (Liturgikus örökségünk, XXI), Nyíregyháza, 2017, 459–486.
- Jancsó, 1920 = Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*, Budapest, 1920.
- Janka, 1999a = Janka György: A bécsi udvar lépései a nagyváradai és a körösi görög katolikus egyházmegyék felállításában (1775–1777), *Athanasiana*, 2 (1996), 107–116.
- Janka, 1999b = Janka György: A magyar liturgikus nyelv és a makói görög katolikusok, *Athanasiana*, 9 (1999), 51–70.

- Janka, 2001 = Janka György: A Szent Atanáz Hittudományi Főiskola története, in: Uő (szerk.): *Örökség és küldetés. A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga*, Nyíregyháza, 2001, 227–236.
- Janka, 2002 = Janka György: A hajdúdorogi külhelynökség története, in: Ivancsó István (szerk.): *Az első magyar nyomtatott Liturgikon megjelenésének 120. évfordulójára 2002. április 18-án rendezett szimpozion anyaga*, Nyíregyháza, 2002, 7–16.
- Janka, 2003 = Janka György: Griechische Katholiken im Wardeiner Ritusvikariat unter dem Bischof Melét Kovács (1748–1775), *Posztbizánci Közlemények*, 6 (2003), 28–38.
- Janka, 2010 = Janka György: Miklósy István püspök (1913–1937) a korabeli görög katolikus sajtó tükrében, in: Véghseő, 2010a, 335–344.
- Janka, 2013 = Janka György: *A 100 éves Hajdúdorogi Egyházmegye története*, Nyíregyháza, 2013.
- Janka, 2014a = Janka György: Bacsinszky András hajdúdorogi évei, in: Véghseő, 2014, 39–47.
- Janka, 2014b = Janka György: A zsinati magyar görögkatolikus liturgia titkos háttere, *Athanasiana*, 37 (2014), 155–163.
- Janka, 2019a = Janka György: A magyar görögkatolikusok első nagygyűlése Hajdúdorogon 1868-ban, in: Véghseő, 2019b, 29–54.
- Janka, 2019b = Janka György: Rendbontás vagy palotaforradalom? Kispapi tiltakozás a nyíregyházi szemináriumban 1971-ben, *Athanasiana*, 49 (2019), 228–247.
- Janka, 2021 = Janka György: Egy bohém ügynök rövid pályafutása, *Athanasiana*, 52 (2021), 195–207.
- Kahler, 2005 = Kahler Frigyes: *Az „Ibolya” dosszié: Hiányzó lapok „A magyarországi görögkatolikusok történeté”-ből*, Budapest, 2005.
- Kálmán, 2014 = Kálmán Peregrin: *A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében*, PhD-disszertáció, Piliscsaba, 2014.
- Kálmán, 2015 = Kálmán Peregrin: Állampárti feszültségkeltés a Miskolci Apostoli Exarchátus és a Hajdúdorogi Egyházmegye között, in: Bojtos Anita (szerk.): *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl*, Piliscsaba, 2015.
- Kálmán, 2018 = Kálmán Peregrin: Hét magyar ferences vértanú tanúságtétele a totalitárius rendszerek üldöztetései közepette, *Acta Pintériana*, 4 (2018), 39–87.
- Katkó, 2010 = Katkó Márton: Az 1914-es debreceni merénylet, in: Véghseő, 2010a, 289–321.
- Katkó, 2019 = Katkó Márton Áron: Falvak helyett városok. A Hajdúdorogi Egyházmegye revíziójának kérdése és a nagyvárosok, *Regio. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, 2019/4., 30–72.

- Kobály, 1998 = Kobály József: Mészáros Károly kéziratai a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban – életrajzokkal, in: Kobály József: *Sine ira et studio*, Ungvá, 1998.
- Komoróczy, 1971 = Komoróczy György: A közigazgatás szervezete és társadalmi funkciója 1950 előtt, in: Uő (szerk.): *Hajdúdorog története*, Hajdúdorog, 1971, 221–305.
- Kónya, 2015 = Kónya Péter: A zempléni magyar görögkatolikusok származásához, in: Alexandru Buzalic – Călin Ioan Dușe (ed.): *Biserică și societate*, Cluj, 2015, 289–300.
- Kovács, 1894 = Kovács Ferenc: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója, I–V.*, Budapest, 1894.
- Köbel, 2000 = Köbel Szilvia: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az '50-es években (1951–1959), *Magyar Közigazgatás*, 2008/8., 504–512.
- Lacko, 1959 = Lacko, Michael: Documenta spectantia regimen episcopi Mukacevensis Michaelis Manuelis Olsavsky, 1743–1767, *Orientalia Christiana Periodica*, 25 (1959), 53–90.
- Lacko, 1965 = Lacko, Michael: *Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum ecclesia catholica*, Roma, 1965.
- Lekli, 1979 = Lekli Béla: *Napkor község története a levéltári források tükrében (I. rész)*. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltári évkönyv 1–2., Nyíregyháza, 1979, 299–320.
- Lénárd–Tímár–Soós, 2008 = Lénárd Ödön – Timár Ágnes – Soós Viktor Attila: *Istennel, vagy Isten nélkül. A katolikus iskolák államosítása Magyarországon a II. világháború után*, Budapest, 2008.
- Lutskay, 1990 = Lutskay Mihály: Historia Carpatho–Ruthenorum. Sacra, et Civilis, antiqua et recens usque ad praesens tempus. Ex probatissimis authoribus Diplomata Regis, et Documentis Archivi Episcopalis Dioecesis Munkaciensis elaborata, *Naukovij Zbirnik Muzeiv Ukrainskojj Kultury u Svidniku*, 16 (1990).
- Magyar, 1977 = Magyar András: *A budapesti görög szertartású katolikusok története*, kézirat, Budapesti Római Katolikus Hittudományi Akadémia, 1977.
- Mák, 1998 = Mák Ferenc: *A Budai Görögkatolikus Egyházközség története*, kézirat, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 1998.
- Marosi, 2020 = Marosi István (szerk.): *Bendász-családfa és családi krónika. Bendász- és Bacsinszky-családtörténet*, Beregszász, 2020.
- Máté, 2018 = Máté Csaba: Szántay-Szémán István élete és munkássága, *Miskolci Keresztény Szemle*, 54 (XIV/2.), 2018, 43–50.
- Máté-Tóth, kézirat = Máté-Tóth András: *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elhárítás*, kézirat, <https://arts.u-szeged.hu/vallastudomany/kutatasaink/ii-vatikani-zsinat> [letöltés: 2023. 07. 22.]
- Mayer, 1977 = Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések, 1860–1910*, Budapest, 1977.

- Miskolczi, 1994 = Miskolczi Ambrus: Egy görög katolikus püspök római száműzetésben, *Századok*, 128 (1994/1.), 180–193.
- Molnár, 2008 = Molnár Antal: A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században, in: Véghseő, 2008, 35–41.
- Molnár, 2014 = Molnár Ferenc: *A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben. Tanulmányok és kronológia* (Collectanea Athanasiana, I/7), Nyíregyháza, 2014.
- Müller, 2013 = Müller Rolf: A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete (1946. október – 1948. szeptember), *Betekintő*, 2013/3., 1–27.
- Nagy, 2012 = Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)* (Magyar Történelmi Emlékek. Értékezések), Budapest, 2012.
- Nagy, 2018 = Nagy Levente: Kálvinista és/vagy katolikus unió. A reformáció helyzete az erdélyi románok közt a 17. század végén, *Századok*, 152 (2018/3.), 623–650.
- Nedici, 2013 = Nedici, Radu: Religious Violence, Political Dialogue, and the Public: the Orthodox Riots in Eighteenth-Century Transylvania, in: Daniel Dumitran – Valer Moga (eds.): *Economy and Society in Central and Eastern Europe: Territory, Population, Consumption. Papers of the International Conference Held in Alba Iulia, April 25th–27th, 2013*, Berlin–Zürich, 2013, 87–100.
- Netzhammer, 1995–1996 = Netzhammer, Nikolaus (Hrsg.): *Raymund Netzhammer, Bischof in Rumänien: im Spannungsfeld zwischen Staat und Vatikan I–II*, München, 1995–1996.
- Niessen, 1991 = Niessen, James: Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón. Adalék Jászi Oszkár asszimiláció-elméletéhez, *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 1991/3., 38–64.
- Nyakas, 2002 = Nyakas Miklós: *Hajdúvárosok a magyar diétán, 1792–1848* (Studia oppidorum Haidonicalium, VIII), Hajdúböszörmény, 2002.
- Nyakas, 2006 = Nyakas Miklós: A korponai kiváltságlevél és hajdúkapitányai, *Debreceni Szemle*, 2006/3., 350–360.
- Nyirán, 2011 = Nyirán János: *Az első magyar nyelvű liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*, Nyíregyháza, 2011.
- Nyirán, 2012 = Nyirán János: *19. századi kéziratot görögkatolikus szerkönyvek Nyírgyulajból és Fábánházáról* (Collectanea Athanasiana, II/2), Nyíregyháza, 2012.
- Nyirán, 2014 = Nyirán János: Magyar nyelvű liturgiafordítás Bacsinzsky püspök korában, in: Véghseő, 2014, 149–172.
- Nyirán, 2016 = Nyirán János: Az elveszettnek hitt Roskovics-féle liturgiafordítás, *Athanasiana*, 42 (2016), 127–153.
- Oláh, 1998 = Oláh Sándor: Románok asszimilációja Székelyföldön, *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*, 1998/2., 64–83.

- Orbán, 2001 = Orbán Gyula József: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon, 1950–1956*, Budapest, 2001.
- Oriente Cattolico, 2017 = Gianpaolo Rigotti (editore): *Oriente Cattolico*, Roma, 2017.
- Pál, 1999 = Pál Judit: A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850), in: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Csíkszereda, 1999, 7–97.
- Paládi-Kovács, 1972 = Paládi-Kovács Attila: *Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén, Népi kultúra – Népi társadalom 7. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve*, Budapest, 1973, 327–364.
- Papp, 1942a = Giorgio Papp: *Voci romene contro la diocesi di Hajdudorog*, Budapest, 1942.
- Papp, 1942b = Papp György: *A munkácsi egyházmegye székeskáptalanjának statutumai*, Ungvár, 1942.
- Pastor, 1950 = Pastor, Ludwig Freiherr von (1854–1928): *Tagesbücher – Briefe – Erinnerungen*, Herausgegeben von Wilhelm Wühr, Heidelberg, 1950.
- Patacsi, 1962 = Patacsi, Gabriel: Die ungarischen Ostchristen, *Ostkirchliche Studien*, 11 (1962), 273–305.
- Petrus, 1897 = Petrus Jenő: *A magyarság önvédelme a keleti ritusu egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen*, Debreczen, 1897.
- Pirigyi, 1982 = Pirigyi István: *A görögkatolikus magyarság története*, Nyíregyháza, 1982.
- Pirigyi, 1990a = Pirigyi István: *A magyarországi görögkatolikusok története. I. kötet*, Nyíregyháza, 1990.
- Pirigyi, 1990b = Pirigyi István: *A magyarországi görögkatolikusok története. II. kötet*, Nyíregyháza, 1990.
- Pirigyi, 1995 = Pirigyi István: A magyarországi bazilita kolostorok egyházi jogi helyzetének alakulása a XX. században, *Posztbizánci Közlemények*, 2 (1995), 1–9.
- Pirigyi, 1997 = Pirigyi István: Mészáros Károly, *Posztbizánci Közlemények*, 3 (1997), 16–25.
- Pirigyi, 1998 = Pirigyi István: *Görögkatolikus életsorsok*, Debreczen, 1998.
- Pirigyi, 1999 = Pirigyi István: *Görög katolikus papi sorsok: a százéves debreceni görög katolikus egyházközség alapítói és jótevői, elhunyt és élő papjai és hívei emlékére és tiszteletére*, Debreczen, 1999.
- Pirigyi, 2001 = Pirigyi István: Papnevelésünk 1912–1950 között, in: Janka György (szerk.): *Örökség és küldetés. A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga*, Nyíregyháza, 2001, 83–98.
- Popa-Andrei, 2010 = Popa-Andrei, Mirela: The Forane Vicarage in the Romanian Greek Catholic Church Historiographical and Theoretical Considerations, *Transylvanian Review*, vol. XIX, Supplement No. 3 (2010), 127–141.

- Puskás, 1998 = Puskás László: *Romzsza Tódor püspök élete és halála*, Budapest, 1998.
- Pusztai, 2019 = Bertalan Pusztai: *Collision of Identities. Assimilation and Myth-making among Hungary's Greek Catholics*, Bucharest, 2019.
- Rácz, 1969 = Rácz István: Hajdútelepítések- és kiváltságolások, in: Módy György (szerk.): *A hajdúk a magyar történelemben*. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 10), Debrecen, 1969, 47–68.
- Rees, 2010 = Wilhelm Rees: Nikolaus Nilles. Az egyetemi tanár és papnevelő Innsbruckban, in: Véghseő, 2010a, 35–52.
- Romsics, 2010 = Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Budapest, 2010.
- Rus, 2014 = Rus, Vasile: L'istituzione del teologo gesuitico nella visione del santo zio e del nipote scrittore, in: Remus Câmpeanu – Vasile Rus – Varga Attila – Florin Julia (editori): *La Scuola Transilvana*, Nyíregyháza–Oradea, 2014, 280–337.
- Salacz, 1936 = Salacz Gábor: *A primási szék betöltése 1891-ben*. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történelmi Kutatóintézet Évkönyve, VI. Budapest, 1936, 303–343.
- Salacz, 1974 = Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában: 1867–1918*, München, 1974.
- Sárándi, 2019 = Sárándi Tamás: Adalékok a hajdúdorogi püspökség 1940 utáni észak-erdélyi jogkiterjesztéséről folytatott közvetlen tárgyalások történetéhez, in: Véghseő, 2019b, 109–125.
- Sárándi, 2022a = Sárándi Tamás: A hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegye felbomlási folyamata a Romániához került területeken, in: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak*, Budapest, 2022, 225–242.
- Sárándi, 2022b = Sárándi Tamás: Nunciusi jelentések Erisz almájáról. Az erdélyi görögkatolikus egyház helyzete a második bécsi döntés nyomán, *Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok*, 34 (2022/1–4.), 163–192.
- Sárándi, 2023 = Sárándi Tamás: A hajdúdorogi püspökség joghatóságának kiterjesztése. Kormányzati elképzelések Észak-Erdélyt illetően az 1940-es évek elején, *Vigilia*, 2023/8., 689–696.
- Sarnyai, 2022 = Sarnyai Csaba Máté: *Katolikus autonómiakoncepciók (1848-tól 1920-ig)*, Budapest, 2022.
- Sasvári, 1984 = Sasvári László: Ortodoxok és görög katolikusok együttélése Észak-Magyarországon a 18–19. században, in: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Az 1984. októberében megrendezett konferencia anyaga*, Miskolc, 1985, 147–158.
- Simon, 2014 = Simon Gábor: Nyíregyházi civilek szovjet fogságban. A polgári lakosság 1944. november 2-i elhurcolása, *Történelem és Muzeológia*, 2014/2., 89–92.
- Šoltés, 2010 = Šoltés, Peter: A papság reformja a Munkácsi Egyházmegyében a 18. században, in: Véghseő, 2010a, 231–245.

- Suttner, 2008 = Suttner, Ernst Christoph: Die Siebenbürger Kirchenunion an der Wende zum 18. Jahrhundert, *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 12 (2008/1.), 7–41.
- Suttner, 2009 = Suttner, Ernst Christoph: *Kirche und Theologie bei den Rumänen von der Christianisierung bis zum 20. Jahrhundert* (Studia oecumenica Friburgensia, 52), Freiburg (Schweiz), 2009, 113–174.
- Suttner, 2010 = Suttner, Ernst Christoph (unter Mitarbeit von Klaus und Michaela Zelzer): *Quellen zur Geschichte der Kirchenunionen des 16. bis 18. Jahrhunderts*, Freiburg (Schweiz), 2010, 164–233.
- Suttner–Zelzer–Zelzer, 2007 = Suttner, Ernst Chr. – Zelzer, Klaus – Zelzer, Michaela: Dokumente der Brester Union, *Ostkirchliche Studien*, 56 (2007), 275–321.
- Szabó Jenő, 1913 = Szabó Jenő – Sztripszky Hiador: *A görög-katholikus magyarság utolsó kálváriautja, 1896–1912*, Budapest, 1913.
- Szabó Oreszt, 1913 = Szabó Oreszt: *A magyar oroszokról. (Ruthének)*, Budapest, 1913.
- Szabó, 2008 = Szabó Péter: A keleti közösségek katolikus egyházba tagozásának ekkleziológiai elvei és jogi struktúrái az uniók korában, in: Véghseő, 2008, 15–33.
- Szabó, 2019 = Szabó Péter: A hajdúdorogi kodifikációs bizottság létrejötte (1929) a levéltári adatok tükrében, *Athanasiana*, 48 (2019), 227–244.
- Számvéber, 2002 = Számvéber Norbert: *Páncélosok a Tiszántúlon. Az alföldi páncéloscsata 1944 októberében*, Budapest, 2002, <https://mek.oszk.hu/05000/05068/html/> [letöltés: 2023. 09. 11.]
- Szántay-Szémán, 1940a = Szántay-Szémán István: A Miskolci Apostoli Kormányzóság első tizenöt éve (1925–1940), in: *A Miskolci Görög Szertartású Katolikus Apostoli Kormányzóság története, területi és személyi adatai fennállásának 15. éves évfordulóján*, Miskolc, 1940, 3–21.
- Szántay-Szémán, 1940b = Szántay-Szémán István: Tizenöt éves a Miskolci Görögkatolikus Apostoli Kormányzóság. *Keleti Egyház*, 1940/11., 235–238.
- Szász, 1984 = Szász Zoltán: A Tisza-féle magyar–román „paktumtárgyalások” feltételrendszere (1910–1914), *Történelmi Szemle*, 1984/1–2., 182–190.
- Szirmay, 1810 = Szirmay Antal: *Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmerete. II. kötet*, Buda, 1810.
- Szirtes, 2018 = Szirtes Zsófia: A románok vallási uniója Rabutin főparancsnok szemével. Nagyszegi, Sztojka és a protestáns elit 1701-ben, in: Diósi Dávid – Marton József (szerk.): *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*, Budapest–Kolozsvár, 2018, 313–351.
- Szlávik 2006 = Szlávik Antal: *Sajátjogi egyháztagság. Normafejlődés és aktuális kérdések*, Budapest, 2006.
- Szőcs, 1999 = Szőcs János: A románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csík-, Gyergyó-, Kászonszékben (1614–1850), in: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Csíkszereda, 1999, 98–156.

- Sztripszky, 1913a = Sztripszky Hiador: Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából, in: Szabó, 1913, 421–450.
- Sztripszky, 1913b = Sztripszky Hiador: A görög liturgia legrégebb magyar fordítása 1795, in: Szabó, 1913, 451–501.
- Terdik, 2008 = Terdik Szilveszter: A bikszádi monostor kegyképének eredete, in: Véghseő, 2008, 321–345.
- Terdik, 2013 = Terdik Szilveszter: Szent István király tisztelete a görögkatolikus egyházban, in: Kerny Teréz – Smohay András (szerk.): *István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István király tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*, Székesfehérvár, 2013, 188–204.
- Terdik, 2014 = Terdik Szilveszter: Az egykori jezsuita templom székesegyházzá alakítása Ungváron, Bacsinszky András püspök (1773–1809) idejében, in: Véghseő, 2014, 197–288.
- Terdik, 2022 = Terdik Szilveszter: *Roskovics Ignác festőművész. Egy elfeledett életmű* (Collectanea Athanasiana, VI/3), Nyíregyháza, 2022.
- Tomka, 1997 = Tomka Béla: Személyi összefonódás bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon, *Replika*, 1997/25., 1, 37–46.
- Tóth, 2017 = Tóth Gergely: Az államalapítás katolikus narratívájának átfogó protestáns kritikája: Schwarz Gottfried Initiája (1740), in: Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Szeged, 2017, 61–68.
- Tóth, 2020 = Tóth Gergely: A „tiszta hitű” Szent István és a „görög térítés”: Kocsi Csergő János történelemszemlélete, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem*, Budapest, 2020, 221–232.
- Török, 2005a = Török István Izsák: „Egyházamért kész vagyok meghalni”: P. Dr. Dudás Miklós szerzetes-püspök emlékére, Máriapócs, 2005.
- Török, 2005b = Török István Izsák: „Maradjunk meg mindnyájan a szeretetben”. P. Regős Dénes bazilita atya emlékére, Máriapócs, 2005.
- Török, 2008 = Török István Izsák: „Bátraké a föld és az ég”. Dr. Liki Imre János bazilita szerzetes emlékére, Máriapócs, 2008.
- Turiy, 2008 = Turiy, Oleh: A kijevei egyház önazonosságának alakulása a breszti unió után, in: Véghseő, 2008, 35–41.
- Tusor, 2002 = Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce), *Levéltári Közlemények*, 73 (2002/1–2.), 200–242.
- Udvari, 1988 = Udvari István: *Adalékok a XVIII. századi hajdúdorogi cirillbetűs iratokhoz*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 24–25, Miskolc, 1988, 325–339.
- Udvari, 1990 = Udvari István: *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*, Nyíregyháza, 1990.

- Udvari, 1994a = Udvari István: Hajdani ruszin szórványok, in: Uő: *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Nyíregyháza, 1994, 95–122.
- Udvari, 1994b = Udvari István: Bacsinszky András püspök (1732–1772–1809), a ruszin felvilágosodás képviselője, in: Uő: *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Nyíregyháza, 1994, 196–215.
- Udvari, 2001 = Udvari István: A munkácsi egyházmegye oktatásügye a XVIII. században, in: Janka György (szerk.): *Örökség és küldetés. A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga*, Nyíregyháza, 2001, 71–81.
- Udvari, 2003 = Udvari István: *Vasvári Pál családjáról, életéről*, Tiszavasvári, 2003.
- Véghseő, 2003 = Véghseő Tamás: Benkovich Ágoston váradai püspök működésének görög katolikus vonatkozásai, *Athanasiana*, 16 (2003), 99–122.
- Véghseő, 2005 = Véghseő Tamás: Magyar nyelvű bizánci szertartású Szent Liturgia a Szent Péter-bazilikában 1965. november 19-én. A történelmi háttér, in: Ivancsó István (szerk.): *A vatikáni magyar nyelvű Szent Liturgia 40. évfordulója alkalmából 2005. november 17-én rendezett szimpozium anyaga* (Liturgikus örökségünk, V), Nyíregyháza, 2005, 13–19.
- Véghseő, 2008 = Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana, I/1), Nyíregyháza, 2008.
- Véghseő, 2009 = Véghseő Tamás: „...meliozem ordinem vivendi introducere”. Egy görög katolikus püspök sajátos feladatai és lehetőségei Magyarországon a felekezetszerveződés korában: Hat ismeretlen De Camillis-lelvel tanulságai, *Athanasiana*, 30 (2009), 85–118.
- Véghseő, 2010a = Véghseő Tamás (szerk.): *Symbolae. A görög katolikus örökségkutatás útjai. A Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana, I/3), Nyíregyháza, 2010.
- Véghseő, 2010b = Véghseő Tamás: Nikolaus Nilles és a magyar nyelvű görög katolikus liturgia ügye, in: Véghseő, 2010a, 91–97.
- Véghseő, 2011 = Véghseő Tamás: „...mint igaz egyházi ember...” *A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése*, (Collectanea Athanasiana, I/4), Nyíregyháza, 2011.
- Véghseő 2013 = Véghseő Tamás: Az 1938-as Eucharisztikus Világkongresszus és a magyar görögkatolikusok, in: Ivancsó István (szerk.): *Az 1938-as Budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus 75. évfordulója alkalmából 2013. november 28-án rendezett szimpozium anyaga*, Nyíregyháza, 2013, 9–15.
- Véghseő, 2014 = Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana, I/6), Nyíregyháza, 2014.

- Véghseő, 2015 = Véghseő Tamás, Az Apostoli Szék és a magyar görögkatolikusok kapcsolata a két világháború között, in: Fejérdy András (szerk.), *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015*, Budapest–Róma, 2015, 147–172.
- Véghseő, 2017 = Véghseő Tamás: A „Rakaca-affér”. Adalék az Apostoli Szék és a magyar görögkatolikusok kapcsolataihoz a két világháború között, in: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*, Budapest–Róma, 2017, 377–394.
- Véghseő, 2019a = Véghseő Tamás: Vladikák, kalugyerek és batykók. Görögkatolikus egyházi társadalom a 17–18. században, in: Gözsy Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*, Pécs, 2019, 35–55.
- Véghseő, 2019b = Véghseő Tamás (szerk.): *Hajdúdorog, 1868–2018. Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez* (Collectanea Athanasiana, I/10), Nyíregyháza, 2019.
- Véghseő, 2021 = Véghseő Tamás: A tábori lelkész és a nyilaskeresztes vezető. Két 20. századi görögkatolikus papi életút, in: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*, Budapest, 2021, 669–686.
- Véghseő, 2022a = Véghseő Tamás: „Ez tiszta magyar örület”. Források a Christifideles graeci bulla utóéletéhez, in: Tusor Péter – Kanász Viktor (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék III. Exquisitae lucubrationes Cornelio Szovák amicabiliter dicatae* (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I, vol. 21), 323–339.
- Véghseő, 2022b = Véghseő Tamás: Az ungvári unió kérdései, *Vigilia*, 2022/7., 542–548.
- Véghseő, 2023 = Véghseő Tamás: A magyar görögkatolikus mozgalom és a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának hatása a magyar–román viszonyra a trianoni békeszerződést megelőző években, in: Sági György (szerk.): *A magyar katolicizmus és Trianon. Tanulmányok* (Collectanea Studiorum et Textuum, I/5), Budapest, 2023. 154–185.
- Volokitina, 2009 = *Vlast' i cerkov' v Vostočnoj Evrope (1944–1953). 1–2. dokumenty Rossijskih Arhivov*, T. V. Volokitina – G. P. Muraško – A. F. Noskova – D. N. Nohotovič (red.), Moskva, 2009.
- Wiltgen, 1999 = Wiltgen, Ralph M.: *A Rajna a Tiberisbe ömlött. A második Vatikáni Zsinat története*, Budapest, 1999.
- Zsatkovics, 1895 = Zsatkovics Kálmán: De Camelis Munkácsi püspök naplója, *Történelmi Tár*, 18 (1895/4.), 700–724.

Életrajzi adatok

*A kötetben szereplő fontosabb személyek
rövid életrajzi adatai*

AEHRENTHAL, ALOIS LEXA VON (1854–1912)

osztrák diplomata, 1906–1912 között az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere, előtte szentpétervári (1899–1906) és bukaresti (1895–1899) követ

ANDOR GYÖRGY (1867–1914)

esztergomi főegyházmegyes pap, miniszteri tanácsos, 1911–1914 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. (katolikus) Ügyosztályának miniszteri osztálytanácsosa

ARATA, ANTONINO (1883–1948)

piacenzai egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, 1918–1935 között a prágai nunciatúra titkára, 1925–1927 között ügyvivő, c. érsek (1935), észtországi és litvániai nuncius (1935–1940), a Keleti Kongregáció asszesszora (1941–1948)

BACSINSZKY ANDRÁS (1732–1809)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, hajdúdorogi parókus (1756–1772), szabolcsi főesperes, kanonok, 1772–1809 között munkácsi megyéspüspök

BALÁSY ANTAL (1894–1973)

diplomata, 1918-tól külügyi szolgálatban, 1922–1923-ban a londoni követségén attasé, majd II. osztályú követségi titkár; 1924 júniusában a szentszéki követséghez osztották be, ahol 1925 februárja és 1926 márciusa között ideiglenes ügyvivő; később a varsói, illetve a londoni követségén, valamint a Külügyminisztériumban szolgált

BÁNFFY DEZSŐ (1843–1911)

politikus, a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője (1891), a képviselőház elnöke (1892), miniszterelnök (1895–1899)

BÁNYAY JENŐ (1865–1953)

munkácsi, majd hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, Beregdubrókán s.l elkész (1888–1889), Rakaszon s.l elkész, majd h.l elkész (1889–1896), Máramaroszigeten főgimnáziumi hittanár (1896–1914); a Hajdúdorogi Egyházmegye főtanfelügyelője (1914–1939); az egyházmegyei székeskáptalan kanonokja (1914–1953), nagyprépostja (1928–1953), káptalani helynök (1937–1939), általános helynök (1929–1953), pápai prelátus (1929)

BARBETTA, GIULIO (1890–1976)

grossetői egyházmegyes pap, 1915-től a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának munkatársa, a Szent Péter-bazilika kanonokja, c. püspök (1962)

BAVONA, ALESSANDRO (1856–1912)

aquileai egyházmegyes pap, kánonjogász, szentszéki diplomata Bolíviában, Ecuadorban és Peruban (1901–1906); c. érsek (1901); Brazíliában (1906–1911) és Bécsben (1911–1912) nuncius

BENEDETTI, ENRICO (1874–1941)

római egyházmegyes pap, egyháztörténész, pápai kamarás, 1904–1917 között a Propaganda Fide Kongregáció Keleti Szekciójának, majd 1924-ig a Keleti Kongregáció tisztségviselője

- BERCHTOLD, LEOPOLD** (1863–1942)
osztrák diplomata, szentpétervári nagykövet (1906–1911), 1912–1915 között az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere
- BERESZTÓCZY MIKLÓS** (1905–1973)
esztergomi főegyházmegyes pap, országgyűlési képviselő (1953–1973), 1939–1948 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa, az Országos Béketanács Katolikus Bizottságának elnöke (1950–1956), főtiktára (1957–1973)
- BERZEVICZY ALBERT** (1853–1936)
politikus, a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője (1881), vallás- és közoktatásügyi államtitkár (1887–1894), a képviselőház elnöke (1895), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1903–1905), a képviselőház elnöke (1910–1911), a Magyar Tudományos Akadémia elnöke (1905–1935)
- BETHLEN ISTVÁN** (1874–1946)
jogász, politikus, országgyűlési képviselő, 1921–1931 között Magyarország miniszterelnöke
- BOBRINSZKIJ, VLAGYIMIR ALEKSZEJEVICS** (1867–1935)
gróf, orosz politikus, dumaképviselő, a pánszlávizmus képviselője, a Galíciai Orosz Jótékonyági Társaság vezetője, a magyarországi „szizmatikus mozgalom” támogatója
- BORGONGINI DUCA, FRANCESCO** (1884–1954)
római egyházmegyes pap, 1921–1929 között a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkára, a Szentszék első olaszországi nunciusa (1929–1953), bíboros (1953)
- BRESSAN, GIOVANNI** (1861–1950)
mantovai egyházmegyes pap, huszonöt évig Szent X. Piusz pápa magántitkára, a Szent Péter-bazilika kanonokja (1929-től)
- BREYER ISTVÁN** (1880–1940)
esztergomi főegyházmegyes pap, kanonok, érseki titkár, 1922–1928 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. (katolikus) Ügyosztályának miniszteri osztálytanácsosa, esztergomi segédpüspök (1929–1933), 1933–1940 között győri megyéspüspök
- BUHALLA ISTVÁN** (1932–2017)
kommunista funkcionárius, az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársa, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának egyházügyi előadója, 1959–1964 között a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez rendelt miniszteri biztos
- CASSULO, ANDREA** (1869–1952)
firenzei egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, érsek (1914), egyiptomi (1921–1927), kanadai (1927–1936), romániai (1936–1947) és törökországi (1947–1952) nunciús
- CĂTĂRĂU, ILIE** (1888–?)
besszarábiai származású román politikai kalandor, terrorista, az 1914-es debreceni bombamerénylet elkövetője
- CAVAGNIS, FELICE** (1841–1906)
bergamói egyházmegyes pap, kánonjogász, 1893–1906 között a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára, bíboros (1901)
- CESARINI, GIUSEPPE** (1885–1941)
római katolikus pap, 1933–1941 között a Keleti Kongregáció asszesszora
- CHIRA SÁNDOR** (1897–1983)
munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, titokban felszentelt munkácsi segédpüspök, 1949–1956 és 1957–1962 között kényszermunkatáborban, 1962-től haláláig száműzetésben Karagandában

CICOGNANI, AMLETO (1883–1973)

faenzai egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, 1928–1933 között a Keleti Kongregáció asszesszora, 1933–1958 között washingtoni apostoli delegátus, 1958-tól bíboros, 1959–1961 között a Keleti Kongregáció titkára, 1961–1969 között államtitkár

COUSSA, ACACIO GABRIELE (1897–1962)

szír-melkita pap, kánonjogász, érsek, 1953–1961 között a Keleti Kongregáció asszesszora, 1961–1962-ben bíboros és a Keleti Kongregáció titkára

CZAPIK GYULA (1887–1956)

szeged-csanádi egyházmegyes pap, pápai kamarás (1922), 1929–1939 között nagyvárad kanonok, 1939–1943 között veszprémi megyéspüspök, 1943-tól haláláig egri érsek

CZERNIN, OTTOKAR (1872–1932)

osztrák politikus, diplomata, bukaresti követségi titkár (1913–1916), 1916–1918 között az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere

CSÁKY ISTVÁN (1894–1941)

diplomata, 1921–1923 között Magyarország szentszéki követségének titkára, 1938–1941 között külügyminiszter

CSALA LÁSZLÓ (1900–1978)

kommunista funkcionárius, 1951–1959 között az Állami Egyházügyi Hivatal előadója, főelőadója, 1959–1963 között az Állami Egyházügyi Hivatal Katolikus Főosztályának osztályvezetője, majd főosztályvezetője

CSÁTI JÓZSEF (1923–?)

kommunista funkcionárius, 1956–1959 között a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának egyházügyi megbízottja, 1957–1959 között a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez rendelt miniszteri biztos

CSERNOCH JÁNOS (1852–1927)

esztergomi főegyházmegyes pap, kanonok (1890), országgyűlési képviselő (1901–1910), csanádi megyéspüspök (1908–1911), kalocsai érsek (1911–1913), 1913–1927 között esztergomi érsek, hercegrímás, bíboros (1914)

CSISZÁRIK JÁNOS (1860–1936)

veszprémi egyházmegyes katolikus pap, egyházjogász, a Monarchia szentszéki nagykövetségén a kánonjogi tanácsos titkára (1906), pápai kamarás (1907), nagykövetség kánonjogi tanácsosa (1910), veszprémi kanonok és pápai prelátus (1911), 1906-tól a közös külügyminisztérium egyházpolitikai osztályán dolgozott, választott püspök (1917), 1920-tól a magyar külügyminisztérium munkatársa, 1929-től rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter

CSOPEY ANTAL (1816–1877)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, liturgiafordító, 1839–1841 között Nagybockón s.lelkész, majd az ungvári szeminárium spirituálisa (1842–1847) és teológiai tanár (1842–1868); kanonok (1855), 1864-től a Munkácsi Egyházmegye káptalani helynöke, 1870-től körtvélyesi apát

DANILOVICS JÁNOS (1836–1895)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, kanonok (1871), hajdúdorogi külhelynök (1875–1895), zámi apát (1886), liturgiafordító

DARVAS JÓZSEF (1912–1973)

író, publicista, politikus, 1950–1953 között vallás- és közoktatásügyi miniszter

DE CAMILLIS JÁNOS JÓZSEF (1641–1706)

görög származású pap, misszionárius, bazilita szerzetes, a Vatikáni Apostoli Könyvtár görög szkriptora, 1689-től haláláig munkácsi megyéspüspök

DROHOBECZKY GYULA (1853–1934)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, ungvári szemináriumi prefektus, karnagy, körösi megyéspüspök (1891–1917)

DUDÁS BERTALAN OSBM (1909–2004)

bazilita szerzetes, Máriapócson s.llelkész (1935–1939), majd Ungváron nyomda- és kiadóvezető (1939–1943), Máriapócson tartományfőnök, parókiavezető (1943–1950); a szétszóratás után Anarcson szervezőlelkész, majd parókus (1950–1989); az újjászerveződéskor a bazilita rend magyarországi tartományfőnöke (1989–1992)

DUDÁS MIKLÓS OSBM (1902–1972)

bazilita szerzetes, a rend csehszlovákiai tanulmányi házában tanár, és Munkács-Csernekhegyen novíciusmester (1928–1932); Máriapócson házfőnök (1932–1939); a rend magyar ágának főnöke (1933–1939); 1937–1938-ban az Egyesült Államokban népmiszsiókat tartott; 1939. március 25-én XII. Piusz pápa hajdúdorogi megyéspüspökké nevezte ki; a Munkácsi Egyházmegye apostoli kormányzója (1944), a Miskolci Apostoli Exarchátus apostoli kormányzója (1946–1972)

ELKO, NICHOLAS T. (1909–1991)

görögkatolikus pap, püspök, 1955-től pittsburghi apostoli exarcha, 1967-től címzetes érsek és a római kúriában tisztségviselő, 1971-től a Cincinatti római katolikus Egyházmegye segédpüspöke

EÖTVÖS JÓZSEF (1813–1871)

politikus, író, jogász, 1848-ban a Batthyány-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, 1866-tól a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1867–1871)

FARKAS LAJOS (1821–1894)

a magyar görögkatolikusok mozgalmának egyik vezetője, 1843–1844-ben országgyűlési írnok, az 1848/1849-es szabadságharcban honvédszázados, a Hajdúkerület főhadnagya, majd főügyésze és árvaszéki elnöke

FIRCZÁK GYULA (1836–1912)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, Ungvárott teológiai tanár, 1876-tól a szeminárium rektora és kanonok, 1886-tól nagyprépost, 1887–1891 között országgyűlési képviselő, munkácsi megyéspüspök (1891–1912)

FISCHER-COLBRIE ÁGOSTON (1863–1925)

esztergomi főegyházmegyes pap, kanonok és pápai protonotárius (1900), pápai kamarás (1906), 1906–1925 között kassai megyéspüspök

FÜRSTENBERG, MAXIMILIEN VON (1904–1988)

mecheleni egyházmegyes pap, püspök (1949), szentszéki diplomata, 1952–1967 között nuncius Japánban, Koreában, Ausztráliában, Új-Zélandon és Portugáliában, 1967-től bíboros, 1968–1973 között a Keleti Kongregáció prefektusa

GASPARRI, PIETRO (1852–1934)

római egyházmegyes pap, kánonjogász, c. érsek (1898), a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára (1901–1907), 1904–1916 a között az egyházi törvénykönyv kodifikálási munkálatainak vezetője, 1907-től bíboros, 1914–1930 között szentszéki államtitkár

GEBÉ PÉTER (1864–1931)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, kanonok, 1924–1931 között munkácsi megyéspüspök

GERGELY VIKTOR (1882–1967)

gyulafehérvár-fogarasi főegyházmegyes görögkatolikus pap, gyimesbükki s.lelkészként (1911) került a Hajdúdorogi Egyházmegye kötelékébe (Székelyföldi Külhelynökség), 1919-ben egyházközségével együtt visszakerült a Gyulafehérvár-Fogarasi Főegyházmegyébe; 1899-től a Csíki Esperesi Kerület esperese; 1948-ig gyimesbükki parókus

GOLUCHOWSKI, AGENOR MARIA (1849–1921)

osztrák diplomata, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere (1895–1906)

GOTTI, GIROLAMO MARIA (1834–1916)

karmelita szerzetes, érsek (1892), bíboros (1895), a Propaganda Fide Kongregáció prefektusa (1902–1916)

GRŐSZ JÓZSEF (1887–1961)

győri egyházmegyes pap, győri segédpüspök (1928–1939), szombathelyi megyéspüspök (1929–1943), 1943-tól haláláig kalocsai érsek

GYÖRGY ENDRE (1848–1927)

politikus, országgyűlési képviselő (1897–1900) földművelésügyi miniszter (1905), közigazgász, a Tiszántúli Református Egyházkerület gondnoka

HAMVAS ENDRE (1890–1970)

esztergomi főegyházmegyes pap, teológiai tanár és spirituális Esztergomban (1928), prímási titkár (1930), majd irodaigazgató, kanonok, budapesti érseki helytartó (1940–1944), 1944–1964 között csanádi megyéspüspök, 1964-től haláláig kalocsai érsek

HANAUER ÁRPÁD ISTVÁN (1869–1942)

veszprémi egyházmegyes pap, szemináriumi lelkivezető Veszprémben (1894–1904), majd a Központi Szemináriumban (1904–1911), a budapesti Szent Imre Kollégium vezetője (1911–1917), Veszprémben irodaigazgató, kanonok (1917–1919), 1919–1942 között váci megyéspüspök

HAYNALD LAJOS (1816–1891)

esztergomi egyházmegyes pap, érseki titkár (1846), irodaigazgató (1847–1849), erdélyi megyéspüspök (1852–1863), 1864–1867 között Rómában a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának munkatársa, kalocsai érsek (1867–1891), bíboros (1879)

HOLLÓS JÁNOS (1924–2011)

hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, Újfehértón hitoktató (1948–1950), Debrecenben hitoktató (1950–1951), Nyíregyházán szemináriumi prefektus, püspöki titkár, teológiai tanár (1951–1957), szervezőlelkész, majd parókus Tégláson (1953–2010), bírósági helynök (1972–2010), a Keleti Katolikus Egyházak Törvénykönyvét készítő Kódex-revizíós Pápai Bizottság tanácsosa (1973–1990), püspöki tanácsos (1964), tb. kanonok (1980), pápai prelátus (1993), mitra viselésére jogosult (1999), pápai protonotárius (2000)

HÓMAN BÁLINT (1885–1951)

politikus, történész, egyetemi tanár, 1932–1938 és 1939–1942 között vallás- és közoktatásügyi miniszter

HOSSU, IULIU (1885–1970)

görögkatolikus pap, szamosújvári megyéspüspök (1917–1970), 1969-től bíboros, 1948-tól élete végéig börtönben és kényszerlakhelyen, 2019-ben Ferenc pápa boldoggá avatta

HOSSU, VASILE (1866–1916)

gyulafehérvár-fogarasi egyházmegyes görögkatolikus pap, ökonómus, lugosi (1903–1912), majd szamosújvári megyéspüspök (1912–1916)

ILLÉS JÓZSEF (1871–1944)

jogtudós, egyetemi tanár (1917–1942), országgyűlési képviselő (1913–1917), a Magyar Tudományos Akadémia tagja (1936), a MAGOSZ első elnöke (1921–1928)

IVÁNKOVICS JÁNOS (1846–1910)

csanádi egyházmegyes pap, 1893–1896 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa, apát (1891), roznnyói megyéspüspök (1897–1904)

JACOBINI, LUDOVICO (1832–1887)

albanói egyházmegyes pap, a Propaganda Fide Kongregáció Keleti Szekciójának vezetője (1868–1874), bécsi nuncius (1874–1879), bíboros (1879), szentszéki államtitkár (1880–1887)

JACZKOVICS MIHÁLY (1858–1914)

munkácsi, majd hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, hajdúdorogi külhelynök (1911–1913), szatmári főesperes és székelyudvarhelyi külhelynök (1913–1914), a Hajdúdorogi Egyházmegye általános helynöke (1913–1914), a debreceni bombamerényletben veszítette életét

JAKUSICH GYÖRGY (1609–1647)

esztergomi főegyházmegyes pap, veszprémi (1637–1642), majd egri (1642–1647) megyéspüspök, 1646-ban az ungvári unió létrehozója

JANKOVICH BÉLA (1865–1939)

politikus, a képviselőház alelnöke (1911–1913), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1913–1917)

JESZENSZKY SÁNDOR (1852–1917)

jogász, királyi főügyész, 1894-től a Belügyminisztérium nemzetiségi osztályának vezetője, 1910-től miniszterelnökségi államtitkár

JUHÁSZ DÉNES (1909–1979)

a Miskolci Apostoli Kormányzóság papja, Abaújszántón (1937–1940) és Múcsonyban s.lelkész (1940–1942), Szikszón szervezőlelkész (1943), tábori lelkész (1943–1945), Őzdon szervezőlelkész, majd parókus (1945–1979); a Miskolci Apostoli Kormányzóság általános helynöke (1961–1972), majd ökonómusa (1972–1979)

JÖCSÁK MIHÁLY MÁTÉ OSBM (1898–1975)

bazilita szerzetes, Munkács-Csernekhegyen a novíciuster segítője (1928–1932), Máriapócson vikárius és ökonómus (1932–1937), majd házfőnök és a rend magyar ágának vezetője (1937–1941), Munkács-Csernekhegyen házfőnök (1941–1942), Máriapócson házfőnök (1942–1945), majd Diósgyőrben h.lelkész (1945–1946), Hajdúdorogon házfőnök-helyettes (1947–1950); a szerzetesrendek feloszlása után Alsóregmecen parókus (1950–1971)

KABALYUK SÁNDOR ELEK (1877–1947)

máramarosi származású ruszin ortodox szerzetes-pap, a Gerovszkij testvérek támogatásával kijevi és pocsajevi képzés után lett favágóból pap, 1910-től vándorszerzetesként a görögkatolikusokat az ortodox egyházba való áttérésre buzdította, az 1913–1914-es ruszin skizmaper fővádlottja, 1920 után tevékenyen részt vett a munkács-eperjesi ortodox püspökség létrehozásában, 1944-ben a moszkvai pátriárkátussal tárgyalt az orosz ortodoxiához való csatlakozásról, 2001-ben az ukrán ortodox egyház szentté avatta

KALDEWEY, UMBERTO (†1963)

római egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, pápai prelátus (1935), 1928–1939 között a budapesti nunciatúra munkatársa

- KÁLLAY MIKLÓS** (1887–1967)
politikus, 1932–1935 között földművelésügyi miniszter, 1942–1944 között miniszterelnök, 1942–1943-ban külügyminiszter is
- KÁNYA KÁLMÁN** (1869–1945)
diplomata, 1913–1918 között a Monarchia mexikói követe, 1920–1925 között a külügyminiszter állandó helyettese, 1933–1938 között Magyarország külügyminisztere
- KEREKES DEMETER** (1795–1835)
munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, hajdúdorogi parókus, liturgiafordító, 1834–1836-ban kísérletet tett a magyar liturgikus nyelv használatára a templomi szertartások során; jövedelmét szegény gyermekek támogatására fordította, köztük Mészáros Károly hajdúdorogi származású író, ügyvéd és helytörténész taníttatására
- KHUEN-HÉDERVÁRY KÁROLY** (1849–1918)
politikus, 1883–1903 között Horvát–Szlavón- és Dalmátország bánja, 1903-ban és 1910–1912 között Magyarország miniszterelnöke
- KLEBELSBERG KUNÓ** (1875–1932)
politikus, 1898-tól a miniszterelnökség külügyi és nemzetiségi osztályain miniszteri titkár, 1914–1917 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adminisztratív államtitkára, 1921–1922-ben a Bethlen-kormány belügyminisztere, 1922–1931 között vallás- és közoktatásügyi miniszter
- KOPOLOVICS, IVAN MIHAJLOVICS** (1912–1990)
ortodox pap, 1949–1953 között a magyar ortodox egyház esperese, 1972–1987 között Kisinyov és Moldávia metropolitája
- KOROLEVSKIJ, CYRILL** (1878–1959)
francia teológus, történész, 1908-tól az Ukrán Görögkatolikus Egyház papja, a Keleti Kongregáció konzultora
- KOZMA JÁNOS** (1884–1958)
hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, Sárospatakon s.lelkész (1915–1917), Petén (1917–1920) és Csegöldön h.lelkész (1920–1921), Nyírcsászáriban lelkész (1921–1933), Miskolcon parókus (1933–1953); a Miskolci Esperesi Kerület esperese (1945–1949), püspöki tanácsos (1938), tb. esperes, tb. kanonok (1951); a Szent Miklós Magyarországi Unió Szövetség titkára
- KRITSFALUSSY GYÖRGY** (1764 k.–1835)
az ungvári gimnázium tanára, majd az ungvári görögkatolikus tanítóképző igazgatója, liturgiafordító
- KRUCSAY MIHÁLY** (1745 k.–1814)
munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, kanonok, gálszécsi, majd sátoraljaújhegyi parókus, liturgiafordító
- LEDÓCHOWSKI, MIECZYŚLAW HALKA** (1822–1902)
szentszéki diplomata, érsek (1861), brüsszeli nuncius (1861–1866), gnieźnói érsek (1866–1886), bíboros (1875), a Propaganda Fide Kongregáció prefektusa (1892–1902)
- LIKI IMRE JÁNOS OSBM** (1904–1961)
bazilita szerzetes, Krisztinopolban, majd Dobromilben a rendi főiskolákon teológiai tanár (1931–1938), Ungváron internátusi igazgató (1938–1943), Máriapócsan lelkész (1943–1945), Hajdúdorogon a Görögkatolikus Líceum és Tanítóképző neveléstanára (1945–1948), a szétszórás után a nyíregyházi Papnevelő Intézet rektora (1950–1959), a Hittudományi Főiskola tanára (1950–1959), ideiglenesen rendelkezési állományban (1960–1961)

LIPPAY BERTALAN (1864–1919)

portréfestő, pápai gróf, a pápai udvar festője, Khuen–Héderváry Károly miniszterelnök különmegbízottja a Hajdúdorogi Egyházmegye alapítása ügyében

LIPPAY GYÖRGY (1600–1666)

esztergomi főegyházmegyes pap, kanonok (1925), pécsi (1631–1633), veszprémi (1633–1637), majd egri (1637–1642) megyéspüspök, esztergomi érsek (1642–1666)

LOCATELLI, ACHILLE (1856–1935)

milánói egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, 1893–1899 között a bécsi nunciatúra munkatársa, érsek (1906), 1916–1918 között belgiumi, hollandiai és luxemburgi nuncius, portugáliai nuncius (1918–1922), bíboros (1922)

LÓRÁNT VILMOS (1929–?)

kommunista funkcionárius, az Állami Egyházügyi Hivatal előadója (1961–1972), majd főelőadója (1972–1987)

LUCACIU, VASILE (1852–1922)

szamosújvári egyházmegyes görögkatolikus pap, érszentkirályi parókus (1875–1878), Szatmárnémetiben középiskolai hittanár (1878–1885), lacfalusi parókus (1885–1922), román nemzetiségi politikus, román országgyűlési képviselő (1919–1922)

LUKÁCS LÁSZLÓ (1850–1932)

politikus, pénzügyminiszter (1910–1912), 1911-ben egyúttal néhány hónap erejéig kereskedelemügyi miniszter is, 1912–1913 között miniszterelnök, belügyminiszter, majd a király személye körüli miniszter

LUTTOR FERENC (1886–1953)

veszprémi egyházmegyes pap, egyházmegyei könyvtáros, teológiai tanár (1913–1918), balatonfüredi plébános (1918–1929), 1929–1944 között a szentszéki magyar követség tanácsosa

MADAI ANDRÁS (1921–?)

kommunista funkcionárius, az Állami Egyházügyi Hivatal főelőadója (1958–1961), a Katolikus (1961–1966), majd a Protestáns (1966–1967) Főosztály főosztályvezető-helyettese, a Protestáns Főosztály csoportvezetője, főosztályvezetője (1967–1980)

MAGLIONE, LUIGI (1877–1944)

nápolyi egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, az Államtitkárság munkatársa (1908–1918), érsek (1920), berni (1920–1926) és párizsi (1926–1935) nuncius, bíboros (1936), a Zsinati Kongregáció prefektusa (1938–1939), 1939–1944 között bíboros-államtitkár

MARCHETTI SELVAGGIANI, FRANCESCO (1871–1951)

római egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, érsek (1918), 1920–1922 között bécsi nuncius, a Propaganda Fide Kongregáció titkára (1922–1930), bíboros (1930), római vikárius (1931–1951), a Sant'Uffizio Kongregáció titkára (1939–1951)

MARCHIȘ, ROMULUS (1865–1925)

munkácsi, majd hajdúdorogi egyházmegyes pap, Vértesen (1889–1890) és Tományán (1890–1908) h.l.elkész, majd 1908-tól haláláig Nagykárolyban parókus és szatmári főesperes

MARINI, NICOLÒ (1843–1923)

római egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, a madridi nunciatúra munkatársa (1882–1889), 1902–1908 között több szentszéki hivatal munkatársa, az Apostoli Szignatúra Legfelsőbb Bíróságának titkára (1908–1916), bíboros (1916), 1917–1922 között a Keleti Kongregáció titkára

MARMAGGI, FRANCESCO (1870–1949)

római egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, 1917–1920 között a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának helyettes titkára, c. érsek (1920), 1920–1923 között bukaresti, 1923–1928 között prágai, 1928–1935 között varsói nuncius, bíboros (1935)

MASIREVICH SZILÁRD (1879–1944)

diplomata, bécsi (1921–1925), prágai (1925–1933), berlini (1933–1935), londoni (1936–1938) követ

MATOLCSY MÁTYÁS (1905–1953)

agrárközgazdász, 1935–1945 között országgyűlési képviselő a Nemzeti Egység Párt, a Független Kisgazdapárt, a Keresztény Nemzeti Szocialista Front, a Nyilaskeresztes Front, a Nyilaskeresztes Párt, majd pedig a Magyar Élet Párt színeiben

MELLES EMIL (1857–1932)

munkácsi, majd hajdúdorogi egyházmegyes pap, liturgiafordító, kisdobrai, szatmárnémeti parókus, a budapesti egyházközség első parókusa (1905–1932), szekszárdi c. apát (1905), budapesti főesperes (1913), szentszéki ülnök (1914)

MERRY DEL VAL, RAFAEL (1865–1930)

spanyol katolikus pap, szentszéki diplomata, 1897–1899 között Kanadában apostoli delegátus, a Pápai Egyházi Akadémia rektora (1899–1903), c. érsek (1900), bíboros (1903), szentszéki államtitkár (1903–1914), a Szent Officium Kongregáció titkára (1914–1930); XII. Piusz pápa 1953-ban elindította a boldoggá avatási eljárását

MÉSZÁROS KÁROLY (1821–1890)

hajdúdorogi származású jogász, történész, író, újságíró, a magyar görögkatolikusok mozgalmának egyik szervezője, a *Kárpáti Hírnök*, az *Ungvári Hírlap* és a *Magyar Községjegyző* című lapok alapítója és főszerkesztője

MICARA, CLEMENTE (1879–1965)

szentszéki diplomata, c. érsek (1920), 1920–1923 között prágai nuncius, belgiumi és luxemburgi nuncius (1923–1946), bíboros (1946), a Szerzetesi Kongregáció prefektusa (1950–1953), a Rítuskongregáció pro-prefektusa (1950–1953), római vikárius (1951–1965)

MIHÁLYI, VICTOR (1841–1918)

szamosújvári egyházmegyes görögkatolikus pap, teológiai tanár Szamosújvárott (1864–1868), érseki titkár Balázsfalván (1868–1874), lugosi megyéspüspök (1875–1895), majd a Gyulafehérvár-Fogarasi Főegyházmegye érseke (1895–1918)

MIKLÓS IMRE (1927–2003)

kommunista funkcionárius, az Állami Egyházügyi Hivatal előadója (1951–1953), alosztályvezetője (1953), osztályvezetője (1953–1956), elnökhelyettese (1956–1971), elnöke (1971–1989)

MIKLÓSY ISTVÁN (1857–1937)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, Ungváron a tanítóképző tanára (1884–1888), püspöki titkár (1888–1893), Sátoraljaújhelyen parókus (1894–1913), a Hegyaljai Esperesi kerület esperese (1894–1907), zempléni főesperes (1907–1913); Ferenc József király 1913. április 21-én a Hajdúdorogi Egyházmegye első püspökévé nevezte ki; Szent X. Piusz pápa kinevezését 1913. június 21-én prekonizálta

MINDSZENTY JÓZSEF (1892–1975)

veszprémi megyéspüspök (1944), majd hercegprímás, esztergomi érsek, bíboros, 1948–1956 között börtönben, 1956-tól 1971-ig az USA budapesti nagykövetségén, 1972-től haláláig Bécsben élt

MONTINI, GIOVANNI BATTISTA (1897–1978)

bresciai egyházmegyes pap, szentszéki diplomata a varsói nunciaturán (1923–1924), 1925–1933 között az Olasz Katolikus Egyetemi Szövetség egyházi referense, a szentszéki államtitkárság szubsztitútusa (1937–1952), milánói érsek (1955–1963), 1958-tól bíboros, 1963-tól haláláig VI. Pál néven a katolikus egyház pápája. Ferenc pápa 2018-ban szentté avatta

MURÁNYI MIKLÓS (1911–1979)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, 1934-től 1944-ig püspöki titkár, irodaigazgató és teológiai tanár (1944–1949); Romzsa Tódor püspök halála után általános helynök; a szovjet hatóságok 1949. június 24-én letartóztatták és tíz év kényszerszolgálatra ítélték; 1956-ban szabadult, haláláig titokban végzett papi tevékenységet

MYSKIŲ, PAVLO OSBM (1911–1984)

ukrán bazilita szerzetes, protoarchimandrita, 1953–1963 között a Nagy Szent Bazil Rend generálisa

NAGY BÉLA (1908–1969)

hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, Hajdúdorogon s.lelkész (1931–1941), Nyírlugoson parókus (1941–1951), az egyházmegyei iroda igazgatója (1951–1952), Budapest-Rózsák téri parókus (1952–1959), székesegyházi főesperes (1951–1959), tb. kanonok (1953)

NETZHAMMER, RAYMUND OSB (1862–1945)

német bencés szerzetes, 1905–1924 között bukaresti érsek, pápai trónálló és római gróf (1925)

NEUZIL, PROCOPIUS OSB (1861–1946)

amerikai bencés szerzetes, 1937–1946 között a lisle-i (Illinois) Szent Prokópius-apátság apátja

NICOLESCU, ALEXANDRU (1882–1941)

gyulafehérvár-fogarasi főegyházmegyes görögkatolikus pap, kanonok, Balászfalván teológiai tanár, az erdélyi román metropólia római ügyvivője, 1922–1936 között lugosi megyéspüspök, 1936–1941 között gyulafehérvár-fogarasi érsek

NILLES, NIKOLAUS (1828–1907)

jezsuita kánonjogász, egyház- és liturgiátörténész, a keleti egyházi tudományok szakértője, az innsbrucki egyetem kánonjogi tanszékének professzora (1859–1898)

NOVÁK ISTVÁN (1879–1932)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, teológiai tanár és szemináriumi prefektus Ungváron (1906–1908), 1908-tól a Pálffy családnál nevelő, eperjesi görögkatolikus megyéspüspök (1913–1918), 1918-ban elhagyta az egyházmegyéjét, és Budapestre költözött, 1920-ban kérésére a Szentszék felmentette

NYÁRÁDI, DIONIZIJE (1874–1940)

kőrösi egyházmegyes görögkatolikus pap, a zágrábi görögkatolikus szeminárium rektora (1902–1914), 1920–1940 között kőrösi megyéspüspök, 1922–1927 között eperjesi, 1938–1939-ben munkácsi apostoli kormányzó

OLSAVSZKY MÁNUEL MIHÁLY (1697–1767)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, munkácsi megyéspüspök és rítusvikárius (1743–1767)

OLT KÁROLY (1904–1985)

kommunista funkcionárius, országgyűlési képviselő, miniszter, 1959–1961 között az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke

ORSENIKO, CESARE (1873–1946)

milánói főegyházmegyes pap, a milánói San Fedele-plébánia papja (1896–1912), kanonok (1921), 1922-től c. érsek és szentszéki diplomata, nuncius Hollandiában (1922–1925), Budapesten (1925–1930), Münchenben (1930–1945) nuncius

PACELLI, EUGENIO (1876–1958)

római egyházmegyes pap, kánonjogász, 1914-től a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjában pro-titkár (1912–1914), titkár (1914–1917), c. érsek (1917), 1917–1925 között Münchenben nuncius, bíboros (1929), szentszéki államtitkár (1930–1939), 1939–1958 között XII. Piusz pápa néven irányította a katolikus egyházat

PÁLFFY MÓRIC (1869–1948)

diplomata, az Osztrák–Magyar Monarchia szentszéki követe (1911–1918)

PANKOVICS ISTVÁN (1821–1874)

munkácsi egyházmegyes pap, 1860–1865 között a Magyar Királyi Helytartótanácsnál tanácsos; 1864-től szentszéki tanácsos, 1865-től körtvélyesi apát, 1866–1874 között munkácsi megyéspüspök

PAPP ANTAL (1867–1945)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, munkácsi megyéspüspök, küzikei c. érsek, Ungváron irodaigazgató (1901–1912), a Munkácsi Egyházmegye megyéspüspöke (1912–1924), a Miskolci Apostoli Kormányzóság kormányzója (1924–1945)

PAPP GYÖRGY (1909–1975)

hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, püspöki fogalmazó (1934–1939), püspöki titkár (1939–1946); kutatóúton Rómában (1947–1948), ahonnan Kanadába távozott; a hamiltoni Szent Mihály-templom parókusa (1949–1975), a Torontói Görögkatolikus Egyházmegye magyar esperesi kerületének első esperese (1956–1975); a Hajdúdorogi Egyházmegyében püspöki tanácsos (1939–1951), az egyházmegyei székeskáptalan prebendátus-kanonokja (1942–1950), kancellár-kanonokja (1950–1951), pápai prelátus (1967)

PAPP-SZILÁGYI, IOSIF (1813–1873)

nagyváradai egyházmegyes görögkatolikus pap, püspöki titkár és irodaigazgató Nagyváradon (1837–1845), kanonok (1845), egyházmegyei főtanfelügyelő (1851-től), a nagyváradai szeminárium rektora (1852–1856), nagyváradai görögkatolikus megyéspüspök (1863–1873)

PARTHÉN PÉTER (†1665)

bazilita szerzetes, 1651-től munkácsi megyéspüspök, az 1646-os ungvári unió egyik létrehozója

PASTOR, LUDWIG VON (1854–1928)

német történész, egyetemi tanár Innsbruckban (1881–1901), a római Osztrák Történeti Intézet igazgatója (1901–1928), Ausztria szentszéki nagykövete (1921–1928), kora egyik legjelentősebb egyháztörténész

PÁSZTÉLYI KOVÁCS JÁNOS (1826–1891)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, 1849–1850 között s.lelkész Técsón, 1850–1872 között h.lelkész Huszton, parókus Máramaroszigeten (1872–1875), máramarosi főesperes (1867–1869), máramarosi vikárius (1869–1875), 1868–1872 között országgyűlési képviselő, 1871-től címzetes apát, 1875–1891 között munkácsi megyéspüspök; pápai prelátus (1886), római gróf (1888)

PÁSZTORY ÁRKÁD OSBM (1844–1916)

bazilita szerzetes Miszticén (1870–1872), Munkács-Csernekhegyen (1873–1875), Máriapócs (1875–1878), s.lelkész Penészleken (1878–1879), szerzetes Krasznibródon (1879–1881), Máriapócs (1881–1886), Kisberezán (1887–1890), majd Bikszádon (1890–1902); 1902-től kolostoron kívüli szerzetes

PAVEL, MIHAIL (1827–1902)

munkácsi, majd szamosújvári egyházmegyes görögkatolikus pap, Alsóapsa (1854–1860), majd Aknaszlatina (1860–1872) parókusa, máramarosszigeti helynök, szamosújvári (1872–1879), majd nagyváradi (1879–1902) megyéspüspök

PELLEGRINETTI, ERMENEGILDO (1876–1943)

luccai főegyházmegyes pap, szentszéki diplomata, Luccában plébános (1898–1917), tábori lelkész (1917–1918), a varsói nunciatura ügyhallgatója és titkára (1919–1922), c. érsek (1922), belgárdi nuncius (1922–1937), bíboros (1937), a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának tagja

PÉLY-NAGY GÁBOR (1780–1849)

Hajdúhadház jegyzője (1808–1819), a Hajdúkerület alkapitánya (1819–1839), főkapitánya és országgyűlési követe (1839–1849)

PETRUS JENŐ (1850–1918)

mezőgazdász, gazdasági szakíró, újságíró, Hajdúdorogon főjegyző, árvaszéki ülnök, levéltáros, alpolgármester, a hajdúdorogi mozgalom történetének összefoglalója

PIZZARDO, GIUSEPPE (1877–1970)

savonai egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, a müncheni nunciatura titkára (1909–1920), a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkárhelyettese (1920), szubsztitútusa (1921), majd titkára (1929), c. érsek (1930), bíboros (1937), a Szemináriumok és Egyetemek Kongregációjának prefektusa (1939–1968), a Szent Officium titkára (1951–1959)

POPOVICS VAZUL (1796–1864)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, 1820–1821 között Szolyván h.lelkész, 1821–1822-ben s.lelkész Máramarosszigeten; püspöki titkár Eperjesen (1822–1835); eperjesi kanonok (1835–1837), 1837–1864 között munkácsi megyéspüspök

PRANTNER JÓZSEF (1911–1975)

kommunista pártfunkcionárius, az Állami Egyházügyi Hivatal főelőadója (1951), alosztályvezetője (1951–1955), elnöke (1961–1971)

RADU, DEMETRIU (1862–1920)

gyulafehérvár-fogarasi főegyházmegyes görögkatolikus pap, 1886–1896 között a bukaresti görögkatolikusok lelkésze, 1897–1903 között lugosi, majd haláláig nagyváradi megyéspüspök

RÁKOSI MÁTYÁS (1892–1971)

kommunista politikus, pártfőtitkár, első titkár 1945–1956 között, Magyarország miniszterelnöke 1952–1953-ban

RAMPOLLA, MARIANO (1843–1913)

római egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, a Propaganda Fide Kongregáció Keleti Szekciójának titkára (1877–1880), a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára (1880–1882), c. érsek (1882), madridi nuncius (1882–1887), bíboros (1887), szentszéki államtitkár (1887–1903)

RÉPÁSSY MIKLÓS (1864–1955)

vízügyi szakember, államtitkár, a Görög Szervertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságának titkára, majd alelnöke

RITTER, SAVERIO (1884–1951)

comói egyházmegyes pap, 1927-től szentszéki diplomata, érsek (1935), 1935–1939 között és 1946-ban prágai nuncius, 1942-ben apostoli vizitátor Észak-Erdélyben, 1948–1951 között az államtitkárság tisztviselője

ROJKOVICH ISTVÁN (1917–1970)

hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, az egyházmegyei irodában iktató (1943), majd püspöki titkár (1944–1957), általános püspöki helynök (1957–1970), a nyíregyházi Papnevelő Intézet vicerektora, a Hittudományi Főiskola tanára, a nyíregyházi parókia kanonok-adminisztrátora, a Hajdúdorogi Egyházmegye gazdasági hivatalának vezetője, az egyházmegyei székeskáptalan kanonokja (1951–1970)

ROLLERI, GIROLAMO (? – ?)

szentszéki hivatalnok, 1905–1917 között a Propaganda Fide Kongregáció keleti egyházakkal foglalkozó ügyosztályának titkára

ROMZSA TÓDOR (1911–1947)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, 1938–1939 között Bereznán és Alsóbisztrán lelkész, 1939-től 1944-ig az ungvári szeminárium spirituálisa és teológiai tanára, 1944–1947 között munkácsi megyéspüspök, 1947-ben az NKVD meggyilkolta; Szent II. János Pál pápa 2001-ben Lembergben boldoggá avatta

ROSKOVICS IGNÁC (1822–1895)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, liturgiafordító, 1849–1857 között Szalókon, 1857–1861 között Nyírkaráson, 1861–1866 között Hajdúböszörményben, 1866–1875 között Nyírpilsen parókus; az ungvári szeminárium spirituálisa (1875–1876), teológiai tanár (1876–1888) és rektorhelyettes (1887–1893); kanonok (1878), nagyprépost (1892)

ROSKOVICS IGNÁC (1854–1915)

festőművész, egyházi és zsánerfestő, a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságának tagja

ROSSI STOCKALPER, FRANCESCO (1876–1957)

szentszéki diplomata, 1904–1915 között a bécsi nunciatúra titkára és ügyhallgatója, 1912-ben ügyvivője, pápai kamarás (1904), apostoli protonotárius (1919), 1924-től az Apostoli Szigetű Legfelsőbb Bíróságának munkatársa, a Santa Maria Maggiore-bazilika kanonokja, a Máltai Lovagrend káplánja

ROTTA, ANGELO (1872–1965)

milánói főegyházmegyes pap, szentszéki diplomata, érsek (1922), a közép-amerikai térség internunciusa (1922–1925), törökországi apostoli delegátus (1925–1930), 1930–1945 között budapesti nuncius, az Államtitkárság munkatársa (1945–1957)

SÁNDOR IMRE (1893–1956)

gyulafehérvári egyházmegyes pap, 1941–1945 között Márton Áron megyéspüspök észak-erdélyi általános helynöke, 1951-től élete végéig börtönben

SAVELLI-SPINOLA, ANTONIO (1858–1905)

szentszéki hivatalnok, 1899–1905 között a Propaganda Fide Kongregáció Keleti Egyházak Ügyosztályának titkára, a Santa Maria Maggiore-bazilika kanonokja

SCAPINELLI DI LÉGUIGNO, RAFFAELE (1858–1933)

modenai egyházmegyes pap, teológiai tanár a reggio-emiliani szemináriumban (1887–1889), szentszéki diplomata, az Államtitkárság hivatalnokja (1889–1891), a lisszaboni nunciatúra titkára (1891–1894), a hollandiai nunciatúra ügyhallgatója (1894–1905), a Szent Péter-bazilika kanonokja (1902), a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára (1908–1912), érsek (1912), 1912–1916 között bécsi nuncius, bíboros (1915), a Szerzetesi Kongregáció prefektusa (1918–1920), az Apostoli Datária vezetője (1930–1933)

SCHEFFLER JÁNOS (1887–1952)

szatmári egyházmegyes pap, kánonjogász, teológiai tanár, 1942-től haláláig szatmári megyéspüspök, nagyvárad apostoli kormányzó, 1950-től kényszerlakhelyen és börtönben, boldoggá avatására 2011-ben került sor a szatmárnémeti székesegyházban

SCHIOPPA, LORENZO (1871–1935)

nápolyi főegyházmegyes pap, szentszéki diplomata, a müncheni nunciatura munkatársa (1912–1920), érsek (1920), 1920–1925 között budapesti nuncius, internuncius Hollandiában (1925–1935), s egyidejűleg Litvániában (1927–1928)

SCITOVSZKY JÁNOS (1785–1866)

rozsnyói egyházmegyes pap, a rozsnyói szeminárium rektora, teológiai tanár, rozsnyói (1827–1838), majd pécsi (1838–1849) megyéspüspök, hercegprímás, esztergomi érsek (1849–1866), bíboros (1853)

SERÉDI JUSZTINIÁN OSB (1884–1945)

bencés szerzetes, kánonjogász, a Szent Anzelm Egyetem tanára (1910–1918 és 1920–1927), a szentszéki magyar követség tanácsosa (1920–1927), bíboros (1927), 1927–1945 között esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása

SHVOY LAJOS (1879–1968)

esztergomi főegyházmegyes pap, a Regnum Marianum papja (1901–1926), 1927–1968 között székesfehérvári megyéspüspök

SIMOR JÁNOS (1813–1891)

székesfehérvári egyházmegyes pap, győri megyéspüspök (1857–1867), esztergomi érsek, hercegprímás (1867–1891), bíboros (1873)

SINCERO, LUIGI (1870–1936)

vercelli egházmegyes pap, teológiai tanár Vercelliben (1894–1908), a Rota Romana munkatársa (1908–1917), a Törvényszövegek Pápai Tanácsának titkára (1917–1923), bíboros (1923), c. érsek (1929), 1926–1936 között a Keleti Egyház Kongregációjának titkára

SOMSSICH JÓZSEF (1864–1941)

politikus, diplomata, 1919–1920-ban Magyarország külügyminisztere, 1920–1924 között Magyarország szentszéki követe

STEINER FÜLÖP (1839–1900)

győri egyházmegyes pap, teológiai tanár, nagyvárad kanonok (1882), székesfehérvári megyéspüspök (1890–1900)

STEPINAC, ALOJZIJE (1898–1960)

horvát római katolikus püspök, 1937–1960 között zágrábi érsek, bíboros (1953), 1946-tól haláláig börtönben és házi őrizetben, 1998-ban Szent II. János Pál pápa boldoggá avatta

SUCIU, VASILE (1873–1935)

gyulafehérvár-fogarasi egyházmegyes görögkatolikus pap, 1920–1935 között gyulafehérvár-fogarasi érsek

SZABÓ GYÖRGY (1810–1876)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, 1844-től dorogi parókus, 1848-tól dorogi kerületi esperes, 1867-től szabolcsi főesperes

SZABÓ JENŐ (1843–1921)

1868–1893 között a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium alkalmazottja (elnöki osztály, majd vasúti osztály), 1874–1893 között osztálytanácsos, miniszteri tanácsos, a vasút-államosítási ügyek előadója, 1896-tól főrendházi tag (elsőként a görögkatolikus vallású világiak közül), 1898-tól a Görög Szertartású Katholikus Magyarok Országos Bizottságának elnöke

SZÁNTAY-SZÉMÁN ISTVÁN (1880–1960)

eperjesi egyházmegyes görögkatolikus pap, az eperjesi katolikus tanítóképző és a királyi katolikus gimnázium tanára (1903–1914); Sósújfaluban, majd Eperjesen s.lelkész (1903–1914); az első világháború alatt tábori főlelkész; a Nemzetiségi Minisztérium, a Nemzeti Múzeum és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkatársa (1920–1925); a Miskolci Apostoli Exarchátus általános helynöke (1925–1960), 1945–1946-ban konzultori helynöke; tb. kanonok (1920), pápai prelátus (1927), benedikált archipresbiter (1939)

SZÉCSEN MIKLÓS (1857–1926)

magyar diplomata, 1897-től a Külügyminisztérium első osztályfőnöke, 1901-től vatikáni osztrák–magyar nagykövet, 1911-től párizsi nagykövet

SZÉLL KÁLMÁN (1843–1915)

politikus, országgyűlési képviselő, 1875–1878 között pénzügyminiszter, 1899–1903 között Magyarország miniszterelnöke

SZMRECSÁNYI LAJOS (1851–1943)

egri egyházmegyes pap, Kápolnán s.lelkész (1873–1876), Miskolcon s.lelkész, majd plébános (1876–1882), 1882–1904 között érseki szertartó, titkár, majd irodaigazgató Egerben, 1904-től egri segédpüspök, 1912–1943 között egri érsek

SZTOJKA SÁNDOR (1890–1943)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, püspöki levéltáros (1915–1916) és fogalmazó (1916–1917), püspöki titkár (1917–1930), kanonok (1930), 1931-ben káptalani helynök, munkácsi megyéspüspök (1932–1943)

TACCI, GIOVANNI (1863–1928)

macerata-tolentinói egyházmegyes pap, Città della Pieve megyéspüspöke (1895–1904), szentszéki diplomata, nuncius Belgiumban (1907–1911) és Hollandiában (1911–1918), a Pápai Ház prefektusa (1918–1921), bíboros (1921), 1922–1927 között a Keleti Egyház Kongregációja titkára

TAKÁCS BAZIL (1879–1944)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, 1902–1911 között Kistrákokon lelkész, egyházmegyei alapkezelősségi ellenőr Ungváron (1911–1917), az ungvári szeminárium spirituális (1917–1924); 1924–1948 között az Egyesült Államokban élő görögkatolikusok püspök-exarchája

TALIANI, EMIDIO (1838–1907)

ascoli-picenói egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, a müncheni (1870–1875) és a párizsi (1875–1879) nunciatura ügyhallgatója, az Apostoli Szigetúra és a Rota Romana munkatársa (1870–1891), a lateráni bazilika vikáriusa (1891–1896), c. érsek (1896), bécsi nuncius (1896–1903), bíboros (1903)

TARASZOVICS BAZIL (†1651 körül)

bazilita szerzetes, 1633-tól munkácsi megyéspüspök, 1640-ben sikertelen kísérletet tett a katolikus egyházzal való egység helyreállítására

TARDINI, DOMENICO (1888–1961)

római egyházmegyes pap, 1921-től a római kúria munkatársa, 1929–1937 között a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkárhelyettese, 1937–1952 között titkára, 1952–1958 között a Szentszék pro-államtitkára, érsek és bíboros (1958), 1958–1961 között államtitkár

TELEKI PÁL (1879–1941)

földrajztudós, politikus, 1920-ban Magyarország külügyminisztere, 1920–1921-ben és 1939–1941 között miniszterelnök

TESTA, GUSTAVO (1886–1969)

bergamói egyházmegyes pap, szentszéki diplomata, érsek (1934), egyiptomi (1934–1948) és jeruzsálemi (1948–1953) apostoli delegátus, 1953–1959 között berni nuncius, bíboros (1959), a Keleti Kongregáció titkára (1962–1967), majd prefektusa (1967–1968)

TIMKÓ IMRE (1920–1988)

hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, Budapesten egyetemi és főiskolai lelkész (1946–1948), a budapesti Római Katolikus Hittudományi Akadémia magántanára (1952–1959), majd rendes tanára (1969–1975); kanonok (1966), szórványhelynök (1969–1972); a Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzóság káptalani helynöke (1972–1975); VI. Pál pápa 1975. január 7-én nevezte ki a Hajdúdorogi Egyházmegye megyéspüspökévé és a Miskolci Apostoli Kormányzóság kormányzójává

TISSERANT, EUGÈNE GABRIEL GERVAIS LAURENT (1884–1972)

nancyi egyházmegyes pap, bíboros (1936), c. érsek (1937), 1936–1959 között a Keleti Kongregáció titkára, a Vatikáni Titkos Levéltár és a Vatikáni Apostoli Könyvtár prefektusa (1957–1971)

TISZA ISTVÁN (1861–1918)

politikus, országgyűlési képviselő, 1903–1905 és 1913–1917 között a Magyar Királyság miniszterelnöke

TISZA KÁLMÁN (1830–1902)

politikus, a Szabadelvű Párt vezetője, országgyűlési képviselő, képviselőházi alelnök, miniszterelnök (1875–1890), belügyminiszter (1875–1887)

TKACHUK, DIONYSIJ DMYTRO OSBM (1867–1944)

ukrán bazilita szerzetes, 1931 és 1944 között a bazilita rend generálisa

TREFORT ÁGOSTON (1817–1888)

politikus, országgyűlési képviselő, 1872–1888 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke (1885–1888), 1876–1878 között ideiglenes földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter

ÚJHELYI ÁNDOR (1854–1926)

munkácsi, majd hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, Ungvár-Cechnyán s.lelkész (1880–1881), Tiszabökényben h.lelkész (1882–1893), Hajdúdorogon parókus (1893–1926), tb. kanonok (1917)

ULICSÁK BÉLA (1888–1975)

hajdúdorogi, majd máramarosi egyházmegyes görögkatolikus pap, Budapesten középiskolai hitoktató (1912–1917), Érkötvélyesen h.lelkész (1917–1921), Sárközújlakon (1921–1928) és Szatmárnémetiben (1928–1952) parókus

VALFRÈ DI BONZO, TEODORO (1853–1922)

torinói egyházmegyes pap, cuneói (1885–1895), majd comói megyéspüspök (1895–1905), a Vercelli Főegyházmegye érseke (1905–1916), szentszéki diplomata, 1916–1919 között bécsi nuncius, bíboros (1920), a Szerzetesi Kongregáció prefektusa (1920–1922)

VÁLYI JÁNOS (1837–1911)

munkácsi egyházmegyes görögkatolikus pap, 1868–1869 között Sátoraljaújhelyen s.lelkész, az ungvári szeminárium prefektusa (1869–1871), teológiai tanár (1870–1882), pápai prelátus, pápai trónálló és római gróf (1892), eperjesi megyéspüspök (1882–1911)

VARJÚ JÁNOS (1908–1999)

magyar ortodox pap, 1928–1930 között római katolikus papnövendék, 1930-tól Budapesten tisztviselő, 1935-től a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársa; 1942-ben Zágrábban szentelték ortodox pappá, 1943-tól a budapesti Aranyszájú Szent Jánosról nevezett ortodox parókia papja, 1945-től a Magyar Dolgozók Pártjának tagja, ahonnan 1954-ben kizárták, 1956-ban Ausztriába költözött

VASKOVICS ANTAL (1869–1943)

eperjesi egyházmegyes pap, pápai kamarás, 1920–1924 között az Eperjesi Egyházmegye magyarországi parókiáinak püspöki helynöke, 1924–1925-ben a Miskolci Apostoli Kormányzóság általános helynöke

VASVÁRI (FEJÉR) PÁL (1826–1849)

görögkatolikus papcsaládból származó jogász, történész, a „márciusi ifjak” egyike, az 1848-as forradalom és szabadságharc hősi halottja

VASZARY KOLOS OSB (1832–1915)

bencés szerzetes, 1856–1869 között Pápán és Esztergomban tanár, a győri bencés gimnázium igazgatója (1869–1885), pannonhalmi főapát (1885–1891), hercegprímás, esztergomi érsek (1891–1912), bíboros (1893)

VATTAMÁNY IMRE (1908–1979)

hajdúdorogi egyházmegyes görögkatolikus pap, Nagykállóban kisegítő lelkész (1934–1935), Hajdúdorogon s.lelkész (1935–1950), majd parókus (1950–1979); püspöki helynök (1951–1956); tb. kanonok (1966)

VILLA, PIETRO (1889–1960)

komboniánus misszionárius püspök, az etiópiai Gondár apostoli prefektusa (1937–1946), 1946–1960 között Tisserant bíboros mellett Porto, Santa Rufina és Ostia segédpüspöke, a Keleti Kongregáció konzultora

WEKERLE SÁNDOR (1848–1921)

jogász, politikus 1892–1895 és 1906–1910 között, valamint 1917–1918-ban Magyarország miniszterelnöke

WLASSICS GYULA (1852–1937)

politikus, országgyűlési képviselő, 1895–1903 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1918-ban a főrendiház elnöke, 1927–1935 között a felsőház elnöke

ZALKA JÁNOS (1820–1901)

esztergomi egyházmegyes pap, teológiai tanár és prefektus az esztergomi szemináriumban (1849–1853), a Pesti Királyi Egyetem egyháztörténelem professzora (1853–1859), az esztergomi szeminárium rektora (1859–1867), győri megyéspüspök (1867–1901)

ZICHY JÁNOS (1868–1944)

jogász, katolikus néppárti politikus, országgyűlési képviselő, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1910–1913 között és 1918-ban)

ZUBKOVICS GYÖRGY (1878–1951)

magyarországi szerb ortodox pap, 1913–1951 között a Budai Szerb Ortodox Egyházmegye püspöke

Kronológia 1795–1972

1795. november 30. Kritsfalussy György ungvári gimnáziumi tanár átnyújtja kéziratossá magyar nyelvű liturgiafordítását Bacsinzky András munkácsi megyéspüspöknek.
- 1825 Megjelenik az első nyomtatott magyar nyelvű görögkatolikus imakönyv, az *Imádságos könyvetske*.
- 1833 Kerekes Demeter hajdúdorogi parókus magyar nyelvű görögkatolikus énekeskönyvet ad ki.
1843. június A Hajdúkerület és Zemplén vármegye követői az Országgyűléstől kérik a görögkatolikus liturgikus könyvek lefordítását.
- 1845 Petrus Antal Hajdúdorogon teljesen magyar nyelvű liturgiát végez, ami ellen az egri főegyházmege tiltakozik.
1848. május 6. A hajdúdorogi hívek nyílt levélben kérik a görögkatolikus liturgikus könyvek lefordítását.
1848. június 19. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter a Popovics Bazil munkácsi püspökhöz írt levelében támogatásáról biztosítja a magyar nyelvű liturgikus könyvek kiadását.
1861. július 1. A *Kárpáti Hírnök* című lap első számának vezércikkében Mészáros Károly főszerkesztő egy magyar görögkatolikus egyházmegye felállítását sürgeti. A lap következő számaiban Farkas Lajos is csatlakozik cikkeivel Mészáros kezdeményezéséhez.
- 1862 Roskovics Ignác magyar nyelvű görögkatolikus énekeskönyvet és katekizmust ad ki.
1863. május 22. Hajdúdorog városa feliratban kéri Popovics Bazil munkácsi megyéspüspöktől, hogy kizárólag a magyar nyelvet használhassák templomukban.
1863. november 11. Popovics Bazil munkácsi megyéspüspök rendelkezést ad ki a magyar nyelv liturgikus használatáról és azt a liturgia egyes részeire korlátozza.
1866. május 6. Hajdúdorog közgyűlése feliratban kér a királytól, a prímástól és az országgyűléstől önálló magyar görögkatolikus püspökséget vagy – átmeneti megoldásként – külhelynökséget.

1868. április 16–17. A magyar görögkatolikusok nagygyűlése Hajdúdorogon és az Állandó Végrehajtó Bizottság létrehozása.
1868. június 20. Roskovics Ignác megküldi Simor János hercegprímásnak az általa készített liturgiafordítást.
1873. szeptember 20. A Hajdúdorogi Külhelynökség megalapítása.
1875. július 6. Danilovics János hajdúdorogi külhelynök kinevezése.
- 1879 nyarán Danilovics külhelynök vezetésével megkezdí munkáját a liturgikus fordítóbizottság.
1881. január 23. A Hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság feliratokban kéri a királytól és a közjogi méltóságoktól a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását.
- 1881 júliusában Ferenc József király engedélyezi a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását, de a Magyar Katolikus Püspöki Kar ellenállása miatt az alapítás meghiúsul.
- 1882–1883 A hajdúdorogi liturgikus fordítóbizottság elkészíti és kiadja az első magyar nyelvű liturgikus könyveket: *Szerkönyv*, *Liturgikon* (Aranyszájú Szent János liturgiájával), *Liturgikon* (Nagy Szent Bazil és az Előszenteltek liturgiájával) és az *Apostoloskönyv*.
- 1892 Danilovics János hajdúdorogi külhelynök gondozásában magyar nyelvű görögkatolikus énekeskönyv jelenik meg.
- 1894 nyarán A kormány ismét napirendre veszi a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását, de Vaszary hercegprímás kérésére az ügy lekerül a napirendről.
- 1895 januárja Megalakul a budapesti görögkatolikus egyházközség.
1896. június 10. A Hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság feliratokban kéri a királytól, a közjogi méltóságoktól és a hercegprímástól a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását és a magyar liturgikus nyelv engedélyezését.
1896. június 27. A hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság szervezésében magyar nyelvű görögkatolikus liturgiát végeznek a budapesti Egyetemi templomban.
1896. augusztus 20. Az Egyetemi templomban végzett liturgia következményeként a Szentszék szigorúan megtiltja a magyar nyelv alkalmazását a görögkatolikus templomokban.
1897. február 5. A magyar kormány memorandumot intéz a Szentszékhez a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezés érdekében.
- 1897 áprilisa A Szentszék válaszjegyzéke a magyar kormány memorandumára.
- 1898 márciusa A magyar kormány újabb memoranduma a Szentszékhez a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezése érdekében.
1898. június 20. Budapesten megalakul a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága.

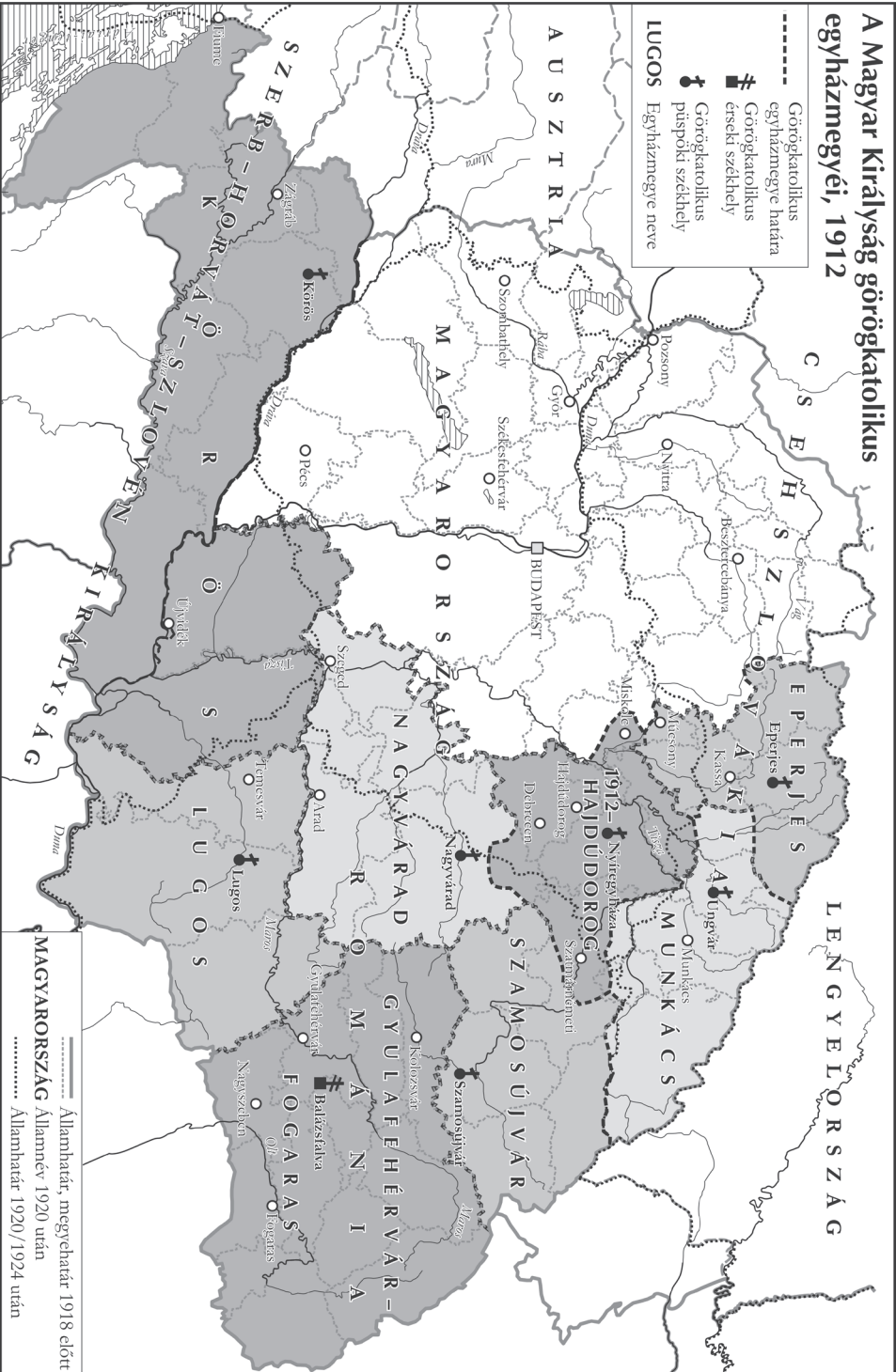
1900. március 6–9. Magyar görögkatolikusok szentévi zarándoklata Rómába.
1902. április 16. A Szentszék a hallgatóságos túrés álláspontjára helyezkedik a magyar liturgiával kapcsolatban.
1902. december 3. Megalakul a Magyar Görögkatolikusok Egyesülete.
- 1903 Elindul a *Görögkatolikus Hírlap*, a Magyar Görögkatolikusok Egyesületének lapja.
- 1904 Megalakul a budapesti görögkatolikus egyetemisták és főiskolások Vasvári Pál Köre.
1905. január 8. Megalapításra kerül a budapesti görögkatolikus parókia.
1907. október 7. A fővárosban élő román görögkatolikusok kikerülnek a budapesti parókia joghatósága alól.
1909. szeptember 1. A budapesti görögkatolikus parókia áttér a Gergely-naptárra.
1910. április 9. A Szentszék betiltja a budapesti görögkatolikus templomban a magyar nyelv használatát.
1911. március 19. A Khuen-Héderváry Károly vezette kormány döntést hoz a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításának kezdeményezéséről.
1911. április 8. Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök levélben kéri X. Piusz pápa beleegyezését a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításához.
1911. június 30. Szabó Jenő a főrendiházban nagy hatású beszédet mond a magyar görögkatolikusok érdekében.
1911. szeptember 12. A Hajdúdorogi Külhelynökség bejelenti igényét az új egyházmegye székhelyére.
1911. november 23. A Magyar Katolikus Püspöki Kar egyöntetű állásfoglalással támogatja a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását.
1912. február 8. A Központi Szemináriumban megkezdődnek a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításával kapcsolatos egyeztetések a Szentszék, a magyar kormány és az érintett egyházmegyék között.
1912. március 27. A kormány Hajdúdorogot jelöli meg az új egyházmegye székhelyeként.
1912. május 6. Ferenc József apostoli király megalapítja a Hajdúdorogi Egyházmegyét, és levélben kéri X. Piusz pápát az alapítás jóváhagyására.
1912. június 8. X. Piusz pápa a *Christifideles graeci* kezdetű bullával prekonizálja az Egyházmegyét.
1912. november 17. Scapinelli nuncius kiadja a *Christifideles graeci* bulla végrehajtási rendeletét.
1912. november 21. Papp Antal munkácsi püspök a Hajdúdorogi Egyházmegye apostoli kormányzójaként megkezdi az egyházmegye szervezését. Jaczkovics Mihály hajdúdorogi külhelynököt általános helynökké nevezi ki.
1913. április 21. Ferenc József király Miklósy István sátoraljaújhelyi parókuszt, zempléni főesperest hajdúdorogi püspökké nevezi ki.

1913. október 5. Miklósy István felszentelése Hajdúdorogon. Az új püspök ideiglenes egyházmegyei központként Debrecent választja.
1914. február 23. A debreceni bombamerénylet Miklósy István püspök ellen. A merényletben életét veszti Jaczkovics Mihály helynök, Slepkovszky János titkár és Csath Sándor jogtanácsos.
- 1914 szeptembere Miklósy püspök az egyházmegye székhelyét áthelyezi Nyíregyházára.
1916. május 4. Papp Antal munkácsi, Novák István eperjesi és Miklósy István hajdúdorogi megyéspüspök értekezlete Nyíregyházán a naptárreform kérdéséről.
1916. június 24. A Gergely-naptárt bevezetik a Munkácsi, az Eperjesi és a Hajdúdorogi Egyházmegyékben.
1918. január 23. Papp Antal munkácsi, Novák István eperjesi és Miklósy István hajdúdorogi megyéspüspök értekezlete Nyíregyházán a Hajdúdorogi Egyházmegyén kívül rekedt magyar görögkatolikusokról, az 1917-es kánonjogi kódex érvényességének kiterjesztéséről, illetve a papok és az özvegy papnék nyugdíjának kérdéséről.
1918. november 13. A korábban nagyváradai egyházmegyes román parókiák Szatmárnémetiben bejelentik elszakadásukat a Hajdúdorogi Egyházmegyétől, és Romulus Marchiş nagykárolyi parókus, szatmári főesperes vezetésével megalakítják a Román Nemzeti Vikariátust.
1919. május 10. Teodoro Valfrè di Bonzo bécsi nuncius dekrétumával a nagyváradai püspök kormányzósága alá rendeli a Nagyváradai Egyházmegyéből átsorolt hajdúdorogi parókiákat.
1919. május 17. A Nyíregyházát megszálló román hadsereg elhurcolja Miklósy püspököt, és a román egyházmegyéből átsorolt parókiákról való lemondásra kényszeríti.
1919. július 29. Teodoro Valfrè di Bonzo bécsi nuncius dekrétumával a gyulafehérvár-fogarasi érsek kormányzósága alá rendeli a székelyföldi parókiákat.
1921. október 1. A Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetségének (MAGOSZ) megalakulása Máriapócon.
1922. december 14. Megalakul a Magyar Görögkatholikus Tanítók Egyesülete.
1924. június 4. Francesco Marmaggi prágai nuncius rendeletével a Magyarországon maradt húsz eperjesi és egy munkácsi parókia számára apostoli kormányzóságot állít fel, Papp Antalt c. érsekké és kormányzóvá nevezi ki, a munkácsi püspöki széket megüresedettnek nyilvánítja.
1925. szeptember 11. A csehszlovák hatóságok kiutasítják és Magyarországra toloncolják Papp Antal érseket.
1925. október 27. Papp Antal érsek átveszi a kormányzóság vezetését.
- 1925 Megjelenik az új *Evangeliumoskönyv*.

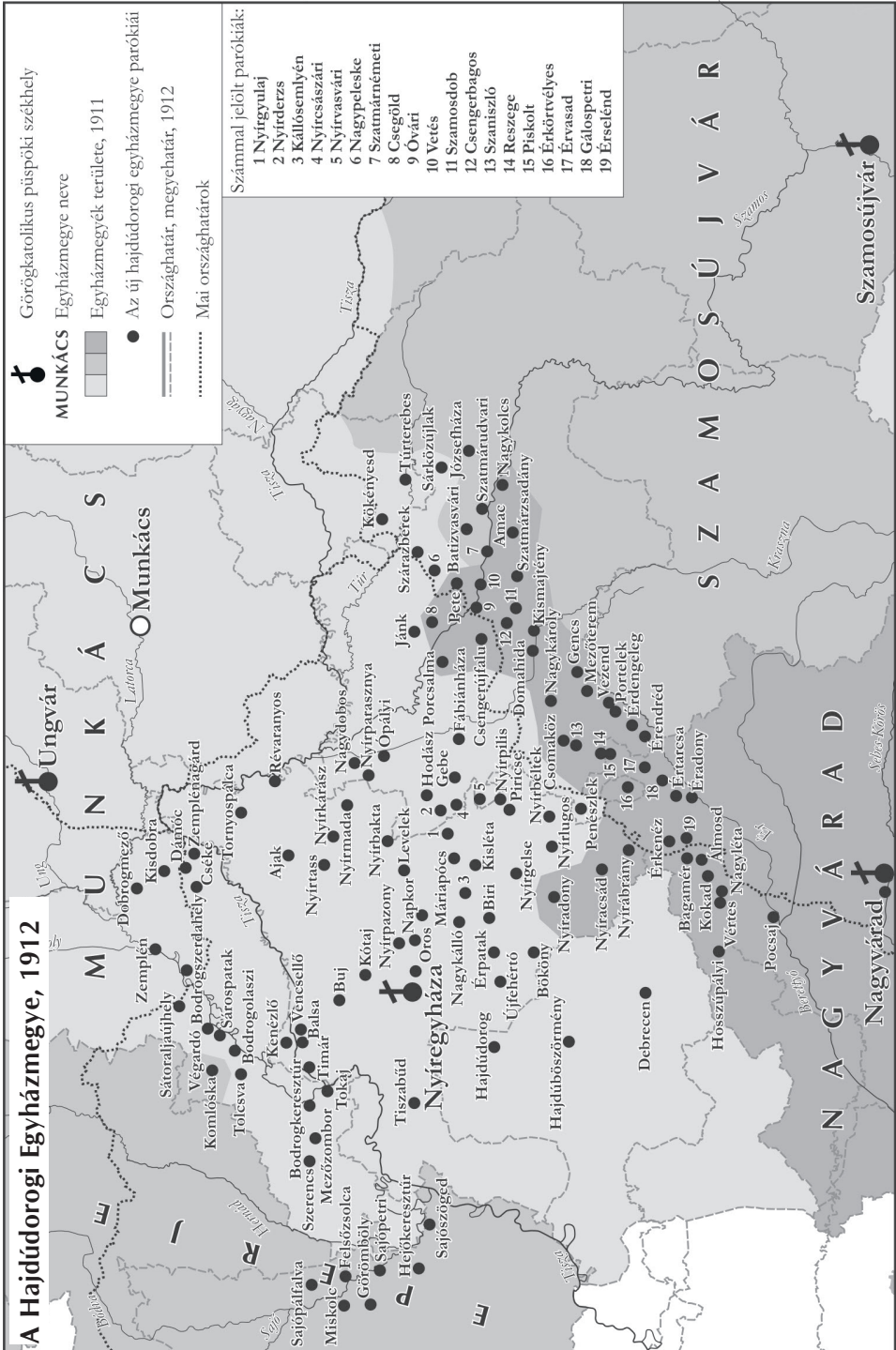
- 1926 Megalakul a Magyar Görögkatolikus Nők Országos Szövetsége.
- 1927 Megjelenik az új *Szerkönyv*.
1929. március 31. Megjelenik a *Görögkatolikus Szemle*, a MAGOSZ hivatalos közlönyének első száma.
- 1929 Krajnyák Gábor budapesti parókus gondozásában énekeskönyv jelenik meg.
- 1929 Létrejön a Hajdúdorogi Egyházmegye kodifikációs bizottsága, mely bekapcsolódik a Szentszék kodifikációs testületének munkájába.
- 1934 januárja Miskolcon megjelenik a *Keleti Egyház* című folyóirat első száma.
- 1934 A *Keleti Egyház* gondozásában Miskolcon megjelenik a *Dicsérvételek az Úr nevét* című ima- és énekeskönyv.
- 1935 Megkezdődik a hajdúdorogi bazilita rendház építése.
- 1935 ősze Máriapócscon megkezdí működését a bazilita nővérek közössége.
1937. október 29. Miklósy István püspök halála.
1938. május 27. A budapesti Eucharisztikus Világkongresszus keretében görögkatolikus szent liturgiát végeznek a Szent István-bazilikában.
1939. március 25. Dudás Miklós bazilita szerzetes hajdúdorogi megyéspüspöki kinevezése.
1939. május 14. Dudás Miklós püspökké szentelése Máriapócscon.
- 1939 Megalakul a Szent Miklós Magyarországi Uniós Szövetség.
1940. augusztus 30. A második bécsi döntés értelmében visszatért Észak-Erdélyben megkezdődik a magyar görögkatolikusok tömeges rítus- és felekezetváltása.
- 1941 Hajdúdorogon görögkatolikus Népfőiskola kezdi meg működését.
- 1942 A Hajdúdorogi Magyar Görögkatolikus Tanítóképző Intézet megalapítása.
- 1942 nyarán Saverio Ritter érsek vizitációja az észak-erdélyi görögkatolikusok egyházkormányzati helyzetének rendezése érdekében.
1943. december 20. Dudás Miklós püspök munkácsi apostoli kormányzói kinevezése.
1944. szeptember 24. Dudás Miklós püspök, apostoli kormányzó püspökké szenteli Romza Tódort, és átadja neki a Munkácsi Egyházmegye kormányzását.
1945. december 24. Papp Antal érsek, apostoli kormányzó halála.
1946. január 7. Szántay-Szémán István káptalani helynököt Grósz József kalocsai érsek a Miskolci Apostoli Kormányzóság kormányzójává nevezi ki.

1946. szeptember 8. A máriapócsi kegykép könnyezésének 250. évfordulója, Mindszenty József bíboros szentbeszédével.
1946. október 16. Dudás Miklós hajdúdorogi püspököt a pápa a Miskolci Apostoli Kormányzóság kormányzójává nevezi ki.
1948. augusztus 27. A magyar külügyminisztériumban megfogalmazzák a görögkatolikus egyház felszámolásának és az orosz ortodox egyházba való beolvasztásának tervét.
1948. december 23. Mindszenty hercegprímás letartóztatásának napján az Államvédelmi Hatóság Dudás püspököt megfélemlítés céljából Budapestre szállítja.
1949. november 28. A magyar kormány kérésére Magyarországra érkezik Ivan Mihajlovics Kopolovics protoierej, akinek feladata az orosz ortodox egyház megerősítése Magyarországon és a görögkatolikus egyház felszámolása.
1950. augusztus 1. Budapesten megalakul a békepapi mozgalom.
1950. szeptember 6. Dudás Miklós püspök megalapítja a Papnevelő Intézetet és a Hittudományi Főiskolát Nyíregyházán.
1950. szeptember 7. Az 1950/34-es törvényerejű rendelettel az állam megvonja a szerzetesrendek – köztük a bazilita rend – működési engedélyét.
1951. május 19. Az Állami Egyházügyi Hivatal felállítása.
1951. augusztus 30. Állami nyomásra Dudás püspök kénytelen békepapokat püspöki helynökké és irodagazgatóvá kinevezni.
1952. december 22. A Szovjetunió Minisztertanácsának Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsa véglegesen leveszi a napirendről a magyar görögkatolikus egyház felszámolásának tervét.
1957. áprilisa Dudás Miklós püspök gyógykezelésre a svájci Alpkba utazik, ahol 1958 márciusáig tartózkodik.
1965. november 19. Dudás Miklós püspök engedélyt kap az államhatalomtól a II. Vatikáni Zsinat záró ülészakán való részvételre. Magyar nyelvű szent liturgiát végez a római Szent Péter-bazilikában a zsinati atyák jelenlétében.
1968. augusztus 6. A Szentszék ideiglenes jelleggel kiterjeszti a hajdúdorogi püspök joghatóságát az ország egész területére.
1969. február 20. A szórványhelynökség létrehozása budapesti központtal, Timkó Imre professzor szórványhelynöki kinevezése.
1972. július 15. Dudás Miklós püspök halála.

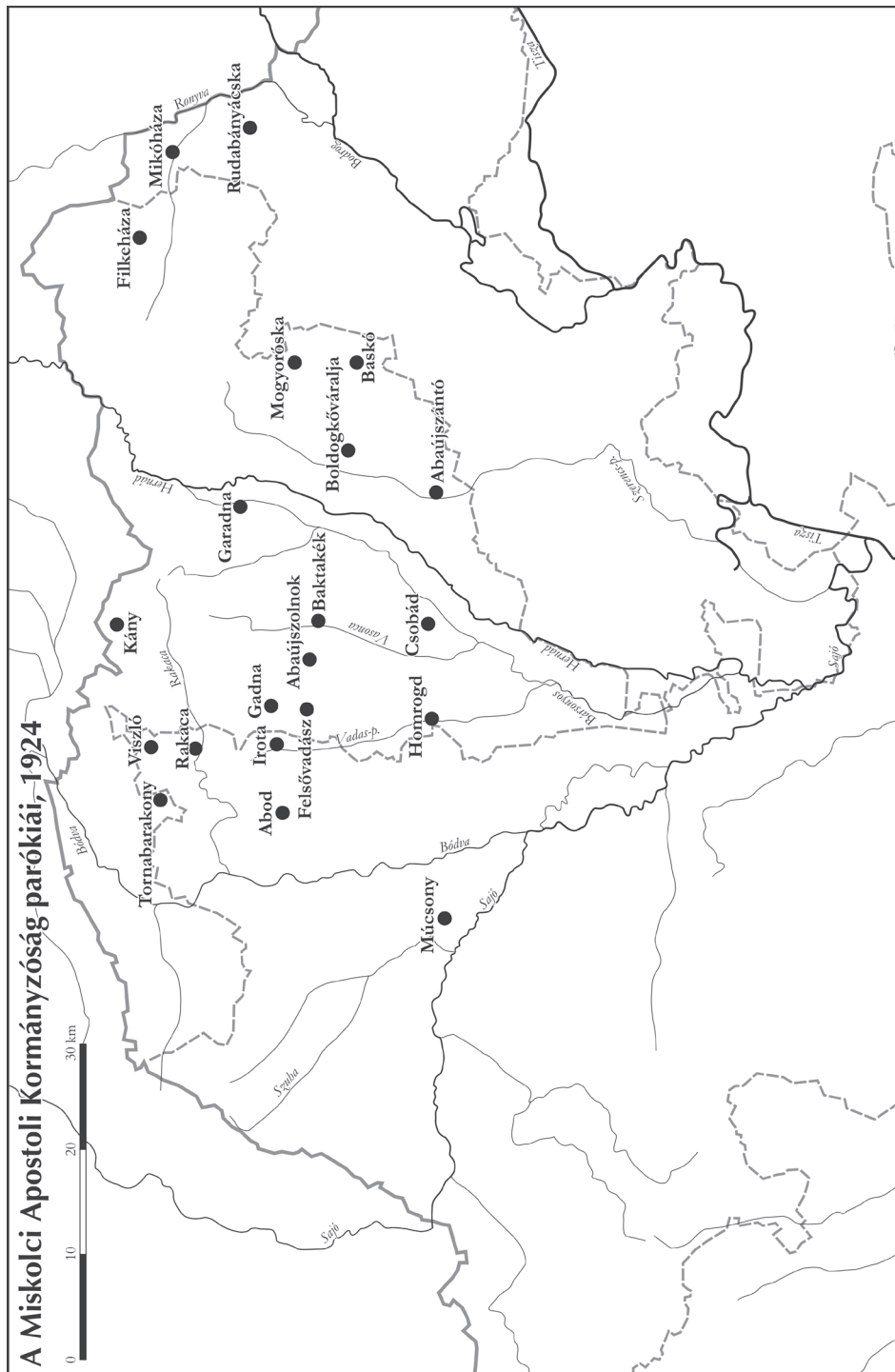
A Magyar Királyság görögkatolikus egyházmegyéi, 1912

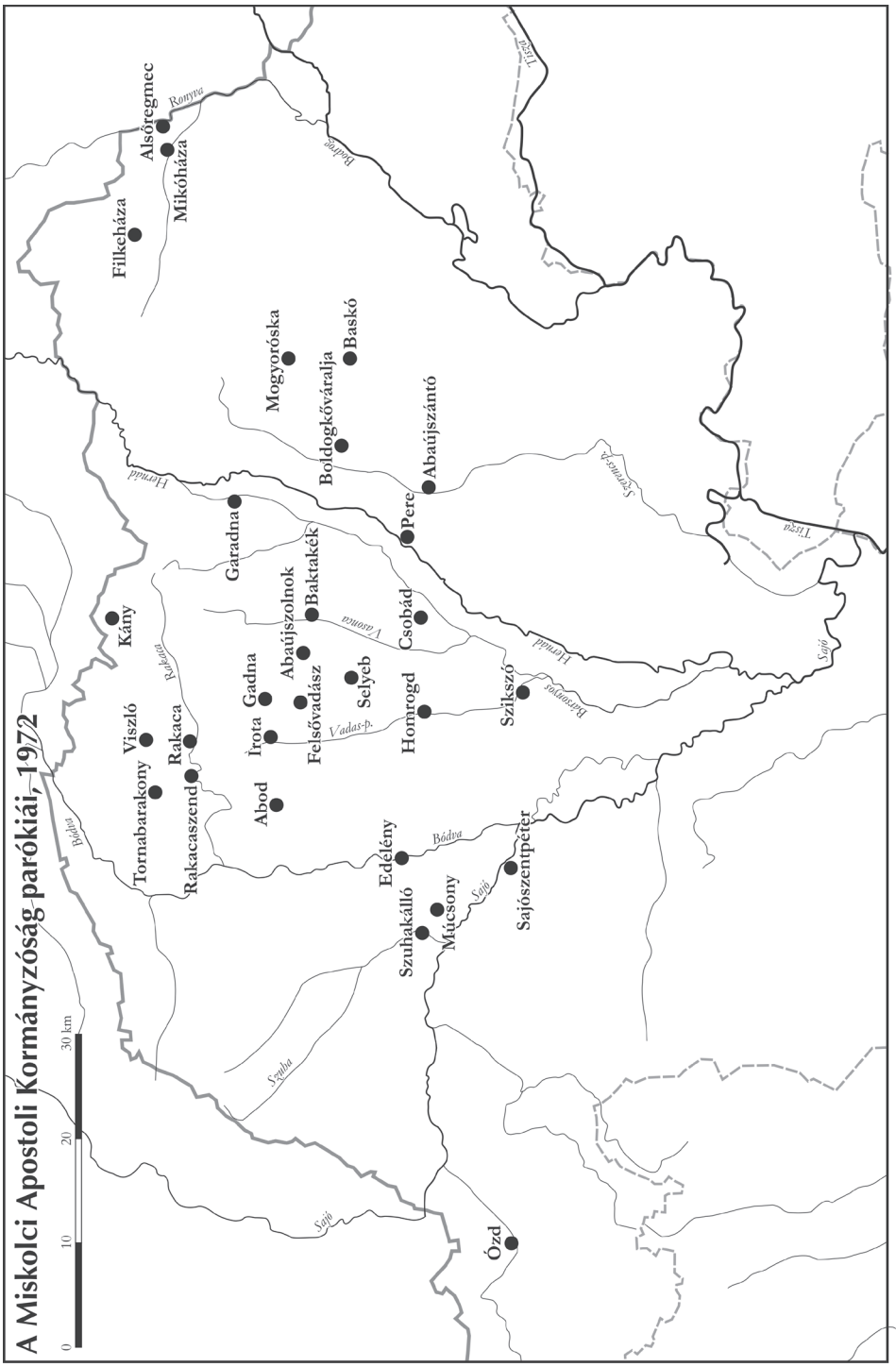
A Hajdúdorogi Egyházmegye, 1912

A Miskolci Apostoli Kormányzóság parókiái, 1924

A Miskolci Apostoli Kormányzóság parókiái, 1972

Névmutató

- Acquaderni, Giovanni 164
Aehrenthal, Alois 180, 381
Alekszij, moszkvai pátriárka 302, 303, 304
Allatius, Leo 104
Álmos Zoltán 97
Andor György 189, 197, 206, 381
Andrássy Gyula 68
Anghel Popa, Atanasie 23
Angyalaky Miklós 94, 100
Antalóczy Imre 40, 41, 53, 56
Antalóczy Kornél 333
Apletin, Mihail 306
Apor Vilmos 296
Apponyi Albert 180
Arata, Antonino 276, 381
- Bába Miklós 312
Bacsinszky András 22, 31, 86, 89, 90, 91,
92, 93, 94, 95, 132, 147, 381, 399
Bacsinszky Vladimir 160
Bacsóka Béla 342
Balásy Antal 242, 243, 381
Balogh Jenő 196
Bánffy Dezső 61, 123, 128, 129, 130, 131,
133, 136, 143, 148, 182, 381
Bangha Béla 260
Bányay Jenő 258, 260, 262, 265, 381
Barbetta, Giulio 288, 381
Basilovits, Joannicius 87
Báthory Zsófia 19, 20
Bavona, Alessandro 185, 186, 188, 189, 381
Békés Géza 313, 319
Below-Saleske, Claus von 167, 168
Benedek, XIII., pápa 111
Benedek, XV., pápa 222, 229, 256, 275
Benedetti, Enrico 212, 381
Beneš, Eduard 237, 240
- Benkovich Ágoston 23
Berchtold, Leopold 196, 197, 205, 382
Beresztóczy Miklós 314, 315, 316, 340,
382
Bernstein Béla 295
Berzeviczy Albert 176, 382
Bethlen István 253, 382, 387
Bihon István 258, 262, 265
Bihon Miklós 218
Bisztray Balku Ignác 61
Bobák Sándor 336
Bobrinszkij, Vlagyimir 174, 218, 382
Bocskai István 36, 37
Bod Péter 40
Boér Artúr 210
Borgongini Duca, Francesco 238, 239, 382
Borlán János 99
Bressan, Giovanni 184, 185, 382
Breyer István 255, 382
Bubnó Andor 257, 313
Bubnó László 313
Budaváry László 248
Buhalla István 353, 382
Bulcu, Corneliu 204
Bulcsú vezér 40
Bundala Mihály 137
Bülöw, Bernhard von 167, 168
- Cassulo, Andrea 285, 288, 382
Cătărău, Ilie 218, 382
Cavagnis, Felice 154, 169, 382
Cesarini, Giuseppe 250, 251, 382
Chira Sándor 292, 329, 382
Cicognani, Amleto 265, 383
Coussa, Acacio 322, 323, 332, 383
Czapik Gyula 260, 261, 262, 265, 266,
267, 298, 330, 383

- Czernin, Ottokar 203, 383
 Czvittinger Dávid 39
- Csáky Albin 126
 Csáky István 264, 383
 Csáky Károly 254
 Csala László 316, 383
 Csáti József 316, 317, 383
 Csath Sándor 218, 402
 Csernoch János 188, 189, 190, 209, 210,
 219, 221, 222, 231, 232, 233, 242,
 243, 244, 253, 255, 364, 383
 Csíky Gyula 182, 183, 194
 Csiszárík János 231, 232, 383
 Csopey Antal 54, 81, 96, 103, 383
- Damjanovics József 50
 Damjanovics Pál 278
 Danilovics Antal 49
 Danilovics János 82, 84, 85, 105, 106, 107,
 108, 109, 112, 126, 150, 256, 383,
 400
 Darányi Kálmán 247
 Dárday Sándor 130
 Daruváry Géza 237, 238
 Darvas József 300, 301, 306, 310, 383
 Dávid József 218
 Deák Ferenc 68, 131
 Debreceni Ember Pál 40
 De Camillis János József 20, 86, 87, 88, 89,
 383
 De Lai, Gaetano 202, 203, 220
 Deli Száva 37
 Dell'Acqua, Angelo 331
 Demény Dezső 137, 384
 Demjanovich Emil 160
 Demkó Ágoston 126
 Demkó Kálmán 160
 Derzsi Endre 278
Dobos András 92, 100, 102
 Doszitheosz, II., jeruzsálemi pátriárka 23
 Draveczky Alajos 46
 Drohobeczky Gyula 115, 142, 143, 147,
 150, 153, 154, 160, 209, 384
 Duchnovics Sándor 47, 48
- Dudás Bertalan 300, 301, 302, 303, 309,
 315, 339, 384
 Dudás Miklós 11, 98, 99, 257, 258, 259,
 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267,
 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275,
 276, 277, 278, 279, 280, 281, 286,
 287, 288, 291, 292, 293, 294, 295,
 296, 297, 298, 299, 300, 303, 306,
 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314,
 315, 316, 317, 319, 322, 323, 324,
 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331,
 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338,
 339, 340, 342, 343, 344, 345, 346,
 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354,
 357, 359, 9, 384, 403, 404
- Elko, Nicholas T. 336, 384
 Ellinger István 100
 Endrédy Vendel 327
 Eötvös József 48, 62, 68, 69, 384, 399
 Eötvös Loránd 119, 128
 Erdélyi Vazul 61
 Erzberger, Matthias 212, 224
 Estók Bertalan 278, 279, 359
- Farkas Győző 126, 133
 Farkas István 53, 67, 72
 Farkas Lajos 46, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
 63, 65, 66, 67, 69, 71, 77, 78, 79,
 81, 83, 84, 87, 88, 90, 106, 108,
 126, 129, 384, 399
 Farkas Mihály 46
 Farkas Miklós 46
 Farkas Pál 126
 Farkas Sándor 53
 Fedák Miklós 255
 Fejér Emmánuel 106, 108, 167
 Fejér György 49
 Fejér Pál 49
 Fejérváry Imre 134
 Fenczik Jenő 107, 108, 109, 162
 Fényes Elek 31
 Ferdinánd, román király 212, 224
 Ferenc Ferdinánd, trónörökös 190, 193,
 194, 202, 207, 217

- Ferenc József, magyar király 26, 41, 158, 175, 184, 185, 195, 199, 202, 209, 221, 389, 400, 401
- Firczák Gyula 81, 90, 109, 111, 137, 138, 142, 143, 144, 146, 147, 149, 153, 154, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 172, 176, 181, 182, 188, 189, 384, 393
- Fischer-Colbrie, Ágoston 209, 242, 384
- Fodor István 133
- Fürstenberg, Karl Emil 205
- Fürstenberg, Maximilien von 352, 384
- Gaganecz József 81, 159
- Galamb György 279
- Garancsy Mihály 160
- Gasparri, Pietro 222, 226, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 384
- Gebé Péter 239, 242, 243, 384
- Georgievich Áron 94
- Gergely György 65
- Gergely Viktor 282, 283, 385
- Gerovszkij, Alexij 174
- Gerovszkij, Georgij 174
- Gerovszkij, Roman 174
- Ghyczy Ignác 68
- Giurgiu, Ioan 189
- Glorieux, Achille 349
- Goár, Jacques 111
- Gojdics Péter Pál 239
- Goldiş, Vasile 204
- Goluchowski, Agenor Maria 175, 385
- Gombos István 53
- Gotti, Girolamo 176, 181, 183, 193, 198, 202, 222, 385
- Görög Pál 63, 108
- Grigássy Gyula 101
- Gróh István, id. 234, 255, 273
- Gróh István, ifj. 254
- Grósz József 293, 296, 324, 327, 328, 332, 334, 385, 403
- Gyarmati György* 317
- György Endre 128, 129, 132, 133, 147, 157, 160, 385
- György István 282, 283
- Gyula vezér 40, 43, 248, 280, 357
- Hadzsega Bazil 208
- Hadzsega Gyula 208
- Hajnal Imre 323
- Hamvas Endre 347, 348, 350, 385
- Hanauer Árpád István 249, 250, 251, 252, 253, 385
- Harsány Péter 37
- Haynald Lajos 115, 116, 117, 118, 120, 123, 124, 154, 364, 385, 393
- Hegedűs János 65
- Hierotheosz püspök 39, 40, 41, 43, 44
- Hollós János 311, 319, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 385
- Hóman Bálint 277, 283, 385
- Homonnai Drugeth György 18
- Homonnai Drugeth János 19
- Horthy Miklós 227, 246, 254, 255, 273, 292, 302
- Horváth János 324
- Hossu, Iuliu 385
- Hossu, Vasile 138, 141, 142, 151, 188, 189, 190, 191, 213, 385
- Hrabár János 106, 108
- Hubán Gyula 223
- Hunyadi János 175
- Hunyadi Mihály 37
- Hutskó Mihály 65
- Illés Jenő 160
- Illés József 160, 255, 256, 273, 386
- Inchofer Menyhért 39
- Ireland, John 172
- István, Szent, magyar király 39, 73, 248, 258, 260, 280, 357, 403
- Ivánka Endre 98
- Ivánkovics János 71, 119, 120, 126, 127, 148, 386
- Izajás szerzetes 86, 87, 88, 90, 99
- Jacobini, Ludovico 116, 124, 386
- Jaczkovics Mihály 199, 207, 208, 209, 218, 386, 401, 402
- Jakusich Anna 19
- Jakusich György 19, 386
- Jámbor Antal 106, 108
- Jankovich Béla 209, 211, 215, 216, 219, 386

- János, XXIII., Szent, pápa 340, 345, 346
 János Pál, II., Szent, pápa 13
 Jeszenszky Sándor 181, 183, 386
 Jöcsák Mihály Máté 335, 338, 386
 Juhász Dénes 343, 386
 Juhász József 65
- Kabalyuk Sándor Elek 174, 304, 386
 Kada Lajos 336
 Kádár János 227, 273, 274, 298, 299, 327, 344
 Kalapos György 278
 Kalavasszi, Geórgiosz 260
 Kaldewey, Umberto 244, 260, 386
 Kállai Gyula 324
 Kállay Ferenc 32, 356
 Kállay Miklós 287, 292, 387
 Kánya Kálmán 233, 236, 241, 242, 264, 387
 Karapács Demeter 94, 100
 Károly, I., román király 191, 192, 224
 Károly, III., magyar király 21, 24
 Karosi Ferenc 333, 339
 Karpov, Georgij G. 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308
 Kecskés Antal 49, 50
 Kecskóczy Ödön 160, 163, 387
 Kerekes Demeter 38, 50, 56, 97, 101, 387, 399
 Keresztes Szilárd 348
 Keresztury Dezső 296
 Kerkai Jenő 279, 280
 Khuen-Héderváry Károly 176, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 196, 197, 387, 401
 Khuen-Héderváry Sándor 239
 Kincses György 348
 Kirilow, Timoftei 218
 Kiss Szaléz 296
 Klebelsberg Kunó 175, 176, 178, 179, 253, 254, 255, 387
 Kocsi Csergő János 39
 Kollonich Lipót 20, 86
 Kolosy János 49
 Konstantin, VII. (Bíborbanszületett), bizánci császár 40
Kónya Péter 29
- Koplovics Iván 174, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 387, 404
 Koplovics Mihály 174, 304
 Koptsay János 37
 Korjátovics Tódor 17
 Korolevszkij, Cyrill 284, 289, 290, 291, 387
 Korompay Károly 295
 Korpos László 339
 Kossovics Gábor 19
 Kossuth Lajos 43, 47, 50, 146
 Koszta András 54
 Kotradov Mihály 106, 108
 Kovács Gyula 279, 311, 319
 Kovács István 126
 Kovács Meletius 26
 Kovaliczky Kornél 189
 Kováts József 130, 133, 143
 Kozma János 255, 257, 258, 281, 387
 Köprülü Mehmed 37
 Kövér György 47
 Krajnyák Gábor 256, 257, 403
 Krapac, Ivan 175
 Kreith József 50
 Kriskó Elek 218, 295
 Kriston Endre 274
 Kritsfalussy György 66, 90, 91, 95, 387, 399
 Krucsay Mihály 90, 91, 95, 96, 387
 Krupeckij Atanáz 18
 Kupár Rezső 89, 90, 98, 99, 191
 Kurtyff, Cyrill 260
 Kutasi Imre 112
 Kutkafalvy Miklós 160
- Lacko, Michael 350
 Ladomérszky István 295
 Ladomérszky Miklós 333
 Lányi József 209
 Lauran, Augustin 139
 Lázár Béla 98
 Lázár József 99, 100
 Ledóchowski, Mieczysław Halka 135, 137, 142, 146, 153, 387
 Legeza István 319
 Legeza József 257
 Legeza László 319

- Legeza Ödön 298
 Lelesz György 132, 133
 Lengyel János 258, 259
 Leó, XIII., pápa 42, 90, 137, 144, 147,
 160, 191
 Leövey Sándor 160
 Liki Imre János 257, 260, 261, 265, 311,
 332, 335, 336, 337, 338, 387
 Lipeczky Elek 133
 Lipót, I., magyar király 20, 21, 23
 Lipovniczky István 69, 71
 Lippay Bertalan 183, 184, 185, 388
 Lippay György 18, 388
 Locatelli, Achille 135, 388
 Lónyay Menyhért 68
 Lóránt Vilmos 345, 347, 351, 388
 Lőrincz József 287
 Lucaciu, Epaminonda 191, 388
 Lucaciu, Vasile 175, 191, 202, 217, 388
 Lukács László 207, 388
 Lukáts József 97
 Lupess István 49, 90, 91
 Luttor Ferenc 263, 388
 Luxemburgi Zsigmond, magyar király 17
 Lyachovics János 45

 Madai András 342, 343, 345, 346, 351, 388
 Madarász István 293
 Madarász József 126
 Maglione, Luigi 237, 270, 285, 286, 288,
 291, 292, 388
 Magyar Antal 53
 Májerszky Béla 196
 Males Anna 268
 Marchetti Selvaggiani, Francesco 235, 388
 Marchiș, Romulus 224, 225, 388, 402
 Marghiloman, Alexandru 218
 Mária Terézia, magyar királynő 15, 20, 21,
 22, 24, 26, 61, 93
 Marina Gyula 336
 Marini, Nicolò 229, 230, 233, 388
 Markos György 160
 Markos Mihály 55, 56, 57, 101
 Marmaggi, Francesco 236, 237, 238, 239,
 240, 241, 242, 243, 270, 389, 402
 Márton Áron 285

 Mártonffy György 24
 Masirevich Szilárd 242, 389
 Matolcsy Máttyás 247, 248, 389
 Maxim Atanáz 255
 Medvigy Mihály 160
 Melles Emil 112, 132, 157, 160, 161, 162,
 179, 180, 181, 183, 196, 389
 Melles Nicefor 258, 262, 265
 Merry del Val, Rafael 175, 185, 186, 189,
 190, 194, 196, 197, 198, 202, 203,
 204, 207, 208, 209, 211, 212, 215,
 216, 220, 221, 389
 Mészáros Károly 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
 57, 96, 109, 387, 389, 399
 Meszlényi Zoltán 261, 274
 Micara, Clemente 237, 389
 Micu-Klein, Inocențiu 24, 25
 Mihalovics Sándor 262, 265
 Mihályi, Victor 138, 139, 140, 141, 142,
 188, 190, 191, 193, 202, 203, 204,
 206, 220, 389
 Mikita Sándor 144
 Miklós Imre 353, 389
 Miklósy István 43, 208, 209, 210, 211,
 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222,
 223, 224, 225, 226, 227, 230, 231,
 233, 234, 235, 238, 239, 244, 245,
 249, 253, 254, 255, 259, 260, 262,
 263, 274, 275, 276, 281, 359, 364,
 389, 401, 402, 403
 Mindszenty József 293, 294, 297, 298, 299,
 327, 353, 389, 404
 Miskolczi Miklós 94
 Mocsár Endre 243
 Mohai Gábor 319
 Molnár Erik 303
 Molnár Lázár 98, 108
 Montini, Giovanni Battista 293, 390
 Mosoiu, Traian 225
 Murányi Miklós 329, 390
 Myskiw, Pavlo 330, 332, 335, 390

 Nagl, Franz Xaver 202
 Nagy András 37
 Nagy Árpád 278
 Nagy Béla 312, 315, 323, 331, 332, 333, 390

- Nagy Miklós 126
 Napholcz Pál 289
 Náray-Szabó Sándor 196
 Netzhammer, Raymund 191, 212, 213,
 214, 217, 223, 390
 Neuzil, Procopius 269, 390
 Neviczky Emil 268
 Nicolescu, Alexandru 226, 286, 288, 390
 Nilles, Nikolaus 74, 152, 167, 169, 170, 390
 Novák István 223, 235, 236, 390, 402
 Novák Sándor 160
 Nyárádi, Dionizije 238, 239, 247, 270, 390
 Nyáry Pál 68
Nyirán János 90
- Oláh Miklós, gör. kat. pap 319
 Oláh Miklós, képviselő 77, 78
 Olgyay Titusz 47
 Olsavszky, Mánuel Mihály 24, 28, 29, 390
 Olt Károly 343, 390
 Ordass Lajos 299
 Orosz Ágoston 311
 Orosz Bálint 336
 Orosz Gyula 83, 84, 107, 108
 Orsenigo, Cesare 236, 242, 243, 244, 245,
 249, 391
 Ortutay Gyula 304, 305
- Pacelli, Eugenio 221, 260, 264, 266, 268,
 291, 391
 Pál, V., pápa 15
 Pál, VI., Szent, pápa 346, 348, 352, 353,
 390, 396
 Palatitz Jenő 311, 332
 Pálffy Móric 236, 391
 Palóczy László 46, 47
 Pankovics István 34, 66, 67, 68, 71, 72, 73,
 74, 77, 78, 79, 81, 107, 108, 132,
 137, 391
 Papp András 37
 Papp Antal, érsek 189, 195, 207, 209, 221,
 223, 235, 236, 237, 238, 239, 240,
 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247,
 256, 257, 258, 263, 264, 267, 273,
 274, 291, 292, 293, 294, 341, 391,
 401, 402, 403
- Papp Antal, gör.kat. pap 91, 95
 Papp Béla 279
 Papp György 257, 258, 282, 283, 287,
 322, 323, 391
 Papp János 195
 Papp Kálmán 328
 Papp Simon 50
 Papp-Szilágyi, Iosif 60, 61, 62, 64, 139, 391
 Parthén Péter 19, 391
 Pastor, Ludwig von 194, 207, 391
 Pásztélyi Jenő 132, 159, 160
 Pásztélyi Kovács János 34, 81, 82, 83, 85,
 101, 105, 106, 107, 108, 113, 118,
 391
 Pásztory Árkád 223, 227, 392
 Patacsi Gábor 349, 350
 Pataki, Giurgiu 24
 Pauker Dániel 101
 Pauler Tivadar 78, 392
 Pávay József 278
 Pavel, Mihail 36, 118, 119, 120, 123, 126,
 127, 392
 Pellegrinetti, Ermenegildo 269, 392
 Pély-Nagy Gábor 38, 46, 392
 Perényi Zsigmond 110
 Pétery József 327
 Petrasovszky Emmánuel 257
 Petrássevich Géza 162
Petrov, Alekszij 30
 Petrus Antal 48
 Petrus Jenő 36, 87, 88, 89, 90, 126, 129,
 132, 392, 399
Pirigyi István 101
 Pituk Béla 35, 36, 126
 Piusz, VI., pápa 15
 Piusz, IX., Boldog, pápa 111
 Piusz, X., Szent, pápa 175, 183, 193, 194,
 199, 212, 213, 214, 215, 219, 226,
 401
 Piusz, XI., pápa 235, 239, 240, 251, 256
 Piusz, XII., pápa 260, 270, 275, 276, 286,
 293, 309, 312, 325, 332, 333, 345,
 384, 389, 391
 Pizzardo, Giuseppe 262, 263, 392
 Pop, Josif 288
 Pop-Csicsó István 220

- Popoff Mihály 302, 304
 Popovics András 96
 Popovics Bazil 41, 48, 49, 50, 56, 57, 74,
 96, 103, 109, 132, 392, 393, 399
 Popovics Jenő 159, 160
 Posta Ferenc 54
 Prantner József 347, 392
 Prodán János 160, 248, 273

 Rabár Endre 160
 Radu, Demetriu 89, 188, 189, 190, 192,
 193, 203, 204, 206, 211, 212, 213,
 215, 216, 217, 220, 222, 224, 225,
 227, 392
 Rajk László 296, 297
 Rajner Lajos 180, 189
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 19,
 70
 Rákosi Mátyás 43, 227, 273, 274, 295, 298,
 299, 303, 308, 312, 344, 365, 392
 Rakovszky Iván 96, 109, 110, 173
 Rampolla, Mariano 90, 135, 137, 138,
 143, 144, 145, 146, 149, 151, 154,
 167, 169, 175, 192, 392
 Regős Dénes 296
 Répássy András 98
 Répássy Miklós 43, 44, 392
 Révay Péter 39
 Révész György 41, 73
 Ritter, Saverio 281, 287, 288, 289, 297,
 393, 403
 Rogács Ferenc 328
 Rohály Ferenc 257, 258, 311
 Rojkovich István 311, 323, 332, 333, 334,
 336, 337, 338, 348, 352, 393
 Roller, Girolamo 221, 290, 291, 393
 Romanecz Aladár 159
 Romzsa István 56, 57, 65
 Romzsa Tódor 292, 293, 297, 390, 393, 403
 Roskovics Ignác, festőművész 160, 165
 Roskovics Ignác, nagyprépost 55, 56, 62,
 95, 96, 99, 101, 102, 103, 104, 105,
 106, 108, 109, 111, 165, 393, 399,
 400
 Rossi Stockalper, Francesco 189, 190, 195,
 196, 197, 211, 212, 215, 216, 393

 Rotta, Angelo 237, 246, 247, 250, 251,
 252, 260, 261, 262, 263, 264, 265,
 266, 267, 268, 270, 274, 275, 276,
 285, 286, 288, 291, 292, 293, 296,
 325, 393
 Ruch, Charles-Joseph-Eugène 336
 Rusznák Miklós 235, 239
 Ruttkay Pál 133

 Samassa József 175
 Sándor Imre 286, 289, 393
 Sarolta, Szent István király anyja 248, 280,
 357
 Sass Bertalan 107, 108
 Savelli-Spinola 393
 Savelli-Spinola, Antonio 154
 Scapinelli di Léguigno, Raffaele 202, 203,
 206, 207, 208, 209, 211, 212, 215,
 216, 219, 220, 221, 222, 275, 393,
 401
 Scheffler János 293, 394
 Schioppa, Lorenzo 230, 231, 232, 233,
 235, 236, 241, 242, 394
 Schönburg-Hartenstein, Johannes Prinz von
 196, 202
 Schwarz, Gottfried 39, 40
 Scitovszky János 41, 58, 62, 98, 105, 159,
 364, 394
 Scitovszky Tibor 243
 Septickij, Andrij 180, 181, 234
 Serédi Jusztinián 236, 251, 253, 262, 263,
 265, 267, 285, 291, 364, 394
 Sereghy László 258, 262, 264
 Serfőző István 37
 Shvoy Lajos 263, 265, 394
 Sillye Gábor 68
 Simon Sándor 278, 279
 Simor János 60, 62, 69, 70, 73, 74, 78, 80,
 81, 85, 95, 96, 98, 103, 105, 115,
 116, 118, 119, 120, 123, 137, 154,
 364, 394, 400
 Sincero, Luigi 244, 245, 249, 394
 Skylitzés, Ioannes 40
 Slepkovszky János 210, 218, 402
 Soltész Mihály 319
 Somsich Pál 68

- Somssich József 233, 236, 237, 238, 239,
241, 394
- Steinecker István 253
- Steiner Fülöp 138, 139, 142, 394
- Stepinac, Alojzije 269, 270, 394
- Steriady Theodor 94
- Sturdza, Dimitrie 191
- Suciu, Vasile 225, 226, 394
- Szabó György 53, 57, 60, 63, 65, 66, 67,
68, 77, 82, 87, 394
- Szabó János 176
- Szabó Jenő 89, 124, 125, 129, 132, 133,
158, 160, 161, 163, 168, 169, 181,
185, 188, 195, 199, 200, 211, 273,
394, 401
- Szabó Mária 258, 259
- Szákovics Bazil 31, 32, 356
- Szamovolszky Ödön 160
- Szántay-Szémán István 244, 257, 258, 260,
261, 293, 294, 340, 341, 342, 344,
395, 403
- Szécsen Miklós 178, 179, 180, 182, 395
- Szejdi, Ahmed 37
- Szekeres Atanáz 94, 100
- Szell Kálmán 175, 176, 395
- Szentessy Alfonz 181
- Szentiványi Károly 68
- Szerémi Teofil 23
- Szerencsy István 46
- Szilágyi Dezső 133
- Szilassy Gyula 205
- Szilvásy István 63
- Szirmay Antal 87
- Szlipij, Joszif Ivanovics 346
- Szmrecsányi Lajos 260, 262, 395
- Szmrecsányi Pál 176
- Szohor Pál 277
- Sztojka Sándor 291, 395
- Sztripszky Hiador 90, 91, 97, 100
- Szuvák József 248
- Tacci, Giovanni 244, 245, 291, 395
- Takács Bazil 263, 264, 265, 266, 267, 268,
269, 271, 395
- Taliani, Emidio 143, 146, 148, 149, 152,
154, 167, 169, 395
- Tamás Lajos 98
- Taraszovics Bazil 18, 19, 395
- Tardini, Domenico 293, 330, 333, 334,
338, 339, 340, 395
- Tárkányi Béla 147
- Tăutu, Aloisie Ludovic 286
- Tedeschini, Federico 226
- Teleki Pál 285, 395
- Testa, Gustavo 339, 396
- Theodorian-Carada, Mariu 192, 281, 286
- Thoma Jenő 97
- Thury Sámuel 68, 71
- Tildy Zoltán 302
- Timkó Imre 201, 217, 340, 344, 346, 351,
352, 354, 396, 404
- Tisserant, Eugène 192, 244, 247, 251, 262,
263, 264, 266, 268, 269, 270, 274,
275, 276, 281, 287, 289, 291, 297,
322, 323, 325, 330, 331, 333, 334,
335, 336, 337, 338, 339, 350, 396,
397
- Tisza István 35, 176, 178, 184, 199, 211,
215, 219, 396
- Tisza Kálmán 68, 69, 114, 115, 119, 123,
124, 136, 187, 396
- Tkachuk, Dionysius Dmytro 269, 396
- Tóth Elek 172
- Tóth Miklós 118, 162, 172
- Török Dezső 295
- Trefort Ágoston 73, 78, 79, 81, 113, 115,
116, 117, 118, 396
- Tucci, Roberto 349
- Turjay János 106, 108
- Turóczy Zoltán 295
- Udvári István* 37, 92
- Újhelyi Andor 133, 137, 144, 182, 195, 396
- Ulicsák Béla 283, 396
- Ulicsák Sándor 344
- Vajda-Voevod, Sándor 207
- Valfrè di Bonzo, Teodoro 225, 226, 235,
396, 402
- Valkov, V. 304

Vályi János 90, 138, 139, 142, 143, 144,
146, 147, 148, 149, 153, 163, 164,
165, 172, 176, 177, 178, 179, 188,
189, 198, 396
Vannutelli, Serafino 116
Vargha Gyula 35, 178
Varjú János 298, 300, 301, 302, 303, 304,
397
Varoukhász, Dionisziosz 260
Vaskovics Antal 244, 397
Vaskovics Sándor 97
Vass József 43, 233
Vasvári Pál 43, 49, 50, 256, 296, 397, 401
Vaszary Kolos 105, 119, 127, 128, 131, 132,
134, 135, 136, 137, 138, 142, 143,
145, 149, 152, 153, 158, 159, 176,
180, 181, 189, 196, 364, 397, 400
Vattamány Imre 279, 312, 315, 323, 331,
332, 333, 336, 338, 397
Vécsey József 68
Véghseő Dániel 253, 255, 312
Véghseő Miklós 97
Véghseő Miklós Sándor 313
Veres Pál 65
Villa, Pietro 337, 397
Vitkovics Mihály 94
Vlaszov, A. P. 302
Vorosilov, Kliment J. 303
Vratanja, Simeon 15

Walkó Lajos 242
Walther László 102
Weiser, Friedrich 208
Wekerle Sándor 128, 397
Wenckheim Béla 68
Wiltgen, Ralph 349
Wlassics Gyula 123, 129, 131, 133, 136,
137, 148, 151, 152, 166, 175, 176,
358, 397

Zalka János 73, 116, 118, 119, 120, 123, 397
Zapotoczky Igor Konstantin 257, 258
Zichy Gyula 164
Zichy János 183, 185, 196, 208, 397
Zimjanin, M. V. 307
Zubkovics György 302, 303, 304, 397

